HÉLÈNE CARRÈRE D'ENCAUSSE
membru al Academiei Franceze

IMPERIUL EURASIEI

O ISTORIE A IMPERIULUI RUS DE LA 1552 PÂNĂ ASTĂZI

Imperiul Rus, care s-a format pe parcursul a jumătate de mileniu, a fost cel mai mare din istoria mondială a imperiilor. După ultimul dintre cele trei valuri de expansiune teritorială, s-a ajuns la un adevărat imperiu colonial, întins din Europa până la Oceanul Pacific.

Imperiul Eurasiei de astăzi a fost, la un moment dat, când Rusia stăpânea şi Alaska, unul americano-euro-asiatic.

Într-un adevărat elan al cuceririi, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, Rusia a pus piciorul în America, pe coasta Californiei şi a lansat expediţii către Mexic şi Hawaii, dar în faţa opoziţiei engleze şi americane, a fost nevoită să renunţe, mulţumindu-se doar cu Alaska, pe care a vândut-o Statelor Unite în anul 1867.

Această adevărată istorie a Imperiului Rus abordează şi numeroase subiecte de strictă actualitate geopolitică, dintre care problema frontierelor sale cu Uniunea Europeană deţine o pondere aparte.

Scrisă de o mare personalitate a lumii ştiinţifice franceze, academiciana Hélène Carrère d'Encausse, lucrarea de faţă se va dovedi, cu siguranţă, o sursă informaţională deosebit de bogată în plan istoric, geografic şi politic.

EDITURA ORIZONTURI
LEI 39,90 (36,61 + 3,29 TVA)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
CARRÈRE D'ENCAUSSE, HÉLÈNE
Imperiul Eurasiei : o istorie a Imperiului Rus de la 1552 până astăzi / Helene Carrere D'Encausse. - trad: A.I. Ionescu. -Bucureşti : Orizonturi, 2008
ISBN 978-973-736-077-9

I. Ionescu, A.I. (trad.)

94(4-11)

Redactare: Jeni Vişinoiu
Tehnoredactare: Adriana Fleancu
Bun de tipar: Emilia Leancă

Tel: 0744531333; 317.76.75 Fax : 317.76.78
E-mail : orizonturi@editura-orizonturi.ro

Cuprins

Introducere 7

Capitolul I. De la Moscova la Rusia 11
În slujba mongolilor 12
Kulikovo: naşterea unei naţiuni 13
Metamorfoza rusă 14

Capitolul II. Naşterea unui imperiu 16
Sfârşitul Hoardei de Aur 17
Eşec la vest 22
Siberia: o nouă frontieră 24
Ucraina: un pas către Europa 29

Capitolul III. Către Imperiul Universal 33
O „fereastră“ către Marea Baltică 33
Polonia dominată 37
Asaltul asupra Mării Negre 41
Caucazul: drumul spre India? 44

Capitolul IV. Expansiunea colonială 47
Caucazul – Transcaucazia: regatul complexităţii 47
Frontiera împinsă tot mai departe 52
În inima islamului 57
Intrarea în Extremul Orient 62

Capitolul V. *Pax russica I* 66
Integrare sau respectarea diferenţelor? 66
Centralizare şi diversitate 67
Elitele şi culturile naţionale 72

Capitolul VI. *Pax russica II* 78
Inventarea unei politici musulmane 79
Asia Centrală: compromisul 81
Vaticanul, acesta e duşmanul! 85

Capitolul VII. „Ţarul Alb“ zdruncinat 87
Tradiţie sau reformă? 87
Războiul sfânt împotriva Imperiului 91
Înfrângerea Ţarului Alb 94
1905: deşteptarea unei conştiinţe naţionale 96
Transcaucazia în furtună 98
Revoluţia colonială din Turkestan 100

Capitolul VIII. Când se deschide „închisoarea popoarelor“ 106
Să uităm naţiunile 106
Să reformăm sau să distrugem Imperiul? 108
Marea revoltă a Stepei 114
Imperiul descompus 116
Capitolul IX. Avatarurile autodeterminării 123
O putere centrală fermă 124
Autodeterminarea sub protecţie 126
Ucraina, Bielorusia: confuzia 129
Caucazul divizat 138
Drapelul roşu împotriva drapelului verde 144
Baku: provocarea colonială 150
Capitolul X. *Pax sovietica I.* Compromisul politic 153
Starea acceptată 153
Federalismul sau diversitatea recunoscută 155
O Constituţie pentru o perioadă de tranziţie 161
Statul reabilitat 163
Mai presus de stat – Partidul 165
Perioada comunismului naţional 165
Unitatea Partidului – garanţia viitorului 171
Capitolul XI. *Pax sovietica II.* Compromisul cultural 177
O cultură care îmbină universalul cu particularul 178
Ce alfabete să se folosească în educaţie? 182
Marea „căinţă“ rusă 186
Societăţile naţionale transformate 187
Egalitatea economică: inegalitate a politicilor 190
Capitolul XII. Toţi sovietici! 197
Anii de fier 198
Rusia reabilitată 203
Războiul rus 207
Naţiunile au trădat 212
Sovietici sau ruşi? 214
Întoarcerea la utopie 217
Capitolul XIII. Imperiul explodat 223
Exploziile naţionale 226
Agonia federalismului 236
Sfârşitul jocului 245
Concluzii 248

Introducere

„Stepele ruse sunt o prelungire a stepei asiatice." Oare din această afirmaţie a lui René Grousset din lucrarea *Imperiul stepelor* trebuie să deducem că Rusia aparţine acestui imperiu? Sau că şi-a constituit un nou imperiu în stepe? Nu. Imperiul al cărui istoric a fost René Grousset era asiatic în adevăratul sens al cuvântului: Imperiul Rus a aparţinut întotdeauna *şi* Europei *şi* Asiei.

Imperiul Eurasiei, pentru a-l parafraza pe Grousset? Fireşte, pentru că Eurasia defineşte un spaţiu geografic. Dar caracteristica Imperiului este tocmai aceea că a fost – prin natura spaţiului, a oamenilor şi a destinului – şi al Europei şi al Asiei deopotrivă.

De fapt, ce este un imperiu? Există oare un cuvânt mai greu de definit? A servit pentru descrierea unor situaţii istorice dintre cele mai eterogene şi contradictorii. Imperiul Bulgar din secolul al VIII-lea, Imperiul lui Charlemagne, Imperiul lui Napoleon, Imperiul lui Bokassa! Între aceste formaţiuni istorice numite imperii, nu există nimic comun: nici modelul de societate, nici sistemul politic, nici modul de funcţionare.

Littré definea imperiul ca un „stat guvernat de un împărat", ceea ce era adevărat în cazul Romei, al Bizanţului, al Imperiului napoleonian şi al multor altora. Dar Imperiul Britanic avea în fruntea sa un rege, iar titlul de împărat nu a apărut în Rusia odată cu Imperiul. *Marele Dicţionar Enciclopedic* rus apărut în 1995 completează definiţia lui Littré după cum urmează: „Sunt numite, de asemenea, astfel, statele care au avut posesiuni coloniale, de exemplu Imperiul Britanic".

Cuvântul „imperiu" are o istorie îndelungată care datează încă de pe vremea Romei, de la *imperium*-ul roman. Jean-Baptiste Duroselle îl considera drept cel mai reprezentativ, cel mai desăvârşit din toate imperiile pe care le-a cunoscut istoria omenirii. El deriva din „autoritate, din cucerirea şi din dominaţia impuse de un popor altor popoare". Caracteristica cea mai remarcabilă a acestui *imperium* roman era, după părerea lui, durata lui şi, deci, capacitatea lui de a se impune de-a lungul unor perioade lungi de *pax romana* în cadrul unor frontiere interminabile şi perfect apărate. Istoricul nu recunoştea un echivalent al acestui imperium în decursul secolelor decât în Imperiul Rus şi apoi în cel sovietic. Cum să nu-l cităm şi pe Paul Veyne, eminent specialist în istoria romană: „În cazul Romei, cuvântul imperiu se justifică în primul rând prin cucerire. Roma supune popoare diferite, iar imperiu înseamnă hegemonie. Cu timpul hegemonia devine un imperiu integrat, un stat multinaţional." Şi nu se aplică această afirmaţie perfect şi la imperiul Rusiei? Imperiu care, ca şi cel al Romei, era calificat de Toynbee ca „state universale", adică state atât de întinse din punct de vedere geografic „încât cei care trăiau sub autoritatea lor le percepeau ca

mondiale". În istoria acestor imperii, cel al Rusiei deţine un loc excepţional în mai multe privinţe. El se caracteriza în primul rând prin continuitatea teritorială şi unitatea celor două continente – Europa şi Asia; spaţiul rus e încă de la început o parte integrantă a Imperiului Euro-asiatic. Se definea şi prin dimensiunile sale, deoarece, ca mărime, ocupa locul al treilea în istoria imperiilor, după cel al mongolilor şi al britanicilor, şi depăşea cu mult spaţiul ocupat de *pax romana*. Dar a fost deosebit de remarcabil şi prin durata sa. În acest sens, a fost fireşte devansat de Imperiul Roman, de cel Bizantin şi Otoman, dar, faţă de acestea două din urmă, a avut avantajul stabilităţii. Bizanţul a fost slăbit şi transformat din cauza multiplelor invazii; deruta de la Lepanto, cu mai puţin de trei secole după naşterea Imperiului Otoman, semnalează deja începutul decăderii sale. Cu totul alta este situaţia Imperiului Rus care, timp de trei secole şi jumătate, nu a încetat să se extindă şi să se întărească şi care, după două scurte rupturi, în 1904–1905 şi în 1917, s-a refăcut şi şi-a reluat marşul înainte pentru alte trei sferturi de secol.

Dacă punem laolaltă toate aceste trăsături caracteristice – dimensiunea, durata, menţinerea controlului asupra ansamblului spaţiului imperial pe o durată de timp determinată – constatăm că Imperiul Rus a ocupat locul întâi în istoria mondială a imperiilor.

Şi, în sfârşit, a fost un imperiu multinaţional căruia continuitatea teritorială i-a oferit un caracter cu totul special. Spre deosebire de imperiile maritime în care populaţia metropolei era separată de cea a coloniilor, în Imperiul Rus, rod al unor cuceriri teritoriale continue, coabitarea popoarelor a fost constantă şi a pus în mod acut problema raporturilor între dominatori şi dominaţi, care, în unul şi acelaşi spaţiu, au trebuit să înveţe să trăiască împreună în ciuda diferenţelor dintre ei.

Răspunsul Romei la această problemă a fost *pax romana*. Durata foarte mare a Imperiului Rus pune trei probleme: Cum au conceput-o cei care guvernau *pax russica?* Situaţia marilor prinţi, ulterior împăraţi ai Rusiei, era cu atât mai deosebită cu cât imperiul lor nu a reprezentat aventura rapidă şi efemeră a unui cuceritor, cum a fost Charlemagne, care a stăpânit Europa Occidentală între 768 şi 814, sau a lui Napoleon, care şi-a câştigat şi pierdut imperiul în cincisprezece ani – ci o cucerire de teritorii care a durat mai bine de trei secole şi aşadar, imperiul a trebuit să fie în acelaşi timp şi extins şi integrat! Acest imperiu nu a reprezentat aventura unei singure dinastii care să-i imprime propria legitimitate şi să-i garanteze durabilitatea – aşa cum au fost Omeiadele în Orient şi Habsburgii în Europa –, ci a două dinastii şi chiar a două sisteme. Ruptura din 1917 care i-a adus pe bolşevici în locul Romanovilor nu a împiedicat câtuşi de puţin refacerea acestui imperiu.

O a doua chestiune: realizarea unei *pax russica* a urmat ea oare întotdeauna aceeaşi logică? A avut întotdeauna aceleaşi obiective? Şi care au fost modurile de organizare a unui imperiu pe care expansiunea sa continuă l-a modificat în permanenţă, pe care imensitatea teritorială şi diversitatea umană, încă o dată,

într-un spaţiu neîntrerupt, îl confruntau cu probleme străine tuturor celorlalte imperii ce au existat înaintea lui? În această privinţă, Imperiul Rus nu dispunea de niciun model pe care ar fi putut să-l urmeze, succesorii lui au crezut chiar, începând din 1917, că pot oferi lumii un model inedit, creând un stat universal perfect. Eşecul lui înseamnă oare sfârşitul imperiilor? Sur pur şi simplu sfârşitul unui model de imperiu?

Istoria zbuciumată a acestui Imperiu al Eurasiei pune o problemă importantă pentru viitorul oricărui continent european: Eurasia constituie ea oare, dincolo de Imperiul Rus, o nouă entitate viabilă în relaţiile internaţionale în momentul în care toate ţările au tendinţa de a se topi în formaţiuni mari? Sau este vorba de un ansamblu depăşit, în care fiecare componentă va încerca să intre în universul căreia îi aparţine în mod prioritar: Europa sau Asia?

Cu alte cuvinte, va trebui să reducem acest fenomen la o Europă de la Atlantic la Ural, aşa cum credea generalul de Gaulle, sau să acceptăm ideea unei Eurasii care ţine de la Brest-Litovsk până la Pacific?

Formarea Imperiului Rus a fost un proces care s-a întins pe mai mult de trei secole. Dar acest proces a fost discontinuu – alcătuit din înaintări – trei valuri lungi, fiecare cu o durată de mai multe decenii, ba primul având chiar un secol şi jumătate – separate prin perioade lungi de oprire în care Imperiul s-a consolidat şi şi-a organizat cuceririle, dar nu a dat niciodată înapoi. Această expansiune teritorială care s-a efectuat întotdeauna simultan în mai multe direcţii diferite, către Europa şi către Asia, a fost realizată mai ales prin forţă, prin cucerirea unor populaţii şi uneori a unor teritorii slab populate, dar în unele cazuri – de exemplu, Ucraina şi Georgia – cu acordul statelor ce urmau a fi încorporate. Fireşte, ulterior, popoarele încorporate prin acord mutual s-au răsculat: acesta a fost cazul Georgiei. Uneori, cucerirea militară a fost foarte lesnicioasă, reducându-se pentru trupele ruse la o înaintare uşoară, care nu a costat mai nimic ca vieţi omeneşti, atât de slabă era rezistenţa popoarelor: aşa s-a întâmplat în Asia Centrală. Dar uneori ea s-a lovit de o luptă lungă, disperată, ca acea condusă în Caucaz de imamul Şamil. Istoria atât de diversă a expansiunii ruse a avut drept corolar varietatea de situaţii şi obiective urmărite.

La început, a fost un principat mic, cnezatul Moscovei, care a atacat teritoriile ruseşti divizate şi supuse Hoardei de Aur. Unindu-le şi impunându-le hegemonia sa, acest principat în creştere avea drept obiectiv să poată opune Hoardei de Aur un interlocutor unic care să devină într-o zi un adversar capabil să o învingă. Dar dominaţia Moscovei asupra Rusiei de nord-est a avut drept consecinţă întemeierea unui stat rus, care, în secolul al XVI-lea, dispunând de o însemnată forţă militară, s-a întors împotriva invadatorului extern. După o primă fază – cea a luptei pentru unitatea şi formarea statului rus – a urmat o perioadă de cuceriri în detrimentul statelor care ameninţau această Rusie pe cale să se nască: Hoarda de Aur în sud, Livonia şi statul polono-lituanian (sau Rzeczpospolita) la vest. Victoriile repurtate în această a doua fază au deschis calea marilor cuceriri teritoriale la vest şi la sud şi au ancorat Rusia în Europa,

adică în Polonia şi pe malurile Mării Negre. În sfârşit, în ultima perioadă, a devenit un adevărat imperiu colonial realizat de Rusia prin cucerirea Asiei şi a Extremului Orient.

Cum să ignori diversitatea acestor popoare cucerite, cea a situaţiilor existente şi, deci, nevoia de a organiza imperiul în funcţie de această diversitate? Expansiunea continuă a avut drept corolar întărirea metropolei prin centralizarea puterii şi clarificarea sistemului politic. La origine, Rusia se confunda cu principatul (cnezatul) Moscovei, ai cărui mari prinţi (cneji) nu erau vasalii Hoardei de Aur; dimpotrivă, deveniseră deja suzeranii prinţilor pe care îi învinseseră. Apoi, statul devenit independent s-a consolidat şi, în 1547, Ivan al IV-lea a luat titlul de ţar[1]. În sfârşit, în 1721, Petru cel Mare a fost proclamat împărat şi Rusia imperiu, recunoscută ca atare de marile naţiuni ale Europei.

Ultima trăsătură a acestei expansiuni care va continua neîntrerupt până la limita posibilă – atunci când Rusia, mărginită de Marea Neagră la sud şi de Oceanul Pacific la est s-a lovit de marile state sau imperii europene la vest: aventura maritimă nu are niciun rol aici. Fireşte, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, Rusia a pus piciorul în America, în California şi a lansat două expediţii în Mexic şi Hawaii. Dar aceste aventuri îndepărtate, dintre care cea mai importantă cucerire a fost Alaska, au atras puţini colonizatori şi au provocat o opoziţie foarte puternică din partea englezilor şi a americanilor. În 1867, Rusia a tras învăţămintele necesare şi a vândut Alaska Statelor Unite. Timp de câteva decenii, fusese aşadar americano-eurasiatică, prezentă deci pe trei continente; strâmtoarea Bering rupsese un timp continuitatea teritorială a Imperiului. Renunţarea la Alaska a restabilit-o. De atunci, ambiţia rusă nu a mai depăşit cadrul Eurasiei, marcat de voinţa de a crea un imperiu terestru compact, cu frontiere interminabile, dar continue.

[1] Datele indicate pentru evenimentele ruse sunt cele ale calendarului iulian sau pe stil vechi.

Capitolul I
De la Moscova la Rusia

Pentru națiunile occidentale, secolul al XV-lea a fost perioada unui avânt extraordinar în toate domeniile. Mari suverani – Ludovic al XI-lea în Franța, Isabella și Ferdinand în Spania, dinastia Tudor în Anglia, Maximilian în Austria – își propun acum să construiască state organizate pe ruinele anarhiei feudale. Tot acum este începutul Renașterii, al tipografiei, al descoperirilor lui Cristofor Columb și Vasco da Gama, care deschid orizonturi noi. Moscovia – care va deveni Rusia – nu face parte din această civilizație europeană în plin avânt. Cine se gândește în Europa la aceste ținuturi îndepărtate, fragmentate în mici state rivale supravegheate în nord de doi vecini puternici, Lituania și Suedia, în timp ce de la est la sud Hoarda de Aur face să apese asupra Moscovei, care se străduiește să-și adune forțele, amenințarea unor invazii distrugătoare, pedalând pe rivalitățile între cneji?

În acest complicat context de presiuni exterioare și războaie locale cnezatul Moscovei s-a impus treptat și a pregătit unificarea teritoriilor ruse.

Numele de Moscova a apărut în cronici în 1147, atunci când cneazul Gheorghi Dolgoruki – ceea ce înseamnă „cu mâinile lungi": un întreg program de viitor! –, uluit de panorama Moscovei pe care tocmai o descoperise, a decis să-și întemeieze capitala pe malurile ei. În acest secol al XII-lea, visul prințului pare destul de greu de realizat, căci spațiul înconjurător este dominat de alte cnezate puternice. Dar el are ambiția să unească Reazanul, Suzdalul, Vladimirul și Tverul și mai ales Novgorodul cel Mare, care în siajul orașelor hanseatice reprezintă centrul politic al Rusiei de nord-vest: oraș imens, foarte populat, mândru de instituțiile sale democratice și de nenumăratele biserici și mănăstiri care contribuie la strălucirea și bogăția sa.

Dacă mediul politic era defavorabil progresului Moscovei, condițiile geografice se dovedeau prielnice. Orașul este situat în inima Rusiei de nord-est, regiune în care se strânseseră oamenii și autoritățile după căderea Kievului; la confluența a două mari căi fluviale care asigurau accesul către toată țara și ofereau în același timp posibilitatea de a le controla. Totuși s-a insistat prea des asupra acestor atuuri geografice, ca și cum ele ar fi putut garanta în mod ineluctabil succesul întreprinderii moscovite. A fost, fără îndoială, un factor favorabil, dar în primul rând abilitatea cnejilor Moscovei a asigurat o autoritate crescândă asupra Rusiei de nord-est. Dispunând inițial de o așezare teritorială foarte modestă, au știut să-și afirme treptat ambiția de a avea o pondere mai însemnată decât alți prinți în politica regiunii.

Au știut mai ales să profite cu abilitate de favoarea mongolilor împotriva rivalilor lor; și cu sprijinul acestor invadatori, și-au impus recunoașterea

supremaţiei. La mijlocul secolului al XIII-lea, mongolii, ajunşi în Ungaria[2], intenţionau să întreprindă o vastă expediţie în Europa, pornind de la Moscova. Pentru aceasta, au organizat teritoriul rus în mod sistematic – colectarea regulată a impozitului şi recrutarea oamenilor. Pentru a-şi duce la bun sfârşit proiectul, aveau nevoie de complicităţi locale: aceasta a fost şansa Moscovei.

În slujba mongolilor

În 1327, Ivan Kalita, cneazul Moscovei, a înţeles că putea să se prezinte mongolilor drept aliatul indispensabil în realizarea politicii lor de spoliere. Oraşul Tver se răsculase şi reprezentanţii Hoardei de Aur fuseseră masacraţi. Ajuns în fruntea Hoardei de Aur care domina pe atunci teritoriile ruse, Uzbek Han a decis să accepte oferta de servicii a cneazului Moscovei pentru a reprima revolta. Recompensa pentru o operaţiune poliţienească în favoarea ocupantului nu a fost neglijabilă: mongolii i-au acordat lui Ivan Kalita titlul de mare cneaz; el a fost, de asemenea, însărcinat să colecteze întregul tribut cerut de la cnezatele ruse de către han şi să împartă justiţia între prinţi. Visul întemeietorului Moscovei prindea astfel contur, deoarece cnezatul lui era recunoscut ca centru politic al unei ţări, desigur, ocupate, dar cu vocaţia de a reuni teritoriile ruse.

Supunerea faţă de mongoli mai prezenta şi alte avantaje pentru Moscova. Dacă Hoarda de Aur continua să supună teritoriile ruseşti acţiunilor de jaf şi să răpească oameni, să distrugă totul în drumul său, ea respecta, totuşi, posesiunile cneazului Moscovei, caracterizate din acest moment printr-o securitate de care beneficiau oamenii şi bunurile acestora. Consecinţa a fost că s-au înmulţit alianţele cu boierii care reprezentau această autoritate şi prosperitate protejate. Apăraţi de Moscova care se bucura de *pax mongolica*, negustorii au început şi ei să călătorească pe drumul către Marea Caspică şi Marea Neagră. Centru politic, Moscova devenea astfel treptat şi un centru al comerţului.

Hanii Hoardei de Aur au contribuit, de asemenea, la asigurarea primatului religios al Moscovei, unde a fost transferat în 1326 sediul mitropoliei care, de la Kiev, migrase deja la Vladimir.

Metropolă religioasă, Moscova începea în sfârşit să se afirme prin puterea sa militară în creştere. Simbol al acestui stat nou, în anul 1367 s-a înălţat o incintă de piatră în jurul inimii cetăţii, făcând-o astfel invulnerabilă faţă de atacurile duşmanilor.

În anul 1378, bazându-se pe sprijinul Bisericii şi pe forţele sale militare, marele cneaz va renunţa la politica de cooperare cu Hoarda de Aur care slujise atât de bine intereselor Moscovei, pentru a deveni şeful rezistenţei ruşilor

[2] Ungaria a fost cucerită în 1241 de trupele mongole conduse de Hanul Batu, prinţ din familia lui Ginghis-Han. În 1249 acestea au părăsit Ungaria şi s-au îndreptat către Volga.

uniţi împotriva mongolilor, ceea c e a adăugat o nouă dimensiune prestigiului ei şi s-a bucurat de adeziunea maselor nefericite, terorizate, oprimate de ocupant. Astfel, în ultima treime a secolului, acesta din urmă începe să dea semne de slăbiciune; certurile intestine se înmulţesc în cadrul Hoardei de Aur; în 20 de ani, din 1360 până în 1380, la conducerea ei se perindaseră 14 suverani!

Conştienţi de diminuarea treptată a puterii mongole, cnejii ruşi s-au gândit că venise momentul propice pentru a scutura jugul şi au refuzat să mai plătească tribut. Departe de a înfrânge revolta, represaliile care au urmat le-au dat un nou imbold, cu atât mai mult cu cât favoritul mongolilor, marele cneaz al Moscovei, Dmitri, a preluat comanda. Apelul lui la rezistenţă găseşte ecou în toate cnezatele cu excepţia Novgorodului şi a Reazanului care, din invidie, rămân mai ostile faţă de Moscova decât faţă de ocupanţi. Este o adevărată cruciadă naţională care uneşte cnezatele ruse în jurul centrului de putere pe care îl recunosc. Pe nesimţite, începe să se formeze o naţiune, între cei doi duşmani tradiţionali aliaţi în faţa Rusiei, care încearcă s-o prindă în cleşte: lituanienii la nord şi mongolii la sud.

Kulikovo: naşterea unei naţiuni

La fel de talentat războinic, pe cât era de fin politician, Dmitri a elaborat un plan de luptă care i-a luat pe nepregătite pe remarcabilii războinici mongoli. Neînvinşi până atunci, aceştia au suferit o înfrângere incredibilă la Kulikovo, pe malurile Donului. Pentru ruşi este surpriza divină: materializarea speranţei nebuneşti de a sfărâma jugul. De fapt, speranţa este valabilă mai ales pentru viitor: deocamdată, trebuie să constatăm că, deşi învinsă şi slăbită, Hoarda de Aur mai dispune încă de resurse în Asia: este Hoarda Albă, cea căreia Tamerlan îi va acorda ajutor, pentru a instaura acolo puterea unui energic prinţ din dinastia lui Ginghis-Han, Toktamîş, pe care îl proclamă han legitim. Demoralizată de eşec, Hoarda de Aur îl adoptă, îşi reface forţele sub autoritatea lui aşa de bine, încât prinţul Toktamîş îi trimite un ultimatum lui Dmitri Donskoi (nume pe care şi-l luase ca urmare a victoriei de pe Don): de acum înainte, cnejii vor trebui să-i trimită tributul şi să-i jure supunere lui. Încă sub impresia victoriei, cnejii ruşi – cel al Moscovei în primul rând – cred că este vorba de o simplă fanfaronadă. Numai cei din Novgorod şi din Reazan – mânaţi de eterna lor ură faţă de Moscova – trec de partea mongolilor şi participă la asaltul împotriva cnezatului, centrul revoltei şi prima victimă a revanşei hanilor. Cu toată rezistenţa înverşunată a trupelor şi a populaţiei sale, Moscova cade, este incendiată şi locuitorii ei masacraţi. Se pare că visul de independenţă fusese scurt, la fel ca şi cel al dominaţiei Moscovei, care redevine vasală.

Căderea Moscovei nu este totuşi decât un scurt episod, datorită abilităţii cnejilor ei, care decid încă o dată să joace pe rând cartea sprijinului acordat mongolilor şi cea a rezistenţei împotriva dominaţiei lor. Acest joc subtil vine la timp, căci, în pofida unor triumfuri trecătoare, Hoarda de Aur e în declin.

Rivalitatea dintre şeful ei, Toktamîş, incendiatorul şi călăul Moscovei, şi Tamerlan, cel care îl susţinuse la început dar care, ulterior, a dorit să elimine un potenţial rival pentru a-şi menţine propria autoritate, deschide marelui cneaz al Moscovei perspective pe care acesta ştie cum să le exploateze. În 1391, crezând că fostul lui protejat este scos din cursă – îi şi găsise deja un înlocuitor –, Tamerlan se întoarce paşnic către Transoxiana lui. Furios, Toktamîş negociază sprijinul neaşteptat al lui Vasili, mare cneaz al Moscovei, îşi elimină succesorul şi îi mulţumeşte cneazului oferind Moscovei teritorii şi oraşe care nu fuseseră niciodată ale ei.

Oricât ar fi părut de ciudată, revenirea în forţă a lui Vasili se justifică. Locul central ocupat de Moscova în sistemul încă fărâmiţat de cnezate ruse era recunoscut din nou şi nu va mai fi pus niciodată în discuţie. Nici chiar de Tamerlan atunci când, dezmeticindu-se, acesta s-a decis să-l alunge pe fostul lui protejat atât de insolent şi s-a descotorosit într-adevăr de Toktamîş la capătul unei alte confruntări. În 1395, Tamerlan a străbătut teritoriile Hoardei de Aur, provocând incendii şi masacre, mai ales la Astrahan şi Sarai. Moscova va fi respectată de succesorii lui Toktamîş atunci când, la începutul secolului al XV-lea, aceştia şi-au reluat raidurile împotriva cnezatelor ruse. Şi aceasta deoarece cnezatul este deja pe cale de a deveni un stat puternic.

Metamorfoza rusă

Ivan al III-lea, care a domnit timp de patruzeci şi trei de ani (1462–1505), a fost în acelaşi timp heraldul eliberării naţionale şi marele unificator al pământurilor ruse. În 1480, el a proclamat sfârşitul dominaţiei mongole. A atacat în special Novgorodul, eternul rival, care nu încetase să conteste dominaţia Moscovei. Autorităţile de la Novgorod sunt acuzate că se află în solda Papei şi a Lituaniei. Or, după căderea Bizanţului din 1453 şi după eşecul conciliului de la Florenţa care dorise să reconcilieze Biserica Occidentului şi pe cea a Orientului, metropola moscovită îşi revendica şi titlul de centru al ortodoxiei şi al creştinătăţii orientale. Atacul împotriva Novgorodului, apoi cel suferit de Reazan capătă astfel aspectul unei cruciade, dovedindu-se la fel de necruţător ca aceasta.

În 1478, libertatea Novgorodului încetează să mai existe şi Ivan al III-lea ia în stăpânire posesiunile acestuia situate la nordul cetăţii. Moscovia, care şi-a extins deja autoritatea asupra diverselor cnezate ruse, ajunge astfel până în Finlanda, la Marea Albă şi, înaintând până la oraşul Veatka, la Peciora, în defileurile Uralilor, pătrunde în Asia.

În această expansiune către Siberia de nord-vest, care a fost în mare măsură de natură militară, trupele ruse au supus triburi adesea animiste sau budiste. Moscova trebuia să le respecte obiceiurile şi structurile, cu condiţia ca şefii locali să recunoască autoritatea rusă şi să plătească tribut. Deşi episcopul de Perm voia să joace rolul de misionar, convertirile pe care le-a impus – fără

să recurgă la forța convingerii – nu au avut niciun efect deosebit. Credințele și cultele locale aveau să subziste mult timp, așa cum o atestă ulterior călătorii atenți, ca abatele Chappe d'Auteroche. Aceste cuceriri din zona septentrională au pus capăt rivalității care opusese atâta timp Moscova marelui cnezat învins. Novgorod reușise să pacifice triburile finlandeze; Moscova avea să fie cea care va profita de aceasta.

Colonizarea rusă și dezvoltarea schimburilor comerciale au început abia în secolul următor; dar este semnificativ faptul că în timp ce europenii descopereau dincolo de oceane orizonturi care aveau să devină cu timpul imperiile lor, Moscova, care este pe cale să devină Rusia, face o descoperire similară în Asia în continuarea spațiului propriu. Unificarea teritoriilor ruse și începuturile politice ale Eurasiei s-au produs printr-o singură mișcare. *Rusia se naște de la bun început ca eurasiatică.*

Forțele crescânde ale Rusiei îi vor incita pe conducătorii ei – Ivan al III-lea spre sfârșitul domniei lui și apoi Vasili al III-lea (1505–1533) – să-și pună întrebarea care ar putea fi direcțiile acestei expansiuni. Rusia era limitată pe atunci la est de Lituania și Suedia, în timp ce în sud, ținuturile bogate ale Volgăi constituiau un pol de atracție și, în plus, conduceau spre Marea Caspică. Pentru suverani chestiunea rămânea deschisă: unde să-și îndrepte acum atenția, când amenințarea Hoardei de Aur nu mai apăsa asupra lor și unitatea teritorială este asigurată: să facă o mișcare către Volga și puternicul hanat de la Kazan? Sau ar fi mai bine să se orienteze către est, spre Siberia, unde cucerirea Novgorodului deschisese deja calea?

Până la începutul secolului al XVI-lea, dezvoltarea Moscoviei, activitatea sa de unificare a teritoriilor ruse, luptele și alianțele cu sau împotriva mongolilor au fost rodul unei politici de construcție și de păstrare a statului. Iar dacă acest stat s-a născut și a crescut, dacă se întrevăd deja începuturile unui imperiu, acesta dorește să câștige spațiu printr-un mers înainte, riscând în caz contrar să-și piardă orice speranță de a deveni o putere veritabilă. Pentru prima dată, unificarea teritoriilor ruse și expansiunea către nord-est inspiră cnejilor ruși preocupări în domeniul politicii externe. Linia Volga impune o confruntare cu hanatul din Kazan. Obiectivul siberian, regiune imensă, foarte slab populată, orientează Rusia către Pacific, dar o apropie și de China care riscă să se opună Moscovei pentru a deține controlul în acest spațiu. Indiferent care va fi opțiunea strategică finală a marelui cneaz și a consilierilor săi, Moscovia, devenită deja un stat întins, câștigând în Asia posesiuni străine de istoria ei, reprezintă, după secole de dominație a puterilor nomade, revanșa împotriva acestora a unei societăți sedentare și parțial urbane.

Confruntarea care se anunță cu Kazanul, proiectele viitoare în Siberia atestă că Imperiul stepelor cedează locul unor alte vocații imperiale – mai ales celei, atât de deosebite, a unei Rusii încă europene, dar care pătrunde în Asia și își descoperă o componentă asiatică.

Capitolul II
Naşterea unui imperiu

În lucrarea sa *Curs de istorie rusă*, marele istoric Vasili Kliucevski a rezumat evoluţia statului invocând necesitatea permanentă a acestuia de a se apăra împotriva lumii exterioare, cu alte cuvinte, de a se conforma interesului său naţional. Şi adaugă. „S-a format în secolul al XIV-lea sub presiunea jugului străin; s-a consolidat şi s-a mărit în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, luptând pentru supravieţuirea sa în vest, la sud şi sud-est." Vasili al III-lea a fost unul din marii artizani ai unificării teritoriilor ruse, al formării statului rus. Lupta dusă pentru succesiunea lui în secolul al XVI-lea a fost în primul rând opera lui Ivan al IV-lea, supranumit cel Groaznic, care a purtat război cu hanii musulmani moştenitori ai Hoardei de Aur, dar şi cu statele din vest, care controlau accesul către Marea Baltică – Livonia, Lituania, Polonia – şi la est, unde dorea să anexeze Siberia. Această trecere de la o politică de consolidare a cuceririlor la o politică imperială de cuceriri – chiar dacă securitatea statului i-a servit întotdeauna drept justificare – cerea în acelaşi timp o viziune politică reală şi o voinţă implacabilă.

Domnia lui Ivan al IV-lea a fost lungă: aproape patru decenii. Personalitatea sa era remarcabilă, chiar dacă s-a manifestat din ce în ce mai violent odată cu trecerea timpului. Dar a ştiut să impună o viziune a interesului ţării sale şi să făurească mijloacele pentru a o pune în aplicare. La începuturile domniei sale, a ţinut seama de sfaturile oamenilor apropiaţi lui înainte ca între el şi aceştia să survină ruptura dramatică: Alexei Adacev şi mai ales prietenul lui din copilărie, prinţul Andrei Kurbski. I-a acuzat apoi pe amândoi că o asasinaseră pe soţia sa, Anastasia; a făcut aceasta într-o izbucnire de furie care a marcat trecerea de la comportamentul încă paşnic la dezlănţuirea unor violenţe continue, care au culminat cu asasinarea propriului fiu. După această ruptură din 1560, a dorit să-şi asume de unul singur deciziile şi opţiunile de politică externă, pe care sfetnicii lui respinşi le influenţaseră până atunci.

Ivan al IV-lea şi-a făurit mijloacele pentru realizarea unei politici externe măreţe şi a decis să facă o reformă militară. Această reformă, constând din măsurile adoptate între 1550 şi 1556, îi obliga pe toţi nobilii şi proprietarii funciari să asigure oameni şi echipamente pentru stat. În felul acesta s-a constituit pe un principiu egalitar o adevărată armată permanentă, întotdeauna gata de luptă. Archebuzierii (*strelţî*) erau aici elementul principal. Dotat cu arme moderne, corpul archebuzierilor se compunea din oameni liberi care se angajau să rămână în serviciul statului toată viaţa. A fost alcătuită şi o infanterie. În sfârşit, Rusia şi-a echipat trupele cu arme provenite în cea mai mare parte din manufacturile proprii. Un minister de război – *razreadnîi prikaz* – era

însărcinat cu gestionarea tuturor problemelor umane şi materiale ale armatei lui Ivan al IV-lea.

Miliukov a caracterizat statul lui Ivan drept „stat militaro-naţional", un adevărat dispozitiv de luptă, din care aveau să pornească expediţii ce vor asigura Rusiei expansiunea teritorială şi puterea care o va transforma treptat dintr-o ţară ameninţată într-un imperiu.

Dispunând de astfel de capacităţi umane şi de o incomparabilă putere de foc, Ivan a deschis dezbaterile cu aceia dintre sfătuitorii săi cei mai apropiaţi pe care încă îi mai asculta: cu ce să înceapă? Încotro să-şi îndrepte eforturile? Către puterea tătară, moştenitoare a Hoardei de Aur? Către vest? La încheierea acestor reflecţii, Volga, controlată de hanatele musulmane, avea să devină ţinta prioritară.

Sfârşitul Hoardei de Aur

Volga îl obseda pe Ivan al IV-lea şi conştiinţa colectivă a ruşilor. Acest fluviu fusese mult timp frontiera care separa societăţile rurale de nomazi şi îi expunea adesea pe primii atacurilor repetate ale popoarelor stepei. De pe Volga apăreau periodic cuceritorii care zdrobiseră Kievul şi ameninţau toată Rusia de nord-est. Centrul său politic şi administrativ, simbol al puterii mongolilor, era Sarai, oraş de pe cursul inferior al Volgăi, unde se aflau factorii ce impuneau peste tot autoritatea mongolă. Sarai era locul unde se decidea soarta Rusiei. Acolo trebuiau să se ducă cnejii ruşi, vasali fideli ai hanului, pentru a-i cere *iarlîk*, adică dreptul de a strânge impozitele în beneficiul ocupantului. La Sarai îşi exprimau supunerea şi tot aici se manifestau rivalităţile pentru a fi recunoscuţi drept cei mai credincioşi aliaţi şi colaboratori ai mongolilor.

Pe parcursul secolului al XV-lea s-au produs trei schimbări în raporturile dintre ruşi şi mongoli, care aveau să favorizeze ulterior proiectele lui Ivan al IV-lea.

În primul rând, a fost o scindare a taberei mongole care a coincis cu creşterea puterii Moscovei. În prima jumătate a secolului al XV-lea, trei principate sau hanate s-au desprins din Hoarda de Aur pentru a-şi urma propriul destin: hanatul Kazanului în 1438, cel al Crimeii în 1441 şi, în acelaşi an, hanatul Astrahanului. Hoarda de Aur a pierdut şi controlul asupra hoardei Nogailor, care îşi avea corturile pe Iaik (fluviu care ulterior s-a numit Ural) în timp ce un descendent al lui Djoci-Ceaiban (nepot al lui Ginghis-Han) avea să formeze un stat ceabanit în Asia Centrală. Şi, în sfârşit, în Siberia hanatul nu a putut împiedica triburile kazahe să ocupe stepa pentru a-şi întemeia acolo propriul stat. Astfel, Hoarda de Aur, atât de puternică din secolul al XIII-lea până în secolul al XV-lea, s-a văzut treptat înlocuită de numeroase formaţiuni statale care adesea au suferit influenţa popoarelor şi a triburilor instalate pe aceste teritorii cu mult înainte de invazia mongolă.

O a doua schimbare, ba chiar o zguduire în relațiile dintre Rusia și adversarele de pe Volga: victoria turcilor împotriva Bizanțului în 1453, care a desemnat Rusia ca pavăză a creștinătății împotriva noului imperiu musulman. Or, pentru Rusia, supraviețuirea creștinătății trecea în primul rând prin controlul asupra Volgăi, dominată de hani musulmani, potențiali aliați ai Imperiului Otoman.

O a treia schimbare în echilibrele politice din această vreme este legată de religia Rusiei. Victoria rusă de la Kulikovo, un eveniment militar, a dobândit o dimensiune religioasă, deși campania angajată de cneazul Dmitri în 1380 era departe de a constitui o cruciadă în sensul strict al cuvântului. Dar, pornind la luptă, cneazul fusese binecuvântat de autoritățile religioase ale Moscovei și de abatele mănăstirii Sfânta Treime, Serghei din Radonej, care se bucura de un prestigiu imens și delegase doi călugări ca să-i însoțească pe luptători. În momentul victoriei, cneazul și Biserica au declarat că aceasta se datora voinței divine, iar succesul militar a fost perceput de conștiința colectivă ca cel al Crucii împotriva Semilunii.

Momentul acestei confruntări a fost foarte bine ales. Prăbușirea treptată a Hoardei de Aur era însoțită de ascensiunea islamului la tătari, care s-au emancipat. În același timp, Biserica ortodoxă se impunea în rândul rușilor ca pavăză împotriva ocupantului. Calitatea unora dintre clericii ei – viitorul sfânt Serghei în primul rând – rolul unificator jucat de mănăstirea lui – acela de apărător al credinței revendicat de cnejii Moscovei, toate acestea au contribuit la transformarea luptei între succesorii Hoardei de Aur și Rusia într-o confruntare între creștinătate și islam. Creștinătatea ortodoxă, trebuie să precizăm, deoarece progresul Rusiei s-a realizat și împotriva unui alt adversar: Lituania catolică.

Slăbirea Kazanului a fost așadar obiectivul major al cnejilor Moscovei în secolul al XV-lea. Vasili al II-lea, zis Orbul, și-a consacrat toate eforturile acestui scop aplicând în cazul tătarilor politica profitării de disensiunile între cneji care avusese atât de mult succes în trecut cu mongolii. În 1453, el a acordat unui prinț tătar, Kasîm, un teritoriu denumit hanatul Kasîmov, care a slăbit dintr-odată Kazanul. Hanatul Kasîmov, un mic stat vasal al Rusiei, a atras imediat după crearea sa numeroși transfugi din Kazan, convinși că viitorul aparținea celor care cooperau cu Moscova și aliații acesteia. Riposta nu a întârziat, dar forța era de partea Moscovei. În 1461, hanatul Kazanului, învins pe moment, a trebuit să ceară pace și să accepte să plătească tribut Rusiei. Raportul istoric a fost inversat cu atât mai repede cu cât Ivan al III-lea, care i-a urmat lui Vasile Orbul în 1462, și-a înmulțit expedițiile împotriva cnezatelor ruse independente: Tver, Veatka, Reazan, pe care în cele din urmă a reușit să le supună, demonstrând astfel ce devenise puterea rusă. Lecția a fost înțeleasă de Kazan, care se vedea lipsit în același timp de principalul său aliat, Lituania, victimă și ea a dinamismului politic al Rusiei.

Devenită puternică datorită cuceririi cnezatelor rebele, Rusia se confrunta

acum cu un rival pe măsura ei, Imperiul Otoman, care, la fel ca şi Ivan al III-lea, ştia să profite de destrămarea Hoardei de Aur pentru a pune stăpânire pe hanatele acesteia. La mijlocul secolului al XV-lea, Crimeea era inaccesibilă ruşilor: Imperiul Otoman o ţinea sub control. Când s-a angajat lupta pentru Volga, începutul nu părea favorabil Rusiei. Crimeea, care îi era ostilă, îşi exercita influenţa asupra hanatului din Astrahan, a cărui neputinţă politică era vădită, precum şi asupra Kazanului, aparent în situaţie de vasal al Rusiei. Dar înaintarea Imperiului Otoman pe de o parte şi cea a Rusiei, pe de alta, îngrijorau Kazanul, unde exista temerea că cnejii ruşi vor renunţa la ideea de a controla Volga din exterior şi vor proceda pur şi simplu la anexarea teritoriului, ceea ce puteau să facă uşor datorită puterii lor militare.

La cumpăna dintre veacul al XV-lea şi al XVI-lea, echilibrul care guverna raporturile dintre Moscova şi Kazan era din ce în ce mai fragil; poate pentru a anticipa o lovitură de forţă din partea Rusiei, hanul din Kazan s-a hotărât să atace preventiv, masacrând negustorii şi răpind populaţia civilă rusă. Şi acesta nu era decât începutul. În 1521, hanul Muhammad Ghirai a reeditat acest tip de atac împotriva Rusiei. Kazanul respingea astfel legăturile stabilite în secolul precedent. În acelaşi timp Crimeea, situată aproape de Imperiul Otoman, devenea o nouă ameninţare pentru Rusia. Dar Rusia sacrificase foarte mult pentru stabilirea de relaţii specifice cu acest hanat: era motivul principal pentru care, în trecut, Ivan al III-lea se abţinuse să anexeze pur şi simplu Kazanul; nu dorea să-l nelinişteascä pe hanul Crimeii. Dar la mijlocul secolului al XVI-lea, această politică de prudenţă nu mai putea fi aplicată. Raidurile Kazanului s-au accelerat, frontiera rusă devenea vulnerabilă. Sute de prizonieri luau drumul sudului.

În anii minoratului tânărului Ivan, certurile intestine pentru succesiunea lui Vasili frânaseră iniţiativele exterioare. Dar, începând din 1547, încoronat ţar, Ivan al IV-lea a decis s-o termine cu redutabilul hanat. În 1547 şi 1549 două campanii militare prost pregătite au eşuat din cauza rivalităţilor din cadrul nobilimii ruse. Dar în 1551, Ivan a pregătit un alt treilea asalt, de astă dată controlând el însuşi pregătirile militare şi relaţiile între cei care îl slujeau. La început, diplomaţia a contribuit şi ea la efortul de război. Kazanul a primit o ofertă de pace în schimbul îndeplinirii a trei condiţii: eliberarea tuturor prizonierilor ruşi, părăsirea teritoriilor cucerite şi, mai ales, acordul cu privire la alegerea unui han favorabil Rusiei. Toate condiţiile au fost considerate inacceptabile. La începutul anului 1552 a început un război care s-a încheiat în ziua de 2 octombrie prin ocuparea Kazanului. Şi astfel lua sfârşit o lungă perioadă din istoria Rusiei. Rusia domina în sfârşit Volga, simbol al tuturor pericolelor. Terorizată mult timp de mongoli, supusă acestora, apoi ameninţată de succesorii lor tătari, acum Rusia răsturna o dominaţie seculară şi devenea la rândul său dominatoare.

Odată cucerit Kazanul, victoria rusă trebuia valorificată, adică trebuia integrat şi rusificat hanatul tătar. Ţarul şi-a propus să instituie *pax russica* pe

malurile Volgăi; dar Biserica lui înțelegea să-și revendice și ea partea care i se cuvenea din victorie, înlocuind islamismul cu ortodoxismul. Puterea rusă a fost reprezentată la Kazan printr-un guvernator militar sau voievod, generalul-prinț Alexandr Gorbatîi, asistat de o mie cinci sute de militari provenind din rândul nobilimii sărace, cărora posturile de administratori regionali le ofereau avantaje materiale neașteptate. Trei mii de *strelți*, însoțiți de unități de cazaci, au fost detașați la Kazan pentru a asigura apărarea.

Valorificarea acestei cuceriri a antrenat și o reorganizare a instanțelor politice centrale. În 1553, curtea (*dvor*) de la Kazan a fost instalată la Moscova și avea să devină câțiva ani mai târziu *prikaz*-ul de Kazan, un fel de minister al cărui statut era de la bun început foarte înalt, pentru că era vorba de unul dintre cele patru mari *prikaz*-uri, alături de cele însărcinate cu administrația militară, afacerile externe (*posolskii*) și domeniile concesionate[3]. Noul *prikaz*, care avea în primul rând sarcina de a strânge impozitele, adică taxele percepute pe mărfuri, trebuia să recruteze și să-i plătească pe toți cei care lucrau pentru autoritatea rusă, militară sau civilă. Statutul lui atesta importanța acordată Kazanului de către țar.

Era indispensabil să se populeze cu ruși hanatul cucerit, pentru a fi controlat mai bine. Militarii care participaseră la cucerirea Kazanului au primit teritorii cu condiția să se instaleze în noua provincie rusă. O mare parte dintre ei au acceptat această ofertă foarte ispititoare pentru niște oameni care fuseseră adesea confruntați mai înainte cu lipsa de pământ. Zvonul despre această neașteptată fericire a ajuns până în inima Rusiei și cohorte întregi de țărani au pornit spontan la drum pentru a beneficia de împărțirea pământului. Fără îndoială că lipsa lor avea să se resimtă în zona rurală rusă, dar colonizarea voluntară era considerată ca o șansă, o modalitate de a ancora Rusia propriu-zisă pe malurile Volgăi.

Biserica își va aduce propria contribuție la cea a instanțelor puterii și a coloniștilor, pentru a transforma Kazanul în provincie rusă. Inițial, în 1552, proiectul comun al Bisericii și al suveranului prevedea înlăturarea islamismului în teritoriile cucerite și implantarea fără întârziere a creștinismului. La Kazan, simbolul acestei idei a fost construirea, imediat după cucerire, a unei mari catedrale exact pe locul unde se afla mai înainte moscheea. Peste tot s-au înălțat biserici și mănăstiri și, într-adevăr, comunitățile religioase s-au înmulțit considerabil. Prezența și activitatea lor au antrenat trecerea la creștinism a multor nobili, dintre care unii și-au oferit serviciile lui Ivan cel Groaznic. Începând din 1555, Kazanul a devenit un centru religios ortodox – ridicat la rangul de eparhie –, iar Ivan al IV-lea a decretat că o zecime din impozitele percepute aici, precum și pământurile confiscate, vor fi atribuite Bisericii.

[3] *Pomestnîi prikaz*: Pomestie era un domeniu acordat de cneaz în schimbul serviciilor, *prikazî* este pluralul de la *prikaz*.

Prestigioasă capitală musulmană, Kazanul, în gândirea lui Ivan şi a ierarhiei ortodoxe, era o trambulină pentru răspândirea creştinismului în ţinuturile islamice. Cu toate acestea, ţarul nu dorea să distrugă prin forţă islamismul. A interzis astfel convertirile forţate şi orice demers antimusulman susceptibil de a jigni conştiinţa populaţiilor. El conta pe strălucirea Rusiei şi a Bisericii ei pentru a câştiga popoarele cucerite pentru religia ortodoxă. Dar succesorul lui, un fanatic, a optat pentru soluţia inversă: aceea a creştinării prin violenţă. Islamismul a fost redus atunci la tăcere şi aparent zdrobit. Va trebui să aşteptăm până la Ecaterina a II-a pentru ca statul rus să pună capăt persecuţiilor care îi loveau pe musulmani şi mesianismului ale cărui efecte nu au fost defel fericite. Ecaterina a II-a a reluat astfel viziunea lui Ivan al IV-lea, convins după victoria de la Kazan că integrarea musulmanilor, pentru a fi reală, trebuie să se facă de bunăvoie. Acest spirit de toleranţă la un suveran a cărui fire violentă nu va înceta să se manifeste ilustrează foarte bine caracterul contradictoriu al personalităţii sale.

Administratori, militari, colonişti, clerici şi călugări au fost apoi urmaţi de negustori, cărora ocuparea Kazanului le deschisese drumul către Persia, China şi India. După negustorii ruşi, englezii au descoperit că, plecând de la Moscova, puteau să meargă şi ei pe acelaşi drum şi au început negocierile pentru a obţine un drept de tranzit. Ce triumf pentru Ivan! Până atunci, Rusia moscovită, ignorată de toată lumea, fusese izolată de vest de puternice state catolice. Şi dintr-odată, faptul că stăpânea drumul comercial către Extremul Orient îi asigura recunoaşterea Angliei, unul dintre cele mai puternice state ale Europei.

Victoria obţinută în 1552 împotriva hanului din Kazan dobândea dintr-odată o semnificaţie internaţională. Dar ea crea şi probleme noi. Trebuia ca Ivan să prevină orice încercare de revoltă regională. Îngrijorat, hanul Crimeii se străduia să strângă partizani; Ivan a înţeles că era necesar să-l lipsească de orice eventual sprijin din partea Astrahanului. De aceea, cucerirea hanatului Astrahanului a fost organizată şi desăvârşită în 1554 aproape fără nicio luptă. Un han susţinut de Moscova a menţinut pentru început ficţiunea unei independenţe protejate de ruşi. Dar această soluţie nu era viabilă, ţinând seama de ameninţarea pe care o constituia în continuare Crimeea pentru prezenţa rusă. Cu numai doi ani mai târziu, hanul Crimeii, sprijinit de otomani, a lansat un atac împotriva Astrahanului şi a reuşit să-l câştige pentru cauza sa pe Derviş Ali, prinţul hanatului supus Rusiei. Operaţiunea s-a încheiat prin deruta trupelor venite din Crimeea. Dar Ivan al IV-lea a tras de aici concluzia că, pentru securitatea Rusiei, Astrahanul, la fel ca şi Kazanul, trebuia să intre sub controlul său total. Aşadar, regulile pentru guvernarea teritoriilor străine stabilite pentru Kazan au fost extinse şi asupra Astrahanului, plasat şi el tot sub autoritatea unui *voievod*.

Această decizie de anexare a fost justificată rapid, căci Crimeea servea drept bază pentru raidurile care îi adunau pe tătarii din exil şi trupele venite din Crimea, sprijinite de sultanul Selim al II-lea. Atacul cel mai masiv împotriva cuceririlor ruse a avut loc în 1569; dar Rusia era pregătită pentru asta, trupele

sale beneficiau de neutralitatea populaţiilor cucerite şi au putut să demonstreze că patria lor era stăpână pe Volga.

Această poziţie, cucerită printr-o luptă înverşunată, a avut o importanţă decisivă pentru viitorul Rusiei. Volga asigura accesul la râul Kama şi, dincolo de acesta, la incomparabilele bogăţii neexploatate ale Siberiei. Odată cu cucerirea Kazanului şi a Astrahanului, Ivan al IV-lea nu numai că rupsese cercul infernal al invaziilor şi asigurase securitatea statului său; el confirmase vocaţia eurasiatică a Rusiei.

Eşec la vest

Odată cucerite Kazanul şi Astrahanul, trebuia să meargă mai departe sau să zdrobească Crimeea? Sau poate că trebuia să se întoarcă către alţi adversari situaţi la vest care priveau şi ei cu îngrijorare creşterea puterii Rusiei şi pe care Ivan al IV-lea îi bănuia că se pregătesc să-l atace.

Dezbaterile între Ivan al IV-lea şi consilierii săi au fost înverşunate. Adacev şi Kurbski pledau pentru continuarea luptei împotriva musulmanilor, argumentând dificultatea purtării unui război cu succes împotriva statelor din vest, mai bine organizate şi echipate decât cele ale hanilor. Dar Ivan al IV-lea era convins că, înainte de a se ocupa de Crimeea, trebuia să lichideze pericolele care veneau de la vest. Livonia sau Polonia nu se vor simţi oare ispitite să profite de angajamentul armatei lui în Crimeea ca să treacă la atac şi să cucerească teritoriul rus? Poate că ţarul rus era conştient şi de dispreţul pe care îl nutrea Europa pentru ţara sa şi dorea să se impună în ochii ei printr-o campanie care i-ar fi deschis accesul la mare. Fireşte, fiind interesată de calea comercială către Extremul Orient deschisă de Rusia prin ocuparea Kazanului, Anglia a tratat cu Rusia; dar comerţul şi avantajele acestuia nu îi erau de ajuns lui Ivan. obsedat cum era de dorinţa de a obţine adevărata recunoaştere politică a puterii ruse care s-ar fi tradus într-o expansiune teritorială şi accesul la mare.

Drumul către vest, cel al Mării Baltice, era interzis ruşilor, fiind păzit de Livonia şi ordinul Cavalerilor Purtători de Spadă, Lituania, Polonia şi Suedia. În 1558, împotriva sfatului consilierilor săi, Ivan a decis să acorde prioritate acestei direcţii şi a declanşat un război contra Livoniei. Dispunea atunci şi de concursul trupelor tătare. Kazanul învins devenise un element auxiliar al politicii ruse; trupele sale erau conduse de şahul Ali, fost han plasat de Ivan în fruntea micului stat vasal Kasîmov. La mijlocul secolului al XVI-lea, Livonia era slăbită din cauza luptelor interne. Trupele sale nu au fost în stare să reziste cavalerilor tătari care s-au năpustit asupra oraşelor livoniene râvnite de Ivan şi care trebuiau să-i asigure accesul la comerţul maritim. Narva, Dorpat şi o duzină de alte fortăreţe au căzut în mâinile noilor cuceritori.

În anul următor, a fost rândul Kurlandiei să fie invadată. Marele maestru al ordinului Cavalerilor Purtători de Spadă a făcut apel la regele Poloniei, Sigismund August al II-lea, şi a semnat cu acesta un tratat de alianţă. Ivan al

IV-lea s-a confruntat atunci cu consilierul său, Adacev – erau deja în pragul rupturii – care dorea un armistiţiu. Ivan nu avea să-l ierte niciodată pe „câinele de Alexei" pentru ceea ce considera el că este o trădare. Avea să regleze conturile ceva mai târziu, dar, fără a mai aştepta, a decis să plece din nou la război împotriva Livoniei, punându-şi trupele sub comanda lui Kurbski, cu care încă nu se certase.

Anul 1560 a fost marcat de învingerea Purtătorilor de Spadă; fortăreaţa Fellin, reşedinţa marelui maestru al ordinului, a căzut. Ivan al IV-lea putea jubila; zdrobise puternicul stat al Purtătorilor de Spadă. Cu toate acestea, victoria din 1560 a marcat şi începutul eşecurilor ruşilor în vest.

Succesul armatelor ruse au înspăimântat statele vecine. Şi în primul rând Imperiul Habsburgilor. Ferdinand I, suzeranul ordinului Cavalerilor Purtători de Spadă, a încercat să intervină, cerându-i lui Ivan să pună capăt luptelor şi îndemnându-l să-şi desăvârşească mai degrabă opera din Crimeea. Preponderent de ordin comercial, neînţelegerile dintre cele două ţări erau tot atâtea manifestări ale dezacordului lor. Dar Ferdinand I ştia că alte ţări mai direct interesate decât el se deciseseră deja să-l facă pe Ivan să dea înapoi: Polonia, Lituania, Suedia şi Danemarca, care nu doreau să fie îndepărtate de la împărţirea Livoniei şi de la controlul asupra acestei ţări. Ivan şi-a folosit tot geniul politic pentru a-i neutraliza pe unii dintre adversari şi pentru a se concentra asupra celorlalţi. A semnat un tratat de pace cu Danemarca şi Suedia pentru a se putea întoarce împotriva Lituaniei care încercase zadarnic să negocieze cu el. I-a smuls acesteia cetatea Poloţk la 15 februarie 1563. Ca şi Livonia, Lituania părea atunci destinată unei cuceriri totale. Cu toate acestea, la fel ca şi victoriile ruse din 1560, aceasta din urmă a marcat începutul retragerii, determinându-l să renunţe la visul de a ajunge la Baltica. În 1561, armatele polono-lituaniene îi înving pe ruşi şi îi obligă să părăsească teritoriul Lituaniei. Ivan s-a încăpăţânat să continue războiul, dar se confruntă deja cu probleme interne tot mai mari, legate, fără îndoială, de drama personală şi de alterarea personalităţii sale.

În 1560, Anastasia, prima lui soţie, pe care o iubise cu adevărat, a murit. Ivan a fost în pragul nebuniei. S-a întors împotriva tuturor consilierilor săi, pe care i-a acuzat că o asasinaseră. Karamzin numeşte acest moment „o revoluţie cumplită în sufletul ţarului şi în soarta imperiului" şi îl descrie pe suveran în felul următor: „Înainte de acest moment era un model de suveran, religios, înţelept, însetat de gloria şi bunăstarea statelor sale" şi iată că, într-o clipă, dă frâu liber pasiunilor, unei cruzimi nemaivăzute, unor moravuri deşănţate. A venit momentul persecuţiilor şi al execuţiilor, care stârnesc teama boierilor şi îi îndeamnă pe mulţi dintre ei să ia calea pribegiei.

În 1565, pentru a-şi consolida autoritatea, ţarul rupe ţara în două şi dă una din părţi *Opricininei*, instituţie care dispune de absolut toate puterile lui şi seamănă o teroare care avea să dureze şapte ani. Credincioşii lui fug, familiile princiare sunt exterminate, chiar şi populaţia cea mai modestă, înspăimântată, încearcă să părăsească spaţiul *Opricininei*. Toată viaţa ţării este dezorganizată,

comerţul paralizat; dezastrul economic va fi la fel de mare ca şi naufragiul social.

Aceşti şapte ani de teroare au fost foarte puţin favorabili pentru progresele militare; cu toate acestea, Ivan s-a încăpăţânat să cucerească Livonia, desăvârşind astfel ruina ţării sale. Campaniile din anii 1573–1577 i-au adus, fără discuţie, succes după succes; Livonia părea câştigată din nou; numai Reval şi Riga, pe care avea să le ocupe în 1578, îi mai scăpaseră. Dar până atunci Ivan avusese de-a face cu adversari slabi: Suedia, ale cărei mijloace militare erau inferioare celor ruseşti; statul polono-lituanian, născut din uniunea parafată la Lublin în 1569, Rzeczpospolita, slăbită de alegerea foarte dificilă a regelui Poloniei. Dar totul se schimbă atunci când pe tronul Poloniei-Lituaniei se instalează ungurul Stefan Báthory.

Tânăr – are cu trei ani mai puţin decât Ivan –, energic şi dotat cu o inteligenţă politică ascuţită, Stefan I Báthory decide de la bun început că trebuie să pună frână expansiunii ruse. Şi-a reorganizat armata, a recrutat un număr mare de mercenari, s-a proclamat campion al lumii catolice împotriva Rusiei, a obţinut chiar şi sprijinul Suediei şi s-a angajat într-o luptă care a durat 5 ani, între 1577 şi 1582, care va lipsi Rusia de toate cuceririle sale din vest. La capătul unui sfert de secol de războaie, Ivan al IV-lea a pierdut accesul la Marea Baltică, cu excepţia unei benzi înguste de pământ de la gurile fluviului Neva. Şi dacă succesele în direcţia Crimeii şi către Marea Neagră fuseseră măreţe şi definitive, în schimb deschiderea spre vest va rămâne un vis pe cât de costisitor, pe atât de frustrant. Europa va mai rămâne încă multă vreme închisă pentru Rusia. Acest vis european va fi reluat în altă parte, în Ucraina, mai târziu, de acolo de unde eşuase. Dar – şi aici se reconfirmă destinul eurasiatic al Rusiei – imensa decepţie europeană va fi compensată în est prin ocuparea unor teritorii vaste, infinite chiar, din Siberia. Pe cât de disperată şi inutilă fusese aventura din vest, pe atât de lesnicioasă va fi cucerirea Siberiei, cu costuri foarte mici.

Siberia: o nouă frontieră

Intrarea triumfală a Rusiei în imensitatea siberiană se datorează moştenirii istorice a Novgorodului, acţiunii persoanelor particulare (negustori de blănuri, cazaci) şi statului – dar acesta a venit ultimul.

Să vedem mai întâi care a fost contribuţia Novgorodului, pe care Rusia l-a preluat în 1470. Mândru de instituţiile sale, mândru că scăpase de jugul mongol, prestigiosul oraş reuşise încă din secolul al XII-lea să avanseze foarte mult în interiorul ţinuturilor siberiene. La capătul mai multor campanii militare succesive, dobândise toată regiunea Peciorăi, situată sub Marea Albă; apoi, făcuse legătura între această regiune şi cea a fluviului Obi şi organizase în teritoriile sale colectarea blănurilor, căutate pe toate pieţele – atât pe cele din Europa, cât şi pe cele din Mongolia. Rusia a moştenit toate aceste facilităţi,

dar, timp de încă un secol, obsedată cum era de problema mongolă, s-a dedicat proiectului musulman şi a ezitat să acorde prioritate politică vestului. În această dezbatere, Siberia a fost un timp dată uitării. Cucerirea Kazanului şi instalarea ruşilor pe Volga le-a deschis acestora – în special negustorilor – perspective comerciale ispititoare. Această cucerire coincidea cu dezvoltarea Europei care avea cerinţe tot mai mari de materii prime pe care Siberia putea să i le furnizeze din belşug – şi în primul rând blănuri. Statul rus a înţeles atunci interesul pe care îl prezenta această regiune mult timp neglijată şi în care nu se aventuraseră până atunci decât întreprinzători privaţi. Şansa a vrut ca succesele ruseşti de pe Volga să facă o impresie aşa de puternică asupra hanului Edigei care domnea în Siberia că acesta, felicitându-l pe Ivan, s-a declarat vasal al lui. Neşansa a făcut ca Edigei să fie ucis în 1567 de un han rival, care a denunţat actul de vasalitate şi a adoptat o poziţie ostilă faţă de Rusia, adunând în jurul lui triburile vogulilor şi ostiacilor şi interzicându-le să plătească tribut. Sprijinul pe care îl oferea Hoarda nogailor a pus pentru moment în pericol interesele ruseşti.

Cucerirea Siberiei a fost opera marilor negustori, familia Stroganov, şi a hatmanului cazac Ermak. Uimitoarea lor alianţă a adus statului rus, rămas multă vreme numai observator al eforturilor lor combinate, un spaţiu imens, sursă de putere şi bogăţie.

Familia Stroganov a fost prima care s-a aventurat în regiune. Aceşti întreprinzători de o excepţională inventivitate, proveniţi dintr-o familie de ţărani, se aflau deja la mijlocul secolului al XVI-lea în fruntea unor companii diverse – pescuit şi activităţi conexe – şi monopolizau comerţul cu popoarele siberiene. În 1558 au obţinut de la ţar exclusivitatea activităţilor economice în regiunea Kama, ceea ce le-a deschis Siberia propriu-zisă. Scutiţi de impozite, au devenit stăpâni ai ţinutului, asigurând apărarea acestuia şi împărţind dreptatea printre cei de alt neam (*inorodţi*). Întreprinderile lor se dezvoltau fără încetare – mine de sare, de metale –, astfel că au fost nevoiţi să facă apel la o forţă de muncă tot mai numeroasă şi la specialişti veniţi de departe. Succesele lor economice i-au convins că regiunea Kama nu este suficientă pentru ambiţiile lor şi că trebuie să meargă mai departe, spre est, spre Urali şi apoi spre Obi. Aici aveau să se confrunte cu hanii din Siberia, care îi considerau un fel de avangardă a Rusiei împotriva căreia erau în rebeliune. De la ţarul ocupat în Livonia, stânjenit de crizele interne, familia Stroganov ştia că nu poate aştepta niciun fel de ajutor. De unde şi ideea de a recurge la cazaci şi intrarea lui Ermak pe scena siberiană.

Ca şi negustorii Stroganov, hatmanul Ermak Timofeievici este un personaj remarcabil, unul dintre cei mai mari doi conducători ai cazacilor de pe Don. Respingând dominaţia Hoardei de Aur, refuzând propunerile de alianţă ale Turciei şi ale hanilor, aceşti cazaci au optat întotdeauna pentru o atitudine independentă şi faţă de Moscova. Considerau că e de datoria lor să-şi apere pământul şi să refuze să pactizeze cu aceia care râvneau la el – indiferent cine ar fi aceştia.

Spre deosebire de cazacii de pe Nipru, care au slujit pe rând Polonia, Suedia sau Rusia, cei de pe Don nu s-au ridicat împotriva acesteia din urmă, dar procedând astfel nu recunoşteau altă autoritate decât propria autoritate şi în niciun caz pe cea a ţarului. Ermak întruchipa această alegere. Era vestit pentru curajul lui şi pentru capacitatea de a-i aduna pe cazaci în jurul său. Independenţa spiritului său l-a făcut să se lupte mai întâi cu nogaii, pe care i-a zdrobit definitiv, ceea ce a provocat mânia ţarului, a cărui linie politică consta în respectarea compromisului negociat cu hoardele asiatice, în frunte cu nogaii. Furios din cauza indisciplinei lui Ermak ale cărui trupe numărau în rândurile lor boieri care fugiseră de *opricinina* – alt motiv de mânie –, Ivan al IV-lea a cerut ca hatmanul să fie trimis la Moscova şi să-i fie predat pentru a fi executat. Dar cazacii nu erau deloc dispuşi să trădeze pe unul din semenii lor şi Ermak era încă şi mai puţin dispus să capituleze. Aşadar, în 1577 a strâns o trupă de şase sute de cazaci cu care, urmând cursul Volgăi, apoi pe cel al fluviului Kama, s-a dus şi şi-a oferit serviciile lui Stroganov.

Întâlnirea între eroul cazac rebel şi aventurierii ce monopolizau partea ţinuturilor siberiene care scăpase hanului a fost, după spusa cronicarilor, deosebit de interesantă. Cine a decis alianţa? Familia Stroganov sau Ermak? Istoria nu ne spune, dar acesta din urmă şi cazacii lui le-au asigurat aventurierilor forţa militară care le lipsea. Pe parcursul iernii şi apoi al primăverii anului 1580, Ermak s-a pregătit să plece în campanie împotriva hanului Kucium şi s-a apropiat tot mai mult de capitala hanului, Isker, devenită ulterior Sibir. Marea confruntare între tătari şi cazaci a avut loc în octombrie 1581: forţele cazacilor, inferioare numeric, dar foarte bine înarmate şi instruite, au provocat celor treizeci de mii de tătari adunaţi de han o înfrângere fără drept de apel. Victoria hatmanului a fost uşurată şi de panica de care au fost cuprinşi tătarii văzând cât de puţin efect aveau armele lor; un mare număr dintre ei au dezertat atunci de pe câmpul de luptă. Chiar şi hanul însuşi a luat-o la fugă şi în ziua următoare, după ce şi-a adunat bunurile cele mai de preţ, a părăsit repede capitala, lăsând-o fără apărare, ceea ce le-a permis cazacilor s-o ocupe fără luptă la 26 octombrie. Atacatorii pierduseră o sută şapte oameni, dar hanatul lui Kucium nu mai exista. Ermak i-a trimis ţarului o delegaţie condusă de Ivan Kolbo – Ivan Kolîcev pe numele lui adevărat –, un boier care fugise la cazaci din cauza represiunii *opricininei*, provocând mânia suveranului său. Delegaţia, încărcată cu numeroase daruri, era însoţită de prizonierii tătari; ea trebuia să-i înmâneze ţarului un mesaj de la Ermak, în care acesta îi cerea iertare pentru iniţiativele sale din trecut şi îi oferea, ca dovadă a credinţei sale, Siberia pe care o cucerise. Ţarul i-a acordat iertarea, căci fusese până atunci ocupat cu Livonia şi se preocupase foarte puţin de Siberia, dar şi-a manifestat imediat autoritatea asupra noilor posesiuni şi a trimis acolo un detaşament de cinci sute de oameni, sub comanda cneazului Ivan Volkonski.

Acest interes nou pentru Siberia a persistat şi după moartea ţarului, survenită la 19 martie 1584. Feodor, succesorul lui, a manifestat la fel de mult interes

pentru noile posesiuni. În momentul în care se urca pe tron, informat de pierderile suferite de trupele lui Ermak din cauza hărţuirii tătarilor, care nu mai acceptau autoritatea rusă, i-a trimis întăriri. Dar acestea nu au fost suficiente pentru a descuraja atacurile sporadice lansate împotriva ruşilor de hanul Karaci, care reuşise să câştige de partea lui mici popoare de alte neamuri, cum erau ostiacii şi vogulii. La 5 august 1585, Ermak şi cei trei sute de cazaci au fost prinşi în capcană în propria lor tabără şi exterminaţi.

În felul acesta s-a încheiat epopeea cuceririi Siberiei, dar dispariţia lui nu a alungat Rusia din regiunea pe care o cucerise el. Familia Stroganov a colonizat teritoriile asupra cărora deţineau controlul şi au construit mici aşezări în care au venit să se stabilească tot mai mulţi ţărani. În ciuda atacurilor perpetue ale tătarilor împotriva acestor aşezări, rezistenţa rusă s-a organizat; trupele venite ca întăriri pentru cazaci înaintau tot mai mult în interiorul Siberiei, al cărei centru a fost stabilit în 1587 la Tobolsk, la confluenţa Irtîşului cu Tobolul. Tobolskul a luat locul Sibirului, capitala abandonată de han. Aici exista acum o garnizoană permanentă alcătuită din şapte sute de cazaci şi archebuzieri. Pe malurile fluviului Obi au început să se ridice fortăreţe: Berezov (1593), Surgut (1594), Narîn (1596). Populaţia Siberiei a acceptat cu atât mai uşor dominaţia rusă cu cât prezenţa militară a acesteia aducea un sentiment de securitate în regiune. Şefii locali au trebuit să plătească *iasak* (impozit în blănuri) ruşilor şi nu reprezentanţilor hanului, dar, întrucât acest impozit era perceput în mod constant, s-au supus fără să se împotrivească. Ultima etapă a încercărilor locale de rezistenţă a fost marcată în 1598 de victoria rusă împotriva hanului Kucium, înfrânt definitiv, ceea ce i-a convins pe ostiacii şi pe vogulii pe care îi manevrase până atunci de necesitatea de a se supune regulilor ruşilor.

Din acest moment, implementarea autorităţii ruse a continuat fără întrerupere în pofida gravei crize interne din Vremurile tulburi. Sistemul rus se implantase deja în Siberia şi colonizarea ei progresa rapid. Din motive de securitate, aceasta s-a organizat iniţial în jurul taberelor cazacilor, dar în curând s-a dezvoltat şi în afara lor, căci, începând cu domnia lui Feodor, apoi în timpul domniei lui Boris Godunov, Moscova a înţeles ce şansă economică reprezenta Siberia pentru viitorul ţării. Doctrina oficială a Rusiei era simplă: să-şi consolideze cucerirea şi să obţină cât mai multe bogăţii din regiune – blănuri, dar şi metale preţioase şi semipreţioase, fără niciun fel de costuri din partea Moscovei. Pentru aceasta, trebuia să se stimuleze dezvoltarea agriculturii regiunii astfel ca locuitorii ei să se poate hrăni singuri. Coloniştii, voluntari sau constrânşi, au constituit rapid o populaţie în care ruşi se amestecau cu cei de alte neamuri într-o proporţie de aproximativ un sfert ruşii şi trei sferturi populaţii locale. Acest amestec a asigurat dacă nu integrarea, cel puţin pacificarea regiunii. Coloniştii erau în special ţărani, împinşi unii de dorinţa de a obţine pământ, alţii de necesitatea de a fugi de constrângerile militare, fiscale, legale, cărora ar fi fost supuşi în Rusia. În mare parte, Siberia reprezintă

o nouă frontieră, care se deschide către o lume a libertăţii şi a prosperităţii. Oamenii Bisericii au sosit şi ei; clerul devine repede foarte numeros. Mănăstirile sunt împroprietărite cu proprietăţi funciare importante, iar anul 1621 este marcat de întemeierea arhiepiscopatului de Tobolsk, care deţine autoritate asupra întregii Siberii.

Sistemul politic instaurat de Rusia în Siberia era în acelaşi timp şi tolerant având în vedere îngrijorarea Moscovei provocată de rezistenţa opusă de popoarele siberiene, care se manifestase deja foarte puternic, precum şi faptul că obiectivul economic – strângerea tributului în blănuri – necesita cooperarea populaţiei locale. De aici drepturile şi privilegiile recunoscute şefilor de trib şi de clan care îşi gestionau singuri proprietăţile, împărţeau dreptatea şi strângeau *iasak*-ul. Moscova interzicea administraţiei ruse să intervină în viaţa populaţiilor de alt neam. Acelaşi lucru era valabil şi pentru Biserică şi s-a recomandat chiar să nu se încerce convertirea unor populaţii adesea animiste, budiste sau dominate chiar de şamani.

Dar această toleranţă nu excludea autoritatea cu care erau învestiţi voievozii şi forţele militare, ceea ce se manifesta adesea în expediţii de pedeapsă. Fortăreţele înălţate de-a lungul fluviilor erau simbolul manifest al puterii ruse. Încurajările date afluxului masiv de colonişti au slujit de asemenea puterea: sub presiunea unui număr crescând de ruşi, populaţia de alte neamuri va avea şi mai mult tendinţa de a accepta această autoritate exterioară.

Treburile Siberiei fuseseră încredinţate la sfârşitul secolului al XVI-lea *prikaz*-ului de Kazan, mai exact unui birou (*stol*) siberian. Dar în momentul în care Rusia a fost confruntată cu conflictele interne – mai ales în timpul Vremurilor tulburi, când calmucii au profitat de situaţie pentru a se răscula – reglarea problemelor de acest gen a fost încredinţată Ministerului Afacerilor Externe, sau *Posolskii prikaz*. Pentru *prikaz*-ul de Kazan, Siberia nu era decât o colonie gestionată direct, în timp ce pentru Afacerile Externe regiunea ţinea mai degrabă de relaţiile cu micii şefi de trib străini. După ce au fost lichidate tulburările din Rusia, primul ţar din dinastia Romanov, Mihail, a devenit conştient de importanţa regiunii şi a decis să reorganizeze relaţiile acesteia cu Moscova. Treburile siberiene au fost atunci desprinse de administraţia din Kazan şi încredinţate unui *prikaz* al Siberiei, plasat sub autoritatea unui *deak* (ministru).

Această organizaţie, apărută într-o epocă în care spaţiul rus nu era chiar aşa de întins, este revelatoare pentru concepţia care va predomina până la destrămarea imperiului în 1917: fiecare pare a acestuia trebuia să fie organizată ţinându-se seama de specificitatea sa şi nu ca parte a unui ansamblu colonial global, aşa cum a oferit Anglia exemplu prin Biroul său Pentru Colonii (*Colonial Office*).

Ucraina: un pas către Europa

Unirea Ucrainei cu Rusia în 1654 – căci atunci nu a fost vorba de o simplă anexare – a reprezentat deznodământul unei crize religioase, politice şi naţionale începută cu o jumătate de secol mai devreme. Ca întotdeauna în procesul de expansiune teritorială a Rusiei, presiunile exterioare şi conflictele interne, întrepătrunse, au favorizat progresul Imperiului.

Chiar la început a fost vorba de decizia Papei Clement al VIII-lea din 1596, de a sprijini Uniunea de la Brest, care organiza o Biserică Uniată – Biserică Catolică ce îşi păstra ritualurile şi obiceiurile Bisericii Orientului, precum şi utilizarea limbii slavone – în teritoriile ortodoxe ucrainene aflate sub autoritatea polono-lituaniană. Ucraina, care făcuse parte până atunci din Marele Ducat al Lituaniei, era în esenţă încorporată, începând cu Uniunea de la Lublin din 1569, în partea poloneză a republicii, aşadar în mediul religios catolic. La această consecinţă se mai adăuga încă una: ţăranii care în sistemul lituanian aveau statutul de oameni liberi au fost supuşi şerbiei, la fel ca omologii lor din Polonia. Numai cazacii au scăpat acestei aserviri şi libertatea acestora îi fascina pe ucraineni.

După Uniunea de la Brest, în Ucraina au coexistat două Biserici: Biserica Uniată, susţinută de Polonia, şi Biserica Ortodoxă, persecutată, dar care îşi păstra, în general, credincioşii. Presiunea poloneză a avut drept efect o renaştere spirituală în anumite medii ucrainene ortodoxe; mitropolitul Petre Movilă a întemeiat la Kiev un Colegiu, centru al culturii ucrainene şi ortodoxe, dar deschis către influenţa occidentală şi latină. În acelaşi timp, presiunea asimilatoare exercitată de Polonia în problemele lingvistice şi religioase asupra ţăranilor ucraineni i-a determinat pe aceştia să fugă spre sud, spre domeniul cazacilor de pe Nipru sau Zaporojie, întărindu-le rândurile.

Dezbinarea între Biserici s-a extins şi în stepă, unde cazacii se opuneau polonezilor care, doritori să-i ţină sub control, au încercat să-i împartă în două tabere opuse: de o parte, cazacii al căror statut şi autonomie politică erau recunoscute, oficializate printr-o procedură de înregistrare şi cărora polonezii le-au acordat un tratament privilegiat, aşteptând în schimb de la ei să sprijine Biserica Uniată şi, la modul mai general, politica poloneză (dar aceşti cazaci, în pofida tratamentului preferenţial de care se bucurau nu se supuneau acestor exigenţe); pe de altă parte, cei care nu dispuneau de privilegii speciale, care nu depindeau decât de hatmanul lor şi care s-au situat spontan de partea ţărănimii ortodoxe, aliată cu aceasta împotriva catolicismului şi Poloniei. Revoltele şi represaliile aveau să se înmulţească de acum înainte, dând naştere unui puternic sentiment antipolonez, care a antrenat alunecarea treptată a tuturor cazacilor în tabăra naţională şi ortodoxă.

Două personaje de aceeaşi calitate şi cu aceeaşi personalitate remarcabilă au dominat procesul unirii Rusiei cu Ucraina: un hatman cazac, Bogdan

Hmelnițki, care s-a angajat în 1648 în „războiul de eliberare" a Ucrainei; și țarul Alexei, numit și cel Pașnic.

Alexei Mihailovici, fiul primului Romanov, se caracteriza printr-o credință profundă, o cultură vastă mai ales în domeniul religios și prin voința de a nu se pleca, așa cum făcuse tatăl său, în fața influenței puternicilor săi consilieri, boierii. Îmbrăcat cu haine după moda bizantină, Alexei a fost totuși deschis către Occident, pregătind calea fiului său, Petru I, viitorul Petru cel Mare. A invitat numeroși străini în Rusia, visa să-i trimită pe tineri să studieze în Europa, și, realizând fuziunea Ucrainei și a Rusiei a împins Rusia înainte în Europa, sau a instalat Europa în Rusia. Ponderat, foarte conștient de constrângerile externe, a dat dovadă de o extremă prudență în gestionarea relațiilor ruso-ucrainene, ceea ce explică probabil faptul că acest prim pas al Rusiei către vest a reprezentat o remarcabilă reușită.

Interlocutorul lui, hatmanul Bogdan Hmelnițki, era o personalitate la fel de puternică. Născut în 1595 într-o familie de cazaci, primise o educație excelentă și cunoștea bine mai multe limbi, în special latina și polona. În 1620, în timpul unei lupte împotriva tătarilor în care și-a pierdut viața tatăl său, a fost făcut prizonier și adus în Turcia unde a trăit doi ani și a învățat turca atât de bine, încât la întoarcerea sa din captivitate a fost invitat să-i servească regelui Poloniei în calitate de colaborator apropiat. Mai târziu, în 1638, când cazacii revoltați au fost zdrobiți de trupele poloneze, Hmelnițki s-a retras un timp între ai săi; dar regele l-a rechemat și i-a cerut să meargă să negocieze în Franța trimiterea cazacilor pentru a lupta în Spania, alături de francezi. S-a luptat și cu tătarii înainte de a rupe definitiv relațiile cu polonezii. La originea acestei rupturi s-a aflat o dramă personală care i-a permis să-și dea seama de disprețul polonezilor față de poporul său: un nobil polonez i-a invadat în absența sa proprietatea, i-a dat foc la casă, i-a ucis fiul și i-a răpit soția; plângerea adresată de eroul nostru regelui Poloniei nu a avut niciun alt efect – regele ales nu dispunea de niciun fel de putere – decât să-l determine pe acesta din urmă să-i dea un sfat: „Împotriva forței, utilizează forța!", ceea ce a și făcut Bogdan Hmelnițki, care a încercat la început să se răzbune împotriva polonezilor prin război. În 1647 a încercat să încheie împotriva lor un acord cu hanul Crimeii. Fusese ales hatman al cazacilor zaporojeni și avea astfel o nouă legitimitate. Dar lupta era mult prea inegală și confruntarea dintre polonezi și cazaci s-a soldat cu dispersarea acestora din urmă. După trei ani de lupte ucigașe, Hmelnițki s-a convins că era mai bine să recurgă la o soluție politică: unirea cu Rusia.

Ucrainenii se gândiseră mai demult la această modalitate radicală de a scăpa de dominația poloneză. În 1652, primul țar din dinastia Romanov, Mihail, se oferise să ia Ucraina sub protecția sa; venise apoi rândul fiului său, Alexei. Dar amândoi, ocupați în alte părți și dornici să evite un război cu Polonia, respinseseră avansurile ucrainene. În 1648, era imperios necesar să se găsească o soluție pentru această problemă. Hmelnițki reușise să impună autoritatea

cazacilor zaporojeni asupra unei mari părţi a Ucrainei. Cum polonezii nu înţelegeau să piardă aceste teritorii, cazacii erau constrânşi să găsească un aliat care să-i poată proteja şi să le asigure independenţa. Prima lor alegere s-a îndreptat către hanul Crimeii şi către Imperiul Otoman, dar sprijinul acestora era prea nesigur; de altfel, nici unul, nici altul, nu doreau să se confrunte cu polonezii. Mai rămânea Rusia, deja solicitată şi în trecut. Ca şi tatăl său, ţarul Alexei şovăia. Cu toate acestea, a decis să consulte *zemski sobor*, pe care l-a convocat la 1 octombrie 1653 şi l-a pus în faţa următoarei dileme: fie că Rusia accepta să-l ia sub protecţia sa pe hatman, armata zaporojenilor şi teritoriile pe care le controlau aceştia, fie că sultanul turc va face acest lucru. *Zemski sobor* nu a tergiversat lucrurile: l-a presat pe ţar să accepte cererea Ucrainei. La 8 ianuarie 1654, la Pereiaslavl, unde se afla statul-major cazac, s-a încheiat acordul şi Alexei Mihailovici a devenit pentru noii săi supuşi „ţar şi mare cneaz autocrat al tuturor Rusiilor, cea Mare şi cea Mică". Ţarul garanta armatei cazace un statut juridic special, autoconducerea, dreptul de a-şi alege liber hatmanul, privilegiul unei anumite libertăţi de acţiune în privinţa politicii externe. El recunoştea astfel privilegiile nobilimii, ale mitropolitului şi oraşelor din Ucraina şi dreptul lor de a se conduce liber.

Acordul de la Pereiaslavl nu era totuşi lipsit de ambiguităţi. Pentru Alexei „Mica Rusie" (*Malorossiia*) făcea parte din patrimoniul lui (*votcina*) şi locuitorii ei erau supuşii lui. Pentru cazaci, acordul implica pur şi simplu protecţia ţarului. Dar concepţia rusă a fost cea care a prevalat şi Mica Rusie a devenit parte integrantă a Imperiului timp de aproape trei secole şi jumătate.

Anii care au urmat după acordul de la Pereiaslavl aveau să clarifice situaţia. Polonia nu s-a resemnat cu această pierdere şi un prim război a pus faţă în faţă Rusia şi Polonia-Lituania, precum şi Suedia, căreia se adresaseră cazacii zaporojeni decepţionaţi de pretenţiile ruşilor; a urmat apoi un al doilea în 1658 între Rusia şi Polonia, aceasta din urmă fiind susţinută de cazaci. Înfrângerea polonezilor şi cazacilor a permis Rusiei să le ia acestora din urmă privilegiile şi să legitimeze în anii următori, prin armistiţiul de la Andrusovo din 1667, împărţirea Ucrainei. Niprul urma să fie graniţa între Rusia şi Polonia. Partea din Ucraina situată pe malul stâng al râului era atribuită Rusiei; malul drept – Poloniei. Kievul a făcut obiectul unui acord temporar: situat pe malul drept al Niprului, leagănul creştinătăţii slave a fost plasat timp de doi ani sub autoritatea Moscovei. Cât despre Smolensk, aici autoritatea rusă ar fi urmat să se exercite timp de treisprezece ani. Dar aceste acorduri nu au fost respectate şi, în 1686, un tratat ruso-polonez a atribuit în mod definitiv cele două oraşe Rusiei care, după ce timp de două secole unise cnezatele dispersate suda în sfârşit, prin dobândirea Kievului, trecutul de prezent.

În anii care au urmat, unirea cu Ucraina a fost departe de a fi paşnică. Turcia continua să râvnească la ea şi ţarul Alexei, apoi urmaşul lui, au trebuit să se lupte până în 1681 pentru a pune capăt acestor speranţe de cucerire. De altfel, la moartea lui Bogdan Hmelniţki, survenită în 1657, ucrainenii s-au

împărţit şi unii dintre ei, adepţii unei lupte înverşunate pentru putere, au ridicat din nou problema unirii din 1654. Partizanii Rusiei, Poloniei, chiar şi ai Turciei s-au opus cu vehemenţă. Însă, deşi fusese atât de prudent în trecut, ţarul Alexei nu a ezitat: ştia cât de preţioasă era Ucraina pentru Imperiu. Posedarea ei însemna nu numai apropierea Rusiei de Europa, dar şi atragerea unor elite mai occidentalizate, mai cultivate, pe care Moscova le-a integrat printre cadrele sale de conducere. Biserica ucraineană era mai deschisă, mai instruită decât cea a Rusiei. Kievul, mare centru teologic şi de instruire slavo-latină, a contribuit la răspândirea în Rusia – cel puţin în rândul elitelor – a unei gândiri occidentale care era necunoscută până atunci.

Rusia nu a ezitat să practice în noile sale posesiuni o politică de centralizare administrativă şi culturală din ce în ce mai accentuată. În 1662 s-a format *Malorossiiskii prikaz*, urmaşul ministerului cazacilor, *Kazakskii prikaz*, creat în 1616 şi suprimat în 1646. Acest minister, însărcinat să se ocupe de problemele ucrainene, nu s-a bucurat decât de o foarte scurtă autonomie, căci la un sfert de secol după întemeierea sa a fost preluat de Ministerul Afacerilor Externe (*Posolskii prikaz*). După înfiinţarea colegiilor de către Petru cel Mare în 1708, a fost menţinută aceeaşi subordonare faţă de Colegiul Afacerilor Externe. Dar alegerea liberă a hatmanilor limita întru câtva autoritatea Moscovei asupra administraţiei locale în ciuda eforturilor ruşilor de a o domina. Şi instituţiile care fuseseră păstrate au putut continua să-şi joace rolul de instanţe de decizie locală. În schimb, Biserica a suferit şi mai mult influenţa rusă: mitropolitul de Kiev a devenit supus patriarhatului de la Moscova. Cât despre limba rusă, aceasta s-a dezvoltat treptat în rândul elitei, împingând ucraineana pe o treaptă inferioară, de limbă vorbită de ţărani.

Cu toate acestea, până la sfârşitul secolului al XVII-lea, au existat multe semne ale statutului particular al Ucrainei – controlată de Centru, fără a fi asimilată teritoriului rus: pe lângă rolul şi privilegiile recunoscute cazacilor, menţinerea unei frontiere vamale cu Rusia, ponderea afacerilor externe în organizarea raporturilor între Centru şi „periferia“ ucraineană, în sfârşit, remarcabila dezvoltare a culturii ucrainene, influenţa sa religioasă care radia de la Kiev, prestigiul sistemului ei de învăţământ, care a plasat acest teritoriu în avangarda Rusiei şi a contribuit la progresul intelectual general. Ucraina unită cu Rusia este unul dintre cele mai mari succese din timpul constituirii Imperiului – succes care l-a echilibrat şi l-a împiedicat să basculeze total către polul său asiatic.

Capitolul III
Către Imperiul Universal

După ce au dobândit şi au consolidat o independenţă bazată pe unirea teritoriilor, suveranii ruşi s-au preocupat de asigurarea securităţii statului lor. Pentru a realiza acest lucru, au acţionat în mod perseverent în sensul întăririi unităţii unui popor din care cel puţin jumătate scăpa din cadrul statal legal şi din spaţiul său; au trebuit să facă faţă problemelor frontierelor deschise la sud şi la vest, aşadar propice pentru atacurile exterioare. Să consolideze legăturile, să întărească controlul asupra unei fracţiuni a poporului rus, să vegheze asupra frontierelor mult prea vulnerabile: acestea erau imperativele care, de la Ivan cel Groaznic încoace, îi conduseseră pe ţari. Inspiraţi de preocuparea pentru coeziunea naţională şi securitate, aceste imperative au condus la o expansiune teritorială continuă care dă Rusiei, încă de la sfârşitul secolului al XVII-lea, o configuraţie cu totul diferită faţă de cea pe care o avea în perioada când îşi reunise toate teritoriile.

Dacă vecinii imediaţi au fost afectaţi de această obsesie pentru securitate a Rusiei, pentru celelalte mari state ale Europei aceasta rămâne încă o realitate geopolitică îndepărtată, exterioară faţă de preocupările lor, străină de marea scenă a relaţiilor internaţionale. Ruptura avea să se producă odată cu urcarea pe tron a lui Petru cel Mare atunci când proiectele lui au schimbat natura şi au modificat echilibrele geopolitice ale epocii.

O „fereastră" către Marea Baltică

Înainte de domnia lui Petru I, Rusia intrase deja în conflict cu vecinii săi: cu Suedia, pentru că încerca să avanseze către Marea Baltică; cu Turcia, prin intermediul tătarilor, pentru a-şi asigura securitatea teritoriilor meridionale; şi, în sfârşit, cu Polonia, pentru a desăvârşi unificarea poporului rus. Dar, în pofida acestor conflicte, Rusia s-a străduit să-şi amelioreze poziţiile şi să-şi apere interesele fără ca acestea să fie înscrise într-o viziune globală pentru care încă nu avea mijloace, căci insecuritatea interioară şi cea a frontierelor apăsau greu asupra ei şi îi impuneau să opereze alegeri de urgenţă.

Siberia, Ucraina orientală, hanatele şi Hoarda de Aur au fost tot atâtea cuceriri care au răspuns, fără îndoială, nevoilor de securitate cele mai presante, dar care permiteau, de asemenea, imaginarea unei etape noi în politica externă rusă, întemeiată pe un sentiment de mai mare siguranţă.

Sfârşitul secolului al XVII-lea a fost marcat de un moment de oprire în expansiune. Este adevărat că urmaşii înţeleptului ţar Alexei se confruntau cu dificultăţi interne. Ultimii ani ai domniei lui au fost perturbaţi de una din

răscoalele care jalonează istoria Rusiei, mărturie a slabei integrări sociale sau naționale a popoarelor sale, mai ales dacă se situează la periferie: marea răscoală a lui Stenka Razin.

Înaintarea țarului pe Volga, pacificarea stepei odată cu dispariția Hoardei de Aur justificau speranțele legate de exercitarea unui control solid pe aceste spații cucerite, fără îndoială, dar absolut deloc dominate. În 1667, Stenka Razin, cazac de pe Don, despre care am putea crede că este loial statului rus – nu făcuse el oare parte din ambasadele pe care le trimiteau cazacii de pe Don periodic la Moscova? –, a organizat pe Volga un jaf sistematic al vaselor țarului și ale negustorilor și a înființat o adevărată armată de tâlhari, ridicându-i la luptă pe *strelți* de la garnizoana din Astrahan, ocupând tot litoralul Mării Caspice, Daghestanul și apoi valea Donului. Sudul Rusiei era domeniul jafurilor lui. Apoi, după ce triumfase în sud, cazacul tâlhar s-a proclamat eliberatorul întregului său popor și a urcat pe Volga cu intenția de a ajunge la Moscova, de a o răscula împotriva a tot ceea ce întruchipa ordinea stabilită. Această revoltă va fi înăbușită, dar amintirea ei va rămâne întipărită în amintirea țarilor. Le-a inspirat convingerea că numai ei singuri trebuie să decidă binele poporului, căci acest popor se poate răscula în orice clipă, așadar că ordinea depinde de puterea statului și a autocratului.

La revoltele populare se adăugau și complicațiile unei succesiuni dificile, care nu s-au încheiat decât în 1694, când Petru I a preluat în mod efectiv puterea. Este începutul unei domnii remarcabile care va dura treizeci și unu de ani și va transforma Rusia, încă moscovită, într-un stat modern și un veritabil imperiu.

Când se urcă pe tron, țarul are douăzeci și doi de ani, o lungă experiență a instabilității ruse și proiecte precise. Kliucevski a afirmat că, dacă Petru cel Mare a moștenit de la predecesorii săi – în special de la Alexei – o viziune a modernizării necesare a Rusiei prin reforme, transformarea (și nu revoluția, precizează Kliucevski) pe care o va începe necesită mijloace considerabile. Puterea și politica externă vor reprezenta pentru noul țar mijloacele de a construi acest stat modernizat.

Încă de la începutul domniei sale, Petru lasă să se întrevadă care sunt concepțiile sale. O flotă și accesul la mări: aceasta a fost mereu obsesia lui, deloc încurajată de poziția geografică a țării. Încotro să se îndrepte ca să-și satisfacă această ambiție? Către Suedia, care controlează accesul către Marea Baltică? Dar ea este cu mult prea puternică. Către Turcia, care stăpânește Marea Neagră, „visul de două veacuri al Rusiei“? Dar Imperiul Otoman sprijină din umbră hanatul Crimeii care amenință securitatea rusă prin raiduri periodice asupra teritoriilor ucrainene recent dobândite.

Alegerea lui Petru se îndreaptă către Imperiul Otoman, căruia va încerca să-i smulgă de două ori fortăreața Azov. Prima dată, în 1695, dă greș, dar reușește s-o cucerească în 1696; vechiul vis rusesc pare atunci să se realizeze și poate să dea curs ambiției de a construi o flotă. Trupele cazace au participat

la toate luptele şi hatmanul Ivan Mazeppa – vom reveni mai târziu asupra acestui erou legendar al cazacilor – s-a situat de partea lui Petru. În 1700, tratatul ruso-otoman consacră posesia Rusiei asupra Azovului, chiar dacă ţarul acceptă – pentru a compensa oarecum această ocupaţie – să le restituie tătarilor anumite teritorii cucerite de cazaci.

Între timp, liniştit în privinţa viitorului maritim al ţării sale, Petru I porneşte în 1696–1697 împreună cu „marea ambasadă" să viziteze Europa incognito. În timpul acestei călătorii, suveranul continuă să reflecteze asupra acţiunilor de viitor. Şi tot Imperiul Otoman este cel care îi ocupă gândurile. Îşi imaginează că va putea strânge împotriva adversarilor Crucii o coaliţie de prinţi creştini ale cărei obiective fuseseră definite de Papa Inocenţiu al XI-lea prin crearea Sfintei Ligi. Petru aşteaptă de la această cruciadă să-i aducă Crimeea, pe care o consideră indispensabilă pentru securitatea sudului Rusiei. Dar, întors în ţară, trebuie să tragă învăţăminte din întâlnirile lui cu suveranii pe care dorise să-i asocieze proiectului său antiotoman: niciunul nu este dispus să-l ajute. De aici un mare reviriment, dorinţa de a se măsura singur cu o ţară atât de puternică încât tatăl şi bunicul lui nu reuşiseră s-o învingă: Suedia.

În ciuda lecţiilor trecutului, ideea acestui război prinde contur în mintea ţarului. Suedia nu este ea ţara care deţine cheia Mării Baltice, altă direcţie a ambiţiilor ruse? Anumite regiuni aflate sub dominaţie suedeză – Narva, Carelia Orientală, Ingria – nu sunt ele ţinuturi ruseşti, deoarece aparţinuseră Novgorodului? Nu le-am putea include în proiectul de reunire a pământurilor ruseşti? Momentul pare a fi propice, căci Petru şi-a găsit un aliat: regele Poloniei. Acest suveran, August al II-lea cel Puternic, are multe puncte comune cu el: un fizic excepţional, o vitalitate deosebită. Recent ales datorită, printre altele, şi sprijinului rus, August al II-lea este gata să atace Suedia alături de Petru. Acest proiect cere cel mai desăvârşit secret şi preparativele se desfăşoară cu cea mai mare discreţie, dar şi intensitate. Acordul celor doi suverani este facilitat de doi factori: Suedia interzice celor două ţări accesul la Marea Baltică; moartea lui Carol al XI-lea aduce pe tronul suedez un tânăr moştenitor de cincisprezece ani pe care îl putem considera lipsit de experienţă în arta războiului, aşadar numai bun de a fi învins. Eforturile diplomatice pentru izolarea Suediei sunt conduse cu celeritate şi Danemarca este asociată şi ea.

Dar ceea ce ignora Petru I este faptul că tânărul rege Carol al XII-lea era un geniu militar; şi a dovedit acest lucru punând în derută trupele ruse la Narva. Prestigiul pe care îl dobândise ţarul la Azov s-a evaporat imediat. Dar, aşa cum făcuse şi după primul său eşec în faţa Azovului, Petru s-a pus pe treabă pentru a-şi reconstrui şi echipa noua armată. Dar şi şansa s-a schimbat: Carol al XII-lea, care se temea de Polonia mai mult decât de Rusia, s-a îndepărtat de frontul rus ca să se ducă să lupte împotriva trupelor lui August al II-lea. Petru a profitat de ocazie pentru a repurta o victorie în golful Finlanda şi a-şi jalona astfel viitoarele posesiuni de la Marea Baltică – St. Petersburg în 1703 şi Kronstadt în 1704 – pentru a avansa în Livonia.

Această perioadă de succes a fost de scurtă durată, în măsura în care polonezii au abandonat lupta. În 1704, l-au ales rege al Poloniei pe Stanisław Leszczyński şi ţara s-a trezit împărţită între doi regi legitimi, noul rege ales şi August, pe care îl susţinea Petru şi a cărui legitimitate era pusă la îndoială. Conştient de situaţia incertă din Polonia, Carol al XII-lea s-a întors atunci din nou către Rusia slăbită în acelaşi timp de revolte interne la Astrahan, pe Don şi pe Volga, unde *strelţî*, cazacii şi başkirii îi creau probleme. Petru a trebuit să înăbuşe aceste revolte – şi a făcut-o în felul lui, incredibil de crud – şi să-i opună rezistenţă şi lui Carol al XII-lea.

Acesta a găsit în Rusia un aliat cu mare greutate, pe şeful cazac Mazeppa, care a venit împreună cu trupele lui să-i acorde sprijin. Personajul Mazeppa şi revirimentul lui – sprijinul acordat lui Petru la Azov, sprijin acordat acum lui Carol al XII-lea împotriva lui Petru zece ani mai târziu – merită o paranteză pentru a încerca să-l înţelegem. Era un cazac obsedat de dorinţa de a păstra independenţa oamenilor săi. I-a inspirat pe Voltaire, Puşkin, Byron, Schiller şi numeroşi alţi scriitori, ceea ce este o dovadă a calităţii sale. Fără îndoială, Puşkin nu a văzut la el decât înclinaţia către trădare. Dar nu trebuie să ţinem seama şi de agitaţia care domnea în Ucraina la acest început de secol? Nu trebuie să luăm în considerare neliniştile cazacilor care îl bănuiau pe Petru că vrea să-i transforme în simple trupe ale Imperiului şi să suprime hatmanatul, simbol al statutului lor special? Trădător sau patriot, Mazeppa a negociat sprijinul cu Carol al XII-lea şi Europa întreagă a fost fermecată de aventurile lui. Dar încă o dată şansa va fi de partea lui Petru. În loc să înainteze către Moscova aşa cum dorea Mazeppa, Carol al XII-lea se îndreaptă spre Ucraina, unde doreşte să-i adune pe cazaci pentru a lansa apoi un atac final asupra Rusiei. Dar este decepţionat: fireşte, cazacii nu-l iubesc pe Petru, dar îi iubesc încă şi mai puţin pe suedezi. Numai zaporojenii au răspuns la apelul lui; sprijinul era cam mic pentru armata suedeză. La Poltava, când ruşii şi suedezii s-au trezit faţă în faţă, cei douăzeci şi opt de mii de oameni ai lui Carol al XII-lea nu pot face faţă unei armate ruse de patruzeci de mii de oameni. Suedezii sunt zdrobiţi. Petru jubilează. Toate clopotele din Rusia sună din plin, în biserici se ţin slujbe de mulţumire la adresa Domnului pentru ajutorul dat Rusiei. Petru poate să scrie: „Acum, cu ajutorul lui Dumnezeu, s-a pus ultima piatră de fundaţie la Sankt-Petersburg".

Importanţa acestei victorii este covârşitoare. Drumul către mare este acum deschis pentru Rusia. Şi cine nu înţelege că echilibrul Europei s-a schimbat? Rusia a triumfat în faţa unei ţări considerate invincibilă. Axa politică a Europei s-a deplasat către est, înglobând pentru prima dată pământurile ţarului.

Succes efemer: la numai un an după victoria de la Poltava, Petru se află faţă în faţă cu turcii. Aceştia au fost împinşi către o nouă confruntare cu Rusia de Carol al XII-lea, dar şi de hanul Crimeii, Devlet Girai, pentru care prezenţa rusă în Azov constituia o ameninţare directă şi, în sfârşit, de Mazeppa, care se înverşuna să opună Ucraina Moscovei. Hatmanul a murit în decembrie

1709 la Istanbul înainte de a vedea încununate de succes eforturile lui antiruse. Un an mai târziu, în noiembrie 1710, sultanul declară război Rusiei şi învinge pe Prut o armată rusă inferioară numeric faţă de a sa – patruzeci de mii de oameni contra o sută cincizeci de mii. Petru I evită în ultimul moment căderea în captivitate.

Înfrângerea de pe Prut, continuarea eforturilor ruse din zona Mării Baltice – în toamna anului 1710 armatele ruse au ocupat oraşele Reval, Riga, Liflandia (mai târziu Letonia şi Estonia) şi Vîborg, instalând astfel Rusia în zonă – precum şi ostilitatea persistentă a lui Carol al XII-lea i-au inspirat lui Petru o nouă manevră strategică: va negocia cu sultanul, îi va înapoia Azovul, va renunţa la întreţinerea unei flote în sud pentru a se concentra asupra înfrângerii Suediei şi consolidării cuceririlor de pe litoralul Mării Baltice.

Preferinţa acordată cuceririlor teritoriale din nord în locul celor mai problematice din sud a fost profitabilă şi pentru politica internă rusă. În 1713, Petru şi-a mutat capitala la St. Petersburg, animat de dorinţa de a sublinia natura europeană a Imperiului. Încă din anul următor, şi-a înmulţit victoriile navale şi terestre care au pus definitiv capăt supremaţiei suedeze în zonă. Înaintarea ruşilor în Finlanda, la graniţa cu Suedia, îngrijorează statele europene. Anglia nu este dispusă să accepte o intrare în forţă a Rusiei în Baltica, adică în Europa, căci ea ar strica echilibrul de forţe între marile puteri; pentru a o împiedica, încearcă zadarnic să sprijine Suedia în timpul unor negocieri laborioase, care se încheie prin semnarea Tratatului de la Nystadt în august 1721.

Sfârşitul lungului război din nord coincide cu slăbirea celor doi duşmani tradiţionali ai Rusiei: Suedia şi Polonia. Aceasta din urmă plăteşte acum tributul oscilaţiilor permanente între cele două tabere. Teritoriul rus înglobează malurile Mării Baltice prin dobândirea pentru mai multe secole la rând a Liflandiei, Estlandiei, a unei părţi a Careliei şi a Vîborgului. Numai Finlanda este restituită Suediei.

Şi atunci Petru primeşte din partea Senatului titlul de împărat, iar Rusia devine imperiu. Un imperiu care se întinde acum de la Marea Baltică până în Siberia, confirmându-şi astfel caracterul dual, european şi asiatic. Un imperiu al Eurasiei.

Polonia dominată

Fereastra deschisă de Petru cel Mare către Baltica era de cea mai mare importanţă din punctul de vedere al echilibrelor internaţionale. În termeni de spaţiu, fireşte, ea nu modifica decât foarte puţin configuraţia Rusiei aşa cum ieşise din primul val de cuceriri, dar ceea ce conta cel mai mult pentru ea era accesul câştigat, în sfârşit, la mare.

Dar în 1725 Petru s-a stins din viaţă şi succesiunea lui a marcat o perioadă de tulburări, pe parcursul căreia au fost oprite eforturile expansioniste.

Moştenitorii lui care s-au succedat timp de patru decenii pe tronul Rusiei nu au nicio politică externă, cu excepţia Elisabetei I, care participă la Războiul de 7 ani şi confirmă prin aceasta vocaţia europeană a Rusiei. Însă geografia ţării nu va fi modificată de această alianţă de moment cu duşmanii tradiţionali.

Dar totul se va schimba odată cu venirea la cârmă a Ecaterinei a II-a, adevărată moştenitoare a lui Petru cel Mare, care şi-a însuşit proiectul de occidentalizare al împăratului şi o politică externă dinamică, ceea ce i-a permis să realizeze visul lui Petru în sud şi să extindă teritoriile ruse către vest.

Poate că ar fi bine să insistăm acum o clipă asupra a ceea ce i-a unit pe marii suverani ruşi ai secolului al XVIII-lea şi, în pofida diferenţelor dintre ei, le-a conferit o personalitate comună.

Petru, a cărui constituţie puternică şi exuberantă a fost adesea subliniată, era şi omul unor excese deosebite: dovadă stau beţiile lui care i-au marcat tinereţea şi accesele de furie cu consecinţe nefaste, cum a fost moartea fiului său, Alexei, în timpul torturii la care a fost supus chiar din ordinul lui. Dar, dincolo de aceste excese sunt anumite constante care se impun atenţiei. Copilăria lui a fost modelată în acelaşi timp de o educaţie mediocră şi de prezenţa permanentă în jurul lui a unei lumi occidentale sub forma jocurilor şi a obiectelor de artă care i-au format gusturile. Mama sa, ţarina Natalia, crescută în stil occidental, încuraja la Curte această deschidere spre străinătate. Aceeaşi atitudine o adoptase şi tatăl lui, ţarul Alexei. La aceasta, Petru a adăugat încă din tinereţe o puternică înclinaţie către cărţi – s-a format aproape în întregime singur –, pentru matematică şi ştiinţele exacte, pentru tot ceea ce se referă la artele militare şi la lumea mării. Copilul cu educaţia oarecum neglijată a ştiut, la maturitate, să o completeze şi s-o extindă pentru a se dovedi în final un autodidact de geniu. Era animat de dorinţa de a-şi moderniza ţara şi de a imita Occidentul, de a o înzestra cu puterea bazată pe instrumentul militar căruia i-a descoperit singur toate aspectele.

În multe privinţe, Ecaterina seamănă cu el. Prima ei educaţie a fost fireşte aleasă, dar scurtă, deoarece a plecat de la vârsta de cincisprezece ani spre Curtea Rusiei. La fel ca şi Petru, şi-a format ulterior singură spiritualitatea prin lecturi şi a dobândit cunoştinţe enciclopedice. Spre deosebire de Petru, a cărui inteligenţă era orientată către ştiinţe, Ecaterina avea înclinaţii către litere şi istoric; Europa cu care se identifica ea era în primul rând universul spiritului francez. Dar, la fel ca şi Petru, imediat ce s-a urcat pe tron, a manifestat o viziune geopolitică ce-i va îndruma acţiunile în timpul domniei sale foarte lungi, al cărei obiectiv va fi integrarea Rusei în Europa şi deschiderea accesului ei la mări. Ca şi Petru, Ecaterina a acţionat urmărind acest scop general, fără să ţină seama de opinia consilierilor ei decât în măsura în care o ajutau să-l aplice. Puterea Rusiei, interesul ei naţional: acestea erau cuvintele-cheie ale politicii celor doi suverani, a căror operă formează, în definitiv, un ansamblu. Femeie a patimilor şi a exceselor, la fel ca şi Petru, Ecaterina n-a sacrificat niciodată în numele lor proiectele sale politice, ci a pus o inteligenţă şi o

putere de muncă remarcabile în serviciul lor. Şi în această privinţă cei doi suverani s-au asemănat.

Abia instalată pe tron şi după o scurtă perioadă în care s-a ocupat de reformele interne, Ecaterina a II-a s-a orientat către politica externă. Această preocupare a fost determinată de atitudinea dispreţuitoare, ba chiar ostilă a curţilor franceză şi austriacă faţă de ţara ei. În 1763, la încheierea Războiului de 7 ani, tânăra împărăteasă le-a propus beligeranţilor să contribuie la căutarea unui compromis; oferta ei a fost respinsă cu dispreţ. Pacea de la Paris, semnată la 10 şi 15 februarie 1763, nu datorează nimic Rusiei.

Ludovic al XV-lea nu a făcut niciodată un secret din faptul că nu dorea să vadă Rusia jucând un rol internaţional şi intenţiona să demonstreze clar acest lucru, în legătură cu o chestiune deosebit de delicată, şi anume cea a Poloniei. Indiferent cât de slăbită era această ţară în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, puterile europene, în frunte cu Franţa şi Rusia, pretindeau să exercite aici o influenţă preponderentă. Suveranii ruşi erau nemulţumiţi de faptul că, în pofida unirii Ucrainei orientale cu ţara lor, Polonia îşi păstrase autoritatea asupra altor teritorii ucrainene şi asupra Bielorusiei. Francezii şi ruşii încercaseră pe pacursul întregului secol să-şi plaseze favoriţii pe tronul Poloniei. Dar, după victoria de la Poltava, Rusia avea să conducă jocul. Petru cel Mare reuşise să-i restituie lui August al II-lea cel Puternic tronul de unde îl alungase pentru moment candidatul Franţei, Stanisław Leszczyński. Succesorul lui, August al III-lea, îşi datora poziţia tot influenţei ruse şi, în 1763, când acesta dispăru, Ecaterina a II-a a înţeles să rezolve problema în felul ei, întărind influenţa rusă. La capătul unor manevre complexe, a reuşit să-l impună pe candidatul ei, Stanislaw-August Poniatowski care, în plus, îi fusese şi amant, oferind astfel Poloniei un rege devotat ei – sau cel puţin aşa credea ea. (De altfel, nu era primul suveran pe care îl urca pe tron: cu puţin timp mai înainte, îl reinstalase pe tronul Curlandiei pe vechiul favorit al împărătesei Anna, Biron).

După ce „făcuse astfel un rege al Poloniei", după propriile cuvinte, Ecaterina putea spera să trăiască în bună înţelegere cu această ţară, dar s-a înşelat. Regele Stanislaw-August al II-lea a manifestat chiar de la început mari veleităţi de independenţă. În plus, vecinii Poloniei, Prusia şi Austria, nu erau deloc dispuşi să accepte influenţa predominantă a Rusiei asupra acestei ţări şi încă şi mai puţin faptul că, în numai câţiva ani, Ecaterina repurtase numeroase victorii în faţa Imperiului Otoman şi în Balcani, modificând profund echilibrul politic din Europa. Nici Frederic al II-lea şi nici Iosif al II-lea nu se împăcau cu aceste schimbări de care beneficia numai Rusia. Şi dintr-odată, ideea împărţirii Poloniei a început să fie vehiculată atât la Berlin, cât şi la Viena şi, pentru a o impune Rusiei, cei doi tâlhari şi-au înmulţit încălcările teritoriale. Ecaterina a cedat şi tratatul de la 25 iulie 1772 a repartizat anumite teritorii poloneze între cele trei state, sub pretextul că instabilitatea acestei ţări constituia un pericol pentru toţi trei. Ecaterina a obţinut atunci pentru ţara sa Bielorusia până la Nipru şi Dvina,

cu Poloţk, Vitebsk şi Livonia poloneză şi şi-a confirmat controlul asupra Curlandiei. Cu 12,7% din teritoriul polonez şi un milion trei sute de mii de noi supuşi, Rusia dovedea un apetit mult mai scăzut decât cel al Austriei. Trebuie să observăm mai ales că ea recupera de fapt teritorii care fuseseră ale ei înainte de a-i fi luate de Lituania. Succes modest, aşadar, dar acesta nu era decât începutul achiziţiilor teritoriale spre vest.

A doua lovitură dată Poloniei s-a produs cu aproximativ douăzeci de ani mai târziu, în 1791. Împrejurările erau favorabile. Regele Stanislaw-August al II-lea caută în continuare sprijinul Rusiei. La capătul unei dramatice crize interne, la 3 mai 1791 are loc o lovitură de stat manipulată de Seim; efectul ei este abolirea sistemului politic polonez, atât de slab – regele ales, *liberum veto*, confederaţii agitate –, şi adoptarea unei noi Constituţii promulgate de rege. Monarhia devenea ereditară, *liberum veto* este suprimat. Pentru Rusia – ce înfrângere! Eliberată de demonii ei politici interni, Polonia va avea oare suficientă forţă pentru a juca un nou rol internaţional? Ecaterina a II-a nu poate accepta aşa ceva. Revoluţia Franceză, limitând acţiunile externe ale Franţei, a împiedicat o reacţie a Parisului în favoarea Poloniei şi a încurajat Rusia să acţioneze. La 12 ianuarie 1793 se semnează un tratat ruso-prusac care stipulează o a doua împărţire a Poloniei. Rusia primeşte de astă dată 250 000 km pătraţi şi trei milioane de supuşi. Teritoriile care îi revin sunt provinciile orientale, de la frontiera Curlandiei până în Galiţia: Minsk, Rusia Mică, Podolia. Încă o dată, partea rusă este constituită din teritorii cu locuitori ruşi şi lituanieni, în timp ce Prusia anexează slavi. Dieta poloneză şi regele trebuie să-şi ia angajamentul să abolească Constituţia de la 3 mai 1791, atât de supărătoare pentru Rusia. În sfârşit, tratatul ruso-polonez de la 5 octombrie 1793 plasează Polonia şi instituţiile sale sub „protecţie rusă" şi prevede un acord de apărare mutuală care supune forţele poloneze Rusiei.

Ecaterina a II-a se poate bucura de acest succes care îi oferă, din punct de vedere geografic, o porţiune importantă din Polonia şi toată ţara din punct de vedere politic. Dar bucuria va fi de scurtă durată, căci insurecţia de la Varşovia, condusă de Kościuszko în primăvara anului 1794, pare să pună sub semnul întrebării succesele ruse. Insurecţia este înăbuşită datorită eforturilor comune ale Prusiei, unde domneşte acum Frederic Wilhelm al II-lea şi ale Rusiei Ecaterinei; şi serveşte drept pretext pentru ultima împărţire a Poloniei prin tratatul de la 13 octombrie 1795 şi prin cel de la St. Petersburg din 1796. Polonia încetează să mai existe spre folosul vecinilor ei lacomi. În ceea ce o priveşte, Rusia obţine de astă dată Lituania până la Niemen şi restul Ucrainei şi al Bielorusiei până la Bug, adică 120 000 de kilometri pătraţi. Imperiul anexează, în esenţă, teritorii ortodoxe şi, încă o dată, Ecaterina evită să includă în frontierele sale supuşi polonezi. Ea justifică aceste anexiuni spunând că, din moment ce este vorba de a se atinge limitele guvernate cândva de urmaşii lui Rurik, ea desăvârşeşte „reunirea pământurilor Rusiei" şi primeşte în Imperiu supuşi ortodocşi.

Organizarea teritoriilor recent cucerite, numite „districte reluate de la Polonia", trebuia să respecte principiul unității teritoriale a Imperiului. Aceste entități au fost integrate în sistemul de guvernare instaurat în 1775: guvernele de la Vitebsk și Moghilev (Bielorusia orientală anexată în 1772); guvernele Podoliei, Volîniei și parțial al Kievului (Ucraina de pe malul drept); guvernele de la Minsk, Vilnius și Grodno (Lituania); ducatul Curlandiei. Instituțiile poloneze de aici au fost suprimate, dar polonezii cu experiență în funcțiile administrative au fost menținuți în posturile lor. Limba rusă a fost impusă în Bielorusia ca limbă a administrației și a tribunalelor și funcționarii ruși au ocupat aici cea mai mare parte a posturilor. În Lituania, limba polonă s-a menținut în administrație și în justiție; aceasta și-a păstrat statutul moștenit din Codul principatului lituanian din secolul al XVI-lea. Dacă țarina s-a angajat să respecte libertatea religioasă a noilor săi supuși catolici, în schimb nu au fost puține presiunile pentru integrarea uniaților la Biserica Ortodoxă.

Imperiul Rus se extinsese spre vest în mod semnificativ. Era acesta un adevărat succes? Din 1763 și de la prima împărțire, Rusia dobândise în Polonia o poziție privilegiată. Avea ea interes să schimbe un stat tampon pe care îl domina și care o separa de vecini ambițioși pentru o parte dintr-o țară dezmembrată a cărei populație se va dovedi ulterior întotdeauna incontrolabilă și extrem de antirusă? În plus, era oare un avantaj pentru ea faptul că se găsea acum în vecinătatea imediată a celorlalți doi părtași la împărțirea Poloniei?

Studiul atent al instrucțiunilor și comportamentului Ecaterinei a II-a atestă faptul că ar fi preferat o soluție care să păstreze integritatea unei Polonii cu o independență teoretică, dar în realitate sub control rus. Presiunile prusace și austriece – pentru aceste două țări obținerea unei porțiuni din țară era preferabilă unei Polonii menținute ca atare, dar devenită un fel de maestru de vânătoare al Rusiei – au determinat-o totuși să accepte treptat o soluție costisitoare pentru țara ei. Insurecțiile poloneze pe care a trebuit să le înăbușe au provocat indignarea comunității europene. Elitele ruse câștigate la sfârșitul secolului al XVIII-lea de partea ideilor Revoluției Franceze au condamnat dominația rusă în Polonia și opoziția a profitat de această situație. În ciuda acestor inconveniente, extinderea Imperiului către vest, integrarea Ucrainei și a Bielorusiei au îndreptățit pretenția Rusiei de a fi considerată centrul lumii slave.

Asaltul asupra Mării Negre

Protector al hanatelor Hoardei de Aur, Imperiul Otoman era de mai multe secole pentru Rusia o sursă de îngrijorare permanentă și de frustrare. Acesta îi interzicea avansarea spre sud. În plus, în secolul al XVIII-lea era unul din pionii unei politici franceze care menținea Rusia departe de marele joc al puterilor europene. Imperiul Otoman îl constrânsese pe Petru cel Mare să bată în retragere și să renunțe la gândurile lui legate de Marea Neagră. Ecaterina a II-a, carc intenționa să realizeze visul predecesorului ei, a fost preocupată

de problema otomană încă de la începutul domniei sale, dar nu i-a trebuit mult timp ca să constate că succesele ei din Polonia îi determinaseră pe Ludovic al XV-lea şi pe Maria Tereza a Austriei să folosească Turcia pentru a-i tempera ardoarea în Europa. Putea ea oare să ignore cuvintele lui Choiseul: „Nordul Europei se supune tot mai mult împărătesei Rusiei... Acolo situaţia începe să devină îngrijorătoare pentru Franţa. Cel mai bun mijloc de a contracara proiectele ei [...] este să provocăm un război împotriva ei. Numai turcii ne pot face acest serviciu."

Împinşi de Franţa şi ceva mai puţin de Austria, turcii şi-au înmulţit la început provocările: l-au aruncat în închisoare pentru trei ani pe trimisul Ecaterinei la Constantinopol, încurajând acţiunile antiruse ale sultanului din Crimeea, profitând de tratatul de la Prut din 1712 pentru a-i cere Rusiei să nu se amestece în afacerile poloneze. Pentru Ecaterina, situaţia din 1768 este mai mult decât neplăcută: poate ea să lupte pe două fronturi, în Polonia, unde confederaţii îi ameninţă autoritatea, şi împotriva turcilor din apropierea Podoliei? Miza este mare: e în joc capacitatea ei de a-şi menţine autoritatea asupra Poloniei şi de a-şi salva prestigiul internaţional. Dacă ar fi cedat în faţa sultanului ar fi însemnat că şi hanatele de pe Volga, văzând slăbiciunea ei, se vor revolta şi se vor plasa, probabil, sub protecţia Sublimei Porţi.

Dar în acel moment Rusia nu era pregătită să înfrunte trupele turceşti; şi de aceea ministrul Afacerilor Externe al Ecaterinei, Panin, face apel la „solidaritatea creştinilor". În zadar. Războiul începe aşadar sub cele mai rele auspicii: turcii deţin controlul asupra Crimeii şi, dincolo de aceasta, sudul spaţiului rus, fiind stăpâni ai Mării Negre; câmpul de bătaie s-a îndepărtat de bazele Rusiei şi, în acest conflict, ea trebuie să lupte cu doi adversari, ba chiar trei, dacă îi punem la socoteală şi pe tătarii din Crimeea; în sfârşit, trupele ruse sunt inferioare numeric forţelor otomane.

Cu toate acestea, Turcia a fost cea înfrântă. Ea a trebuit să se confrunte cu revendicările de independenţă ale Crimeii, pe care Panin le aţâţase cu grijă. Mai gravă încă decât înfrângerea terestră, a fost cea maritimă, căci flota turcă a fost bătută în rada portului Chio şi scufundată în golful Cesme la 6 iulie 1770. De partea turcilor bilanţul este dezastruos: Azovul, Crimeea, malurile Mării Negre, de la Nipru la Nistru, Basarabia, Valahia cad în mâinile ruşilor. La aceasta se adaugă surprinzătorul know-how al ruşilor în probleme navale. Nimeni nu şi-ar fi imaginat că Rusia ar fi putut desfăşura cu succes o luptă pe mare. Ecaterina îi încredinţase lui Alexei Orlov comanda flotei staţionate în Marea Baltică pentru a sprijini efortul de război contra turcilor. Victoria totală pe care a repurtat-o la Cesme a propulsat dintr-odată ţara printre puterile maritime. Ca şi Franţa şi Anglia, Rusia a devenit atunci o putere globală. Pasionat de mare şi de vase, Petru cel Mare nu reuşise să dea această dimensiune ţării sale. Fidelă faţă de ceea ce considera ea că este misiunea ei, Ecaterina a realizat merele vis al împăratului. Pentru puterile europene, acesta este sfârşitul unei iluzii: Rusia nu mai poate fi ţinută departe de concertul lor. Se

pune aşadar problema: până unde va merge ea? O vor putea oare împiedica să ajungă în Mediterana?

Pentru Ecaterina, sarcina era departe de a fi încheiată. Imperiul Otoman era, fără îndoială, slăbit din cauza înfrângerilor sale, dar şi de un început de revoltă a grecilor, încurajaţi de succesele ruseşti. Cu toate acestea, el continua să reprezinte un pericol mare pentru Rusia. Crimeea a devenit atunci obiectivul prioritar al Ecaterinei, căci înţelesese că, dacă o cucereşte, îl va lipsi pe sultan de mijloacele de acţiune de la graniţa Imperiului Rus. Aceasta va fi aşadar etapa următoare a planului împărătesei.

Urgenţa unei acţiuni în Crimeea era dictată de faptul că hanul, conştient de intenţiile Rusiei, încerca şi el să-i atragă pe cazacii zaporojeni în tabăra lui, pentru a-i folosi din punct de vedere militar împotriva ei. Ecaterina nu putea să ignore o astfel de ameninţare, căci cazacii luptaseră de nenumărate ori împotriva Rusiei alături de duşmanii acesteia, iar amintirea trădării lui Mazeppa nu era chiar foarte îndepărtată. În 1771 ea a decis să declanşeze războiul şi le-a promis tătarilor că, dacă se supun autorităţii ruse, le va recunoaşte independenţa şi îi va proteja împotriva sultanului. Victoriile militare ale Rusiei în Războiul Crimeii au dus la un acord prin care Moscova ridica această ţară cucerită, care respingea dominaţia Porţii, la rangul de stat suveran sub protecţie rusă. După mai multe negocieri, Turcia, împinsă de Franţa, dornică, în primul rând, să interzică Rusiei libertatea comerţului pe Marea Neagră, a tergiversat lucrurile. Eşecul negocierilor a condus la o reluare a luptelor ruso-turce în 1773–1774. Dar Rusia a trebuit să-şi suspende ostilităţile pentru un timp: pe teritoriul ei se răsculase un hatman cazac, Pugaciov, care pretindea că este adevăratul Petru al III-lea (soţul Ecaterinei, detronat în 1762 şi mort într-o încăierare) care revendica tronul în cadrul unei expediţii nebuneşti cu care Rusia era deja obişnuită. Abia după ce Pugaciov a fost predat de trupele sale de cazaci, şi controlul statului s-a restabilit treptat pe tot teritoriul Rusiei, a putut fi semnat tratatul de pace ruso-turc de la Kuciuk-Kainargi, la 21 iulie 1774.

Ecaterina ieşea victorioasă dintr-o dramatică confruntare internă, ceea ce i-a permis să impună condiţiile noului sultan, Abdul Hamid I, şi, dincolo de aceasta, într-o oarecare măsură şi protectorilor francezi ai acestuia. Tratatul consacra independenţa Crimeii sub protecţie rusă, comporta cuceriri teritoriale semnificative: Azovul, simbolic datorită lui Petru cel Mare, Kerci, stepa situată între Bug şi Nipru, şi pătrunderea Rusiei în Caucaz, unde pusese mâna pe Kabarda. Rusia dobândea libertatea de navigaţie şi de comerţ în Marea Neagră, precum şi accesul la Marea Egee şi la Strâmtori. Obţinea, în plus, pentru negustorii ei statutul de naţiune cea mai favorizată. I se recunoştea în sfârşit rolul de protectoare a ţinuturilor creştine ale Imperiului Otoman. Nouă ani mai târziu, succesul din Crimeea avea să fie desăvârşit prin anexarea regiunii.

Între timp, poziţia Rusiei în lume şi în confruntarea cu Imperiul Otoman s-a schimbat. În 1775, Ludovic al XV-lea murise, iar succesorul lui, Ludovic

al XVI-lea, pasionat de istorie şi geografie – de geopolitică am spune noi astăzi –, măsoară amploarea succeselor ruseşti şi necesitatea, pentru politica externă franceză, să le accepte şi să se obişnuiască cu ele. Ecaterina înţelege că din partea Franţei opoziţia împotriva expansiunii ruse a încetat. Constată că în anii care au urmat după urcarea pe tron a noului suveran, războiul din America avea să capteze atenţia Parisului.

Imperiul Otoman se găseşte şi el într-o situaţie precară. În 1778, turcii vor încerca să-şi ia revanşa pe mare. Înfrânţi de bateriile ruse postate în Crimeea, care au împiedicat debarcarea trupelor lor, nu pot decât să constate că Marea Neagră este pe cale să devină o zonă de influenţă rusă şi că puterea lor navală aflată în declin nu i se poate opune. Şi în Crimeea apar probleme. Rivalitatea prinţilor locali, unii susţinuţi de Rusia, alţii de Poartă, creează aici un haos tot mai mare, ceea ce atrage după sine numeroase rebeliuni şi instituirea unui climat de război civil latent.

În aceste condiţii, Ecaterina conchide că anexarea este singura soluţie potrivită pentru Crimeea şi anunţă acest lucru prin manifestul din 8 aprilie 1783. Imperiul Otoman nu poate să reacţioneze, căci nicio capitală occidentală nu este dispusă să-i acorde sprijin împotriva Rusiei. Prin convenţia semnată la Ainali-Kavak la 9 ianuarie 1784, Poarta a trebuit să recunoască Rusiei dreptul de posesiune asupra Crimeii, care va fi numită „regiunea Taurida" şi va fi împărţită în şapte districte şi organizată ca o simplă regiune rusă. Aici asimilarea a avut prioritate.

Caucazul: drumul spre India?

Anexarea Crimeii şi supunerea Porţii nu au pus capăt ambiţiilor ruseşti din sud. Întărită datorită succeselor sale, încurajată, ba chiar îndemnată de Potemkin, favoritul ei, cu care împărţise aventura din Crimeea, Ecaterina visa să cucerească Constantinopolul. Nu este aceasta o datorie pentru Rusia, „a treia Romă"? Acest „proiect grec" presupunea întemeierea unui stat al Daciei, care să reunească Moldova, Valahia şi Basarabia, plasat sub protecţie ruso-austriacă şi guvernat de un suveran de religie greacă. Proiectul nu va fi niciodată pus în practică din cauza opoziţiei puternice a turcilor şi francezilor, Rusia neavând niciun aliat care s-o susţină.

Conştientă de dificultăţile întâmpinate de proiectul ei grec, Ecaterina a revenit la ambiţiile ei legate de Caucaz. Şi aici şansa a favorizat-o, căci micile state creştine ale Georgiei (Cartvelia şi Imeretia) doreau protecţia ei în faţa pretenţiilor anexioniste ale celor doi puternici vecini musulmani, Persia şi Turcia. Odată cucerită Crimeea, Rusia a putut să le satisfacă cererea; în 1783, ea a pus Georgia orientală sub protectoratul ei.

Acordul încheiat cu regele Irakli al II-lea deschidea perspective noi pentru statul protector; de ce să nu înaintăm acum către nord, către munţii Caucazului unde se mobilizau cecenii şi daghestanezii care se temeau să nu-şi piardă

independenţa? Şi de ce să nu mergem şi către est, unde Rusia va încerca să negocieze cu suveranul persan teritoriile hanului din Karabah, populat de armeni.

După ce Georgia a fost plasată sub protectorat, Caucazul, care îi deschidea perspective ademenitoare, îi creează şi probleme. Apărarea islamului va servi ca slogan pentru reunirea popoarelor din Caucazul de Nord împotriva Rusiei într-un „război sfânt" la care le convoacă şeicul Mansur în 1785. Plecată din Cecenia, mişcarea se întinde rapid şi îi cuprinde pe avari, kabarzi, cumâci şi nogai. Aceşti războinici numeroşi au aderat mai târziu la credinţa Profetului, dar îi lega sentimentul de unitate consolidat de tradiţiile şi regulile vieţii comune. În plus, ei bănuiau că Rusia doreşte că propage creştinismul – căci ea se autointitula protectoarea creştinilor din Imperiul Otoman şi această pretenţie a fost întărită prin Tratatul de Kuciuk-Kainargi – ceea ce îi face să se teamă de o înlăturare treptată a islamismului. Primul război sfânt eşuează din cauza disensiunilor dintre clanuri şi îi afectează pe ceceni şi daghestanezi. Şeicul Mansur trebuie să se replieze în Kabarda înainte de a fugi într-o ţară otomană. Bătălia pierdută în inima Caucazului se va deplasa atunci către provinciile danubiene unde şeicul Mansur, refuzând să accepte înfrângerea, se va uni cu forţele otomane în timpul celui de-al doilea război ruso-turc (1787–1791). El se va alătura otomanilor în încercarea de a câştiga tot Caucazul în războiul împotriva Rusiei, dar trupele sale, aliate cu turcii, sunt învinse la graniţa cu Kabarda de o armată rusă puternică şi întărită cu transfugii kabarzi. În 1791, ultimul an al conflictului, marcat de victoria rusă de la Anapa, şeicul Mansur este făcut prizonier şi trimis în Rusia, unde a murit în captivitate. Amintirea războiului sfânt şi cea a şefului său au continuat să dăinuie în Caucaz, unde dorinţa de a scăpa de sub dominaţia rusă a alimentate gherilele timp de decenii la rând.

Agitaţia permanentă a popoarelor din munţii caucazieni şi eşecul încercărilor de cucerire a Karabahului nu au împiedicat-o pe Ecaterina să viseze, un timp, la o alternativă a proiectului grec: un proiect persan, ba chiar indian! Pretextul i-a fost oferit în 1795, când noul şah al Persiei a invadat Georgia, a incendiat Tiflisul şi a încercat să-i alunge pe ruşi din regiune. Platon Zubov, ultimul favorit al împărătesei, i-a propus să-i atace pe perşi pentru a recuceri Tiflisul – aceasta se va întâmpla în 1796 –, apoi să pornească împotriva Ispahanului şi chiar să ajungă în Tibet. Moartea Ecaterinei a pus capăt acestei expediţii nebuneşti. Armata generalului Valerian Zubov, fratele favoritului, plecată în campanie cu ordinul de „a trece frontierele Persiei" a fost rechemată imediat în Rusia. Dar campania întreruptă nu a fost zadarnică: Baku şi Derbent au căzut sub dominaţia rusă; ca şi Marea Neagră mai înainte, Marea Caspică era acum deschisă Rusiei, bază propice pentru o nouă înaintare în Caucaz.

Între timp, Rusia a mai câştigat un război împotriva Turciei, mereu înclinată să pună în discuţie achiziţiile ruseşti – din Crimeea şi din Caucaz – şi tratatele care le consfinţiseră. Acest al doilea război a fost mult mai greu de câştigat, căci împotriva Rusiei s-a ridicat o coaliţie care reunea Anglia, Prusia şi Franţa;

or, Ecaterina a II-a ştia foarte bine că aliatul ei austriac, Iosif al II-lea, nu-i va da niciun ajutor. La capătul acestui conflict dificil, Rusia a reuşit încă o dată să alunge flota turcă în derută şi să îngenuncheze Imperiul Otoman. Tratatul de la Iaşi, care consacră victoriile sale, confirmă preluarea Georgiei şi împinge frontiera ruso-turcă de-a lungul Nistrului, atribuindu-i teritoriile situate între acesta şi Bug. Ecaterina trebuie să renunţe acum la visul de a vedea principatele danubiene independente sub protecţie rusă, dar şi-a adjudecat definitiv litoralul Mării Negre, al Mării Azov, Kubanul, Georgia şi şi-a consolidat poziţia la Marea Caspică.

Astfel, oricum privim Rusia de la sfârşitul domniei acestei mari împărătese, se impune o constatare: continuând opera lui Petru cel Mare, a făurit un imperiu pentru ţara sa, care a schimbat profund natura şi spaţiul. Petru I şi încă şi mai mult cea care s-a dorit fiica lui spirituală moşteniseră poziţii teritoriale care îi permiteau Rusiei să se numească „al doilea Kiev", adică un mare stat rus şi ortodox care anulase toate consecinţele geografice ale secolelor de dominaţie tătară şi, în măsură ceva mai mică, de presiuni polono-lituaniene-suedeze. La moartea Ecaterinei, Rusia este „a Treia Romă" care şi-a făcut apariţia pe scena internaţională. Este un stat în plină ofensivă, cuceritor, care încorporează în noile sale frontiere catolici şi musulmani; este un stat prezent pe mări şi care se poate numi pe drept cuvânt protectorul creştinilor din Balcani.

Europa descoperă la frontierele sale un imperiu universal pe care nu l-a putut împiedica să crească şi a cărui expansiune este departe de a fi încheiată. Secolul al XIX-lea va consacra noi succese ruse şi va confirma vocaţia eurasiatică a Imperiului.

Capitolul IV
Expansiunea colonială

Prin cuceririle lui Petru cel Mare şi ale Ecaterinei a II-a, Imperiul Rus părea să-şi fi atins dimensiunile definitive. Dacă acum are acces la mări, dacă frontierele lui au devenit sigure prin faptul că foştii adversari ai Rusiei fie au fost absorbiţi (Polonia), fie s-au înclinat în faţa puterii sale (Suedia) sau cunosc o perioadă de declin (Turcia), oare timpul cuceririlor să fi apus? Aceasta a fost pentru scurt timp iluzia marilor puteri.

Caucazul – Transcaucazia: regatul complexităţii

Pavel I, fiul Ecaterinei a II-a, s-a preocupat mai întâi de consolidarea teritoriilor dobândite în Caucaz. Ca şi mama lui, considera că această zonă este esenţială pentru interesele Rusiei, dar a decis să modifice metodele de pacificare şi să pună capăt pentru moment aventurii indiene, pe care o considera prea hazardată. Mai ales în Kabarda şi-a manifestat dorinţa de a sprijini elitele locale. Situată la sud de Terek, la zona limitrofă cu Cecenia şi Osetia, Kabarda fascina Rusia încă de pe vremea lui Petru cel Mare, care făcuse numeroase încercări de a o anexa. În secolul al XVI-lea, ruşii şi kabarzii semnaseră un acord de cooperare militară, care plasa regiunea sub suzeranitate rusă. Acest acord a fost contestat imediat de elitele locale care susţineau, fireşte, Imperiul Otoman.

Activitatea desfăşurată în Caucaz de favoriţii succesivi ai Ecaterinei, Potemkin şi Zubov, a avut un efect dublu şi contradictoriu: a întărit dominaţia Rusiei în regiune şi a stârnit o furie crescândă din partea şefilor de trib, ceea ce l-a ajutat pe şeicul Mansur să-şi stabilească aici centrul revoltei sale. Exasperată de împotrivirile repetate, Ecaterina a II-a a pus curând Kabarda sub autoritatea directă a Rusiei şi a supus-o legii ruse începând din 1792. Pavel I încearcă să tempereze această rusificare politică a unei regiuni deosebit de sensibile şi declară că creştinii şi musulmanii au în mod egal dreptul să li se recunoască specificul. Cu toate acestea, noul suveran nu ezită să facă un pas decisiv şi să anexeze Georgia la Rusia. O decizie de altfel prost explicată, căci suveranul a omis să indice ce formă va îmbrăca autoritatea rusă şi ce rol va fi rezervat dinastiei Bagratizilor.

La două luni după acest gest care a bulversat Caucazul, Pavel I este asasinat şi Alexandru I, nepotul preferat al Ecaterinei pe care aceasta şi-l dorise ca moştenitor, trebuie la rândul său să decidă care va fi viitorul acestei regiuni atât de complexe, zguduită de voinţe politice contrarii.

Alexandru optează pentru o dominaţie totală în Georgia şi extinde asupra acestui regat atât de vechi administraţia şi regulile ruse, dispreţuind o cultură străveche şi tradiţiile naţionale profund înrădăcinate. Georgia este tratată cu brutalitate, cu dispreţ şi cea mai mare parte a cadrelor ei de conducere sunt scoase din posturi. Mulţi au fost atunci ruşii care, ignorând istoria îndelungată şi cultura rafinată a georgienilor, i-au considerat drept nişte „asiatici barbari" şi întregul Caucaz drept un univers „al tâlharilor jefuitori". Printre caucazieni, cei care se agită cel mai mult, convinşi că anexarea Georgiei nu este decât un prim pas care îi va permite Rusiei să pună mâna pe întregul Caucaz de Nord, sunt cecenii.

În Georgia, un guvernator brutal, generalul Pavel Ţiţianov, instituie o autoritate bazată numai pe forţă, adică pe rusificare şi eliminarea elitelor locale. Această atitudine, care urmăreşte să extindă dominaţia rusă pornind de la Georgia către Caucazul de Nord, are rezultate inverse faţă de cele la care se aştepta autorul său. Ea provoacă în Georgia o revoltă în 1804 şi mişcări de protest în Kabarda, Osetia şi Cecenia, unde triburile încearcă să zădărnicească ambiţiile ruse.

În 1806, asasinarea generalului Ţiţianov, dar şi războaiele napoleoniene care au impus Rusiei un considerabil efort militar, i-au abătut pentru un timp atenţia lui Alexandru de la Caucaz şi au atenuat presiunea exercitată asupra regiunii. Dar începând din 1816, Caucazul revine în prim-planul preocupărilor suveranului. Napoleon odată înfrânt, Rusia înţelege să se consacre consolidării imperiului său şi acest spaţiu devine una din priorităţile sale. Pentru a extinde legea Imperiului asupra unei regiuni atât de agitate, ţarul înscăunează aici un erou al războiului împotriva francezilor, pe generalul Ermolov, care îşi propune să „pacifice" triburile şi să construiască linii de fortificaţii menite să ateste puterea rusă. Dincolo de Caucaz şi de triburile sale se află Imperiul Otoman şi Persia, cărora le sunt destinate aceste demonstraţii de forţă. Primul fort construit în 1818 se situează la Groznîi, în teritoriul cecen; ulterior acesta va deveni capitala rusă a regiunii. În 1828–1829, utilitatea acestor fortificaţii devine evidentă: adăpostită în spatele acestor poziţii strategioe, Rusia duce război cu Persia şi Turcia în acelaşi timp. Îi ia celei dintâi hanatele Erevan şi Nahicevan, celei de-a doua Meshetia. Mai rămân munţii Caucaz, domeniu al triburilor, pe care Rusia se străduieşte mai întâi să le intimideze, apoi să le cucerească cu forţa.

Era nevoie de demonstraţii de forţă, considera generalul Ermolov. Nu spunea el: „Teroarea pe care o inspiră numele meu apără frontierele noastre mai abitir decât toate fortăreţele noastre"? Şi Puşkin, care se făcea ecoul lui: „Umileşte-te, Caucaz! Iată-l pe Ermolov!" Brutalitatea acestuia nu a fost totuşi suficientă pentru a preîntâmpina revolta miurizilor care, începută în Daghestan, avea să cuprindă tot Caucazul.

Multă vreme locuitorii acestor regiuni au rămas animişti, sărbătorind natura plină de nenumărate divinităţi protectoare. Misionarii nu au reuşit să-i facă să

treacă la creştinism şi islamismul este acela care, începând din secolul al XVI-lea, şi-a făcut drum aici datorită eforturilor tătarilor şi turcilor. Această islamizare a fost mai întâi superficială, limitându-se la zonele de câmpie, fără a elimina divinităţile anterioare şi mai ales fără a suprima regulile cutumiare sau *odat*-ul. Dar la începutul secolului al XIX-lea, în munţi s-au implantat confreriile *sufi*, conferind islamismului caucazian caracterul său specific. Cea mai cunoscută şi mai populară a fost confreria *nakşbandi*, apărută în Asia Centrală în secolul al XIV-lea, care a ajuns în Caucaz prin Turcia, unde avea numeroşi adepţi. Către 1820, în Daghestan s-a răspândit zvonul că în satele îndepărtate, maeştrii sufismului începeau să-i instruiască pe discipoli şi că le predau bazele acestei versiuni mistice a islamismului, „calea adevărului". Ermolov a auzit şi el vestea şi a fost îngrijorat de influenţa pe care ar fi putut s-o aibă aceşti îndrumători (*murşid*) asupra celor care veneau la ei să înveţe şi care se numeau *miurid* (de unde şi denumirea de *miuridism*, care a servit pentru a desemna ansamblul confreriilor). Iniţial învăţătura *murşid* nu era deloc războinică, ci deschidea calea unei uniuni mistice cu Dumnezeu şi lupta trebuia să fie mai întâi interioară şi spirituală – lupta credinciosului împotriva propriilor săi demoni. Dar foarte curând *miuridismul* s-a transformat într-o cruciadă antirusă şi rolul confreriei *nakşbandi*, care s-a impus în Daghestan şi s-a extins în ţinuturile cecene, a fost considerabil. În practică, această confrerie se caracteriza printr-o mare atracţie pentru putere întărită de o propensiune de a trece de la starea de meditaţie la o activitate socială căreia noţiunea de război sfânt avea să-i dea conţinut. Către 1827, predicatorii confreriei vor face apel la credincioşii lor pentru a duce acest război sfânt (*gazavat*) împotriva necredinciosului invadator rus şi lupta lor avea să dureze un sfert de secol.

Pe atunci doi tineri îl ascultau cu ardoare pe un maestru pe care ruşii îl considerau încă puţin periculos, mollahul Muhammad Iagarl. Aceştia se numeau Qazi Muhammad şi Şamil. Amândoi erau originari din *aul*-ul (satul) Ghimri. Celui dintâi maestrul i-a încredinţat misiunea de a conduce *gazavat*-ul sub numele de Qazi Mollah. După ce a predicat un timp în aul, a adunat un grup de opt mii de miurizi şi a pornit la luptă împotriva poziţiilor ruse. Plin de patimă, dar strateg lamentabil, a avut nenumărate eşecuri şi în 1832 a fost ucis în luptă. Pentru ruşii plasaţi după destituirea lui Ermolov sub autoritatea lui Paskievici, moartea lui Qazi Mollah a fost o uşurare. Au crezut că odată cu dispariţia lui rebeliunea se stinsese, neştiind că cel care era adevăratul şef, Şamil, avea să preia conducerea într-o lungă şi istovitoare luptă împotriva dominaţiei lor.

Pe atunci se ştia foarte puţin despre Şamil. Născut în 1797 într-o familie de nobili avari, tovarăş al imamului dispărut, Şamil a petrecut câţiva ani de studiu pe lângă un maestru prestigios, mollahul Djemal ud Din, descendent al Profetului, care l-a pregătit cu adevărat pentru rolul care avea să-i revină, acela de imam, de şef războinic şi şef de stat. Şamil era un literat fin, care se remarca prin credinţa lui, ca şi prin firea sa nesupusă. Al treilea imam al

Caucazului după o perioadă de tranziţie nefericită, a rămas pentru totdeauna cel mai venerat dintre toţi şefii rezistenţei. Om politic cu imaginaţie, a fost întemeietorul unui stat teocratic, un imamat pe care istoricul sovietic Pokrovski îl compara cu statul întemeiat de Mohamed la Medina. Puterea lui Şamil se baza pe alegeri şi impunea tuturor *şaria*, legea comună tuturor musulmanilor în locul *adat*-ului (dreptul cutumiar). El condamna în special vendeta, foarte răspândită în Caucaz, afirmând că dreptul de a decide soarta altcuiva depinde în mod exclusiv de şeful care reprezintă statul. Personalitatea lui Şamil, care a alimentat timp de secole o legendă glorioasă, este pe cât de remarcabilă, pe atât de contradictorie. El a fost în acelaşi timp lider religios, om de stat, conducător militar şi strateg. Visul lui era să unifice tot Caucazul sub stindardul negru al miurizilor. Pentru a-şi atinge acest scop, a manifestat o violenţă extremă faţă de clanurile care refuzau să-l ajute, jefuind şi dând foc satelor, tăind mâini şi decapitând. Bărbat cu o profundă credinţă, considera că îndeplineşte astfel misiunea supremă cu care fusese învestit. S-a arătat la fel de crud cu caucazienii ca şi cu ruşii. Cu toate acestea, aura lui nu a pălit nicio clipă. Dacă a luptat mult timp cu succes, asta s-a datorat faptului că a ştiut să-i unească în jurul lui pe cecenii, daghestanezii şi avarii din Caucazul oriental care, sub conducerea lui Hagi Murat, celebrat şi de Tolstoi, au venit alături de el în 1840; dar nu a reuşit să-i unească pe oseţi, cerchezi şi mai ales pe kabarzi, ceea ce a reprezentat ultimul resort al slăbiciunii sale.

În faţa acestor luptători ai credinţei aşa de bine organizaţi, Rusia a aliniat o sută cincizeci de mii de oameni perfect echipaţi şi conduşi de militari destoinici şi cu experienţa războiului. În pofida acestei desfăşurări de forţe, foarte costisitoare pentru vistieria rusă, războiul a fost lung; şi avea să marcheze profund raporturile ruso-caucaziene. Pentru că era vorba aici de o luptă de gherilă care se desfăşura într-un mediu muntos, iar trupele ruse, străine de tactica războiului clasic, au fost mult timp incapabile să-şi domine adversarii mânaţi de credinţă şi de o voinţă încrâncenată de independenţă. Pacificarea visată, dar imposibilă a devenit aşadar un război de exterminare. Toate mijloacele erau bune şi mai întâi intimidarea populaţiei: sate trecute prin foc, câmpuri şi vite distruse, populaţii înfometate şi persecutate. Această campanie nu avea să fie uitată niciodată de cei care o suferiseră şi nici de urmaşii lor. În 1856, sfârşitul Războiului Crimeii i-a permis ţarului Nikolai I să-şi îndrepte forţele către Caucaz şi să-l învingă în sfârşit definitiv pe Şamil. Predarea imamului a îmbrăcat forma unei „păci a vitejilor"; ţarul l-a primit solemn, l-a acoperit de onoruri şi a acceptat apoi ca din locul său de exil, Kaluga, unde a locuit înconjurat de numeroasa sa familie, să poată să călătorească. În 1879, s-a dus la Constantinopol, la Cairo, la Mecca, apoi la Medina, unde a murit ca un bun musulman, aşa cum îşi dorise.

Dar predarea lui Şamil nu a pus capăt rezistenţei din Caucaz. Câmpia cecenă s-a arătat fireşte solidară cu şeful său, dar clanurile de la munte nu s-au împăcat cu înfrângerea. Această diferenţă de atitudine se explică prin

afilierea lor la confrerii diferite. Ca şi ceilalţi membri ai clanului său şi ca toţi cei de la câmpie, Şamil aderase la Nakşbandia. Clanurile de la munte erau legate de confreria Kadiriia, fondată în secolul al XII-lea de Abd al-Kadir al-Ghilani, din Bagdad, care, departe de a urma exemplul lui şi al clanului lui, au continuat lupta de gherilă. Cerchezii, care luptau la rândul lor împotriva ruşilor, au făcut acelaşi lucru, dar au devenit ţinta preferată a trupelor imperiale care înţelegeau să supună mai ales litoralul Mării Negre. Învinşi, ei s-au refugiat în Imperiul Otoman. Au fost urmaţi de numeroşi ceceni şi abhazi, kabarzi şi nogai. Un exil masiv în valuri succesive, care a rănit profund populaţia caucaziană de la munte. Şi niciodată de atunci nu s-a mai putut instaura o pace totală în Caucaz, pe ruinele războiului şi ale tristeţii provocate de patria pierdută. Alte revolte au izbucnit în ţinuturile cecene şi în Daghestan în timpul războiului ruso-turc din 1877–1878; conduşi în Daghestan de Hagi Muhammad, iar în Cecenia de Ali Bek Hagi, ei aveau să demonstreze că războiul din Caucaz nu se terminase. De astă dată, credincioşii celor două mari confrerii prezente în ţinuturile cecene au luptat împreună şi represaliile ruse au însângerat munţii Caucazului. Cu toate războaiele şi revoltele, organizarea Transcaucaziei şi a Caucazului continua. În Transcaucazia, Rusia constituise un domeniu diferenţiat care îi includea în special pe creştini, dar şi musulmani. Încorporată încă din 1801, Georgia era creştină şi protecţia credincioşilor a servit pentru legitimarea anexării ei, ceea ce nu i-a împiedicat pe unii dintre prinţii ei să protesteze împotriva acestui fapt împlinit. Regele Imeretiei, Salomon al II-lea, l-a chemat chiar şi pe Napoleon în ajutorul lui. Fără îndoială că Imperiul a încercat să reconcilieze nobilimea georgiană, căreia i-a promis egalitatea cu nobilimea rusă, încorporând numeroşi reprezentanţi ai acesteia. Dar, la un nivel inferior, nobilii georgieni care nu au fost capabili să prezinte titlurile cerute au fost declasaţi, ceea ce le-a provocat resentimente, transformându-i în opozanţi. Biserica autocefală din Georgia a fost şi ea victimă a anexării din 1801: ea a fost subordonată în 1811 Bisericii ruse, fiind condusă de un exarh rus. Şi atunci trebuie să ne mirăm că în secolul al XIX-lea a devenit simbolul unei voinţe de independenţă care nu s-a stins niciodată?

Războiul ruso-persan din 1804–1813 a adus Imperiului hanatele din nordul Azerbaidjanului, în timp ce sudul Azerbaidjanului rămânea parte integrantă a lumii persane. Perioadele care au urmat după Revoluţia Rusă şi după cel de-al Doilea Război Mondial au ilustrat consecinţele regionale şi chiar internaţionale ale acestei divizări pe care Rusia, în ciuda unor eforturi uriaşe, va fi incapabilă s-o depăşească. Partea din Azerbaidjan devenită rusă punea mari probleme de integrare şi, spre deosebire de statutul privilegiat acordat tătarilor, a căror nobilime fusese recunoscută încă din secolul al XVI-lea de către Imperiu, nobilii azeri nu au beneficiat niciodată de acelaşi tratament.

În sfârşit, războiul împotriva Persiei din anul 1828 a permis Rusiei să anexeze Armenia orientală, în timp ce partea ei occidentală avea să rămână încă un timp sub dominaţie otomană. Biserica armeană şi numeroasele mănăstiri

ale regiunii şi-au păstrat autonomia, chiar dacă au fost supuse unui oarecare control rusesc. În timp ce Georgia era dominată de un exarh rus, Ecimiadzin fusese recunoscut de Rusia ca şef spiritual al tuturor armenilor din Rusia şi din diaspora.

Cooperarea puterii ruse cu aristocraţiile locale ale statelor din Transcaucazia, şansa acordată unor culturi strălucitoare de a se dezvolta explică faptul că, în final, cuceririle s-au tradus, dincolo de crize sporadice, printr-o încorporare relativ paşnică a popoarelor în Imperiu, ceea ce a permis sentimentelor naţionale – mai ales în Georgia – să se afirme pe tot parcursul secolului al XIX-lea. Cu totul altfel au stat lucrurile în Caucaz, unde Imperiul a crezut multă vreme că se confruntă numai cu nişte tâlhari şi unde încorporarea în Rusia a prezentat mai mult o logică colonială. Prestigiul lui Şamil, chiar şi după moartea lui, rolul confreriilor sufi, structura de clan a societăţii au alimentat în mod durabil un spirit de rezistenţă împotriva Rusiei a cărui forţă se mai constată încă şi în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.

Frontiera împinsă tot mai departe

Deşi nu a fost cucerită decât la mijlocul secolului al XIX-lea, Asia Centrală şi-a manifestat foarte de timpuriu prezenţa în conştiinţa conducătorilor ruşi. Motivele economice şi traficul de prizonieri explică de ce schimburile între ruşi şi emiratele din Asia Centrală, care au încetat în perioada cuceririi mongole, au fost reluate în secolul al XVI-lea. Artizanul acestei întoarceri la schimburile comerciale a fost englezul Anthony Jerkins, care acţiona în acelaşi timp în numele comercianţilor de la Londra şi al societăţii London Muscovy Company, dar şi ca trimis al lui Ivan al IV-lea. Nu numai că acest trimis special a adus Rusiei informaţii preţioase referitoare la posibilităţile comerciale şi starea economică a Asiei Centrale, dar a condus chiar până în Rusia reprezentanţi ai emiratelor pentru negocieri. A repatriat, de asemenea, douăzeci şi cinci de prizonieri ruşi, eliberaţi ca dovadă de bună-credinţă din partea suveranilor din emirate.

Cele două părţi nu aveau, de fapt, aceleaşi priorităţi. Pentru comercianţii veniţi în Asia Centrală, era important să ajungă fără dificultăţi la piaţa rusă şi să scape de ambuscadele ridicate de-a lungul drumului lor de către bandele calmuce. Pentru Rusia, relaţiile comerciale trebuiau să contribuie în primul rând la stabilirea legăturilor politice. În secolul al XVIII-lea, ea s-a instalat la Orenburg (1735) şi Astrahan; caravanele ei trebuiau să tranziteze prin Asia Centrală pentru a ajunge în Persia şi în India; or, fără nişte drumuri sigure care să conducă către aceste ţări, nu era posibil niciun fel de comerţ. Aceasta este epoca în care Rusia visează la expansiuni îndepărtate, pregătindu-se să facă concurenţă în aceste ţări unei puteri engleze în creştere. Negustorii ruşi care porneau într-acolo se confruntau de-a lungul drumului cu tot felul de dificultăţi: caravane jefuite, persoane răpite, asasinate. La sfârşitul secolului, la nevoia de securitate a

caravanelor ruse se mai adaugă o exigenţă: favorizarea comerţului cu mărfuri pe care Rusia le cumpără în Asia şi le furnizează Europei – mătase, bumbac, turcoaze. Vistieria imperială şi negustorii profită de acest avantaj. Iar Războiul de Secesiune dă un nou imbold comerţului rus: exporturile americane fiind oprite, Rusia are un interes mai mare ca oricând să importe în Europa bumbac din Asia Centrală. Ea este interesată să-şi valorifice şi propria producţie manufacturieră, care se dezvoltă acum într-un ritm rapid.

Negustorii ruşi, fabricanţii de produse pe bază de bumbac intervin acum pe lângă guvernul imperial pentru a obţine o poziţie privilegiată în emiratele producătoare sau pentru a face presiuni asupra celor din zonele de tranzit: aceştia trebuie să favorizeze Rusia şi numai Rusia. Din acest moment, problema este clară: cum să se atingă acest obiectiv fără a le priva de independenţă?

Interesul rus pentru Asia Centrală mai are un motiv: comerţul cu prizonieri şi sclavi. Timp de mai multe secole, acest comerţ nu a rănit deloc sentimentele tătarilor. Cnejii de la Kiev vindeau, într-adevăr, sclavi Bizanţului sau Europei. Şi cumpărau sclavi pentru a face faţă propriilor nevoi de mână de lucru. Mai târziu, Tobolskul şi Astrahanul au devenit mari pieţe de sclavi unde emirii din Asia Centrală mergeau să se aprovizioneze. Prizonieri originari din Asia, adesea răpiţi de negustori, erau şi ei vânduţi pe aceste pieţe, căci cuceririle ruse din stepă contribuiseră la creşterea rapidă a cererii de forţă de muncă. Singura limită a acestui trafic uman era cea religioasă: în Rusia se făcea eforturi pentru a se vinde turcilor mai degrabă tătari musulmani şi nu prizonieri suedezi creştini. Reversul imaginii îl reprezentau prizonierii ruşi pe care Imperiul, în continuă creştere şi afirmare, nu era încântat să-i vadă propuşi spre vânzare pe pieţele din Asia Centrală şi nici măcar expediaţi în India. În plus, în Rusia lipsea mâna de lucru, ceea ce făcea ca aceste practici să fie şi mai tolerabile. Necesităţile comerţului, problema „vitelor" umane, totul a alimentat dorinţa de a extinde cuceririle din Asia Centrală.

Periodic Moscova aborda unii hani – aşa cum s-a întâmplat în 1703 cu hanul de Hiva – şi le propunea protecţia sa în schimbul unui act de supunere. În cazul lui Hiva, acesta şi-a exprimat iniţial acordul. Apoi hanul care devenise vasal al Rusiei a fost detronat şi succesorul lui a denunţat acordul. Aceste experienţe rămâneau, în general, fără urmări. Acelaşi lucru se întâmpla şi cu texte mai complexe. Un tratat oficial a legat Buhara de Rusia în 1842. Potrivit acestuia, emiratul se angaja să înceteze atacurile împotriva supuşilor ruşi instalaţi în câmpiile kazahe sau turcmene, să nu-i mai ia prizonieri pe ruşi şi, în sfârşit, să nu mai dea azil kazahilor rebeli împotriva Rusiei; în schimb, Imperiul, care dăduse uitării tâlhăriile din trecut, asigura emiratul că schimburile comerciale între cele două state vor fi sigure şi regulate. Tratatul nu a fost aplicat niciodată, o altă versiune fiind propusă de Petersburg în 1858; ea a fost semnată solemn şi la fel de ignorată de partea Buharei. Cât despre relaţiile cu nomazii, acestea erau şi mai sporadice. Totul concura aşadar pentru a întări convingerea Rusiei că devenise necesară cucerirea emiratelor, precum şi a teritoriilor nomazilor.

Sedentari prin tradiţie, deşi în istoria lor au cunoscut migraţii masive, ruşii au fost confruntaţi întotdeauna, prin aşezarea lor geografică, cu societăţile nomade care le inspirau teamă atât pentru vieţile lor, cât şi pentru bunuri. Nomazii, care veneau din stepele orientale, distrugeau leagănul Rusiei şi o civilizaţie uluitoare; nomazi mai apropiaţi de ei, instalaţi la marginile lumii ruse, efectuau raiduri periodice în câmpie şi impuneau cnezatelor regulile lor de viaţă şi ordinea politică. Căderea Kazanului a însemnat încetarea ameninţării care venea dinspre lumea nomadă, şi Rusia care se forma atunci a putut în fine să-şi impună propriile tradiţii. Dar extinderea spaţiului rus care decurgea din puterea crescândă a ţarilor o pune peste tot în contact cu stepa şi într-o situaţie inedită, deoarece sedentarii au devenit din acest moment o ameninţare pentru supravieţuirea societăţilor nomade. După secolele de dominaţie nomadă exercitată asupra ei, Rusia ţărănească va înainta în stepă timp de trei secole, o va cuceri şi o va coloniza.

Cucerirea stepelor kazahe a fost pentru Rusia o aventură foarte lungă marcată iniţial de căderea Kazanului, apoi, în secolul al XVIII-lea, de instalarea Rusiei în Başkiria. Aventură lesnicioasă în aparenţă, căci înaintarea către est şi sud s-a făcut de pe admirabila trambulină care era Kazanul, ceea ce invita la o continuă expansiune. Teritoriul cucerit la capătul acestei avansări este imens: el se întinde de la ţinuturile tătărăşti şi de la Volga până la frontiera cu China la est, de la Ural la emiratele din Asia Centrală, la sud.

Prima etapă a expansiunii ruse către stepa kazahă a început în ţinutul Başkiriei, imediat după cucerirea Kazanului, în 1552. Conştienţi de faptul că acest eveniment afecta echilibrul regiunii, başkirii au trimis reprezentanţi la Ivan cel Groaznic pentru a-i transmite dorinţa lor de pace şi de supunere. În realitate, nu puneau mare preţ pe aceste propuneri. Luau pur şi simplu act de prezenţa rusă la graniţa lor, pentru a încerca să-i limiteze efectele, în timp ce Ivan şi succesorii lui au considerat misiunea başkiră drept o recunoaştere a slăbiciunii şi o dovadă a acceptării cuceririi viitoare a ţării lor de către Rusia. Imediat ce s-au prevalat de actul de supunere, başkirii şi-au înmulţit loviturile de forţă şi revoltele locale, exprimându-şi astfel dorinţa de a-şi păstra independenţa. Ruşii aveau de-a face cu un adversar puternic, căci populaţia başkiră era în majoritate nomadă, aşadar obişnuită cu deplasări rapide şi cu lupte caracterizate prin tehnicile şi metodele militarilor mongoli care, în trecut, îi învinseseră întotdeauna pe ruşi. Pentru a pacifica ţinuturile başkire şi pentru a pregăti calea colonizării, ţarii au construit linii de fortificaţii în jurul Kazanului, apoi pe Kama. Văzând cum se înalţă aceste fortăreţe, başkirii au reacţionat violent la ceea ce considerau ei că este o încălcare a pământurilor lor şi o prefigurare a intenţiilor de cucerire. În 1662, exasperaţi de exigenţele fiscale ale Rusiei şi de afluxul masiv de colonişti, s-au angajat într-o luptă de gherilă. Acest conflict armat, care a durat doi ani, a determinat Rusia să-şi întărească efectivele militare de pe linia forturilor existente şi să se doteze cu mijloace suplimentare de acţiune. Regiunea a fost răvăşită de înaintarea ruşilor pe tot

parcursul deceniilor următoare. De fiecare dată, puterea rusă profita pentru a împinge granița și mai departe, trecând de la Kama la fluviul Ural și întemeind Orenburgul. I-a asociat pe cazacii lui Iaik (mai târziu denumiți cazacii din Ural) la această înaintare continuă în ținuturile bașkire. Dar cazacii s-au arătat reticenți când au trebuit să-i ajute pe ruși și mulți dintre ei au intrat în rândurile răsculaților lui Stenka Razin și, mai târziu, ai lui Emilian Pugaciov. Treptat, Bașkiria a fost invadată de Rusia. Coloniștii și oamenii Bisericii veneau în urma militarilor care, de la o linie fortificată la alta, au transformat regiunea într-o provincie rusă.

Prevăzătoare, Ecaterina a II-a a creat în 1763 o administrație însărcinată cu organizarea colonizării teritoriilor cucerite și cu atragerea coloniștilor din Rusia, dar și din Germania, țara ei natală. Încă de la începutul secolului al XIX-lea, această penetrare umană, rod al înaintării militarilor și al construirii de fortificații menite să consacre prezența rusă, a avut drept consecință faptul că Rusia s-a trezit în contact direct cu stepa. Locuitorii ei, kazahii, nomazi și turcofoni, ocupau un teritoriu imens care se întindea de la sudul Uralilor până pe malurile Mării Caspice, pe de o parte, de la munții Altai și Tian Șan la granița Chinei pe de altă parte, iar de la nord la sud între Siberia și hanatele din Asia Centrală. Acești kazahi pe care rușii îi numeau kirghizi erau împărțiți în trei hoarde (sau *iuz*): Hoarda Mică la vest, Hoarda Mijlocie la nord și Hoarda cea Mare la est, acestea la rândul lor fiind divizate în clanuri conduse de șefi. Fiecare hoardă era condusă de un han. Spre deosebire de bașkiri care nu i-au avut drept adversari decât pe ruși, kazahii trebuiau să mai facă față la est și mongolilor occidentali, împotriva cărora au recurs uneori la protecția rusă. În secolul al XVIII-lea, hanul Hoardei Mici și cel al Hoardei Mijlocii s-au supus Rusiei, dar, ca și bașkirii mai înainte, nu s-au simțit legați prin aceste acte de vasalitate, în timp ce pentru monarhii ruși acordurile erau definitive. Rusia a profitat de această suveranitate ambiguă, dar și de conflictele șefilor din cadrul hoardelor, ba chiar și ale clanurilor, pentru a-i destitui pe responsabilii kazahi și pentru a plasa hoardele sub tutela rusă înainte de a le desființa. Aceste intervenții sub pretextul de a acționa ca mediatori între șefii sau clanurile rivale au fost facilitate și de o prezență militară care nu înceta să avanseze și să-și deplaseze liniile de apărare; între 1820 și 1840, în stepă au fost construite mai multe forturi, printre care cel de la Akmolinsk, ceea ce a dus la crearea unor noi linii de fortificații.

Exasperați de înaintarea puternicului lor vecin, kazahii s-au revoltat, au început să-i hărțuiască pe negustori, pe coloniști, trupele rusești înainte de a organiza o revoltă generală. Aceasta s-a declanșat în cadrul Hoardei Mijlocii, plasată în 1821 sub tutela administrației ruse a Siberiei occidentale, situată la Omsk și lipsită de hanul său. Înfrângerea hoardei de către ruși și sosirea masivă a coloniștilor au provocat furia kazahilor, care s-au adunat în jurul unui șef remarcabil, Kenesari Kasîmov (sultanul Kenisari Qasym Uli, 1802–1847). Deși fusese un timp apropiat de ruși, acesta a organizat admirabil

revolta din 1837, cu intenţia de a restabili hanatul. A fost ucis în luptă în 1847, dar forţele ruse vor mai avea nevoie de încă zece ani pentru a veni de hac rebelilor şi pentru a restabili ordinea în stepă. Calificat de ruşi drept „răsculat", Kasîmov va deveni pentru kazahi un erou naţional, glorificat în legende, şi, la fel ca şi Şamil în Caucaz, va alimenta mult timp imaginaţia populară.

Pentru a zdrobi rezistenţa kazahilor, puterea rusă a folosit metoda „băţul şi morcovul" – mituindu-i pe hanii credincioşi Moscovei şi manipulând, pe cât posibil, alegerea hanilor, pe de o parte, şi destituindu-i pe hanii reticenţi, aşa cum a fost cazul în 1821 cu hanul Hoardei Mijlocii, pe de altă parte. Mai mult chiar, la începutul secolului al XIX-lea, Rusia a încurajat formarea unei noi Hoarde kazahe, numită Hoarda lui Bokei. La originea acesteia s-a aflat un fiu al lui Nurali Han, Bokei Nurali Han, care a provocat o sciziune în cadrul Hoardei Mici din care provenea, atrăgându-şi triburile sensibile la putere, dar probabil şi datorită încurajărilor financiare din partea Rusiei. În 1812, Bokei a fost numit han de autorităţile de la Petersburg – numit şi nu ales, ceea ce era contrar tradiţiei, dar funcţia ca şi titlul au fost oricum abolite în 1845. În ciuda unei colonizări intense şi a sprijinului armatei ruse, a forturilor pe care le construia şi a garnizoanelor pe care le instala pentru a-şi proteja coloniştii şi a-i atrage şi pe alţii să vină într-o atmosferă de securitate garantată, kazahii nu au încetat să se opună cuceritorilor lor. Erau susţinuţi de emirul de Hiva care îi ajuta şi material, în pofida protestelor ruşilor. În 1839, la doi după revolta lui Kenesari Kasîmov, generalul Perovski, guvernatorul militar al Orenburgului, a trecut de la ameninţări la acţiuni şi a atacat Hiva. Expediţia pornită în grabă s-a soldat cu un eşec total pentru ruşi şi atunci la Petersburg s-a luat decizia că era mai bine să se înconjoare stepa cu o reţea strânsă de lucrări militare care se vor înmulţi pentru a o izola de Asia Centrală, de unde kazahii aşteptau întotdeauna ajutor.

La început, înaintarea rusă în Kazahstan nu a fost inspirată de o dorinţă de colonizare; Rusia voia în primul rând să-şi protejeze drumurile comerciale şi viaţa negustorilor ei. Dar, la începutul secolului al XVIII-lea, situaţia s-a schimbat brusc. Ţinuturile kazahe au fost martorii unui aflux uriaş de populaţie rusă, ţărani care fugeau de şerbie, convinşi că în această regiune se vor oferi terenuri agricole bogate. Mişcarea a fost la început spontană, apoi încurajată de puterea rusă. Prezenţa militară a Rusiei a devenit masivă, Petersburgul înţelegând să asigure protecţia supuşilor săi, indiferent că erau fugari. Presiunea militară tot mai mare însemna mai multă securitate pentru colonişti, curentul migrator s-a amplificat şi a fost rapid stimulat chiar de putere. Revoltele nomazilor împotriva unei colonizări sălbatice determinaseră Rusia să ia hotărârea unei colonizări sistematice a stepei.

Începând din anii 1730–1740, kazahilor li s-a perceput un impozit pe *kibitka* (corturi sau cămine înregistrate); au primit şi un statut juridic special, acela de „străini" – *inorodţî* – ceea ce le oferea privilegiul de a nu se supune obligaţiilor militare şi posibilitatea de a se bucura de o autonomie administrativă,

dar, în schimb, nu făcea din ei supuşi cu drepturi depline. Aveau statutul altor nomazi încorporaţi în Imperiu din 1552 şi care au putut participa la Marea Comisie convocată de Ecaterina a II-a în 1767.

La mijlocul secolului al XIX-lea, stepa kazahă era în totalitate dominată de Rusia. La dominaţia militară, concretizată prin fortăreţe care o înconjurau, la dominaţia politico-administrativă pe care o vom examina mai departe, s-a adăugat o colonizare masivă a pământurilor cultivabile şi a păşunilor de către ţăranii veniţi din Rusia şi din Ucraina, ceea ce a avut asupra raporturilor dintre Centru şi ţinuturile kazahe efecte dezastruoase în timp. Abolirea şerbiei în 1861 a contribuit la consolidarea dominaţiei ruse în regiune, căci dacă i-a eliberat pe ţărani, i-a lăsat fără pământ, în timp ce Kazahstanul era plin de terenuri agricole, ceea ce a atras aici un număr şi mai mare de ţărani. La sfârşitul secolului se puteau număra două sute de mii de noi-veniţi în aceste ţinuturi.

Colonizarea a fost încurajată şi de Statutul Stepei din 1891, ale cărei reguli limitau dreptul de proprietate al kazahilor. În 1895, aceste dispoziţii au fost reîntărite prin crearea unui Fond al pământului, împuternicit să pună la dispoziţia ţăranilor în căutare de parcele pe cele care „nu erau utile kazahilor". Coloniştii au profitat de aceste prevederi pentru a-şi însuşi pământurile cele mai fertile şi păşunile cele mai bune, care erau totuşi indispensabile nomazilor pentru migraţiile lor sezoniere. Un întreg mod de viaţă era pus acum în pericol şi kazahii s-au revoltat de mai multe ori. În 1916, în momentul în care se părea că Imperiul se prăbuşeşte, a ieşit la iveală ranchiuna acumulată în lumea kazahă.

În inima islamului

Devenită rusă, Stepa era limitată de cele trei emirate ale Asiei Centrale – Buhara, Hiva şi Kokand – fără a exista însă nişte frontiere bine definite care să le separe. Până la mijlocul secolului al XIX-lea, fuseseră protejate de Rusia de această stepă pe care nomazii o apărau cu înverşunare. Dar dintr-odată marea putere şi micile state din Asia Centrală s-au trezit faţă în faţă. Înaintând mereu în această regiune, Rusia putea reedita visul Ecaterinei a II-a din secolul anterior: să cucerească India. Şi atunci în capitala rusă au fost elaborate două proiecte. Dar Războiul Crimeii şi înfrângerea armatei ruse au avut drept consecinţă abandonarea proiectului indian şi înlocuirea lui cu ideea mai realistă a cuceririi Asiei Centrale.

Regiunea era foarte vulnerabilă din mai multe motive. Era o regiune de deşert şi semideşert – Karakum şi Kîzîkum – traversată de două fluvii mari – Amu-Daria şi Sîr-Daria – în jurul cărora se organiza viaţa oamenilor în oaze foarte populate. Concurenţa politică era foarte puternică între cele trei emirate, căci erau separate prin frontiere estompate, străbătute fără încetare de triburile care nu recunoşteau niciun fel de autoritate statală şi trăiau tot timpul

sub amenințarea marilor lor vecini: Persia, Afganistan, China. Mai mult, locuitorii lor, uzbeci și tadjici, fără îndoială musulmani, erau împărțiți în sunniți și șiiți și se înțelegeau greu unii cu alții; luptele interne și conflictele între emirate le slăbeau în permanență. Pentru a ilustra aceste conflicte, este suficient să amintim că, în 1842, emirul de Buhara a atacat și a anexat pentru un timp orașul Kokand.

Cele trei emirate erau în contact nu numai cu stepa, dar, așa cum am spus, și cu Persia, Afganistanul, India și China, ceea ce nu putea fi indiferent Rusiei pe care înaintarea puterii sale o determina să-și avanseze pionii acolo unde Imperiul Britanic se găsea încă într-o poziție dominantă. Același vis indian...

Emiratul Hiva, mai înainte numit Horezm, era situat la sudul Mării Aral și limitat la frontiera sa sudică de regatul turkmenilor nomazi, care se deplasau între Marea Caspică și malurile fluviului Amu-Daria până în Iran și Afganistan. În inima emiratului se găsea oaza Hiva, centru al unei civilizații strălucite. Populată de aproximativ șaptezeci și cinci de mii de locuitori, Hiva număra pe lângă uzbeci, care alcătuiau majoritatea, karakalpci, turkmeni și kazahi. Emiratul Buhara ocupa un teritoriu vast, situat între Sîr-Daria și Amu-Daria; în valea Zerafșan exista o populație numeroasă – peste două milioane și jumătate de locuitori –, jumătate uzbeci, o treime tadjici și o minoritate de turkmeni. Cele două orașe principale – Buhara cea Sfântă (Buhara-i Șarif) și Samarkand – erau centre politice și culturale. În sfârșit, Kokand se găsea între Sîr-Daria și provincia chineză Sin-kiang, dar viața se concentra în jurul bogatei văi Ferghana și a oazei Tașkent. Trei milioane de locuitori – uzbeci, kazahi și kirghizi – locuiau în câmpii, dar și în cel mai mare oraș din Asia Centrală: Tașkent.

Imediat ce a pătruns în stepă, Rusia și-a continuat în mod firesc marșul; lipsa frontierelor naturale, dezbinările politice din regiune, vecinătatea englezilor o îndemnau să umple „un vid politic", de teamă să n-o facă englezii. „În cazul unui conflict cu Anglia, numai în Asia am putea să luptăm cu ea cu șanse de succes și s-o slăbim", scria în 1858 atașatul militar rus de la Londra, Nikolai Ignatiev.

Fără îndoială că penuria de bumbac american furniza un motiv suplimentar pentru cucerirea acestei oaze în care bumbacul era cultivat din abundență; dar motivele înaintării ruse în emirate nu au fost decât în al doilea rând de ordin economic. Ceea ce determină Rusia la începutul anilor 1860 să cucerească regiunea este libertatea de mișcare dobândită la sfârșitul războiului din Caucaz și al celui din Crimeea – chiar dacă rezultatele acestuia au fost dezastruoase. Rusia trebuie acum să-și ia revanșa și intenționează să demonstreze – tot în fața Angliei – că în pofida înfrângerii sale a rămas un imperiu puternic.

În sfârșit, cuceririle din stepă puteau fi contestate în orice moment, atâta timp cât kazahii sperau că emiratele le vor veni în ajutor. Să domine regiunea, să-i lipsească de potențiali aliați pe nomazii din stepă: proiectul de cucerire fundamentat pe aceste obiective era seducător, dar n-a fost totuși acceptat în unanimitate. Responsabilii militari și guvernatorii teritoriilor vecine susțineau,

firește, că securitatea posturilor pe care le controlau impunea extinderea autorității ruse asupra Asiei Centrale. Cel mai înverșunat apărător al tezei expansioniste era Nikolai Ignatiev care condusese două misiuni la Buhara și Hiva și negociase în 1860 Tratatul de la Pekin cu China. Promovat director al Departamentului Asiei la Ministerul de Externe, avea un discurs agresiv, în contrast cu cel al ministrului său, prințul Gorceakov, îngrijorat că inițiativele intempestive ale rușilor ar fi putut înrăutăți relațiile ruso-engleze și așa tensionate. Teza prudentă a lui Gorceakov era sprijinită și de Reitern, ministrul de Finanțe, care susținea că situația Trezoreriei, sărăcită din cauza războiului Crimeii, impunea abandonarea politicii expansioniste. Oscilând între firea lui circumspectă și speranța de a da puțin lustru puterii ruse fără prea multe cheltuieli, Alexandru al II-lea era de acord cu ministrul său de Război, contele Dmitri Miliutin, care se străduia să mențină echilibrul între cele două tabere și să reconcilieze un proiect expansionist cu o evaluare ponderată a șanselor de succes ruse. În sfârșit, oamenii din teren au fost aceia care, prin decizii punctuale, au impus opțiunea pentru o cucerire pe etape.

Încă din 1853, câteva expediții izolate la frontiera kazahă permiseseră Imperiului să se convingă de slăbiciunea emiratelor. În luna iunie a aceluiași an, generalul Perovski a cucerit o fortăreață situată pe Sîr-Daria – Ak Meșit – în teritoriul controlat de Kokand; a rebotezat-o Fortul Petrovsk, făcând din el o bază pentru înaintarea trupelor ruse. Apoi au fost construite alte forturi care instalau Rusia la frontiera și, uneori, în interiorul emiratului, în timp ce la est trupele rusești cucereau în 1865 Pișpek și regiunea Isik-Kul, din apropierea Chinei. În timpul acestei „ciondăneli" cu Kokand, rușii au avut grijă să menajeze celelalte două emirate, continuând să înainteze către orașele Turkestan și Șimkent, pe care generalul Cerneaev nu a reușit să le cucerească în 1864. Emirul din Kokand a înțeles că numai un război adevărat îl mai putea salva, cu condiția să-l câștige.

De partea rușilor, dezbaterea a fost deschisă după ocuparea Șimkentului și a Turkestanului: ce ar fi trebuit să facă? Să continue să înainteze sau să consolideze ceea ce ocupaseră? Și, în cazul primei ipoteze, în ce direcție trebuiau să-și concentreze eforturile? Răspuns: Rusia trebuia oricum să cucerească cât mai repede Tașkentul, pentru că, susținea generalul Cerneaev, emirul din Buhara, foarte dornic să profite de dificultățile din Kokand, râvnea și el la acest oraș. Teza lui Cerneaev a avut câștig de cauză, cu atât mai mult cu cât în 1865 s-a decis anexarea tuturor teritoriilor cucerite dintre Marea Aral și regiunea Isîk Kul la cea a Orenburgului, sub autoritatea unui guvernator învestit cu puteri speciale, generalul Cerneaev în persoană. Sigur pe poziția lui și fără să fi primit ordin din capitală, în iunie 1865 acesta s-a lansat – cu o mie nouă sute de oameni și două sute de tunuri – în asaltul Tașkentului, apărat ce-i drept de treizeci de mii de oameni, dar echipați slab și incapabili să se opună trupelor ruse. Tașkentul a fost cucerit după câteva zile, la 7 iunie. Înspăimântat de acest succes, emirul de Buhara, Muzzafar ud-Din, a cerut

trupelor ruseşti să părăsească Taşkentul şi a luat ostatică misiunea rusă. În acelaşi timp, l-a înlocuit pe hanul din Kokand, care fugise din Taşkent, printr-un suveran ales de el. Înmulţindu-şi negocierile şi hărţuindu-i pe ruşi, a continuat presiunile asupra Rusiei, dar zadarnic: Taşkentul era punctul nevralgic al Asiei Centrale şi Rusia nu mai putea acum, după ce îl cucerise, să-l abandoneze. În august 1866, un decret imperial a proclamat anexarea sa la Rusia.

După prăbuşirea Kokandului, Buhara, a cărei putere fusese mult timp supraevaluată, a devenit principala preocupare a ruşilor. Şi atunci s-a recurs la presiuni economice în cadrul politicii expansioniste. Cucerirea Taşkentului deschidea oraşul, centru de schimb pentru întreaga regiune, pentru negustorii ruşi, care s-au grăbit să vină aici şi care, susţinuţi de presa centrală, în special de *Bir jevîe vedomosti* (*Ştirile Bursei*), au insistat pe lângă ţar pentru ca aceste cuceriri teritoriale să fie consolidate şi pentru ca Buhara, considerată un pericol permanent, să fie anexată şi ea, mai devreme sau mai târziu.

Organizarea teritoriilor deja cucerite, pusă la punct în 1867, a contribuit la creşterea interesului pentru Buhara. Teritoriile situate la nord de Kokand au fost detaşate de gubernia Orenburg, au fost transformate în gubernia Turkestan şi puse sub autoritatea generalului Konstantin von Kaufmann, care a fost învestit cu puteri aproape nelimitate. Această decizie a atras după sine revolta Buharei la chemarea clerului, care a proclamat războiul sfânt. Emirul a pornit atunci împotriva Zerafşanului. Dar nu a fost în stare să-l împiedice pe Kaufmann să pună mâna fără efort pe Samarkand. Trupele lui s-au destrămat în faţa armatei ruse, care le-a pus pe goană. Atunci emirul s-a resemnat să capituleze şi a semnat un tratat de pace cu Kaufmann la 30 iunie 1868, la şase luni după cel care consacrase înfrângerea Kokandului. Buhara devenea un stat vasal al Rusiei şi îi ceda Samarkandul, dar în condiţii deosebite.

Situaţia a rămas tulbure în partea orientală a emiratului unde a izbucnit, la puţin timp după semnarea tratatului, o revoltă a triburilor, îndreptată mai mult împotriva emirului decât împotriva ruşilor, cărora Muzzafar ud-Din s-a decis atunci să le ceară ajutor. Trupele ţarului au reprimat revolta şi tratatul din 1873 a plasat Buharia orientală sub autoritate rusă. Între timp, trupele venite de la Mahaci-Kala, din Caucaz, au traversat Marea Caspică, au cucerit portul Krasnovodsk şi, pornind de aici, au putut să avanseze în deşertul turcmen.

Mai rămăsese un singur emirat independent: Hiva, dar era şi el încercuit de regiunile militare ruse din Caucaz, Orenburg şi Turkestan. În 1873, după ce a pregătit cu grijă asediul capitalei acestuia, generalul von Kaufmann a luat-o cu asalt şi a cucerit-o la 29 mai. Aici domnea în acel moment o mare dezordine politică din cauza unei lovituri de stat survenită în aceeaşi perioadă, ceea ce l-a obligat pe han, care nu avea câtuşi de puţin mijloacele necesare pentru a rezista sau pentru a încerca să negocieze, să semneze un tratat de pace la 12 august.

Cucerirea Hivei a permis evidenţierea statutului privilegiat de care se bucura hanul de Buhara. Pentru că Buhara i-Şarif era un centru religios foarte

renumit, trupele ruseşti l-au respectat, spre deosebire de Hiva. Deşi învins, emirul de Buhara era legat de Rusia printr-un tratat de prietenie care avea să evolueze, fireşte, în 1885 către o formă de relaţii mai inegale. Dar, în 1872, emirul Muzzafar ud-Din este încă un suveran independent, în timp ce hanul de Hiva recunoaşte că este „docilul servitor al Împăratului Rusiei".

La Kokand, situaţia se menţine tensionată. După ce i s-au amputat cele mai prestigioase oraşe, hanatul continuă să existe, dar este tot mai slăbit de tulburările interne şi de rivalităţile politice care oferă Rusiei o mulţime de pretexte pentru a interveni. Locuitorii din Kokand erau indignaţi de impozitele pe care trebuiau să le plătească şi s-au revoltat împotriva lor în 1874, represaliile nemiloase cărora le-au căzut victime fiind conduse de propriul lor han. Dezamăgiţi de suveranul lor, câţiva dintre ei au fugit în Turkestan şi au cerut Rusiei să-l pedepsească! În 1875 a izbucnit o altă revoltă, care i-a implicat pe Abdur Rahman Avtobaşi şi şefii din Kokand. Iniţial, aceasta a fost îndreptată împotriva hanului, care a fost detronat în favoarea fiului său; apoi, pe măsură ce tulburările au continuat, revolta s-a transformat în război sfânt împotriva ruşilor, iar şefii locali şi-au pierdut toată autoritatea. Valorificând consecinţele acestei situaţii, generalul von Kaufmann a ocupat Kokandul la 29 august, a impus un regulament noului han, dar nu a reuşit să înăbuşe revolta. Generalul Skobelev i-a înfrânt pe rebeli la Andijan în ianuarie 1876. Hanatul de Kokand a fost desfiinţat şi înlocuit de regiunea Ferghana, plasată sub autoritatea lui Skobelev, care reuşise să restabilească ordinea.

Mai rămânea de rezolvat problema Turkmenistanului, unde se produsese deja o înaintare a trupelor ruseşti premergătoare căderii Buharei.

În momentul în care s-a semnat tratatul între Rusia şi Hiva, presa engleză punea problema Afganistanului şi a ţinuturilor turcmene, care controlau accesul spre Afganistan. Rusia răspunsese deja la această întrebare la 19 ianuarie, dând toate asigurările că „Afganistanul [era] în afara sferei [sale] de influenţă!". Trei ani mai târziu, aceste asigurări erau reiterate, dar, în privinţa Turkmenistanului, prinţul Gorceakov a fost mult mai puţin ferm, subliniind că totul depindea de turcmeni, care se dovedeau foarte agresivi. Expediţia din 1873 s-a încheiat cu formarea unei zone militare transcaspice cu două centre, Mangişlak şi Krasnovodsk, care fuseseră cucerite şi plasate sub autoritatea armatei Caucazului, totul reprezentând o remarcabilă bază de supraveghere, eventual pentru a invada Turkmenistanul. O tentativă de invazie din 1877 s-a soldat cu un eşec sever, plin de consecinţe grave pentru Rusia şi pentru prestigiul ei de putere cuceritoare. Toată Asia Centrală a fost zguduită; s-a pus sub semnul întrebării puterea reală a Imperiului care, până atunci, triumfase în faţa tuturor obstacolelor. Conştient de efectul acestei înfrângeri, Alexandru al II-lea l-a prevenit pe generalul Skobelev în legătură cu orice iniţiativă care ar putea să determine popoarele Asiei Centrale să se îndoiască de capacitatea Rusiei de a se menţine în Regiune.

Bine pregătit, războiul lansat trei ani mai târziu a fost marcat de o serie de victorii: cucerirea fortăreţei Ghiok Teppe, la 12 ianuarie 1881, de către trupele lui Skobelev după un asediu prelungit şi sângeros; cucerirea Aşhabadului, la 15 ianuarie, de către colonelul Kuropatkin. Triburile turcmene s-au predat. Timp de trei ani, prudenţa a prevalat în armata rusă care avea drept consemn să nu depăşească oaza la est şi să nu se apropie de frontiera persană, pentru a evita o reacţie engleză sau persano-engleză. Oaza Ahal Tekke, cucerită în acest moment, a fost unită cu zona militară transcaspică pentru a forma o „regiune transcaspică" cu centrul la Aşhabad.

În aceşti trei ani de expectativă, în regiune au avut loc în permanenţă incursiuni ale turcmenilor din Merv, pe care ruşii au reuşit în cele din urmă, în ianuarie 1884, să-i convingă să se alieze cu ei. Oaza Merv a fost organizată apoi ca un district rusesc. Anglia a reacţionat imediat la acestă anexare pe care o socotea periculoasă pentru Afganistan. În ochii Londrei, Merv reprezenta cheia Afganistanului şi englezii priveau cu îngrijorare cum trupele ruseşti înaintează spre pasul Zulfikar, care era considerat decisiv pentru apărarea sa. Războiul ruso-englez părea inevitabil. Dar Alexandru al III-lea, conştient de pericol, a impus soluţia înţelepciunii: o oprire a expansiunii. În 1885–1887, problema frontalieră de la Zulfikar a făcut obiectul unei reglementări semnate în comun de cele două state. Rusia recunoştea că sfera sa de influenţă nu putea să se întindă până în Himalaya; şi pentru a evita orice alt conflict ulterior, a propus Londrei un acord amiabil privind delimitarea frontierei afgane. Frontiera definită în 1887 mergea de la Amu-Daria la Horasan în Persia, dar nu rezolva problema zonei care conducea spre China, iar Anglia păstra controlul asupra Pamirului. Abia în 1895 s-a jucat ultimul act al expansiunii ruse în Asia, prin delimitarea frontierei din Pamir.

În definitiv, cucerirea stepei şi a Asiei Centrale fusese – cu toate luptele uneori dificile, punctate de revolte – relativ puţin costisitoare în vieţi omeneşti pentru Rusia. Nu acelaşi lucru se poate spune despre popoarele cucerite, care aveau să-i păstreze un resentiment durabil.

În 1895, Rusia atinsese limitele pe care nu le mai putea depăşi, dar spaţiul era imens şi acum trebuia să-l organizeze.

Intrarea în Extremul Orient

Siberia, după cum am văzut, fusese înglobată în Imperiu datorită cazacilor şi negustorilor. Această cucerire deschide orizonturi încă şi mai vaste, gândeau vânătorii, care doreau să pătrundă cât mai adânc în zonă pentru a găsi blănuri. În 1631, animaţi şi ei de spiritul cuceririlor, cazacii au venit la Lacul Baikal şi de acolo au ajuns la Marea Ohoţk. Unul dintre ei, Simon Dejnev, a urmat cursul fluviului Kolîma până la confluenţa lui şi apoi, mergând pe malul oceanului glacial arctic, a ajuns până la Marea Bering. După inima Siberiei, Extremul Orient şi Alaska deveneau următoarele obiective ale expansiunii

ruse, în timp ce în sud o altă înaintare de-a lungul Amurului avea să-i pună pe cazaci faţă în faţă cu China.

Rusia era deja bine implantată în această regiune apropiată de Pacific, pentru că pusese piciorul în Kamceatka, dar împăratul chinez Kangxi nu accepta această prezenţă. Ciocnirile s-au înmulţit şi a fost nevoie nici mai mult nici mai puţin decât de medierea a doi iezuiţi pentru a convinge cele două părţi să semneze un acord care fixa cele două frontiere. În 1689, tratatul ruso-chinez de la Nercinsk a pus capăt pentru un secol şi jumătate conflictului de pe această frontieră.

După ce constatase în înaintarea sa spre Pacific că rezistenţa Chinei făcea imposibilă avansarea spre sud, Rusia şi-a concentrat eforturile către nord, spre ruta maritimă spre Alaska, domeniu al balenelor şi mai ales al vidrei de mare, a cărei blană era la mare preţ în epoca respectivă. În 1797 a fost creată Compania ruso-americană, iar guvernul i-a acordat monopolul comerţului cu blănuri. Dar opoziţia violentă a unor popoare mici – mai ales a celor din Aleutine, disperate de efectele nefaste ale prezenţei ruse materializate într-o mulţime de impozite, votcă, tutun şi boli, care au făcut să scadă vertiginos numărul populaţiei autohtone de la douăzeci de mii la două mii cinci sute – şi dificultatea asigurării vieţii materiale a coloniştilor au determinat înaintarea Rusiei mai mult către sud, unde a construit forturi, printre care şi Fort-Ross, care va deveni mai târziu San Francisco. Această prezenţă rusă în California urma să asigure aprovizionarea cu alimente a vânătorilor de blănuri din nord şi să-i protejeze. Dar iluzia a fost de scurtă durată, căci Rusia se confrunta aici cu Imperiul Spaniol, care era şi el ostil înaintării ei.

La început, numai Statele Unite nu erau defavorabile faţă de înaintarea ruşilor, în măsura în care aceasta ameninţa interesele englezilor. Rusia şi americanii nutreau pe atunci o ostilitate comună faţă de Imperiul Britanic. Dar Statele Unite râvneau la Alaska şi, la început, Rusia le-a cedat Fort-Ross; apoi, în 1867, confruntată cu opoziţia marilor puteri şi cu secătuirea trezoreriei sale ca urmare a Războiul Crimeii, Rusia le-a vândut Alaska. Ideea nu era nouă: încă în 1853, contele Nikolai Muraviev (numit mai târziu Muraviev Amurski în amintirea rolului jucat de el în cucerirea Amurului), guvernatorul Siberiei orientale, pledase pentru această cesionare, pe motiv că, apropiind Rusia de Statele Unite, putea să acţioneze mai liber în Extremul Orient. Calculul era corect: în 1875 Rusia a cucerit Sahalinul, în timp ce Japonia recupera Insulele Kurile. Insula şi arhipelagul erau, de drept, posesiuni chinezeşti, dar China, atât de puternică cu două secole în urmă, nu mai era în măsură să conteste aceste cuceriri. Ea a fost silită prin tratatele de la Aigun (1858) şi Pekin (1860) să recunoască suveranitatea rusă asupra teritoriilor situate la sud şi la est de Amur. Un secol mai târziu, aceste „tratate inegale“ aveau să otrăvească relaţiile dintre cele mai puternice state comuniste, dar, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, China, care reuşise să-şi susţină punctul de vedere în momentul semnării tratatului de la Nercinsk, a trebuit să accepte

revizuirea acestor termeni. Într-adevăr, stăpânirea văii Usuri era decisivă pentru prezenţa Rusiei în Extremul Orient; ea a construit aici portul Vladivostok, a cărui importanţă strategică s-a dovedit considerabilă, pentru că îi permitea să supravegheze Japonia şi Insulele Kurile, iar la sud, Coreea, care reprezenta şi ea un teritoriu râvnit de Rusia. Portul completa de altfel dispozitivul naval rus din Pacific, în care Port-Arthur va fi o altă cheie. Până la finele secolului, Rusia îşi va continua înaintarea în Extremul Orient unde, slabă şi umilită, China nu poate să-i opună rezistenţă, dar unde se va confrunta cu ambiţiile japoneze până la dezastrul din 1904.

De fapt, construcţia transsiberianului îi creează nevoi noi, şi anume dreptul de trecere feroviară, pornind de la Harbin prin teritoriul Manciuriei. Rusia obţine acest drept de la China: acesta este preţul ajutorului pe care i l-a dat împotriva Japoniei în afacerea tratatului de la Simonoseki, prin care aceasta din urmă impusese Pekinului condiţii draconice; în 1895, Petersburgul a cerut ca acest tratat să fie revizuit şi Japonia îi va păstra multă vreme ranchiună pentru această umilire.

Construcţia Port-Arthurului şi a Dairenului a consolidat poziţiile ruseşti. Este perioada în care marile puteri au smuls bucăţică cu bucăţică concesiuni de la o Chină aflată în totală descompunere. Acest comportament tipic imperialist i-a dezbinat pe factorii ruşi de decizie. Witte, ministrul Finanţelor, este interesat în primul rând de piaţa chineză şi, spre deosebire de marile puteri rivale, pledează în favoarea unor ambiţii moderate. Dar militarii, conduşi de generalul Kuropatkin, vor ca Rusia, la fel ca şi celelalte imperii, să profite de slăbiciunea chinezilor şi să participe la împărţirea prăzii. În 1900, răscoala boxerilor i-a oferit pretextul aşteptat pentru a pătrunde în Manciuria. Mişcare imprudentă care i-a dat dreptate lui Witte, căci aceasta a provocat imediat o mobilizare nipono-engleză şi a stârnit şi ostilitatea americană. Rusia a trebuit să-şi retragă trupele din Manciuria, dar a pătruns pe nesimţite în Coreea.

Visul coreean era deja foarte bine ancorat în politica rusă. El fusese elaborat şi susţinut de o personalitate remarcabilă, prinţul Uhtomski, mult timp director al publicaţiei *Ştiri de la Petersburg*, iar din 1895 directorul Băncii chino-ruse şi şef de lucrare al Transsiberianului. Uhtomski făcea parte din grupul de gânditori care în acei ani conferea ideologiei ruse o tentă eurasiatică. Destinul Rusiei şi al Imperiului său nu era oare – spunea el –, legat de Asia, unde era deja prezentă prin poziţiile sale siberiene şi unde i se deschideau mari perspective economice şi strategice? Cu toate acestea, cucerirea Coreei nu este chiar foarte lesnicioasă, pentru că Japonia stă la pândă. Şi atunci îi sugerează puternicei ei vecine o înţelegere referitoare la delimitarea sferelor lor de influenţă: Manciuria Rusiei, iar Coreea Japoniei. Convinsă de destinul său asiatic, şi sigură pe poziţia sa intransigentă în care este susţinută de dispreţul pentru Japonia, Rusia refuză acest compromis. Nu va trece mult şi ea va plăti preţul acestei imprudenţe.

La cumpăna dintre veacuri, Rusia nu se îndoieşte de şansele sale de

expansiune. Imperiul construit cu răbdare începând cu căderea Kazanului şi-a atins fără îndoială limitele peste tot, dar acestea sunt cele pe care le impun ordinea internaţională sau natura. Atât timp cât s-a putut avansa, militari, administratori, negustori şi oameni ai Bisericii au continuat să înainteze. Rusia s-a lovit de alte imperii care au obligat-o în cele din urmă să se oprească. Dar adesea a fost vorba de frontierele naturale pe care le atinsese: unde să mai meargă după ce ajunsese la ţărmurile Pacificului? Sau la cele ale Oceanului Arctic? Începută în spaţii locuite de popoare străine lumii marilor puteri – tătari, nomazi din stepe, mici popoare siberiene –, înaintarea rusă nu a devenit o problemă internaţională decât în momentul în care Rusia s-a lovit de alte imperii şi a adus atingere intereselor acestora. Era logic ca această expansiune, oprită curând în vest – în Polonia în secolul al XVIII-lea –, unde statele puternice erau organizate de mult timp, să continue către est mai mult de un secol. Dar în secolul al XIX-lea, imperiile erau deja solid constituite şi cuceririle ruseşti au provocat confruntări periculoase. Timp de aproximativ trei secole, marile state europene au constatat puterea imperială rusă şi înaintarea acesteia; au acceptat-o. Dar la încheierea acestui proces de expansiune, i-au impus jocul echilibrului puterilor.

Fără îndoială, acest imperiu a adus Rusiei beneficii materiale imense, o populaţie mai mare, resurse economice cu atât mai importante cu cât industrializarea rapidă a ţării, de la sfârşitul secolului al XIX-lea, a făcut din Rusia un mare consumator de materii prime. Dar lucrul cel mai important este că a ancorat Rusia în concertul celor puternici şi, dincolo de acesta, în cercul „celor mai mari".

Din lunga înaintare a acestui imperiu complex colonial din Asia, multinaţional şi fără dimensiune colonială la vest, aşa cum este imaginea Imperiului Habsburgic, se cuvine să reţinem două trăsături principale drept concluzie: voinţa de a avansa, datorită cuceririlor teritoriale, cât mai departe în Europa pentru ca Rusia să fie recunoscută în mod indiscutabil ca făcând parte din continentul european şi din civilizaţia acestuia; dar, odată atins acest obiectiv, tentativele de expansiune s-au deplasat către est, tot mai mult în Asia.

Contradicţii în vocaţia Rusiei? Mai degrabă o complementaritate a eforturilor unei ţări, vizând o recunoaştere europeană, pe care nu a putut s-o obţină decât printr-o cursă pentru putere bazată pe unitatea realizată între moştenirea europeană a Rusiei şi un destin asiatic întemeiat pe continuitatea continentului.

Capitolul V
Pax russica I

Integrare sau respectarea diferențelor?

Alcătuit din națiuni și popoare de dimensiuni și cu culturi foarte diferite (state, organizații tribale, clanuri), dar trăind cu toții într-un spațiu continuu, Imperiu Rus trebuia să facă față unor probleme de organizare infinit mai complexe decât cele întâmpinate de imperiile cu componente dispersate. Astfel, la apogeul său, Imperiul Francez, cu posesiunile sale africane sau indochineze, putea să le aplice aceleași principii de organizare sau principii diferite, ba chiar opuse, pentru a suscita reacții comune. Dar definiția raporturilor centru / periferie în Rusia prezintă două trăsături contrarii: centralizarea ca principiu general, diversitatea statului ca practică. Firește, cu o propensiune continuă către creșterea centralismului.

În lucrarea *Imperiul țarilor și rușii*, Leroy-Beaulieu sublinia opoziția dintre „pământul rusesc, făcut pentru unitate, zona geografică cea mai uniformă, și eterogenitatea oamenilor care trăiau pe acest pământ". Și trăgea o concluzie punându-și o întrebare fundamentală pentru el – aceea a gradului de coeziune a acestui vast imperiu. Coeziunea a fost într-adevăr problema care s-a pus în fața tuturor guvernatorilor ruși, imediat ce au depășit stadiul acaparării de teritorii. Cum să facă să trăiască în pace o comunitate umană atât de excepțional de eterogenă? Aceasta a fost principala provocare cu care s-au confruntat suveranii în căutarea unei *pax russica*.

În epoca în care Imperiul se dezvolta dincolo de limitele sale rusești, statul atinsese deja un anumit grad de maturitate. În 1833, contele Uvarov, ministru al Instrucțiunii Publice, definise principiile fundamentale ale acesteia: ortodoxia, autocrația, spiritul național. Mai târziu, sub domnia lui Alexandru al III-lea, Pobedonosțev, înalt conducător al Sfântului Sinod, a precizat că Rusia era rusă și ortodoxă. Aceste principii se puteau oare aplica fără a ofensa popoarele care nu erau nici ruse și nici ortodoxe?

Caracterul rus al Imperiului fusese înscris și în denumirea sa, care, de altfel, evoluase: *Rossiiskaia imperia* – adică Imperiul Rusiei – după ce fusese calificat drept *Russkaia imperia* – Imperiul Rus. Pe de altă parte, după căderea Imperiului Bizantin și după afirmarea vocației Rusiei de a fi a Treia Romă, ortodoxia era o componentă esențială a proiectului făurit de toți suveranii pentru a defini natura țării lor. Dar dacă fusese într-adevăr redus la aceste două dimensiuni, Imperiul ar fi fost amenințat în permanență de o dovadă de

forţă, ceea ce nu s-a întâmplat. Multă vreme aici a domnit un fel de pace, o caracteristică pentru viaţa comună şi rezultat al subtilelor opţiuni politice şi culturale. Fără aceste opţiuni, nu ar fi putut exista *pax russica*.

Concepţia coabitării popoarelor Imperiului, fundamentală la începutul secolului al XIX-lea, se datorează în mare măsură lui Alexandru I, moştenitorul spaţiilor cucerite de bunica sa, Ecaterina a II-a, şi format ca urmare a voinţei acesteia de către gânditorul elveţian La Harpe. Alexandru împărtăşea admiraţia lui La Harpe pentru America şi pentru spiritul de libertate care domnea acolo. Nu-i scrisese el lui La Harpe într-o scrisoare din 27 septembrie 1797, expunându-i proiectul lui măreţ: „Să dau libertate ţării mele... şi după aceea să părăsesc puterea"? Modelul lui era fără îndoială George Washington care, cu un an înainte, procedase în acest fel. Pentru Alexandru I, Statele Unite, spre deosebire de Revoluţia Franceză pe care, urmând exemplul Ecaterinei a II-a, o considera un adevărat blestem al poporului francez, ofereau un exemplu de folosire înţeleaptă a puterii, al cărei scop era asigurarea libertăţii oamenilor. În Rusia, el dorea să aplice acest model american în cadrul Imperiului. Polonia a fost cea care i-a oferit ocazia de a-şi experimenta programul şi, din păcate, de a-l abandona. Dar, înainte de a ajunge la acest episod, nu este lipsit de interes să examinăm soluţiile pe care le-a aplicat de-a lungul timpului puterea rusă pentru a-şi stabili raporturile cu teritoriile cucerite.

Centralizare şi diversitate

Stabilirea unor raporturi echilibrate între statele şi teritoriile cucerite şi Centru a fost prima şi cea mai importantă componentă a sistemului imperial rus. Acesta a evoluat, fără îndoială, dar principiile lui fundamentale – autoritatea emanând de la centru, adaptarea la diversitatea popoarelor şi a tradiţiilor istorice – au fost constantele organizării politice a Imperiului. Loialitatea supuşilor săi de toate originile faţă de suveran – mai mult decât faţă de stat – reprezenta una din exigenţele fundamentale. Cât despre stat, au existat trei instanţe răspunzătoare de-a lungul anilor de ansamblul organizării sale politice: Duma boierilor până la domnia lui Petru cel Mare; Senatul până în 1810; şi apoi Consiliul de Stat. Acestora le revenea rolul de a controla activitatea instituţiilor însărcinate cu guvernarea noilor posesiuni: mai întâi *prikaz*-urile, apoi colegiile şi, ulterior, ministerele.

Prikaz-urile, apărute în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi instalate la Moscova, au fost deja evocate ca primele structuri administrative ale teritoriilor cucerite. Cel de la Kazan a fost strămoşul tuturor administraţiilor teritoriale. A urmat apoi un *prikaz* al Siberiei, apoi unul al Malorusiei, adică al Ucrainei, *prikaz*-urile Liflandiei (sau Letoniei) şi Lituaniei şi chiar, pentru câtva timp, un *prikaz* cazac. În afara cadrului teritorial, *Posolskii prikaz*, care era, de fapt, Ministerul de Externe, răspundea uneori de teritoriile cucerite; în alte cazuri, avea responsabilităţi comune cu o instanţă teritorială. Atunci când

ţinea de *Posolskii prikaz*, teritoriul dispunea de un adevărat grad de autonomie, căci era vorba de o relaţie între state. Dependenţa de *prikaz*-urile teritoriale plasate sub autoritatea Dumei boierilor şi, mai târziu, a Senatului, implica deja un anumit stadiu de dependenţă faţă de instanţele ruse şi evoluţia ineluctabilă către un statut comun de regiune rusă.

În regiunea administrată de *prikaz* (sau colegiu după 1720) funcţiona o administraţie teritorială plasată sub autoritatea unui *voievod* sau *namestnik*, care controla el însuşi autorităţile locale, ce reprezentau tradiţia administrativă anterioară cuceririi. Reformele lui Petru cel Mare şi ale Ecaterinei a II-a au avut drept efect distribuirea problemelor Imperiului la diferite colegii şi ministere şi învestirea cu autoritate regională a guvernatorilor generali şi a guvernatorilor plasaţi sub autoritatea acestora.

Începând din 1697 Petru cel Mare, plecat să facă un tur incognito prin Europa, a încredinţat puterea unui comitet format din cinci persoane apropiate lui şi dinastiei Romanov, care a început atunci să refacă întreaga structură administrativă. Au fost înfiinţate noi *prikaz*-uri (în total au ajuns să fie cincisprezece), care răspundeau de diverse sectoare ale vieţii publice. Din organizaţia teritorială anterioară nu vor mai rămâne prea mult timp decât *prikaz*-urile de Kazan şi Siberia, în timp ce celelalte teritorii cucerite au început să fie tratate tot mai mult ca mari regiuni ruse. Pe teren, guvernatorii generali au acordat responsabililor o autonomie locală limitată, în timp ce instanţele centralizate din capitală – adică Ministerul Afacerilor Externe şi cel de Război – au reprezentat un proiect comun.

Marea diferenţă statutară dintre diversele teritorii ale sferei coloniale încorporate în Imperiu se referea la autorităţile centrale de care depindeau. Astfel, în Asia Centrală, hanatele de Buhara şi Hiva, care şi-au păstrat statutul de ţări suverane până la Revoluţia din Octombrie, erau subordonate Ministerului Afacerilor Externe. În fruntea statului se afla emirul care conducea instituţiile tradiţionale, dar alături de el era un agent rus care îndeplinea în acelaşi timp rolul de ambasador şi de reprezentant al puterii protectoare. În schimb, guvernatorul general al Stepei ţinea de Ministerul de Interne şi cel al Turkestanului depindea de Ministerul de Război. Regiunea transcaspică, cucerită în 1884, a rămas până în 1890 sub autoritatea viceregelui din Caucaz, apoi a fost plasată sub cea a ministrului de Război. Deşi această zonă nu ajunsese la gradul de gubernie, ci era numai regiune (*oblast*), condusă de un comandant, acesta din urmă, la fel ca şi guvernatorii generali, era numit direct de către împărat.

Asia Centrală a fost administrată de militari; regiunile din componenţa ei erau împărţite în districte, ambele niveluri fiind coordonate de armată. La bază se aflau instituţiile de autoconducere locală, organizate în entităţi speciale numite *volost* şi conduse de colonişti ruşi, căci localnicii nu aveau toate drepturile civice. Sedentarii dispuneau de instituţii de autonomie locală uneori numite de autoritatea militară rusă, alteori aleşi. Cât despre nomazi, acestora

li se impuneau practici şi instanţe în total dezacord cu cele pe care le moşteniseră. Această acţiune era deliberată, căci puterea rusă spera ca astfel să slăbească solidaritatea lor tradiţională şi capacitatea lor de a se revolta.

Această flexibilitate de statut în spaţiul colonial nu deriva din alegerea operată la începutul expansiunii, la Kazan, şi extinsă apoi asupra Crimeii. În termenii Manifestului din 8 aprilie 1783, proclamat două anexarea Crimeii, doctrina Imperiului era clară: organizarea administrativă a hanatului Crimeii putea fi menţinută sub conducerea unui guvernator rus. Funcţionarii ruşi şi aristocraţii tătari cooptaţi în rândul nobilimii de serviciu lucrau împreună. Recunoscută de Imperiu, după ce văzuse că drepturile şi privilegiile ei erau respectate, nobilimea tătară a acceptat dominaţia rusă în măsura în care aceasta nu-i încălca tradiţiile. Spre deosebire de Crimeea, Ucraina a fost tratată într-un mod oarecum haotic. După o perioadă în timpul căreia Rusia a respectat particularităţile cazacilor, ulterior le-a uitat, apoi le-a suprimat. În 1654, ţarul se limita la o simplă putere de control asupra hatmanatului: acesta urma să existe, în continuare, iar hatmanul, ales de Consiliul tuturor cazacilor, răspundea de instanţele inferioare, alese la rândul lor şi dispunând şi ele de puteri reale. În 1662 s-a înfiinţat *Malorossiiskii prikaz* pentru a se ocupa de aceste probleme şi a fost pus sub autoritatea altul *prikaz: Posolskii prikaz*, în cadrul căruia se bucura de relaţii egalitare. Dar trădarea lui Mazeppa a servit guvernului rus drept pretext pentru a limita treptat autoritatea hatmanului şi a se orienta către centralizare. Reforma administrativă din 1720 a înlocuit *prikaz*-urile cu colegii, ceea ce a permis accelerarea procesului. A fost creat un colegiu special care nu ţinea de Afacerile Externe, ceea ce presupunea schimbarea statutului şi definea raporturi nu interstatale, ci mai degrabă de la Centru la regiune. Ecaterina a desăvârşit această evoluţie desfiinţând hatmanatul şi transformând Ucraina într-o gubernie rusă. Integrarea Ucrainei în Rusia a fost aşadar încheiată la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Spre deosebire de Ucraina, care se integrase în Imperiu, Ţările Baltice au beneficiat de respectarea constantă a autonomiei lor şi aici s-a aplicat principiul autorităţii indirecte. Letonia şi Estonia au fost fireşte organizate ca gubernii plasate sub autoritatea unor guvernatori generali, dar aceştia erau în majoritate proveniţi din aristocraţia baltică. Sistemul legal şi administraţiile regionale existente au fost păstrate şi, abstracţie făcând de faptul că guvernatorul general era numit de la Centru, legăturile cu Imperiul au fost dintre cele mai suple. În cadrul reformelor sale administrative, Ecaterina a II-a a încercat la un moment dat să apropie structurile baltice de cele ale Rusiei, dar Pavel I a anulat în esenţă hotărârile luate de mama sa.

Autonomia de care se bucurau Ţările Baltice era încă şi mai mare în cazul Finlandei, alipită la Rusia în 1808. Principatul şi-a păstrat instituţiile, legile, funcţionarii. Numai guvernatorul general reprezenta Rusia, dar acţiona independent de Centru. Finlanda a avut moneda sa proprie şi o frontieră vamală care o separa de Rusia. Ea nu era legată, în definitiv, de Imperiu decât prin

persoana țarului, Mare Cneaz al Finlandei, dar acesta avea grijă să nu intervină în treburile ei. Cum să nu amintim aici expresia lui Mihail Speranski, consilierul preferat al lui Alexandru I: „Finlanda este un stat. Nu este o gubernie."

Polonia a fost infinit mai puțin bine tratată, în primul rând pentru că statutul ei fusese elaborat în timpul împărțirilor succesive care au alipit-o la Rusia. După ultima dintre ele, s-a extins și asupra ei sistemul de gubernii creat în 1775. Țara a fost atunci împărțită: gubernia generală a Varșoviei și guberniile Vistula – guberniile Kiev, Volînia și Podolia, Vilnius și Grodno și Kovno. Instituțiile poloneze, în special Seimul care îi conferea unitatea, au fost desființate. Dar Rusia a asigurat noilor ei supuși păstrarea drepturilor și a privilegiilor de care se bucuraseră până atunci, precum și statutul lituanian întemeiat pe Codul din secolul al XVI-lea, care a fost confirmat.

În secolul al XIX-lea, concepțiile liberale ale lui Alexandru I i-au făcut pe polonezi să spere că li se va recunoaște un mod de organizare ceva mai independent. În iunie 1815, Congresul de la Viena a încurajat crearea unui regat al Poloniei: în realitate, acesta era rodul unei a patra și ultime împărțiri a teritoriului ei. Alexandru I se gândea atunci să unească o mare parte din această țară sub autoritatea sa și să-i acorde un statut special de cvasi-independență, care să-i păstreze în totalitate instituțiile. I-a scris președintelui Senatului că va face „imposibilul pentru a îndulci rigorile divizării și pentru a garanta polonezilor dreptul la naționalitatea lor". Regatul Poloniei, plasat sub protectoratul Rusiei, dispunea de o Constituție și un Parlament și îl recunoștea pe țarul Rusiei drept monarh. Nobilimea poloneză era convinsă pe atunci că acest regat reconstituit, înglobând toate achizițiile rusești de la ultimele trei partajări precedente, ar putea, prin voința lui Alexandru I, să capete statutul de stat suveran. Dacă această iluzie s-a destrămat repede, aceasta nu s-a datorat discursului ipocrit al lui Alexandru I, ci faptului că acesta a întâmpinat foarte curând o puternică opoziție chiar în cadrul Imperiului. Constituindu-se în exponent al refuzului acestui proiect liberal, istoricul Karamzin și-a expus vederile la 17 octombrie 1819 într-o notă adresată țarului, intitulată „Opinia unui cetățean rus" și consacrată problemei refacerii Poloniei. „Trebuie să spunem că țarina Ecaterina a II-a a împărțit Polonia încălcând legea? Dar dumneavoastră ați acționa și mai ilegal încercând să ștergeți nedreptatea prin dezbinarea Rusiei. Am luat Polonia cu puterea fierului, care este dreptul tuturor statelor... Nu există fortăreață eternă în politică. Dacă gândim altfel, atunci va trebui să restaurăm și statele Kazan, Astrahan, Republica de la Novgorod, Marele Ducat de Reazan etc. În acest domeniu, este totul sau nimic." Și în lucrarea sa *Istoria statului rus*, Karamzin conchide brutal: „Într-un cuvânt, restaurarea Poloniei va însemna declinul Rusiei".

Raporturile între nobilimea poloneză și puterea rusă au devenit în scurt timp încordate. Răspunderea revine probabil ambelor părți. Polonezii erau conștienți de reticențele din anturajul lui Alexandru I cu privire la ceea ce era

denunţat la vremea respectivă drept un liberalism excesiv şi periculos. Lovitura de stat din decembrie 1825 i-a făcut să spere în slăbirea politică a Imperiului şi i-a determinat să-şi înăsprească exigenţele. Evenimentul a avut consecinţe opuse în Rusia şi în Polonia. El a provocat la Petersburg o reacţie autoritară care a agravat tensiunile dintre Varşovia şi capitala rusă, accelerând în schimb radicalizarea mişcării naţionale poloneze. Consecinţa a fost revolta din 1830, declanşată de o neînţelegere. Convinşi că sunt în consonanţă cu revoluţiile care zguduiau pe atunci Europa, polonezii se credeau invulnerabili, când Alexandru I nu mai era acolo ca să-i apere. Succesorul acestuia, Nikolai I, credea ca şi Karamzin că o Polonie restaurată ar fi ameninţat echilibrul Imperiului. Ştiind că Rusia fusese zguduită de lovitura de stat din decembrie, el a tras concluzia că cel mai urgent lucru este să restaureze autoritatea imperială. Regatul Poloniei, victimă a acestei reacţii, a fost atunci şters de pe harta Imperiului, iar regiunile poloneze au căpătat statutul omoloagelor lor ruse.

În organizarea Imperiului, Caucazul reprezintă un caz particular, un compromis între diversitatea tratamentelor aplicate Asiei Centrale şi rigoarea impusă Poloniei. Complexitatea istorică şi culturală care caracterizează regiunea explică faptul că Rusia a vrut să creeze acolo un statut adaptabil la orice fel de situaţie. Au fost elaborate aşadar două tipuri de relaţii cu Centrul. Mai întâi, statele vasale ai căror suverani erau menţinuţi la putere de Rusia, învestiţi cu privilegii şi acoperiţi cu cadouri, simboluri ale legăturilor lor cu Imperiul. Dar aceste state, ale căror existenţă şi sisteme legislative erau recunoscute de dinastia protejată, nu dispuneau de niciun fel de libertate de acţiune exterioară şi trebuiau să plătească tribut Rusiei. Alte entităţi teritoriale au fost puse direct sub administraţia rusă. În pofida acestei divizări teoretice şi a unei aparente deosebiri nete, adesea celor două categorii li s-au aplicat practici identice, căci Moscova nu a ezitat să se amestece în viaţa vasalelor sale. Treptat, integrarea şi uniformitatea şi-au spus cuvântul. Dacă Transcaucazia putuse fi organizată paşnic, în Caucaz a trebuit să se aştepte sfârşitul războiului pentru a se înlocui administraţia militară cu o administraţie civilă. Partea sa orientală a fost transformată în regiunea Terek, partea occidentală s-a numit Kuban, în timp ce Daghestanul făcea obiectul unei structuri organizatorice aparte, alipită Transcaucaziei. La mijlocul secolului al XIX-lea, în fine, Caucazul a fost supus sistemului guberniilor: la sfârşitul secolului existau unsprezece astfel de gubernii. Simbol al încorporării unei regiuni atât de complexe, Transcaucazia a fost un timp guvernată de un vicerege[4], care îşi avea reşedinţa la Tiflis.

---

[4] Titlul obişnuit de vicerege, utilizat începând din 1854, înlocuia titlul oficial de locţiitor al ţarului sau *namestnik*. În 1882, Alexandru al III-lea l-a suprimat, dar el a reapărut la sfârşitul secolului.

Elitele şi culturile naţionale

Diversitatea statutelor elaborate pentru componentele naţionale şi etnice ale Imperiului nu a fost egalată decât de diversitatea politicilor de încadrare şi de organizare culturală.

În cazul popoarelor europene supuse, Rusia considera că acestea aparţineau aceluiaşi univers cultural ca al ei. Fiind vorba de apelul la elitele naţionale şi de definirea politicii culturale care le convenea, criteriul precumpănitor al ruşilor a fost acela al loialităţii.

În ierarhia statutelor, Finlanda a fost privilegiată. Administrată de elitele ei, păstrându-şi toate structurile – inclusiv armata – într-un singur stat, având dreptul de a-şi păstra cultura, limba, ba chiar de a rămâne credincioasă influenţei culturale şi lingvistice suedeze, ea a putut să profite de alipirea la Rusia pentru a desăvârşi opera de dezvoltare naţională începută în timpul dominaţiei suedeze. Poporul finlandez şi-a dobândit conştiinţa naţională a specificităţii şi ambiţiilor sale în cadrul unui stat care era, fără îndoială, un protectorat, dar pe care Rusia îl trata cu toleranţă şi mai ales de la distanţă. Finlanda a fost astfel autorizată să-şi păstreze organizaţia sa socială şi ţărănimea liberă, precum şi un sistem de învăţământ în care domina spiritul luteranismului. Finlanda a reprezentat o excepţie în cadrul Imperiului Rus, un fel de teren de experimentare a transformărilor pe care le va cunoaşte curând întreaga ţară.

În toate celelalte posesiuni europene ale Rusiei, evoluţia a fost destul de uniformă. Ea s-a caracterizat la început printr-o încercare de a se face apel la elitele naţionale asociindu-le la putere. Apoi, pe măsura desfăşurării evenimentelor – răscoalele poloneze din 1830 şi 1863, apariţia unui puternic curent slavofil, schimbarea suveranului – se constată o tentaţie crescândă de a se înlocui stăpânirea rusă moderată cu o rusificare ce s-a extins asupra tuturor domeniilor vieţii culturale şi sociale.

Popoarele baltice au continuat totuşi să se bucure de avantaje destul de apropiate de cele ale Finlandei, deoarece elitele lor au asigurat conducerea şi administrarea Letoniei şi a Estoniei şi şi-au păstrat organele tradiţionale de autoconducere şi privilegiile acordate oraşelor lor. Dar încorporarea în Imperiu a împovărat ţărănimea, care a devenit iobagă. Popoarele baltice au cunoscut astfel câteva momente de regres al autonomiei lor. În ultimul deceniu al domniei sale, Ecaterina a II-a voise deja să le reducă la un statut comun, dar Pavel I a anulat hotărârile ei uniformizatoare. Aşadar, şi-au păstrat privilegiile politice şi libertatea culturală până la domnia lui Alexandru al III-lea, dar, începând din 1881, au fost supuse ca şi toate celelalte popoare la o încercare parţial reuşită de rusificare în toate domeniile. Aceasta a afectat în primul rând un sistem de învăţământ remarcabil: celebra universitate din Dorpat a fost rusificată şi curând acelaşi lucru s-a întâmplat şi cu toate celelalte instituţii de învăţământ. Guvernul rus încerca în acest fel să separe populaţia de nobilime care rămânea legată de tradiţia sa germanică. Întreprindere periculoasă, căci naţionalismul

estonian şi leton s-au dezvoltat puternic tocmai ca reacţie la această încercare de rusificare.

Polonia a fost supusă unei politici schimbătoare, adesea chiar dezordonată. În momentul încorporării sale în Imperiu, suveranii ruşi, dorind să profite de nobilimea ei, i-au integrat în nobilimea rusă, cu toate privilegiile ei, pe aceia dintre membrii ei care puteau face dovada titlurilor lor. Limba polonă a rămas în uz în administraţie şi în instituţiile judiciare. Cultura poloneză a putut să înflorească în universităţi şi şcoli. Dar după răscoala din 1830, Nikolai I a adoptat în acest domeniu soluţii brutale: universităţile de la Varşovia şi de la Vilnius au fost închise, şcolile au fost puse sub supraveghere severă. Limba rusă a fost introdusă treptat în sistemul şcolar, în administraţie şi în justiţie.

Revolta din 1863 a antrenat o schimbare radicală în atitudinea rusă faţă de Polonia. După această dată, doctrina Petersburgului a devenit explicită: dacă Polonia nu era ţinută în frâu şi supusă unei rusificări profunde, avea să fie în permanentă rebeliune. Guvernul rus se temea că naţionaliştii polonezi care plecaseră în exil în Occident i-ar putea influenţa pe compatrioţii lor. Cât despre slavofilii ruşi, foarte activi la vremea respectivă, aceştia militau pentru ca legea rusă să fie impusă în totalitate Poloniei. Nobilimea poloneză fusese privată de veniturile sale atunci când Alexandru al II-lea abolise şerbia; acum i s-au interzis şi responsabilităţile pe plan regional. În felul acesta îşi pierdea rolul de intermediar între puterea imperială şi societate. Limba rusă a fost introdusă peste tot nu numai în detrimentul polonei, dar şi al bielorusei, ucrainenei şi lituanienei. Treptat, funcţionarii polonezi au fost îndepărtaţi din administraţie şi Polonia a fost redusă la rangul de provincie rusă, statut pe care l-a păstrat până la izbucnirea Primul Război Mondial.

Ultimul teritoriu european al Imperiului, Ucraina, era pentru Rusia o parte integrantă a identităţii sale, a culturii şi istoriei sale. Ea oferise Rusiei şansa de a-şi reînnoda legăturile strânse cu tradiţia occidentală şi, din acest motiv, Moscova, în timpul domniei ţarului Alexei, apoi Sankt-Petersburgul sub domnia succesorilor săi au manifestat deschidere faţă de elita ucraineană. Raporturile culturale între Rusia şi Ucraina s-au dezvoltat în două direcţii opuse.

Mai întâi, în sensul unui veritabil import de elite ucrainene de către Rusia, pentru care stă mărturie literatura rusă din secolul al XIX-lea. Gogol este fără îndoială una din gloriile literaturii ruse, dar Ucraina este cea care a alimentat în mare parte opera sa şi eroii săi din „Mica Rusie" sunt purtătorii unui mesaj foarte ambiguu: obscurantismul, corupţia lor nu sunt ele oare rodul dominaţiei ruse care a înăbuşit străvechea civilizaţie a Kievului? Ca şi filosoful Mihail Maksimovici, Gogol a înfăţişat integrarea intelectualităţii ucrainene în cultura rusă, dar şi o anumită tendinţă a ei de emancipare.

Rusia considera că elitele ucrainene erau ruseşti; că Polonia încercase, desigur, să le atragă de partea ei, dar era important să fie smulse de sub influenţa poloneză. După răscoala din 1863, interzicerea studierii limbii şi a tuturor scrierilor în ucraineană a fost justificată prin nevoia de a se contracara

influenţa politică pe care Polonia încerca s-o exercite prin intermediul acestora. Din acest moment, învăţământul de toate nivelurile s-a desfăşurat în limba rusă, iar în administraţie şi justiţie s-a folosit doar limba rusă. Centrul vieţii culturale ucrainene propriu-zise s-a deplasat atunci la Lvov, în Galiţia; dar Universitatea din Kiev, care, din 1834, era locul privilegiat al studierii limbii şi culturii ucrainene şi către care se întorceau toate elitele ruse şi-a păstrat, în pofida interdicţiilor, întregul său prestigiu şi autoritatea intelectuală. Din acel moment au început să coexiste două Ucraine: Malorusia (Rusia Mică), constrânsă să se alinieze din punct de vedere cultural la Imperiu şi Ucraina occidentală, care va deveni centrul renaşterii naţionale ucrainene.

Începând cu domnia Ecaterinei a II-a, Ucraina devenise şi domeniul coloniştilor germani pe care îi chemase ţarina şi care la început se bucurau de un statut special, păstrându-şi limba, organele de autoconducere şi scutirea de obligaţii militare. Pe parcursul secolului al XIX-lea şi mai ales în a doua jumătate a acestuia, privilegiile comunităţilor germane au fost treptat suprimate, mai ales prin desfiinţarea organelor de autoconducere şi prin impunerea limbii ruse în sistemul administrativ. Dar abia la sfârşitul secolului al XIX-lea, în 1890, limba rusă a fost introdusă în şcolile primare, la egalitate cu germana. Spre deosebire de Polonia, rusificarea era departe de a fi generalizată; ea marca numai intenţia de a-i încorpora cultural pe aceşti germani în poporul rus.

Popoarele din partea asiatică a Imperiului erau percepute de acesta cu totul diferit. Erau „asiatice" aşadar, barbare, fiind considerate străine de civilizaţie. Nimănui nu-i trecea prin minte să le „integreze"; era suficient să le menţină sub un control eficace şi să le constrângă să se comporte ca nişte supuşi loiali.

După cucerirea Kazanului, musulmanii au fost catalogaţi drept *inoverţî* (de altă credinţă). Dar această definiţie ce pornea de la un criteriu religios a cedat locul celei de *inorodţî* (de alt neam). Termenul a fost aplicat din 1798 popoarelor nomade pentru care Speranski va elabora un statut juridic în 1822. Ulterior, toţi supuşii asiatici ai Imperiului au fost numiţi *inorodţî*. Au făcut excepţie numai creştinii din Transcaucazia, georgienii şi armenii, pe care puterea rusă, care uita adesea de cultura lor străveche, îi considera, fireşte, tot asiatici, fiind totuşi obligată să le recunoască credinţa creştină, la care aderaseră cu mult înaintea Rusiei!

Pentru „cei de alt neam", mai ales pentru cei denumiţi astfel de la început, problema elitelor s-a pus într-un mod particular. Pentru a guverna micile grupuri de vânători sau de pescari din Marele Nord, apoi clanurile şi triburile din Siberia, Rusia a ales calea cooperării cu autorităţile tradiţionale, ceea ce însemna un mare grad de autoconducere. Aceşti oameni de alt neam trebuiau să plătească *iasak* şi, pentru anumite categorii, impozite locale, dar niciunul nu avea obligaţii militare. Cât despre problema lingvistică, pentru ei aceasta nu se punea. Erau numeroase populaţii mici care nu aveau o limbă scrisă şi în Marele Nord nu existau şcoli, astfel că Rusia a putut să-şi înceapă ceea ce numea ea misiunea sa civilizatoare, adică a început să-i înveţe carte.

Problema limbii a fost rezolvată în moduri foarte diferite, în funcţie de apartenenţa lor religioasă. În mod surprinzător, creştinii au fost trataţi mai dur decât musulmanii, pe care Rusia nu s-a străduit niciodată cu adevărat să-i rusifice. Cooperarea cu elitele sau, în cazul popoarelor mai puţin avansate, cu autorităţile tradiţionale, va fi un principiu general de conduită pentru Imperiu, care încerca astfel să câştige loialitatea supuşilor săi.

Modelul adoptat pentru partea orientală a Imperiului a fost cel care fusese experimentat cu tătarii, după o primă fază de rusificare căreia îi pusese capăt Ecaterina a II-a. Ea a interzis celor care răspundeau de ţinuturile tătare şi de Crimeea orice politică de creştinare forţată sau de rusificare lingvistică. Iar predarea limbii tătare era obligatorie atât în instituţiile religioase de învăţământ – *mekteb* –, cât şi în şcolile ruso-tătare înfiinţate mai târziu de un profesor de la Academia Religioasă din Kazan, Ilminski. Soluţia preconizată de acesta în 1863 merită să ne reţină atenţia, căci încerca să preîntâmpine dificultăţile care aveau să urmeze.

Sistemul şcolar înfiinţat la Kazan de acest înţelept, şi care ar fi trebuit extins la toate popoarele orientale din Imperiu, avea două obiective: să formeze o elită de origine musulmană, convertită la creştinism şi cu spirit european; să familiarizeze popoarele musulmane sau parţial islamizate – în special pe kazahi – cu limbi literare care să utilizeze grafia rusă, pentru a sfărâma solidaritatea pe care o crea mereu recurgerea la o limbă comună – araba, tătara etc. – şi a le îndepărta de tradiţia musulmană, asigurându-le o identitate culturală proprie. Secolul al XIX-lea va fi perioada unor reflecţii intense asupra culturilor naţionale a popoarelor orientale din Imperiu în măsura în care, după cucerirea limitată de Volga, unde Rusia crezuse că îi va putea asimila cu uşurinţă pe locuitori, marşul susţinut spre Asia Centrală şi Caucaz transformase estul şi sudul Imperiului într-un veritabil univers musulman. Cum să-i convingă pe musulmani să se dovedească supuşi credincioşi ai Imperiului fără a-i face să aibă sentimentul că sunt deposedaţi de identitate? Cum să li se formeze nişte elite?

Soluţiile şovăitoare şi adesea marcate de opţiuni contradictorii elaborate la Kazan înainte de domnia Ecaterinei a II-a, apoi pe parcursul expansiunii ulterioare, nu erau suficiente. Politicienii ruşi au fost ajutaţi în reflecţiile lor de dorinţa de modernizare şi de occidentalizare a unora din supuşii Imperiului. În Kazahstan au existat trei personalităţi remarcabile – un orientalist, Ciokan Valihanov, descendent a prinţilor din Hoarda de Mijloc; un etnograf aparţinând unei familii aristocratice din Kazahstan, Ibari Altînsarîn; şi fiul unui şef de clan, scriitorul Abai Kunanbaev – care au fost avocaţii cooperării cu Rusia. „Fără ruşi – scria Valihanov – kazahii nu sunt decât asiatici şi aşa vor rămâne", ceea ce, pentru acest occidentalist pasionat, era inimaginabil. La îndemnul lor, începând din 1840, în stepă au fost înfiinţate şcoli ruso-kazahe; şcolile militare de la Omsk şi Orenburg şi-au deschis larg porţile pentru tinerii elevi kazahi; şi dezvoltarea unei limbi literare a fost ambiţia lor primordială. Nu era deloc nevoie, în aceste condiţii, să se impună limba rusă în viaţa publică, pentru că

o elită mândră de cunoaşterea acestei limbi se afirma foarte rapid. Cât despre oficialităţile ruse, acestea susţineau ideea că limba kazahă trebuie să se folosească pretutindeni şi ori de câte ori cei interesaţi îşi manifestau dorinţa.

Dacă stepa kazahă mobiliza atâtea eforturi, aceasta se datora faptului că ruşii erau confruntaţi cu nomazii pe care însuşi modul lor de viaţă îi făcea dificil de integrat; iar stepa devenea domeniul coloniştilor tot mai numeroşi, care destabilizau viaţa economică şi structurile tribale ale nomazilor. De aceea, autorităţile ruse simţeau nevoia să-şi câştige aliaţi în această regiune.

Cu totul alta a fost situaţia în Turkestan şi în emiratele aflate sub protectorat rusesc. În Turkestan, generalul Kaufmann, numit guvernator general în 1867, şi-a expus de la bun început politica pe care intenţiona s-o aplice în regiunea sa: să nu se amestece în problemele populaţiei, să nu inflenţeze convingerile lor religioase şi nici modul de viaţă, să definească foarte clar aria drepturilor conferite populaţiei locale. În problema formării elitelor, în Turkestan situaţia era cu totul alta decât cea pe care o întâlnise Rusia în stepă. Islamul era implantat aici de multă vreme şi Turkestanul dispunea deja de o reţea de învăţământ musulman foarte densă. Pentru generalul von Kaufmann, problema care se punea era ce atitudine să adopte cu privire la instituţiile islamice existente. Idealul, îşi spunea el, ar fi fost să le închidă şi să le înlocuiască cu şcoli ruse, ceea ce ar fi asigurat învăţarea limbii ruse. Dar această soluţie era contrară ideii de „amestec“ în mediul musulman. Atunci Kaufmann a decis să înfiinţeze şcoli bilingve destinate copiilor ruşilor şi ai celor de alt neam care doreau să le frecventeze. În realitate, au fost şcolarizaţi astfel mult mai mulţi copii ruşi decât ai celor de alt neam, ceea ce i-a împiedicat apoi pe aceştia din urmă să acceadă la învăţământul secundar şi superior de la Taşkent. Aşadar, aceste şcoli au obţinut rezultate modeste; nu au reuşit nici măcar să formeze un embrion de intelectualitate de alt neam, care, ulterior, ar fi putut să se integreze în sistemul administrativ şi politic al regiunii. Dar cuvântul de ordine era să li se lase celor de alt neam libertatea de a decide tipul de şcoală unde îşi vor trimite copiii. Iar alegerea lor se va îndrepta mai mult către instituţiile neruse.

Participarea turkestanezilor la gestionarea afacerilor publice se făcea la nivelul judeţului – *uezd* – unde comandantul militar rus era asistat de doi colaboratori, dintre care unul putea fi originar din regiunea respectivă. În sate şi în districtele rurale cei de alt neam puteau deţine o oarecare autoritate, în timp ce la oraşe dominau responsabilii militari ruşi. Kaufmann le încredinţase celor de alt neam responsabilităţi fiscale şi judiciare locale, dar se convenise ca, în caz de conflict sau de opoziţie împotriva legislaţiei ruse, autorităţile guvernului general să preia controlul asupra tuturor chestiunilor. Teoria neamestecului elaborată de generalul von Kaufmann avea drept corolar o exigenţă: loialitatea totală a celor interesaţi faţă de Rusia.

Dificultăţile care se înmulţeau în regiune se datorau mai puţin ostilităţilor celor de alt neam şi mai mult gradului scăzut de cultură al populaţiei nomade,

incapabilă să-şi aleagă reprezentanţii şi să găsească în rândurile ei cadre competente. De la început, alegerea elitelor locale a fost manipulată de uzbecii sedentari, mai înstăriţi din punct de vedere material, adesea urbanizaţi şi care cunoşteau puţin lumea nomazilor. O circumstanţă agravantă era şi faptul că administratorii ruşi, militari cu relativ puţină ştiinţă de carte – erau cunoscuţi ca incompetenţi şi corupţi.

Dacă la început Kaufmann a fost lăudat în Rusia pentru înţelepciunea guvernării sale şi a metodelor aplicate – dar şi pentru cuceririle lui neîntrerupte, căci trupele continuaseră să înainteze spre Afganistan –, ulterior avea să fie vehement criticat. În 1882, o comisie de anchetă a mers în Turkestan pentru a evalua politica preconizată de guvernatorul general, care de fapt nu mai era capabil s-o susţină: cu un an înainte, un accident cerebral îl lăsase paralizat şi incapabil de a mai vorbi. Dar dacă gestionarea lui a fost considerată oneroasă şi uneori incoerentă, principiile care îl călăuziseră – neamestecul, menţinerea limbilor locale, recurgerea la colaboratori loiali – au fost menţinute.

Cu toate acestea, la Sankt-Petersburg interesul acestei regiuni pentru Rusia a fost multă vreme subestimat, cu excepţia aspectului strategic. Prezenţa rusă în Turkestan alimenta fireşte visul de a ajunge în India şi de a face acolo concurenţă Imperiului Britanic; dar acest vis era prea costisitor în ceea ce priveşte întreţinerea trupelor. Cât despre interesul economic prezentat de regiune, oamenii de afaceri ruşi şi guvernul nu erau deloc convinşi de acest lucru, cel puţin la început, şi numărul mic de colonişti care s-au aventurat aici dovedeşte scepticismul general. Abia după extinderea reţelei feroviare transcaspice în Asia Centrală şi mai ales odată cu terminarea legăturii Orenburg-Taşkent, la începutul secolului al XX-lea, puterea rusă a început să creadă că Turkestanul ar putea juca un rol important în dezvoltarea economică a Imperiului.

Şovăitor în privinţa tratamentului aplicat supuşilor săi musulmani, Imperiul nu avea niciun fel de ezitări în privinţa statelor vasale creştine. Rusificarea lingvistică a fost aici o regulă constantă, chiar dacă puterea rusă a încercat de asemenea, în anumite momente marcate de rupturi –, să-şi asocieze elita locală la conducerea treburilor publice. În Georgia şi în Armenia, limba de predare în şcoli a fost rusa, inclusiv în instituţiile teologice. Cât despre tipărirea de lucrări în aceste limbi, aceasta a fost interzisă. În schimb, în teritoriile musulmane din Caucaz, toleranţa care prevala în Asia Centrală a servit şi aici drept model de conduită. În contrast cu atitudinea adoptată în cazul statelor creştine din Transcaucazia, puterea rusă – atunci când trata cu cei de alt neam – nu intervenea în domeniul învăţământului. Islamul a rămas unul din marile motive de îngrijorare ale sistemului colonial rus, convins că religia Profetului putea să mobilizeze populaţiile care o practicau pentru a destabiliza întregul Imperiu. Şi de aici prudenţa extremă cu care au fost tratate aceste popoare. Tot de aici şi privilegiul care li se acorda, de a nu fi chemaţi sub arme.

Capitolul VI
Pax russica II

Imperiul a aplicat o politică diferențiată în cazul supușilor săi, pe de o parte, pentru a-i integra din punct de vedere administrativ și cultural, pe de altă parte, pentru a respecta diferențele lor, cu atât mai mult atunci când era vorba de religie și de culte; statutul Bisericilor și al cultelor diferă în funcție de spațiul în care se află.

Pentru a înțelege bine problema, poate că ar trebui să examinăm mai întâi rolul Bisericii ortodoxe în Imperiu. Biserică autocefală, ea a fost, încă de la începutul domniei Romanovilor, o componentă esențială a sistemului politic rus. Primul suveran al dinastiei, Mihail, era fiul unui demnitar al Bisericii care a fost ridicat la nivel de patriarh; de atunci puterea s-a împărțit între cel care încarna autoritatea spirituală și deținătorul autorității temporare. Până la domnia lui Petru cel Mare, Dumnezeu și Cezar au fost în mod egal stăpâni în Rusia. Recucerirea teritoriilor ocupate de catolici sau de tătarii musulmani, precum și căderea Bizanțului cu un secol și jumătate înainte de urcarea pe tron a Romanovilor alimentaseră pretențiile conducătorilor ruși religioși și laici ca Rusia să fie considerată a Treia Romă. Așadar, până în 1721, Biserica rusă se afla în poziția de a inspira ideologia statului și, adesea, de a participa la putere. În 1721, Petru cel Mare a decis să reducă Biserica la un rang secundar, fără putere politică, a suprimat patriarhatul și a plasat autoritatea ierarhică religioasă în subordinea unei instanțe care emana de la puterea de stat, Sfântul Sinod.

Dacă autoritatea politică de care se bucurase Biserica a luat sfârșit, aceasta nu a rămas totuși mai puțin Biserică a statului și a Rusiei, cea care asigura unitatea și furniza reperele morale ale regimului și ale societății. Atâta timp cât tătarii dominaseră spațiul rus, ortodoxia rusă s-a afirmat în înfruntarea catolicilor din Polonia și Lituania. Începând din secolul al XV-lea, Marele Cneaz al Moscovei fusese susținut de mitropolia capitalei – patriarhatul nu va fi creat decât în 1589 – în pretenția sa de a reuni pământurile Rusiei, adică ale poporului ortodox. În secolul al XVI-lea, Imperiul Mongol era în declin, iar Biserica Ortodoxă a susținut ceea ce avea să devină o adevărată cruciadă împotriva islamului. Rolul național al Bisericii Ortodoxe s-a confundat apoi foarte curând cu rolul său religios, și ortodoxia a fost trăsătura dominantă a națiunii ruse care era pe cale să devină conștientă de sine. Nu este așadar cazul să ne mirăm că Imperiul, atunci când s-a constituit și s-a văzut chiar de la bun început confruntat cu alte religii, a fost nevoit să-și definească politica în același timp față de credincioșii lui Mahomed și față de Vatican?

Înainte de cuceriri şi dincolo de raiduri, ruşii şi musulmanii aveau deja câteva obiceiuri comune de viaţă. Tătarii locuiau la Moscova încă de la începutul secolului al XV-lea şi formau aici o comunitate care avea tendinţa să colonizeze anumite zone. Oraşul mai poartă încă urmele acestei coabitări în cuvintele tătare de la care derivă denumiri de străzi şi cartiere – *Kitaigorod*, de la cuvântul turc *kitai* „fortăreaţă"; *Balciug*, cuvânt tătar care înseamnă „teren argilos"; *Arbat*, denumire despre care nu se poate spune în mod sigur dacă vine de la *arba* (tătar) sau *arbad* (arab), dar care fără îndoială a fost dată de musulmani.

Inventarea unei politici musulmane

Primii supuşi cuceriţi au fost aşadar tătarii. Ruşii puteau oare să uite că aceşti musulmani fuseseră stăpânii lor timp de aproape trei secole? Imperativele religioase erau dublate aici şi de un spirit de răzbunare care s-a tradus la început printr-o politică de convertiri forţate. Primul artizan al acesteia a fost, la Kazan, arhiepiscopul Guri, care tocmai fusese numit. El fusese însărcinat să convertească, dar fără violenţă. Însă totul s-a petrecut într-un climat de teroare: moscheile au fost dărâmate, şi peste tot s-au ridicat în grabă biserici ortodoxe, simboluri ale dominaţiei ruse, fireşte, dar şi ale triumfului Crucii asupra Semilunii.

Politica de convertire care a continuat până în Vremea tulburărilor a dat naştere unei comunităţi deloc neglijabile de tătari convertiţi care s-au numit *kreaşcen*. Primii Romanovi s-au arătat după aceea mai prudenţi, sistând aceste convertiri care provocau o nemulţumire vizibilă în rândul populaţiei tătare. Dar, odată cu Petru cel Mare, politica de creştinare în forţă a revenit şi a durat până când i-a pus capăt Ecaterina a II-a.

Puterea rusă făcuse până atunci o distincţie brutală între două categorii de tătari: cei care acceptau să se convertească şi cei care se împotriveau prozelitismului ortodox. Pentru cei dintâi, noul arhiepiscop de Kazan, Tihon, a înfiinţat o şcoală destinată copiilor convertiţi – aceştia erau înscrişi aici adesea cu forţa – care, cunoscând perfect limba tătară, aveau după aceea sarcina să-i convertească la rândul lor pe compatrioţii lor. Întreprinderea nu a avut niciun succes, cu toate presiunile exercitate asupra neofiţilor. În pofida acestui eşec, în 1728 s-au mai înfiinţat şi alte şcoli şi un seminar pentru tătari; un tătar a fost chiar făcut preot ortodox.

După ce eşuaseră în încercarea de a-i convinge pe tătari să renunţe la credinţa lor şi după ce constataseră efectul foarte slab al presiunilor şi actelor de violenţă, mai ales al botezurilor forţate, guvernanţii au recurs la măsuri de intimidare administrativă şi fiscală. Pentru convertiţi, s-a instituit scutirea de impozite timp de trei ani şi de obligaţii militare. Cei care refuzau să îmbrăţişeze creştinismul trebuiau să plătească impozite şi erau recrutaţi în mod obligatoriu în armată. În 1728, puterea rusă a mai făcut un pas şi a interzis musulmanilor

orice fel de activitate de prozelitism. Aceste fapte erau sancţionate prin distrugerea moscheilor care ar servi la aceasta şi prin pedeapsa cu moartea pentru cei care practicau prozelitismul. Persecuţiile s-au agravat de la an la an. În 1731, musulmanii fideli au început să fie expulzaţi din satele în care se aflau şi convertiţi, sub pretextul protejării acestora de o influenţă dăunătoare. La Kazan a fost înfiinţat „Biroul neofiţilor", însărcinat cu convertirile masive. Şi a reuşit, cu precizarea că cea mai mare parte dintre noii creştini erau animişti şi nu musulmani care se opuneau ferm ideii de a-şi renega credinţa, în ciuda presiunilor şi a represaliilor.

Ecaterina a II-a a pus capăt acestui prozelitism creştin. Revirimentul pe care l-a impus ea politicii ruse se explica fireşte prin constatarea opoziţiei violente pe care o suscitase, dar şi prin receptivitatea împărătesei la ideile liberale ale filosofilor francezi pe care îi studiase. Fără îndoială, era o ortodoxă fervent, convertită de la vârsta de cincisprezece ani, când sosise în Rusa; dar nu renunţase la spiritul de toleranţă insuflat de profesorii ei francezi. În sfârşit, în timpul răscoalei lui Pugaciov, care fusese cât pe-aci să pună capăt domniei sale, constatase că tătarii, la care a apelat şeful cazac, la fel ca şi başkirii, răspunseseră într-o oarecare măsură aşteptărilor rebelului. Loialitatea foarte relativă de care dăduseră dovadă cu ocazia acestei crize era de înţeles: măsurile mai puţin ostile faţă de musulmani pe care le adoptase Ecaterina a II-a încă de la începutul domniei sale nu fuseseră suficiente pentru a şterge amintirea trecutului de intoleranţă.

Biroul neofiţilor a fost desfiinţat. Obligaţiile militare discriminatorii impuse musulmanilor neconvertiţi au fost desfiinţate; din acest moment, toată populaţia de alt neam, indiferent de afilierea sa religioasă, a încetat să mai presteze serviciul militar obligatoriu şi a fost supusă unui regim fiscal unic. În 1767, tătarii au fost invitaţi să participe la Marea Comisie legislativă şi deputaţii lor au putut să-şi expună aici doleanţele şi să revendice dreptul de a-şi practica religia. Au fost auziţi. Ecaterina a II-a a autorizat construirea unei moschei la Kazan – 80% din moschei fuseseră distruse mai înainte – apoi şi edificarea lor pe teritoriile cucerite; a interzis convertirile forţate: în 1773, într-o declaraţie intitulată „Să tolerăm toate religiile", ea a evocat în mod deosebit islamul şi a poruncit autorităţilor şi misionarilor ortodocşi să nu mai încerce să-şi impună confesiunea lor. În acelaşi an, în ucazul din 17 aprilie se recunoştea libertatea religioasă a tuturor musulmanilor din Imperiu şi li se acorda dreptul de a-şi construi moschei şi de a deschide şcoli religioase. Aceasta era reacţia la revendicările delegaţilor tătari care luaseră cuvântul în faţa Marii Comisii.

Şi iată şi ultima etapă a acestei mişcări: împărăteasa a acordat islamului un statut administrativ propriu, care făcea din el o religie legală a Imperiului. În 1782 a fost înfiinţat la Orenburg un muftiat, care avea să fie transferat ulterior la Ufa; o adunare spirituală a musulmanilor a completat dispozitivul în 1788. Muftiul, numit prin decret de guvernul rus, era remunerat, la fel ca şi membrii Sfântului Sinod, de puterea rusă. El avea autoritate asupra tătarilor

şi a başkirilor în probleme religioase, dar şi civile, căci dreptul musulman era recunoscut în aceste regiuni, cu excepţia cazurilor de crimă. Numai kazahii musulmani anexaţi deja scăpau de sub autoritatea muftiului, pentru că aceştia respectau dreptul lor cutumiar – *adat* – şi nu *şaria* musulmană.

Toleranţa instituită de Ecaterina a II-a a avut consecinţe religioase, dar şi economice. Pe plan religios, această politică a asigurat o anumită loialitate a celor de alt neam faţă de Rusia. Pugaciov nu ar fi reuşit să conducă revolta zece ani mai târziu în teritoriile tătare, pentru că locuitorii acestora se împăcaseră cu Rusia, care acceptase specificitatea lor. Dar altă consecinţă neprevăzută a fost o anumită restrângere a creştinismului: liberi să-şi aleagă religia, mai mulţi musulmani creştinaţi au decis să revină la islam. Şi din momentul în care a beneficiat de libertatea învăţământului, a propagării doctrinei sale, de posibilitatea de a tipări şi de a predica Coranul, credinţa Profetului a câştigat teren cu atât mai mult cu cât tătarii percepeau islamul şi ca pe o identitate a lor în faţa ruşilor, pe care nu mai aveau motive să-i urască, dar faţă de care doreau să se diferenţieze. Pe parcursul acestor ani – aproape un secol – toleranţa a asigurat o adevărată expansiune a islamului, chiar şi acolo unde fusese slab reprezentat mai înainte, în stepa kazahă sau la micile populaţii animiste – ciuvaşi, udmurţi, marişi.

Asia Centrală: compromisul

Efectul economic al politicii de toleranţă religioasă merită, de asemenea, să fie menţionat. În această perioadă în care Rusia înainta către Asia Centrală şi către piaţa emiratelor, negociatorii ruşi întâmpinau un obstacol de natură confesională; necredincioşii n-aveau niciun cuvânt de spus. În schimb, tătarii erau bine-veniţi. Ecaterina a II-a a decis să recurgă la negustorii tătari, pe care îi trata ca pe o clasă privilegiată, ca intermediari în serviciul ei. Astfel, încurajaţi de Rusia, aceşti negustori s-au instalat în Asia Centrală şi în Siberia, ajungând chiar până în Manciuria şi în China. Rolul acordat burgheziei comerciale tătare a întărit-o. Tătarii au dobândit şi o influenţă culturală în Asia Centrală, unde aduceau dinamismul lor economic şi islamismul. Kazahii (sau kirghizii) au fost aşadar islamizaţi de mollahii tătari sosiţi pe teritoriul Hoardei Mijlocii în urma negustorilor.

Ascendentul tătarilor în Asia Centrală a avut un corolar invers: influenţa exercitată de islamul din Asia Centrală asupra islamismului tătar. Acesta din urmă, aproape dezrădăcinat de creştinarea forţată din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, era slăbit. Politica de toleranţă promovată de Ecaterina a II-a i-a încurajat pe tătari să meargă şi să studieze la marile şcoli ale islamului (*medresseh*) din emirate, în primul rând la Buhara, pentru a reînnoda legăturile rupte cu ştiinţa islamică. Dar, în ciuda prestigiului lor, aceste *medresseh* erau în acelaşi timp exponentele unui islam tradiţional şi fanatic. Astfel, din Asia Centrală până la Kazan s-a dezvoltat un islamism conservator care avea să

confere un caracter particular naţionalismului tătar, aşa cum a scris orientalistul rus Barthold, „Pentru un popor privat de independenţă politică, religia este singura expresie a unităţii sale naţionale".

În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, politica rusă faţă de islam avea să fie modificată sau cel puţin să devină mai dificilă, căci această perioadă a fost marcată de intrarea succesivă în Imperiu a mai multor popoare musulmane care trebuiau să se adapteze unele cu altele în privinţa comportamentului religios.

Caucazul, cucerit în 1856 după înfrângerea lui Şamil, îndemna la reflecţie. Sufismul domina aici, implicând o influenţă iraniană şi turcă. Situaţia era complicată prin existenţa mai multor confrerii sau *tariqat* – Nakşbandis, Kadiriia, Şaziliia – care se grefau adesea pe structurile tribale şi de clan ale popoarelor din regiune. Autoritatea rusă s-a văzut astfel confruntată cu sisteme de autoritate diverse, înrădăcinate în organizarea socială şi foarte dornice să-şi păstreze independenţa. Chiar dacă Kadiriia, întemeiată în secolul al XII-lea, era cu două sute de ani mai veche decât Nakşbandis, aceasta exercita o influenţă considerabilă în Caucaz şi în Daghestan, pentru că îi atrăgea atât pe suuniţi, cât şi pe şiiţi, ramuri musulmane prezente amândouă în regiune. Penetrarea rusă în Caucaz întâmpinase, aşa cum am văzut, opoziţia şefilor religioşi: şeicul Mansur, Gazi Muhammad şi în special Şamil. Prestigiul acestor imami care proclamau războiul sfânt împotriva Rusiei şi se considerau întemeietori ai unui stat teocratic nu lăsa nicio speranţă de acord între puterea creştină şi islam. Tolstoi a descris întâlnirea faţă în faţă a lui Nikolai I şi a lui Şamil ca o înfruntare între două tipuri de absolutism, cel european şi cel asiatic. Scriitorul sublinia prin aceasta caracterul ireconciliabil al celor doi şefi, dintre care unul, deosebit de prestigios, reprezenta islamul. După predarea acestuia şi alipirea la Rusia a clanurilor care ţineau de el şi de confreria Nakşbandis, mai mulţi dintre ei au aderat ulterior la Kadiriia, a cărei orientare antirusă era foarte pronunţată. Cât despre muntenii rebeli, aceştia fie au fugit în Turcia, fie s-au retras într-o izolare ostilă în care credinţa le servea drept pavăză împotriva Rusiei, care a trebuit să menţină ordinea în regiune cu forţa. Nicio altă politică nu a mai fost aplicată ulterior.

Dintr-odată Turkestanul, caz aparent mai simplu, a devenit cel care a atras atenţia. Cucerirea lui, desfăşurată între 1865 şi 1884, încheiată prin cucerirea localităţii Merv, a fost relativ uşoară. Ea a antrenat o reevaluare a atitudinii oficiale faţă de islam. Turkestanul şi emiratele erau populate de musulmani convinşi, asupra cărora tătarii începuseră să-şi exercite influenţa religioasă şi economică. Din acest moment în faţa Rusiei au apărut două imperative: să evite formarea unui „front musulman"; să trateze fiecare regiune în funcţie de specificul său şi de maniera în care se punea problema islamului. Iată ceea ce explică faptul că au fost aplicate simultan mai multe politici.

Rusia a vrut mai întâi să-i elimine pe tătari din Asia Centrală, căci activitatea lor devenea mai degrabă stânjenitoare decât utilă. Instalată acolo în urma

cuceririlor sale, Rusia nu mai avea nevoie de aceşti intermediari, deveniţi pentru ea nişte rivali a căror poziţie era afectată, în plus, şi de dezvoltarea legăturilor feroviare directe între metropolă şi teritoriile cucerite. Astfel, Kazanul nu mai era punctul de trecere obligatoriu pentru schimburile comerciale. Slăbiţi din punct de vedere economic, tătarii se resimţeau şi pe plan religios, fiind victime ale prozelitismului ortodox care revenise în forţă pe teritoriul lor şi antrena o creştere a numărului de convertiri. Pentru Rusia acestea aveau să ducă, în timp, la deznaţionalizarea tătarilor raliaţi la creştinism, care deveniseră *kreşceni* şi care au fost încurajaţi acum să alcătuiască o grupare distinctă în interiorul comunităţii lor naţionale; era o formă rapidă de asimilare. Pentru a menţine religia acestor convertiţi, asociaţiile religioase ortodoxe se înmulţeau la Kazan, organizând reuniuni şi mai ales publicând texte ortodoxe în limba tătară. Elita naţională tătară a înţeles pericolele unei politici care le dezbina comunitatea, opunându-i pe musulmani creştinilor; vom vedea mai târziu care a fost reacţia ei.

Abilitatea politicii religioase ruse a constat în înmulţirea statutelor diferite. Tătarilor supuşi unei creştinări brutale sau rapide, li s-au opus fraţii lor din Crimeea, trataţi cu totul altfel. Ei îşi păstraseră bunurile moştenite – *waqf* – în timp ce la Kazan acestea fuseseră confiscate de statul rus. Consecinţele au fost că clerului din Kazan, sărăcit şi dezorientat din cauza pierderii considerabile de prestigiu, i se opunea clerul din Crimeea care, puternic prin păstrarea bogăţiilor sale, era dispus – la fel ca şi nobilimea din Crimeea pe care Rusia o recunoscuse şi o integrase fără a-i cere să renunţe la islam – să coopereze cu puterea rusă, cu condiţia ca privilegiile sale să nu fie încălcate. Astfel, Rusia a evitat cu abilitate crearea unei solidarităţi musulmane care să-i unească pe tătarii din Kazan cu cei din Crimeea.

În stepa kazahă, politica rusă a vizat ferirea nomazilor islamizaţi târziu de influenţa culturală pe care tătarii încercau s-o exercite asupra lor. Două au fost principiile care i-au ajutat pe ruşi să realizeze acest obiectiv. Rusia îşi întemeiase iniţial speranţele pe nobilimea kazahă, căreia nu-i erodase statutul şi nici nu-i confiscase bogăţiile, chiar dacă nu o integrase în nobilimea rusă; onorată, această nobilime avea să fie vârful de lance al modernizării poporului kazah în colaborare cu ruşii. Al doilea principiu îl constituia respectarea islamului, implantat superficial şi considerat deci puţin periculos, respectarea tradiţiilor sociale proprii societăţii nomade. Pe scurt, fără rusificare, ci o cooperare care viza evoluţia societăţii către o modernitate ce combina progresul intelectual cu menţinerea tradiţiilor.

Am văzut în ce măsură sistemul şcolar ruso-kazah răspundea acestei ambiţii, la fel ca şi sprijinul acordat de ruşi limbii naţionale. Această politică, ce i-a îndepărtat pe kazahi de influenţa tătară, a avut drept efect asigurarea puterii imperiale a anilor de pace din Stepă. Pace care avea să fie întreruptă, la sfârşitul secolului al XIX-lea, de afluxul masiv de colonişti ruşi, care i-au alungat pe kazahi de pe pământurile cele mai bune, ceea ce a provocat o

reacţie de ostilitate din partea lor. Dar încă nu a venit momentul să evocăm această reacţie: politica subtilă şi originală a Rusiei în Stepă pe parcursul anilor 1840–1890 constituie una din componentele cele mai remarcabile ale păcii ruse – *pax russica* – în mediul musulman.

În Asia Centrală, Rusia a jucat jocul unei cooperări religioase de un tip cu totul aparte: conservatoare, dogmatică, menită să izoleze regiunea faţă de orice influenţă exterioară. Clerul şi-a păstrat avantajul *waqf*-ului – încă o dată, diferenţa faţă de tratamentul la care au fost supuşi tătarii este vizibilă – iar Rusia nu a intervenit deloc în existenţa şi orientările lui. Dimpotrivă, învăţământul din şcolile coranice, tributar tradiţiei, a fost considerat cel mai important garant al stabilităţii sociale. Şi puterea rusă l-a protejat. În emiratele aflate sub protectorat, în special la Buhara, prestigios centru religios, Rusia nu putea să intervină, dar pentru ea era important ca toată Asia să nu devină un spaţiu coerent unificat în jurul islamului. Aşadar, politica rusă a recunoscut un element specific în fiecare din aspectele vieţii Asiei Centrale.

Ultimul centru al islamului era Transcaucazia, unde azerii stătea cu privirile aţintite către Persia, datorită solidarităţilor şiite, dar şi către Turcia, căci limba lor este turca, iar ei înşişi aveau tendinţa să se numească turci. În privinţa lor, politica rusă s-a caracterizat prin toleranţă. Ataşamentul azerilor faţă de islam a fost respectat şi nu s-a încercat deloc practicarea unei politici de rusificare în detrimentul unei culturi turco-iraniene cu rădăcini foarte adânci. Ostilitatea azerilor faţă de armeni îi mobiliza mai mult decât cea pe care o puteau nutri faţă de prezenţa rusă.

Abilitatea politicii urmărite de Imperiu ţinea de evaluarea tuturor factorilor contradictorii care făceau din Transcaucazul musulman o zonă ce nu crea prea multe probleme. În plus, descoperirea petrolului în ultimii ani ai secolului al XIX-lea, transformarea rapidă a oraşului Baku în centru industrial aveau să-i apropie pe ruşii şi pe azerii mânaţi de interese comune şi să îndepărteze ţinuturile azere de restul lumii musulmane.

O mare parte din noul spaţiu imperial fiind musulman, Rusia, care începând din secolul al XVI-lea integrase islamul în definiţia politicii sale din teritoriile cucerite, a ştiut să facă din el timp de mai multe decenii un element de pace în relaţiile cu supuşii săi.

Raporturile religioase cu popoarele creştine au fost în schimb marcate de intoleranţă imediat ce acestea se ataşau de Roma; ele au făcut obiectul unor politici diferenţiate atunci când era vorba despre popoarele creştine din Caucaz. Am amintit deja despre acestea din urmă – punerea sub tutelă a Bisericii din Georgia, respectul afişat pentru cea din Armenia. Aceste atitudini contradictorii nu sunt departe de diferenţele de tratament ale tătarilor din Crimeea şi din Kazan. Rusia prevenea astfel formarea unui eventual front creştin în Caucaz. Ea nu putea accepta ca Bisericile lor autocefale să devină într-un zi centre ale unei opoziţii comune.

Vaticanul, acesta e duşmanul!

Polonezii şi ucrainenii – aceştia din urmă în cazul în care erau catolici – au trebuit să plătească preţul afilierii lor la Roma. Faptul că erau tot creştini nu-i tulbura defel pe cei care, la Petersburg, defineau mijloacele cele mai sigure pentru a împiedica bisericile să fie un loc de manifestare a conştiinţei naţionale. Rusia era preocupată de multă vreme de relaţiile ei cu credincioşii unei Biserici închinate unei autorităţi exterioare, Vaticanului. Ţarul Alexei, care îi integrase în 1654 pe ucrainenii catolici, îşi impusese fireşte autoritatea asupra Bisericii din Ucraina; în 1686, patriarhul a fost împuternicit să numească nu numai pe mitropolitul de Kiev, ci şi clerul local, şi un mare număr de preoţi ruşi au fost trimişi atunci în Ucraina. Dar Alexei tolera totuşi existenţa ucrainenilor catolici. Foarte ostil faţă de Biserica Ortodoxă, dornic s-o slăbească, Petru cel Mare era un partizan al coabitării între catolici şi ortodocşi, cu condiţia ca primii să se abţină de la prozelitism. Ecaterina a II-a a fost mai întâi credincioasă principiilor sale de toleranţă, după care s-a opus nu catolicilor, ca atare, ci Vaticanului. Îi susţinuse pe iezuiţi atunci când Papa Clement al XIV-lea ordonase dizolvarea ordinului, apoi a decis de una singură să-l promoveze pe episcopul Moghilev la rangul de arhiepiscop.

Cucerirea teritoriilor poloneze avea să dea politicii ruse o tentă net anticatolică. După răscoala din 1830, Biserica Romană a fost acuzată că a încurajat răscoala, iar puterea rusă i-a abolit principalele structuri. În 1839, Biserica Uniată a fost dizolvată în toate teritoriile de vest, credincioşii ei fiind integraţi cu forţa în Biserica Ortodoxă. Alexandru al II-lea a revenit la început asupra politicii anticatolice a lui Nikolai I şi a făcut câteva concesii Bisericii poloneze numind un arhiepiscop în postul vacant de la Varşovia; dar răscoala din 1863 l-a determinat să pună capăt aceste destinderi de moment şi să atace peste tot Biserica Romană. În Polonia, episcopii au fost demişi, mănăstirile închise, legăturile cu Roma interzise. Biserica Uniată a avut aceeaşi soartă. Când a venit pe tron Alexandru al III-lea, Biserica Catolică şi cea Uniată nu mai constituiau o prezenţă incontestabilă în Imperiu. În sfârşit, Biserica Luterană, puternică în Ţările Baltice, a suferit şi ea din cauza aceleiaşi intoleranţe; fără a fi interzisă în mod oficial, ea a devenit, la fel ca şi credincioşii ei, obiectul unor presiuni constante menite să încurajeze convertirile la ortodoxism.

Stăpân pe un spaţiu eterogen în care se întrepătrundeau, dar se şi înghesuiau religii, civilizaţii şi tradiţii felurite, Imperiul Rus, preocupat în egală măsură să ţină seama de situaţiile foarte diferite şi să evite unificarea opozanţilor, şi-a propus în acelaşi timp să nu adopte o politică rigidă şi uniformă. Era o abordare subtilă şi de înţeles din perspectiva elitei intelectuale ruse, chiar dacă omologii ei birocratici nu o împărtăşeau întotdeauna. Continuitatea spaţiului imperial explică, în parte, afinităţile acestei elite cu unele dintre popoarele cucerite. Legăturile intelectuale dintre ruşi, ucraineni, polonezi şi baltici erau străvechi,

puterea le încurajase chiar în anumite perioade şi ele îmbogăţiseră Rusia. Interesul elitelor pentru Caucaz şi lumea musulmană era incontestabil. Începând din 1716, Petru cel Mare nu ordonase el oare să se traducă Coranul în limba rusă? Această traducere a fost reluată în 1792 şi urmată apoi de mai multe versiuni. Cât despre Ecaterina a II-a, ea a pus să se tipărească în 1787 la Academia de Ştiinţe textul arab al Coranului. Şi atunci de ce să ne mirăm de atenţia specială acordată literaturii islamului de marii autori ruşi ca Jukovski, Griboedov, dar şi Puşkin şi Lermontov? Această atracţie a scriitorilor, manifestată şi de Lev Tolstoi care a studiat la facultate limbi orientale, araba şi persana, va avea drept corolar apariţia în Rusia a unei puternice şcoli de orientalistică şi constituirea unor fonduri de surse orientale de o calitate excepţională. Administratorii – în general militari – ruşi au suferit adesea influenţa acestei elite intelectuale şi au încercat, dincolo de o politică de putere, să înţeleagă mai bine natura acestui imperiu multiplu, eurasiatic, care era patria lor.

Preocupată să instaureze *pax russica*, puterea rusă a combinat impunerea ordinii în teritoriile dominate cu visul de a făuri un imperiu care să recunoască diversitatea culturală pentru a asimila treptat o gamă atât de diferită de popoare şi civilizaţii. Dacă, timp de câteva decenii, acest vis a părut să devină realitate, reacţiile popoarelor cucerite pe care Rusia credea că le controlează pentru a le asimila definitiv, vor configura o altă faţetă a Imperiului.

Capitolul VII
„Țarul Alb“ zdruncinat

Pax russica a produs o impresie atât de puternică asupra lumii exterioare, încât, la sfârșitul secolului, guvernele și investitorii străini s-au năpustit asupra Rusiei ca să se înfrupte și ei din puterea ei. Cu toate acestea, chiar în momentul în care Rusia fascina toate țările în căutare de alianțe și pe toți oamenii atrași de bogății, a început să se pună tot mai des o întrebare: nu este oare vorba despre un miraj și nu de realitatea unei puteri?

La rândul lor, suveranii ruși erau convinși că „ordinea care domnea la Varșovia“ se extinsese asupra întregului spațiu dominat de ei; și dacă timpul cuceririlor se încheiase, acela al puterii „Țarului Alb“ era nelimitat. Aceste certitudini i-au liniștit timp îndelungat pe Alexandru al III-lea și Nikolai al II-lea și au inspirat politicile lor interne.

Și unul și altul erau totuși conștienți de opozițiile crescânde din Rusia: Alexandru al II-lea, țarul eliberator, nu fusese oare ucis în 1881 de un terorist după mai multe tentative de asasinat? Dar succesorii lui nutreau convingerea că toate protestele și violențele erau opera unor minorități cărora o politică coercitivă ar fi putut să le pună capăt. Considerau, de asemenea, că epopeea imperială, mărturie a puterii ruse, va contribui la învingerea acestei opoziții. În sfârșit, pentru ei, *pax russica* era garanția unei solidarități a întregului sistem politic rus. Liniștiți în felul acesta, ultimii doi suverani nu au văzut că, în interstițiile acestei *pax russica*, se produceau schimbări subtile, care prevesteau viitoarele zguduiri.

Partea orientală a Imperiului a fost prima afectată de aceste evoluții. Acolo, popoarele au început să se întrebe care ar trebui să fie raporturile lor cu puterea dominantă, au început să reflecteze asupra identității lor și să pună sub semnul întrebării legitimitatea prezenței ruse pe teritoriul lor.

Tradiție sau reformă?

Primul cucerit, primul supus unei politici de creștinare și de rusificare, poporul tătar a fost și primul care a conștientizat – este oare cazul să ne mirăm? – tributul pe care trebuia să-l plătească în confruntarea sa cu rușii și pericolele la adresa identității sale naționale. Împărțirea comunității sale între convertiți și musulmani, organizată cu multă abilitate de puterea rusă, diversele interdicții care își puneau pecetea asupra vieții credincioșilor și a activității clericilor nu vor avea în cele din urmă drept consecință sfărâmarea unității poporului tătar, unit până atunci în jurul credinței și al limbii sale? Acest

popor era deosebit de mândru şi de influenţa sa în afara Asiei Centrale, unde îşi asuma prin tradiţie funcţii culturale şi comerciale care dau adevărata dimensiune a comunităţii turco-musulmane. Or, după 1860, tătarii au fost expulzaţi din această regiune, împinşi către spaţiul lor iniţial, privaţi de rolul care le conferise până atunci un prestigiu considerabil. Constatând acest recul, ei şi-au pus întrebări cu privire la mijloacele cele mai bune pentru păstrarea comunităţii lor şi a intereselor acesteia. Şi mai şovăie încă între două reacţii; pot să-şi salveze identitatea şi comunitatea refugiindu-se în certitudinile lor religioase, pentru a bloca mai bine orice influenţă rusă? Sau mai există şi un alt răspuns, în afară de conservatorismul riguros? O reacţie care să le permită să împiedice asimilarea dorită de ruşi şi să se adapteze la cerinţele lumii moderne?

Considerând că nu se poate păstra identitatea turco-musulmană prin izolare şi întoarcere către trecut, elitele tătare au înclinat în marea lor majoritate către cea de-a doua soluţie. Cealaltă atitudine le crease deja mari probleme, paralizaţi cum erau de dinamismul rus. Metoda cea bună, aşa presimţeau ei, era să-şi revendice identitatea, dar preluând de la ruşi mijloacele de a se adapta la lumea modernă; salvarea va consta în îmbinarea tradiţiei cu deschiderea către timpurile contemporane.

Tătarii datorează această concepţie inovatoare unuia dintre cei mai remarcabili gânditori ai lor, Ismail bei Gasprinski (1851–1914). Originar dintr-o familie de mici nobili din Crimeea, Gasprinski şi-a făcut studiile la şcoala de cadeţi din Moscova, apoi şi-a completat instruirea în Franţa şi în Turcia. Din aceste trei surse şi-a extras în primul rând receptivitatea la ideile slavofile care se bucurau pe atunci de o mare popularitate în Rusia. Slavofilii, copii ai romantismului, pe care voiau să-l adapteze la ţara lor, erau convinşi că Rusia trebuia să găsească o cale proprie către modernitate sprijinindu-se pe cultura şi istoria sa. Dar departe de a se limita numai la Rusia, ei pretindeau să-şi extindă concepţia asupra întregii lumi slave pentru a face din aceasta o uniune bazată pe o religie comună, ortodoxia, şi pe înrudirea dintre limbi şi culturi. Această concepţie a panslavismului, care unea voinţa de a păstra identitatea cu idealul făuririi unei comunităţi de cultură şi de credinţă, nu putea să nu-l seducă pe Gasprinski. Receptiv la ideile Junilor Turci şi ale Revoluţiei Franceze, adera şi el la panslavism, în aspiraţia sa de a concilia identitatea şi comunitatea; dar el punea în locul lumii slave lumea turcă şi, pornind de la Crimeea sa natală, pornind de la încorporarea componentei turce în Imperiu şi la modernizarea acesteia într-un efort comun, întemeiat pe credinţa, limba şi cultura comune. Ca şi panslavii, şi el credea în liantul religios şi în necesitatea de a se păstra o comunitate extinsă. La fel ca şi Junii Turci, era convins de necesitatea – pentru poporul său şi pentru popoarele turce din Imperiu – de a se moderniza şi de a prelua de la cuceritor experienţa acestuia de adaptare la o lume în permanentă schimbare. Gasprinski respingea nostalgiile conservatoare ale numeroşilor lui compatrioţi susţinând că poporul tătar trebuia să se ancoreze

în era schimbărilor economice, a industrializării, a spațiului deschis de progresele din domeniul transporturilor și că, pentru a ajunge acolo, era necesar ca societatea să fie instruită. Rusia, pentru el, făcea parte din lumea occidentală și experiența rusă trebuia să-i ajute pe compatrioții lui să-și găsească locul în această lume: El scria: „Rusia este mediatoarea între Europa și Asia, între cunoaștere și ignoranță, între mișcare și imobilism".

Pentru a-și răspândi ideile, Gasprinski a înființat în 1883 un ziar cu titlul semnificativ de *Terjuman* (Interpretul). Dar învățământul rămânea preocuparea lui majoră, căci presimțea că acesta va fi principalul domeniu de înfruntare între conservatori și reformatori mai întâi în Crimeea și apoi în toată partea musulmană a Imperiului. Gasprinski a eșuat parțial în implementarea părții lingvistice a proiectului său. El visa să unifice popoarele turce în jurul unei limbi comune și credea că, pentru a se ajunge la aceasta, trebuia să li se propună o limbă simplă, accesibilă tuturor, eliberată de prea numeroasele împrumuturi din arabă și din persană, îmbogățită cu elemente din propria sa limbă, limba tătară din Crimeea. Această limbă turcă simplificată și privilegiată, al cărei vehicul a fost ziarul *Terjuman*, a cunoscut un succes foarte mare în tot spațiul musulman aflat sub dominație rusă. Dar, confruntându-se cu alte visuri de unificare, unitatea lingvistică preconizată de Gasprinski nu a fost realizată. Învățământul este, de fapt, terenul de luptă al tuturor supușilor Imperiului și preocuparea comună a musulmanilor, căci prin intermediul lui totul se repunea în discuție: religia și locul ei în societate, modernizarea islamismului, formarea elitelor și problema societății în ansamblul ei.

Dacă islamul se afla în centrul discuției despre învățământ, problema era că în mediul musulman nimeni nu poate învăța în afara *mekteb* (școli) și a *medresseh*, unde prevala o concepție inoculată de credința Profetului și, în consecință, metodele excludeau orice tip de reflecție și gândire personală. Mișcarea *wahhabit* care, în secolul al XVIII-lea pretindea că va regenera islamismul prin întoarcerea la versiunea sa primitivă, purificată de toate adăugirile care datau din epoca medievală, de rătăcirile mistice și intelectualismele străine, de toate aporturile istorice în beneficiul tradiției pure pornind de la Coran și de la sunna, a influențat învățământul din marile centre musulmane ale Rusiei, Kazan și mai ales Buhara, a căror autoritate spirituală se întindea asupra întregii Asii Centrale. Reacția wahhabită nu a fost fructul unei generații spontanee, ci a izvorât dintr-o constatare: aceea a declinului lumii musulmane, care era pus pe seama presiunii politice și spirituale a Occidentului. Pretutindeni, constatarea acestui declin a antrenat o reflecție asupra cauzelor și reacțiilor care se impun. Din Arabia, unde s-a născut wahhabismul, până în India, trecând prin Libia și Imperiul Rus, musulmanii se întreabă cu îngrijorare și răspund acuzându-și comunitatea că s-a îndepărtat de islamismul primitiv, punând accentul pe confruntarea cu Occidentul dominator, cauză a declinului, fără îndoială, dar poate câteodată și model de

supraviețuire pentru a găsi calea către o regenerare morală și politică. Aceasta a fost teza lui Djamal al-din al-Afghani[5].

O concluzie s-a impus tuturor celor care au făcut astfel de analize: necesitatea unei reînnoiri spirituale. Poate că numai turcii au vrut, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, să dea de la bun început un răspuns mai mult politic decât spiritual la criza islamului și a societății musulmane: acesta a fost otomanismul. Dar, în vreme ce lumea musulmană asupra căreia Occidentul și-a stabilit dominația resimte tragic răsturnarea istorică pe care o implică această situație, Turcia constituie o excepție. Dacă gânditorii au considerat necesară o reformă, au ajuns la această concluzie analizând situația politică în ansamblu a lumii musulmane și nu raportându-se la criza turcă. Căci sentimentul declinului nu afectează Turcia.

Dimpotrivă, în componenta musulmană a Imperiului Rus, și mai întâi la tătari, dezbaterea în legătură cu criza islamismului se angajează foarte de timpuriu. Încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, Chihab-ud-din Marjani, cleric musulman și istoric de prestigiu, își pune întrebarea cum poate supraviețui islamul într-o lume modernă în care Occidentul, modul său de gândire, raționalismul iluminiștilor și credința în progres și-au impus autoritatea. Salvarea trebuie căutată în două direcții contrare care ar urma să fie reconciliate: calea întoarcerii la puritatea originală a islamismului și adaptarea la exigențele lumii moderne. Ceea ce înseamnă, pentru individ, să gândească liber, să dea propriul său răspuns la fiecare întrebare, întemeiat, firește, pe Coran, dar înțeles în manieră personală. Aceste cerințe au drept corolar renunțarea la supunerea oarbă față de autoritățile tradiționale și transformarea învățământului din *medresseh:* respingerea filosofiei scolastice, introducerea predării științelor și, mai ales, a limbii ruse, vehicul al gândirii occidentale.

Dacă Marjani a avut imensul merit de a insista asupra unei anumite libertăți de gândire și a compatibilității islamului cu știința modernă, lui Gasprinski și discipolilor lui din Asia Centrală le revine meritul de a fi pus la punct un sistem de învățământ menit să zdruncine islamismul tradițional și să formeze elite noi. Comunitatea musulmană se împarte acum între cei care continuă să respecte tradiția (quadimi) și reformatori (djadid). Polemica dintre ei se referă la învățământ, dar, dincolo de aceasta, la evoluția necesară a autorităților musulmane, mai ales a mollahilor, clerul existent pe atunci în Rusia, pe care, în general, islamul nu-l recunoaște. Djadid se întrebau: ce altceva sunt acești mollahi, dacă nu niște paraziți care trăiesc pe spinarea comunității și deturnează învățământul de la islam, în beneficiul lor personal?

În 1905, un discipol al lui Marjani, Riza ud-din Fahridin, care a devenit ulterior muftiu la Ufa, a propus un program de liberalizare a organizației

[5] Djamal al-din al-Afghani (1838–1897), gânditor și agitator care a jucat un rol important în reformarea islamismului în secolul al XIX-lea. Vezi Keddie (N.), Sayyid Jamal al-din al-Afghani, *Political Biography*, Berkeley, 1971.

religioase musulmane în vigoare în Rusia: alegerea muftiilor care până atunci erau numiţi de suveran; controlul mollahilor de către autorităţile religioase şi laicii cu studii superioare. Acest program de-a dreptul revoluţionar nu va fi reţinut, dar el atestă voinţa de schimbare care îi însufleţeşte pe djadid. Neputând să reformeze în mod radical islamul şi pe musulmani, ei pregătesc viitorul în şcolile reformate care apar peste tot. Înfiinţate în ţinuturile tătare, aceste şcoli se extind rapid în Asia Centrală şi la kazahi. La început, tătarii sunt cei care introduc şcolile reformate în Turkestan şi în Stepă. Dar – fapt important pentru dezvoltarea conştiinţei naţionale a celorlalte popoare – ştafeta este preluată rapid de elitele locale, indiferent că este vorba de Taşkent, Samarkand sau Buhara, unde viaţa intelectuală este dominată de un cler conservator, puternic sprijinit de emir. În teritoriul controlat de Rusia, autorităţile imperiale, puţin conştiente de consecinţele politice ale acestui proiect reformator, dar sensibile la accentul pus pe cunoaşterea limbii ruse, au manifestat tendinţa de a se proteja acest gen de eforturi.

Importanţa acordată învăţământului de către tătari şi discipolii lor din Turkestan şi din teritoriile kazahe avea consecinţe politice, căci el se referea la însuşi viitorul popoarelor musulmane. Toată lumea înţelegea că învăţământul nu era un scop în sine, ci mijlocul de a reacţiona la problema care îi preocupa pe toţi: cum să iasă din situaţia de dominaţie umilitoare şi să revină la splendoarea şi puterea de odinioară a lumii musulmane?

Aşadar, dincolo de modernizarea spiritelor, se pune o problemă politică. Aceasta este dezbătută în scrierile impregnate de idei inovatoare, de reînnoire politică şi spirituală care pătrund în acest moment în Asia Centrală. În 1881, Gasprinski, inspirat de revoluţia Junilor Turci, a publicat un volum care a cunoscut un succes remarcabil la periferia lumii ruse: *Islamul rus – gânduri, remarci şi observaţii ale unui musulman.* Afirmând că nu respinge modelul rus, el promovează în opera sa idealul panturc. Unitatea popoarelor turce devine din acest moment visul tuturor musulmanilor din Rusia. Tradiţionalişti sau reformatori, toţi sunt fascinaţi de panturcism şi repetă întruna: „Sângele nostru este turc, limba noastră este turcă, credinţa noastră este dată de sfântul Coran, de aceea alcătuim o singură naţiune!" Fireşte, progresul formării unei conştiinţe naţionale – cu excepţia elitelor tătare – este încă nesigur, frânat de solidarităţile de clan şi tribale; locuitorii din Asia Centrală şi din Stepă se afirmă în primul rând ca musulmani. Dar în mod imprudent, autorităţile ruse trag concluzia că domeniul lor oriental este un spaţiu al păcii şi islamul o religie conservatoare, potrivită pentru a menţine spiritele calme.

Războiul sfânt împotriva Imperiului

Seninătatea autorităţilor ruse avea să fie serios afectată de revolta care a izbucnit în 1898 la Andijan şi a luat încă de la început aspectul unui război sfânt.

Şi totuşi, semnele premergătoare nu lipsiseră şi ar fi trebuit să-i alerteze pe ruşi. Încă din momentul cuceririi ei, Asia Centrală fusese zguduită de manifestări sporadice cu conotaţie antirusă. Aproape întotdeauna, acestea erau religioase, referindu-se la „necredincioşii instalaţi pe pământurile islamului". Astfel, prin 1880, Fergana a fost teatrul unei agitaţii puse la cale de autorităţile religioase locale. Cinci ani mai târziu, în districtele Oş, Margelan şi mai ales Andijan, un mare proprietar funciar a instigat la revoltă împotriva dominaţiei „necredinciosului Ak Padişah" (Ţarul Alb) şi a fost nevoie de mai multe expediţii militare pentru restabilirea calmului în regiune. Dar şeful rebeliunii a scăpat cu viaţă, ceea ce dovedeşte solidaritatea populaţiei cu el şi popularitatea lozincilor lui.

După zdrobirea mişcării au urmat câţiva ani de calm relativ, dar Andijan rămâne centrul unei activităţi religioase protestatare vizibile. În 1895, un cleric musulman care făcea parte din confreria Nakşbandis începe să strângă fonduri pentru războiul sfânt. Arestat şi eliberat în condiţii incerte, dar probabil ca urmare a agitaţiei populare, el reuşeşte să-şi piardă urma. Mişcarea este însă declanşată.

În 1898 la Andijan a izbucnit o revoltă care s-a extins imediat şi în districtele Oş Namagna şi Margelan. Încă o dată, mişcarea este condusă de un şef *sufi* (*işan*) din confreria Nakşbandis, Muhammad Ali, zis Madali, figură remarcabilă de profet a cărui memorie va fi venerată decenii la rând în tot ţinutul Fergana. Pusese să se construiască pe socoteala sa o *madrasa*, două moschei, o bibliotecă şi de aceea se bucura de o adevărată putere politică, precum şi de o mare autoritate spirituală. Mişcarea pe care a condus-o nu a fost improvizată, căci era rodul unei pregătiri îndelungate aşa cum o dovedesc izbucnirile anterioare, finanţarea revoltei de confrerie şi donaţiile credincioşilor. Această revoltă demonstra existenţa unui proiect politic clar definit: adunarea credincioşilor pentru a-l alunga pe ocupantul necredincios. Madali a proclamat războiul sfânt în mai 1898 şi, în fruntea unei trupe de două mii de credincioşi masaţi în spatele drapelului verde al islamului, a pornit spre Andijan. Guvernatorul general i-a opus forţe net superioare care l-au învins la capătul unei serii de lupte. Madali şi locotenenţii lui cei mai apropiaţi au fost spânzuraţi, în timp ce nenumăraţi luptători au pornit cu lanţuri la picioare către Siberia.

La procesul care a precedat execuţiile, Madali a fost acuzat că a acţionat în numele sultanului. Dar teza complotului extern pe care încercau s-o acrediteze autorităţile ruse nu a rezistat în faţa discursului ferm al şefului religios şi nu a convins pe nimeni în Asia Centrală, unde popularitatea mişcării era considerabilă. El a spus foarte clar că proiectul lui era să ridice toată regiunea pentru a restabili hanatul şi a instaura o putere teocratică. Rapiditatea şi amploarea reacţiei ruse l-au împiedicat să-şi atingă obiectivul.

Comisia de anchetă însărcinată, după evenimente, să studieze sursele şi scopurile, a ajuns la concluzia că exista o reacţie de respingere a prezenţei Rusiei în Asia Centrală. Ea a constatat, de asemenea – şi acesta era lucrul cel

mai îngrijorător pentru Rusia – că revolta nu se limitase la elite, căci Madali reuşise să mobilizeze masele sărace, sensibilizate de apelul la războiul sfânt. Represaliile ruseşti au fost pe măsură atunci când s-au descoperit dimensiunile populare ale acestui război. Sate întregi au fost acuzate de complicitate cu rebeliunea sau de atitudine binevoitoare faţă de aceasta. Au fost rase de pe faţa pământului, locuitorii lor alungaţi din casele lor, iar coloniştii ruşi chemaţi să le ia locul au fost împroprietăriţi cu pământuri bune, propice pentru cultura bumbacului, principala bogăţie a regiunii.

Revolta de la Andijan va lăsa în conştiinţa turkestanezilor iluzia independenţei, amintirea strălucitoare a lui Madali, eroul islamului, şi ranchiuna ne neşters pentru faptul că fuseseră deposedaţi de pământuri, sentiment întărit şi de prezenţa, odioasă pentru ei, a noilor proprietari: coloniştii ruşi. Cât despre puterea imperială, ea s-a simţit tulburată de această revoltă cu atât mai mult, cu cât îi amintea de un alt şef religios şi evenimente survenite cu aproape o jumătate de secol mai înainte la cealaltă extremitate a spaţiului său musulman: Şamil şi războiul sfânt din Caucaz. Din acest incendiu religios reaprins acolo unde nimeni nu se aştepta, Rusia a tras concluzii imprudente şi adesea incoerente. Prima sa reacţie a fost să deplângă o politică inconştientă care „ignorase“ semnele premergătoare ale revoltei până la criza de la Andijan. Comisia de anchetă a denunţat fondul propagandei panislamice şi absenţa unei reacţii a autorităţilor în faţa acesteia, iar ţarul, indignat, l-a demis pe guvernator şi l-a înlocuit cu generalul Duhovski, pe care l-a însărcinat să facă o demonstraţie de autoritate. Noul guvernator a decis să întărească armata şi poliţia, să suspende alegerile autorităţilor tradiţionale şi i-a autorizat pe colonişti să se înarmeze pentru a forma grupuri de autoapărare.

Dezbaterile politice de la Petersburg s-au referit la atitudinea care urma să fie adoptată faţă de islam şi cele două tendinţe opuse ale acestuia: trebuia să se impute drama fanatismului musulman şi unei politici ruse care ar fi preferat s-o ignore, adică politica neamestecului propovăduită de Kaufmann? Sau trebuia să se joace cartea modernizării elitelor locale şi a cooperării cu ele? Guvernatorul Duhovski dorea să colaboreze cu societatea musulmană, dar nu îndrăznea să opteze pentru una dintre cele două teze. În cele din urmă a hotărât să plaseze sub control politic instituţiile de învăţământ musulman din Asia Centrală. Partizanii unei astfel de administraţii susţineau că ea ar fi putut să-i separe pe musulmanii din regiune de coreligionarii lor de pe Volga şi, eventual, să submineze sentimentul panislamic în favoarea unui ataşament la islam consolidat numai în Asia Centrală. Noul guvern spera să poată miza pe o elită receptivă la cultura rusă, care, cu timpul, ar putea fi în favoarea reconcilierii tuturor comunităţilor musulmane cu Rusia. Dar revolta de la Andijan demonstra că evoluţia sentimentelor populare mergea în sens invers şi marile zguduiri politice din 1904–1905 aveau să contribuie şi mai mult la lărgirea prăpastiei.

Cu toate acestea nu se poate ignora faptul că, de la sfârşitul secolului al

XIX-lea, ideile autorităţilor ruse coincideau în anumite privinţe cu cele ale modernizatorilor musulmani. Şi unii şi alţii aveau tendinţa să favorizeze un islam moderat şi modern, pe care să-l poată opune versiunii fanatice. Această dezbatere care, după cum se ştie, agită Occidentul la începutul secolului al XXI-lea, mobilizase deja spiritualitatea Imperiului Rus cu mai mult de un secol mai înainte; dar atunci nimeni nu a putut să dea un răspuns satisfăcător.

Înfrângerea Ţarului Alb

La începutul secolului al XX-lea, Nikolai al II-lea a crezut o clipă că expansiunea rusă în Asia ar putea cunoaşte un nou avânt. Cu puţin timp mai înainte, respinsese cu dispreţ ofertele japonezilor de a-şi împărţi între ei zonele de influenţă, căci ambiţiile lor se îndreptau atunci către Coreea. Iar Japonia nu avea să uite acest refuz, pe care l-a considerat un afront.

În ciuda opoziţiei nipone în această privinţă, Nikolai al II-lea a perseverat. Trimisese trupe în Manciuria, sub pretextul că ajută China, şi le-a menţinut după aceea acolo. După ce mai mulţi aventurieri ruşi au înaintat în regiunea Ialu pentru a înfiinţa întreprinderi forestiere, puterea rusă a declarat că trebuie să-i protejeze şi a profitat de aceasta pentru a pătrunde în Coreea. Tokyo şi Londra nu au acceptat faptul împlinit şi cu atât mai puţin pretenţiile Rusiei de a păstra Extremul Orient ca terenul său propriu de vânătoare. Tratatul anglo-japonez din ianuarie 1902 demonstrează îngrijorarea statelor semnatare şi garantează Japoniei ajutorul britanic în ipoteza unui conflict cu Rusia. Cu toate acestea, Japonia dorea să evite acest conflict şi şi-a reînnoit oferta de a împărţi zonele de influenţă, pentru a determina Petersburgul să renunţe la ambiţiile sale legate de Coreea. La Tokyo, puterea spera să poată ajunge la un compromis, conştientă de faptul că politica rusă din Coreea nu era acceptată în unanimitate în anturajul ţarului.

Politica Extremului Orient făcea, într-adevăr, obiectul unor dezbateri vii în Rusia. Pe de o parte Witte, cel mai apropiat şi mai influent dintre colaboratorii împăratului, susţinut de ministrul Afacerilor Externe, Lamsdorff, şi de Pobedonosţev, pleda pentru prudenţă: Rusia să se instaleze temeinic în Manciuria, să exercite influenţă în China, dar să renunţe la Coreea, a cărei cucerire ar fi fost costisitoare nu numai în termeni militari, ci şi în ceea ce priveşte politica externă. Generalul Kuropatkin susţinea şi el această teză, argumentând că Rusia trebuia mai înainte de orice să-şi consolideze poziţiile din Balcani, şi din Strâmtori, indispensabile pentru a-şi exercita puterea. Acestui grup moderat i se opunea o coaliţie foarte eterogenă care îl îndemna pe Nikolai al II-lea să se lanseze în aventura coreeană şi să-şi asume riscul unui război exterior, uşor de câştigat, aşa cum îl asigurau membrii acestui grup. Din această coaliţie făcea parte marele cneaz Aleksandr Mihailovici, vărul ţarului, protejatul acestuia, ofiţerul de cavalerie Bezobrazov, aventurier interesat de exploatarea resurselor de la Ialu, şi ministrul de Interne, Plehve, partizan al

unei aventuri externe în speranţa de a pune astfel capăt tulburărilor interne, pe care el singur nu era în stare să le înăbuşe. Acestora li se alăturau câţiva amirali, dornici să pună la încercare capacităţile flotei ruse.

Nikolai al II-lea a dat câştig de cauză belicoşilor şi în iulie 1903 l-a numit pe unul dintre cei mai înflăcăraţi dintre ei, amiralul Alexeiev, vicerege în Extremul Orient. Ce alt simbol mai bun pentru ambiţiile lui! Căderea lui Witte a fost un alt semnal al intenţiilor războinice ale împăratului, care nu uitase niciodată lovitura de sabie pe care i-o dăduse în cap un japonez în 1890, când în calitate de mare cneaz moştenitor descoperea Extremul Orient. Nu i-a iubit niciodată pe japonezi, pe care îi dispreţuia profund, fiind convins că îi poate învinge uşor. Pleca urechea nu numai la spusele consilierilor săi cei mai agresivi, dar chiar şi la acelea ale lui Wilhelm al II-lea. Nu-i scria lui „iubitul lui văr Willy" la 3 februarie 1904: „Orice om fără prejudecăţi este obligat să recunoască că Coreea trebuie să fie şi va fi rusă". Afirmaţie poate mai puţin prietenească şi inocentă decât îşi imagina Nikolai al II-lea.

Dar iniţiativa războiului a revenit Japoniei într-un demers care îl prefigura pe cel care va fi îndreptat aproape o jumătate de secol mai târziu împotriva Statelor Unite. Fără avertisment şi fără niciun fel de declaraţie de război, japonezii au atacat flota rusă în noaptea de 9 februarie 1904 în rada oraşului Port Arthur. După acest Pearl Harbor devansat, succesele japonezilor s-au succedat şi războiul s-a transformat repede într-un adevărat dezastru pentru Rusia. Nikolai al II-lea credea în coeziunea naţională, în ajutorul divin şi în puterea flotei sale. Dar vasele japoneze au zdrobit flota rusă la Port Arthur şi Mukden înainte de a o anihila complet la Tsushima, la 15 mai 1905. Nikolai al II-lea a fost nevoit să înceapă negocierile. La 5 septembrie, pacea de la Portsmouth a constrâns Rusia să renunţe la o jumătate din insula Sahalin, Port Arthur şi Dairen, şi să recunoască Japoniei libertatea de acţiune în Coreea. Ţinând seama de amploarea înfrângerii, aceste condiţii de pace care asigurau Rusiei poziţii strategice substanţiale în Extremul Orient şi o scuteau de umilinţa de a plăti despăgubiri învingătorului, erau în ultimă instanţă acceptabile sau oricum mai puţin catastrofale decât s-ar fi putut prevedea. Nikolai al II-lea, confruntat în acelaşi timp cu tulburări interne, nu a luat în calcul efectele înfrângerii sale asupra supuşilor săi musulmani.

Acest eşec al Rusiei, pe care puterile europene, la fel de orbite ca şi Nikolai al II-lea, l-au redus la o slăbire de moment a Imperiului, a fost perceput într-un mod cu totul diferit la periferia acestuia din urmă şi cu totul altfel în lumea colonială. Pentru prima oară de când Rusia se angajase în expansiunea sa imperială, pentru prima oară de când începuseră să se clădească marile imperii europene, cuceritorul fusese învins de un popor străin de Occident. La marginile Imperiului Rus, dar şi printre supuşii altor mari imperii, şi acolo unde se mai manifestau încă ambiţiile coloniale, înfrângerea ruşilor era văzută ca o „primă înfrângere a omului alb", ca o primă etapă a revanşei celor colonizaţi. Reflecţia cu privire la cauzele declinului lumii musulmane şi la

modul în care s-ar putea ieşi din această situaţie, care îi lega pe wahhabiţii din Arabia de gânditorii din India, de cei din stepa kazahă şi de Djamal al-din al-Afghani, găsea aici un răspuns. Din ziua în care imperiile vor slăbi, lumea colonizată va putea să întrevadă un drum către renaşterea sa. Şi, pentru musulmanii din Rusia înfrângerea ruşilor însemna foarte clar că popoarele dominate puteau să viseze deja la emancipare.

Visul acesta mergea până foarte departe. Un ofiţer al mehariştilor, Bernard Vernier, relata în amintirile sale că, un sfert de secol mai târziu, nomazii din Siria salutau încă succesul japonezilor şi înfrângerea Ţarului Alb ca o fază premergătoare revanşei popoarelor dominate. Tsushima a început aşadar să ocupe un loc important în visurile de recucerire ale arabilor, indienilor şi popoarelor Africii.

Efectele dezastrului rus pot fi măsurate cu precizie în conştiinţele oamenilor. Între 1903 şi 1905, guvernul imperial, dornic să-i familiarizeze cu Rusia pe tinerii din posesiunile sale musulmane – mereu aceeaşi căutare a unui islam modern! –, a organizat mai multe călătorii pentru elevi şi studenţi. Apropiat de aceşti tineri, Ostrumov a constatat că admiraţia manifestată iniţial de către vizitatori în faţa splendorii capitalei a dispărut imediat când s-a anunţat înfrângerea şi a lăsat loc unor reacţii de dispreţ.

Dar puterea nu a perceput toate acestea. Imperiul, ce-i drept, era atunci – ca o consecinţă a înfrângerii sale din Orient – zdruncinat chiar în inima sa.

1905: deşteptarea unei conştiinţe naţionale

În ianuarie 1905 a izbucnit prima dintre revoluţiile care, în doisprezece ani, aveau să răstoarne monarhia. Aceasta a fost o revoluţie prin excelenţă rusească, născută în capitală, care s-a întins după aceea în Moscova şi în alte oraşe mari. Înfrângerea militară exacerba atunci o nemulţumire populară latentă. Ea se grefa pe o agitaţie politică şi socială ale cărei cauze îi scăpau lui Nikolai al II-lea, aşa după cum nu-şi putea imagina o politică în măsură să-l îngrădească.

Începutul secolului fusese deja marcat de agitaţia studenţilor, care a condus la închiderea universităţilor şi trimiterea studenţilor bănuiţi de tendinţe revoluţionare la unităţi militare disciplinare. Aceşti tineri aveau să devină propagandişti ai revoluţiei. Pledoariile lor au produs efecte vizibile în momentul conflictului cu Japonia, căci feroviarii, adesea ţintă a discursurilor lor, au protestat împotriva războiului şi au blocat convoaiele militare expediate către Extremul Orient. Atentatele s-au înmulţit şi ele: în iulie 1904, Plehve, detestatul ministru de Interne, a fost asasinat.

Acestor evenimente dramatice, prinţul Sveatopol-Mirski, care i-a urmat în funcţie, a dorit să opună o politică moderată. Era convins că unele concesii politice, o atenuare a constrângerilor şi a controalelor ar putea să liniştească o societate în căutare de schimbări. Lui i se datorează scurta „primăvară politică“ din 1904, marcată de atenuarea cenzurii, de redeschiderea

universităţilor, de întoarcerea celor exilaţi, repunerea în discuţie a politicii de rusificare de la periferie şi, mai ales, încurajarea zemstvelor – primele instanţe alese ale societăţii ruse – pentru a se manifesta şi a-şi elabora propunerile politice. În noiembrie 1904, Congresul naţional al zemstvelor – un congres legal! – a prezentat un adevărat program de reforme care aveau tendinţa de a asigura evoluţia sistemului politic către un anumit constituţionalism. Dezbaterile care pregătiseră acest congres şi o „campanie de banchete“ inspirată de exemplul Revoluţiei Franceze mobilizaseră elitele liberale ruse şi au avut răsunet până în ţinuturile musulmane ale Imperiului.

Această „primăvară politică“ a generat multe speranţe; dar, departe de a aplana mişcările sociale, ea le-a încurajat. Efectele sale s-au făcut simţite în uzinele capitalei şi în rândul studenţilor, care au profitat de aceasta pentru a-şi relua propaganda.

Pe acest fundal de tablou luminat de focurile unui război pierdut, Duminica Roşie lansată de popa Gapone – un personaj ambiguu, provocator, în solda guvernului, dar şi fanatic convins că îndeplineşte o misiune sacră –, manifestare paşnică pe care puterea s-a grăbit s-o reprime, s-a transformat într-o revoluţie în capitală şi a provocat greve care au cuprins oraşele de provincie şi satele.

1905 a fost înainte de orice o revoluţie rusă, dar ecoul său şi consecinţele sale asupra popoarelor Imperiului au fost considerabile. În partea occidentală – Polonia şi Ucraina – sentimentul naţional, deja puternic, a fost mai puţin afectat de revoluţie decât de mişcarea muncitorească.

În Polonia, clasa muncitoare, care trăise până atunci la marginea vieţii politice, dominată de nobilimea funciară şi de intelectualitate, s-a trezit brusc în prim-planul evenimentelor. Numărul de greve din anii 1905–1906 şi amploarea lor le-au depăşit pe cele din Rusia europeană. Intelectualii s-au apropiat de mişcarea muncitorească, ce a organizat o grevă generală cu caracter politic, fenomen până atunci aproape necunoscut în Europa. În 1905, în Polonia s-a afirmat o clasă muncitoare care avea să joace de acum înainte un rol central în viaţa politică a acestei ţări; o vom regăsi la fel de combativă în 1956 ca şi în mişcarea Solidarităţii.

În Ucraina, revoluţia a îmbrăcat forma unei mişcări naţionale cu caracter cultural, care-şi propunea în primul rând să afirme forţa limbii şi a culturii ucrainene. Primele două Dume alese după revoluţia din 1905 au dat deplina măsură a saltului naţional din lunile revoluţionare. Deputaţii ucraineni, care erau în număr de patruzeci în Duma din 1906, au ajuns la patruzeci şi şapte în 1907; şi s-au apucat să pledeze în primul rând cauza autonomiei naţionale a Ucrainei.

Anul 1905 a avut consecinţe mult mai îngrijorătoare pentru viitorul Imperiului la periferia sa colonială, în Transcaucazia şi Asia Centrală, acolo unde puterea credea că deţine o autoritate de nezdruncinat. În aceste două părţi extreme ale Imperiului, evenimentele nu au urmat acelaşi curs, nu au cunoscut aceeaşi

amploare, dar semnificaţia lor a fost identică: era pusă în discuţie dominaţia rusă, iar dezvoltarea conştiinţei naţionale a cunoscut un ritm accelerat.

Transcaucazia în furtună

În Transcaucazia, revoluţia din 1905 a generat de la bun început tulburări considerabile caracterizate printr-o explozie excepţională de violenţe, care au durat mai mult decât în restul Imperiului. Ca întreg Caucazul, această regiune se remarca în primul rând prin diversitatea sa umană şi, implicit, lingvistică. În ajunul revoluţiei din 1905, aici locuiau douăzeci şi două de naţionalităţi şi se vorbeau aproximativ patruzeci de limbi, numărul total de locuitori fiind de aproape cinci milioane şi jumătate. Patru grupe naţionale dominau în această populaţie eterogenă: tătarii – termen care cuprindea la vremea respectivă vreo zece popoare diferite de origine turco-tătară, căci numele de azeri a apărut abia în 1905 – reprezentând 37% din populaţie; aceştia erau urmaţi de georgieni, care reprezentau cam un sfert, armeni (20%) şi ruşi (5%).

Diferenţe etnice, diferenţe religioase, diferenţe sociale: puterea rusă a încercat întotdeauna să profite de această situaţie complicată pentru a-şi consolida autoritatea; dar linia directoare a politicii sale caucaziene variase de-a lungul timpului, depinzând de oamenii numiţi pe teren la fel de mult ca şi de Centru. Ultimul guvernator general, Goliţîn, aflat la guvernare între 1896 şi 1904, s-a dovedit a fi deosebit de autoritar, la fel ca şi administraţia sa, iar perioada a fost marcată de voinţa lor de a rusifica în întregime regiunea. Decizia din iunie 1903 de a se confisca bunurile clerului armean, luată de comun acord de prinţul Goliţîn şi Plehve, ministrul de Interne, urmărea anihilarea fundamentelor culturii armene.

Dar revoluţia din 1905 începuse în Transcaucazia încă din 1902, cu mult înainte de Duminica Roşie. La început au existat raţiuni economice: o depresiune economică în activităţile petroliere şi miniere care îi afecta, prin ricoşeu, şi pe feroviari, muncitori şi ţărani. La Batumi şi Tiflis izbucniseră greve care prefigurau greva generală din 1903 şi aveau să paralizeze complet aceste două oraşe, la fel ca şi oraşul Baku. În acelaşi timp, o răscoală ţărănească tulburase Georgia occidentală, unde s-a creat, la sugestia social-democraţilor, o efemeră „republică Guria", care a decretat boicotarea administraţiei ruse.

În teritoriul armean, până atunci oarecum paşnic, confiscarea bunurilor clerului a provocat manifestări violente ale ţăranilor, muncitorilor şi intelectualilor care huiduiau Rusia şi pe ţar în cadrul unor marşuri interminabile ce se soldau adesea cu încăierări sângeroase. S-a dezvoltat şi terorismul, încurajat de partidul Daşnak – Federaţia Revoluţionară Armeană – care îi incita pe armeni la insubordonare civilă şi, ca şi în Georgia, la boicotarea administraţiei ruse.

În sfârşit, la Baku greva generală s-a declanşat în decembrie 1904. Pregătită cu grijă de diverse grupuri politice, această grevă cu origini pur economice s-a

terminat cu un triumf politic al greviştilor, materializat în primul contract colectiv de muncă impus patronatului de mişcarea muncitorească rusă. Ea reunise muncitorii musulmani, ruşi şi armeni care, apărându-şi interesele comune, uitaseră toate divergenţele etnice.

În timp ce în capitala Imperiului avea loc Duminica Roşie, clasa muncitoare caucaziană, satisfăcută de succesul său recent, se organiza deja în uniuni profesionale, demonstrând astfel că la Baku exista o adevărată mişcare muncitorească de tip european. Dar revoluţia din 1905 avea să genereze şi în Transcaucazia un război etnic care i-a opus pe armeni turcilor. Acesta a izbucnit la Baku în februarie, după care s-a extins în provinciile orientale şi centrale unde coabitau cele două grupări. Totul a început de la un pogrom căruia i-au căzut victime armenii din toate clasele – muncitori, ţărani, comercianţi – şi în care autorităţile ruse s-au decis să nu intervină. Apoi violenţele s-au extins în Erevan, Nakicevan, Tiflis şi la ţară, după care au izbucnit din nou la Baku. Acest război etnic a durat pe tot parcursul anului 1905. Lăsaţi în prada urii musulmanilor, armenii s-au înarmat. Partidul Daşnak a organizat grupe de autoapărare, le-a echipat şi s-a angajat într-un terorism antimusulman căruia i-a căzut victimă şi guvernatorul de la Baku, acuzat că a tolerat, ba chiar a susţinut pogromurile. Viceregele Voronoţov-Daşkov, depăşit de amploarea acestui război de un tip inedit, a făcut atunci apel la social-democraţii georgieni, cerându-le, pentru a lichida masacrele, să facă uz de forţă. Dar acest strigăt de ajutor a fost auzit mai ales de Centuriile Negre, care au intervenit la Baku omorând şi jefuind după bunul lor plac, fără a face diferenţă între tabere. Aceste înfruntări etnice au durat până în primăvara anului 1906; la ele participaseră peste două sute de mii de persoane şi în urma lor rămăseseră cortegii lungi de morţi, o ură nestinsă şi o mizerie de nedescris.

Consecinţele politice ale acestui conflict aveau să se repercuteze nefavorabil asupra viitorului Imperiului. El opusese două forţe politice: partidul armean Daşnak, care îşi câştigase statutul de reprezentant al armenilor, asigurându-le protecţia, organizându-le apărarea şi ridicându-i când era cazul împotriva musulmanilor; în faţa lui se aflau menşevicii şi bolşevicii – care se străduiseră să frâneze ura naţională şi făcuseră apel la solidaritatea de clasă, dar fără prea mare succes.

Lupta care a făcut ravagii în Caucaz şi a transformat această regiune, alături de Polonia, într-una din cele mai importante zone de agitaţie revoluţionară nu trebuie să estompeze aspectul pozitiv al activităţii celor trei grupări naţionale: elaborarea unor programe de reformă, care vor fi transmise la Petersburg. Această activitate reformatoare desfăşurată în pofida crizei dramatice care s-a produs scoate în evidenţă rolul elitelor, voinţa lor de a profita de climatul politic din 1905 pentru a determina modificarea statutelor existente în cadrul Imperiului, deci, în ultimă instanţă, pentru a transforma raporturile Centru – Periferie. Cât despre revendicările lor, acestea nu sunt prea diferite: georgienii vor să obţină autonomia pentru Georgia; armenii doresc ca Rusia să devină un stat constituţional

şi liberal în cadrul căruia s-ar fi mulţumit cu o autonomie locală; tătarii reclamă ca interesele lor politice – cele ale nobilimii funciare azere, cele ale burgheziei industriale a petrolului – şi specificul lor cultural – religia musulmană şi limba – să fie luate în considerare şi militează pentru o dezvoltare economică regională de care să beneficieze masele musulmane.

Dincolo de aceste revendicări exprimate de elite şi transmise guvernatorilor şi ministrului de Interne, se mai impun alte trei constatări care atestă schimbările aduse de revoluţia de la 1905 în Transcaucazia, unde a îmbrăcat cele mai diferite forme.

Apariţia sau consolidarea sentimentului naţional, în primul rând. La georgieni, acest sentiment, legat de o istorie îndelungată, aceea a unor regate prestigioase, a avut tendinţa de a lua o turnură politică, respectiv revendicarea dreptului naţiunii georgiene de a trăi într-un cadru statal propriu.

Identitatea armeană, mai puţin cea politică, se confunda cu identitatea religioasă şi cultura Bisericii şi de aceea apărarea acesteia a fost prima revendicare: armenii se opuneau Rusiei în măsura în care aceasta voia să reducă rolul Bisericii naţionale. Cât despre azeri sau tătari, aceştia se manifestau în acelaşi timp prin acţiunea elitelor lor şi printr-o ostilitate generală faţă de armeni.

După aceea, marea criză etnică a contribuit la mobilizarea maselor musulmane în jurul propriilor elite. În cele trei grupe, evenimentele din 1905 au ridicat comunităţile una împotriva celeilalte mai mult decât împotriva ruşilor şi separatismul propriu-zis încă nu era la ordinea zilei.

În sfârşit, partidele politice au reuşit să canalizeze fervoarea naţională – menşevicii în Georgia; Daşnak în Armenia, iar la Baku Partidul de orientare marxistă Hümmet, înfiinţat în 1904. Aceste partide nu-şi definiseră încă foarte clar scopurile, dar îi atrăgeau deja spre socialism pe toţi cei care încercau să descifreze viitorul.

Revoluţia din 1905 a marcat aşadar profund Transcaucazia şi va prefigura evoluţii în tot Orientul. Revoluţia Junilor Turci din 1908, mişcarea constituţională iraniană vor fi accelerate de fuga spre Persia şi Turcia a militanţilor partidelor socialiste din Transcaucazia, care au căutat aici refugiu atunci când în Imperiu a venit vremea represaliilor.

Revoluţia colonială din Turkestan

Spre deosebire de Transcaucazia, Asia Centrală, care era o adevărată colonie, nu a cunoscut niciun fel de revoluţie în 1905, însă cu toate acestea a fost şi ea zguduită.

O trăsătură caracteristică a consecinţelor revoluţiei a fost aceea că au inspirat ruşilor evaluări contradictorii. Guvernatorii prezenţi pe teren au afirmat la Petersburg că regiunea nu a fost deloc afectată de tulburările din Imperiu.

Dar administrația locală a atras treptat atenția puterii centrale că în această regiune exista o stare de rebeliune generalizată, ba chiar de război mocnit împotriva rușilor, iar aceasta era forma pe care o luase aici revoluția din 1905. Descumpănit de judecăți atât de contradictorii, guvernul rus a trimis aici o comisie prezidată de senatorul Pahlen, pentru a ancheta toate aspectele tulburărilor pe care le semnala administrația. Constatarea la care a ajuns această comisie ne permite să ne dăm seama mai bine de amploarea unui fenomen atât de derutant: calmul remarcabil al regiunii în 1905; veritabila revoluție colonială din anii care au urmat.

În 1905, populația regiunii era în majoritate de origine străină, dar prezența rusă crea deja mari probleme. Cinci milioane cinci sute de mii de turkestanezi și trei sute douăzeci de mii de ruși: această repartiție poate să pară la prima vedere puțin periculoasă pentru cei dintâi. Dar asta înseamnă să nu se țină seama de anumiți factori. În primul rând, am asistat la o creștere rapidă a numărului rușilor în ajunul războiului. Aproape o șesime din numărul lor, adică cincizeci de mii de persoane, sosite la începutul secolului, erau țărani pe care recoltele proaste din 1905 îi determinaseră să fugă din Rusia centrală în speranța că vor beneficia de împărțirea pământurilor din Turkestan. Or, acești coloniști întârziați vor fi dezamăgiți în așteptările lor, căci timpul împărțirii pământurilor trecuse. Pentru a supraviețui vor căuta soluții precare, rătăcind între oraș și sat, constituind o masă de oameni frustrați, străină, neintegrată în vreun cadru de viață organizată, gata să adune în jurul ei elementele cele mai nemulțumite ale societății. Aceștia sunt muncitorii din micile întreprinderi de prelucrare a bumbacului și a mătăsii, adică aproximativ cincisprezece mii de persoane, și cam tot atâția lucrători de la căile ferate, la care se adaugă două mii de muncitori din mine. Acest ansamblu constituie deja un proletariat. Activitățile lor nu atrag deloc populația de alt neam, așadar este vorba de un proletariat rus. El este întărit de militari, dintre care unitățile însărcinate cu protecția rețelei feroviare merită să ne rețină atenția. Guvernul a încorporat în aceste unități studenți alungați de la universități atunci când avuseseră loc manifestările de la începutul secolului: elemente ultrapolitizate. Aceste unități și proletariatul emergent vor atrage atenția exilaților politici, al căror număr ajunsese de la cincizeci la patru sute – un număr infim, firește, comparativ cu populația regională sau chiar cu cea rusă, dar considerabil prin influența pe care o vor exercita asupra proletariatului. Studenți și exilați vor realiza în sânul masei ruse încă prost organizată o anumită educație politică adunându-i pe muncitori și pe soldați în cercuri restrânse de discuții, încercând să depășească ruptura dintre grupurile de proletari prin intermediul activităților colective. Rolul studenților la „școlile politice de duminică“ ce s-au înmulțit atunci s-a dovedit a fi foarte important: ei vor ști să propage aici ideile pentru care fuseseră excluși din universități și trimiși în exil.

Confruntată cu populația rusă, pe care o unea o nemulțumire surdă și o anumită neîncredere față de populația autohtonă, masa de turkestanezi este

încă puţin conştientă de curentele novatoare care agită celelalte regiuni musulmane din Imperiu. Ea este în mare parte străină de tentativele elitelor sale, adesea cu o dominantă tătară, de a dezvolta o veritabilă conştiinţă naţională şi la fel de străină de progresul ideilor şi mişcărilor politice care agită Rusia. Propagarea slabă a limbii ruse – învăţământul se realizează în cea mai mare parte în şcoli conduse de clerul conservator – contribuie la izolarea celor de alt neam faţă de ruşi.

Pe acest fundal izbucneşte revoluţia din 1905 care ajunge până la marginile Imperiului. În Asia Centrală, sunt vizate locuri precise şi grupuri limitate: centrele feroviare, întreprinderile în care lucrează proletariatul rus şi, gravitând în jurul căilor ferate, ruşii sosiţi mai târziu, şomeri, îndepărtaţi de la împărţirea pământului şi care constituie o masă de manevră deosebit de maleabilă pentru cei care aspiră să adere la evenimentele din Rusia.

Turul flamurii revoluţionare se încheie rapid: 1 mai, vara, octombrie şi în sfârşit noiembrie, când în Asia Centrală se declanşează o grevă generală. La Taşkent ia naştere un comitet revoluţionar care se va transforma în Guvern Provizoriu cu o scurtă existenţă. Mişcarea este, în general, de scurtă durată, căci la fiecare grevă proprietarii de întreprinderi se grăbesc să facă concesii menite să-i convingă pe muncitori să reia lucrul. Cine a participat la această revoluţie sporadică şi limitată? În esenţă, ruşii, feroviarii, muncitorii şi chiar liceenii. Cât despre cei de alt neam, aceştia nu s-au implicat decât în mod cu totul izolat.

O a doua caracteristică a acestei revoluţii rezidă în faptul că participanţii ruşi revendică fie avantaje politice, ca în Rusia, fie avantaje sociale, dar nu se preocupă de soarta celor de alt neam şi nici de problema dominaţiei exercitate în regiune. Fireşte, ei pun sub semnul întrebării legitimitatea autocraţiei, dar fac acest lucru în calitate de ruşi, în propriile lor relaţii cu puterea centrală.

În ceea ce priveşte populaţia musulmană, manifestă un fel de ostilitate în privinţa ei, care se exprimă într-o lozincă pe atunci foarte răspândită: „Daţi-ne pământurile pe care le păstrează indigenii".

1905 este aşadar o mişcare urbană, proletară şi mai ales „albă", în timp ce satul – cu excepţia ruşilor marginalizaţi – rămâne departe de această agitaţie.

Cu toate acestea, totul avea să se schimbe foarte repede şi raportul Pahlen lămureşte această evoluţie rapidă. Comisia constată îngrozită că nu este vorba de niciun fel de răzmeriţă, ci de dezvoltarea unei tâlhării interne ca urmare a revoltei musulmane împotriva dominaţiei imperiale şi a reprezentanţilor ei locali. Tâlhăritul împotriva celor avuţi, a proprietarilor funciari, a existat întotdeauna în Asia Centrală; dar până atunci era vorba de acte izolate sau de revolte limitate. Începând din 1906, apare tâlhăria organizată; adevărate trupe brăzdează Turkestanul, înmulţindu-şi loviturile în forţă, confiscările de bunuri şi agresiunile împotriva proprietarilor bogaţi, dar mai ales împotriva coloniştilor şi administraţiei ruse. Termenul de expropriere, care acoperă în Caucaz activităţile viitoare ale lui Stalin, serveşte drept cuvânt de ordine în Turkestan.

Această mişcare pe care autorităţile ruse o califică drept „adunarea tâlharilor" este privită de populaţia musulmană ca o expresie a revendicărilor sale şi un mod de apărare a intereselor sale împotriva ruşilor. Tâlharii găsesc refugiu în satele musulmane şi aceştia deleagă frecvent câţiva membri ai comunităţii ca să participe la operaţiunile organizate împotriva ruşilor; adesea, chiar şi ţăranii „ajung în rezistenţă" pentru a intra într-o grupă renumită, ai cărei şefi sunt consideraţi eroi ai cauzei naţionale şi ai intereselor celor mai săraci, căci „expropriind" administraţia şi pe coloniştii acesteia, mulţi dintre aceşti tâlhari acţionează ca nişte adevăraţi haiduci ai pădurilor şi îi protejează pe coreligionarii lor săraci, cedându-le chiar o parte din pradă.

În felul acesta, în regiunea Samarkand, admiraţia populară se îndreaptă către un personaj care a intrat în legendă, Namaz, bandit căutat de poliţia rusă, dar ascuns şi adulat de compatrioţii lui.

Comisia Pahlen elaborează un studiu sociologic şi un bilanţ de activitate cu privire la această bandă, care ar fi putut să înspăimânte Petersburgul. Din punct de vedere sociologic, bandele sunt constituite în primul rând din ţărani deposedaţi de pământ de ruşi pe care comisia îi califică în raportul său drept „proletariatul fără pământ". Privaţi de mijloace de existenţă, aceşti „proletari" care comit acte de tâlhărie sunt susţinuţi de toţi ţăranii musulmani, căci ei întruchipează revendicările lor. Mai întâi sociale, acestea au dobândit repede o conotaţie naţională, pentru că Rusia este cea care a luat pământurile celor de alt neam.

În anii 1906--1909, acest tip de tâlhărie pe cale să se transforme într-o adevărată mişcare ţărănească, este încă independent de reacţiile naţionale şi reformatoare ale intelectualităţii, dar, treptat, cele două curente vor fuziona. Până în 1917, tâlhăria şi atacurile împotriva administraţiei ruse se intensifică, iar intelectualii devin tot mai revendicativi pe plan naţional. Ostilitatea faţă de Rusia şi de sistemul colonial va deveni o constantă comună a celor două mişcări. În lumina raportului Pahlen, puterea rusă trebuie să conchidă că în Turkestan domneşte o adevărată „stare de război". Reprezentanţii săi îşi înmulţesc, de altfel, avertismentele: „Nu trebuie ca populaţia de alt neam să ajungă să se îndoiască de puterea rusă; printre cei de alt neam există întotdeauna fanatici care nu aşteaptă decât o ocazie pentru a reedita revolta de la Andijan".

Sensibil la aceste afirmaţii alarmiste, Nikolai al II-lea a decis să aplice Turkestanului o pedeapsă politică. Dacă în prima Dumă, turkestanezii nu erau reprezentaţi, în cea de-a doua Dumă au avut dreptul la cinci delegaţi. La 3 iunie 1907, când aceasta a fost dizolvată, Nikolai al II-lea a modificat legea electorală şi Turkestanul s-a văzut privat de orice fel de reprezentare „din raţiuni de sat şi de război", deşi – aşa redusă cum era –, reprezentarea musulmană fusese păstrată. Dar puterea rusă a tras altă concluzie politică din agitaţia crescândă din regiune: şi anume că numai clerul conservator era capabil să ţină populaţia locală departe de mişcările naţionale şi de influenţa elitei reformatoare. Alianţa cu islamul conservator a devenit din acest moment

cuvântul de ordine pentru această regiune. Puterea a lăsat în seama clerului problema învăţământului şi viaţa culturală, renunţând la visul de a vedea cum se naşte o elită care vorbeşte ruseşte şi se apropie de Rusia.

În adoptarea acestei opţiuni strategice, puterea rusă nu ţinea seama de dezvoltarea intelectualităţii naţionale şi de lupta pe care o ducea aceasta pentru reformarea islamismului împotriva clerului conservator; dintr-odată, această intelectualitate va lupta singură în cadrul sistemului de învăţământ, pentru a forma cât mai repede un tineret musulman modernizat. În opoziţie faţă de Rusia, care a optat pentru conservatori în defavoarea lor, reformatorii se vor apropia în mod cât se poate de firesc de islamul modernizat de coloratură turcă. Împotriva Rusiei, împotriva sistemului colonial, ei vor deveni heralzi ai unui reformism panturc prezentat drept soluţia viitorului pentru Turkestan.

Succesul rapid al întreprinderii şcolare a reformatorilor şi ascendentul lor asupra spiritelor nu vor trece neobservate de anumiţi administratori ruşi. Încă din 1911, guvernatorul general Samsonov a dat alarma, afirmând că, în decurs de numai câţiva ani, absenţa sentimentului naţional din Turkestan a cedat locul unei activităţi naţionale intense. El a tras concluzia că este imperios necesar să se schimbe politica şi să se opună elitelor turco-musulmane modernizate elite rusificate, aşadar să se mizeze pe un sistem şcolar care să propage limba rusă şi să fie capabil să-i atragă pe musulmani. El mai propune să se pună sub un control riguros toate instituţiile de învăţământ musulmane. Analiză justă. Este evident că opţiunile succesive ale Rusiei – „ignorarea islamului" înainte de 1905, cooperarea cu versiunea sa mai conservatoare după 1905 – au condus la necunoaşterea ascensiunii unei elite naţionale orientată către lumea turcă din afara frontierelor şi care devenea garantul unui viitor pentru Turkestan.

Anul 1905 care, din perspectiva unui Turkestan unde domnea *pax russica*, fusese în primul rând o revoluţie a colonizatorului rus s-a aflat la originea apariţiei unei conştiinţe antiruse, aşadar a unei mişcări anticoloniale. În nicio altă parte, *pax russica* nu a eşuat aşa de grav.

Devenind tot mai conştient de statutul său colonial, Turkestanul se va integra în mişcarea panmusulmană aflată în plin avânt şi care conferea o anumită speranţă pentru revendicări. În 1905, la iniţiativa intelectualilor tătari, promotorii unei reuniuni panislamice a Imperiului au cerut autorizaţia de a convoca un congres musulman. Deşi autorizaţia le-a fost refuzată, un prim congres musulman s-a ţinut în ilegalitate la Nijni-Novgorod, în august, şi a reunit între o sută douăzeci şi o sută cincizeci de participanţi sub preşedinţia a doi tătari, Gasprinski şi Iusuf Akciura, şi a unui azer, Ali bei Topcibaci. Congresul a avut două momente importante: crearea unei uniuni destinate, după întemeietorii ei, să-i reunească pe toţi supuşii musulmani ai Imperiului şi votarea unei rezoluţii în care se enumerau toate revendicările participanţilor la congres. Două dintre ele erau deosebit de novatoare: cererea de drepturi politice, civile şi religioase egale pentru musulmani şi ruşi, dreptul de a înfiinţa o organizaţie unitară a musulmanilor cu convocarea de congrese periodice.

Participanţii la congres şi-au afirmat voinţa de a crea o organizaţie comună întregului islam rus, divizat în şaisprezece regiuni plasate sub autoritatea unei adunări alese de un congres regional, toate aceste adunări la un loc constituind Adunarea Centrală a Uniunii Musulmanilor, cu sediul la Baku. În ultimă instanţă, numai organizaţia de la Kazan (centrul regiunii Volga superioară) a fost înfiinţată. Ea a convocat un al doilea congres musulman în capitala Imperiului, în ianuarie 1906. Încă o dată, această reuniune nu fusese autorizată; oficial, participanţii ei se duceau la banchete – era „primăvara banchetelor", deja evocată –, „acoperirea" legală a congresului interzis. Aceasta a fost o ocazie de a se evalua progresele politice realizate în câteva luni, căci lucrările congresului au fost consacrate elaborării unei strategii vizând asigurarea succesului electoral al musulmanilor în Dumă şi definirea mijloacelor de participare. După mai multe dezbateri sterile şi o opoziţie foarte puternică din partea reprezentanţilor Crimeii şi ai Caucazului, majoritatea a decis să se afilieze la un partid rus, Partidul Constituţional Democrat (numit K.-D. sau Cadet).

Şase luni mai târziu, un al treilea congres, reunit în mod legal, de astă dată tot la Nijni-Novgorod a primit reprezentanţi ai tuturor mişcărilor politice musulmane, cu excepţia social-democraţilor, încă ultraminoritari. Acest congres a căzut de acord asupra unei strategii – să se utilizeze Duma pentru a se prezenta revendicările cele mai urgente: egalitatea în drepturi, organizarea unui învăţământ musulman, dar finanţat de stat, fără intervenţie rusă şi fără impunerea limbii ruse; în sfârşit, reformă agrară de anvergură care să-i împroprietărească cu pământ pe cei care fuseseră deposedaţi (este vorba fireşte de ţăranii musulmani victime ale coloniştilor). Deşi musulmanii fuseseră reprezentaţi în patru Dume – douăzeci şi cinci de deputaţi în prima; treizeci şi cinci în cea de-a doua; zece în a treia; şapte în ultima – participarea lor nu s-a soldat cu rezultatele scontate, căci nimeni nu le dădea nicio atenţie şi nici un partid politic, nici măcar K.-D. la care intenţionaseră să se afilieze, nu a susţinut revendicările lor. Crezuseră că soluţiile parlamentare le vor reglementa problemele; speranţele lor irosite vor avea consecinţe cât se poate de grave. Dându-şi seama de indiferenţa liberalilor europeni, chiar şi a acelora care erau şi ei dominaţi, ca polonezii din Imperiu, musulmanii se vor orienta către soluţii inspirate de o viziune colonială şi antirusă. Descurajaţi de constatarea că reformele moderate nu pot fi obţinute pe cale legală, convinşi de izolarea lor, se vor apropia de partidele socialiste şi, pentru a se înţelege cu ele, se vor radicaliza. Singurul învingător adevărat în această luptă îndelungată va fi naţionalismul antirus.

Capitolul VIII
Când se deschide „închisoarea popoarelor"

Zguduit de înfrângerea din 1904 şi de revoluţia din 1905, Imperiul nu era totuşi la capătul puterilor. Fireşte, Nikolai al II-lea a acceptat cam fără voia lui să tragă învăţăminte din evenimentele tragice din 1904–1905 şi să reformeze regimul din punct de vedere politic, lăsându-l să evolueze de la monarhia absolută către un sistem constituţional. Dar el nu-şi imagina atunci că raporturile cu popoarele dominate ar trebuit să sufere schimbări. Dimpotrivă, el considera că spaţiul imperial era un fel de „rezervă" a monarhiei; unitatea dintre Centru şi periferie avea, în gândirea lui, soliditatea unei dogme.

Luând cuvântul în faţa celei de-a treia Dume, preşedintele Consiliului, Stolîpin, încerca să-i convingă pe deputaţii polonezi, nemulţumiţi de faptul că erau trataţi inegal, de şansele mari pe care le aveau: „Priviţi lucrurile din punctul nostru de vedere şi veţi recunoaşte că nu există soartă mai fericită decât cea a cetăţeanului rus... şi atunci veţi avea toate drepturile". Stolîpin nu credea în existenţa unei „probleme naţionale" în cadrul Imperiului şi nu a ezitat – ca să dea substanţă programului său de reformă agrară – să-i îndemne pe ţăranii ruşi să se exileze în Siberia, în Extremul Orient şi în Asia Centrală pentru a găsi acolo terenuri agricole, uitând faptul că în aceste regiuni indigenii nu încetaseră să-şi manifeste ostilitatea faţă de colonizarea rusă.

Să uităm naţiunile

Între 1905 şi 1914, s-au luat multe decizii care atestă refuzul puterii imperiale de a ceda în faţa aspiraţiilor naţiunilor. Reducerea reprezentării lor în Dumele succesive a fost un prim semn. Legile fundamentale din 1906, care atestau existenţa unei vieţi parlamentare, recunoscuseră dreptul la vor pentru toate grupurile etnice, inclusiv cei de alt neam şi evreii. Consecinţa a fost că, în cadrul primei Dume, ruşii abia dacă mai reprezentau majoritatea (două sute şaptezeci de deputaţi faţă de două sute de altă etnie), chiar dacă reprezentarea grupelor etnice era foarte inegală, ponderea principală revenind ucrainenilor şi polonezilor. Dar începând cu a doua Dumă, ponderea ruşilor a devenit mai însemnată. Şi când aceasta a fost dizolvată, voinţa de a reprezenta diversele naţiuni oarecum echitabil a cedat locul unei concepţii de inechitate, expusă în Manifestul din 3 iunie 1907: „Duma, creată pentru a consolida statul rus, trebuie să fie rusească prin spiritul ei". Articolele I şi 3 din legea fundamentală

din 23 aprilie 1906 dădeau indicații cu privire la noile orientări în problema națională și precizau că „Statul rus este unitar și indivizibil“ și „limba rusă [...] este limba oficială a statului“. Reglementarea folosirii limbilor locale în instituțiile oficiale era specificată în dispozițiile speciale. Apoi, legea electorală din 1907 a modificat profund condițiile de reprezentare, ceea ce a făcut ca în ultimele două Adunări să se constate o creștere constantă a numărului de ruși și excluderea unor anumite grupuri – respectiv musulmanii din Turkestan și din Stepă.

Pe parcursul anilor premergători războiului, guvernul a revenit adesea asupra concesiilor pe care le acordase anterior. Astfel, Finlanda, care își văzuse recunoscut statutul aparte în 1905, a fost lipsită de el în 1910. Același lucru s-a întâmplat și în Polonia, unde concesiile în problemele de școală și administrație au fost abolite. Ucrainenilor li s-au impus interdicții care afectau manifestările culturale, un loc important în cadrul acestora revenind publicațiilor în limba lor. Departe de a frâna sentimentul național al celor trei țări, aceste dispoziții l-au exacerbat și ucrainenii, constatând statutul privilegiat al fraților lor înglobați în Imperiul Austro-Ungar, au găsit aici un argument pentru a contesta soarta care le era rezervată în Rusia.

Afirmarea supremației ruse și a unității Imperiului: aceste trăsături nu sunt suficiente pentru a descrie atitudinea puterii față de naționalități. Firește că Imperiul era împins în această direcție de îngrijorarea pe care i-o inspirau evenimentele din 1905, precum și de creșterea naționalismului rus, exacerbat de umilința înfrângerii suferite în fața Japoniei și alimentat de un profund antisemitism. În același timp, unii dintre oficialii ruși erau îngrijorați de consecințele acestei tendințe rusificatoare. Elitele liberale alese în Dume – mai ales K.-D. – și oameni de stat precum Witte, guvernatorii ca „viceregele din Caucaz“, Voronțov-Dașkov, făceau presiuni pentru a se reveni la o politică națională mai flexibilă. Dar aceste fluctuații între rusificare și centralizare și cele câteva încercări timide de a se atenua o politică ostilă naționalităților nu au generat niciun fel de opțiuni coerente, ceea ce n-a făcut decât să alimenteze în ultimă instanță deziluziile și frustrările.

În plus, veritabila problemă politică, cea a evoluției statului către un anumit federalism propriu pentru aplanarea neliniștilor de la periferie, nu s-a pus niciodată cu adevărat la nivelul cel mai de sus al puterii. Ezitarea continuă cu privire la raporturile între putere și periferie a sfârșit prin a convinge elitele naționale că era sarcina lor să rezolve problema și de a propune, eventual de a opune, soluții clare în fața unei puteri indecise cu privire la viitorul popoarelor Imperiului. Și de aceea dezbaterea referitoare la chestiunea națională, neluată în calcul mult timp de Centru, va dobândi o nouă dimensiune începând din 1914, cu protagoniști ostili Imperiului și a căror influență la periferie va fi tot mai mare.

Să reformăm sau să distrugem Imperiul?

Ignorată de putere, problema naţională inspirase totuşi o dezbatere care se desfăşurase tot timpul cât durase Imperiul.

Primii care şi-au pus întrebări au fost decembriştii, eroii revoluţiei eşuate din 1825. Inspiraţi de exemplul american, aristocraţii liberali care dezbăteau pe atunci viitorul Imperiului propuneau încheierea centralismului şi reorganizarea statului rus pe baze federale pentru a permite afirmarea aspiraţiilor naţiunilor. Pentru ei, nu putea exista progres democratic în Rusia, fără ca popoarelor dominate să li se acorde drepturi egale cu ale ruşilor.

Fireşte că decembriştii nu au fost unanimi în propunerile referitoare la „libertatea naţiunilor". Unii dintre ei doreau să li se recunoască tuturor o autonomie largă; alţii se temeau ca o astfel de soluţie să nu ducă la separatism şi la dizlocarea Rusiei.

Nimic mai dificil decât să vrei să reconciliezi interesul naţional rus cu cel al naţiunilor şi istoria va arăta în continuare – istoria secolului al XX-lea – că nu există nicio soluţie pentru a asigura acest echilibru. Această temă dificilă nu a fost dezbătută numai de ruşi. La Kiev, confreria Chiril şi Metodiu – societate secretă înfiinţată în 1846 de tinerii intelectuali – includea în programul ei aspiraţiile naţionale asociate cu dorinţa de a transforma Imperiul din punct de vedere politic. La primul punct, programul confreriei era foarte precis şi bine articulat: se cerea independenţa statelor slave regrupate în cadrul unui vast stat federal. În acest proiect, limba reprezenta o componentă esenţială a naţiunii, şi o trăsătură deosebit de originală a acestui stat federal era aceea că Kievul fusese ales drept viitoare capitală. Aceste idei au fost elaborate de marele istoric ucrainean Mikola Kostomarov, care pleda pentru întoarcerea la vechea tradiţie a Rusiei kievene, aşadar la originile politice ale Rusiei. Acestea se aflau în „federalism", scria el, adăugând că deriva către un model centralizat era consecinţa adoptării de către prinţii de la Moscova a principiilor centraliste şi ierarhizate ale statului mongol. „Adunarea ţinuturilor ruse" marcase, după părerea lui, o ruptură radicală cu tradiţia istorică şi triumful modelului politic mongol.

Dezbaterea avea să câştige şi mai mult în forţă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când revendicările naţionale s-au înmulţit în cadrul celor două mari imperii multinaţionale, Rusia şi Austro-Ungaria. Şi din Ucraina a venit atunci ideea salutară. În anii 1880, Mihailo Dragomanov, intelectual ucrainean influent, a elaborat un program federalist pe care dorea să-l extindă în tot Imperiul. El era ostil mişcărilor separatiste, pe care le considera produsele unui naţionalism exacerbat, periculos pentru pacea dintre naţiuni, dar respingea la fel de ferm soluţiile centraliste. Federalismul, credea el, trebuia să dea un răspuns satisfăcător aspiraţiilor naţionale, să favorizeze o convieţuire paşnică între naţiuni contribuind, în acelaşi timp, la dezvoltarea unei adevărate conştiinţe internaţionaliste. Spaţiul federal pe care îl imagina el trebuia să acopere tot

estul Europei, populat de slavi, dar şi de neslavi, şi să ia forma unui stat care grupează în cadrul unui sistem egalitar regiunile ruse şi regiunile ucrainene.

Această „uniune liberă" a naţiunilor nu prefigurează ea de fapt statul multinaţional sovietic, chiar dacă Dragomanov intenţiona să protejeze destinele naţionale, în timp ce varianta sovietică le supusese statului federal? Oricum, nu trebuie deloc subestimată influenţa ideii federaliste în Rusia, mai ales datorită faptului că ea a contribuit la dezvoltarea panslavismului.

În 1863, eşecul insurecţiei poloneze i-a făcut pe polonezi să iniţieze o dezbatere mai radicală, la care socialismul, divizat în privinţa problemei naţionale, avea să propună mai multe răspunsuri. Agitaţia intelectuală asupra acestei probleme nu este mai puţin vie în Transcaucazia, unde georgienii şi armenii se grupează în jurul unor partide politice, câştigând tot mai multă influenţă pe măsură ce propunerile lor pun în evidenţă chestiunea naţională.

Începând din 1900, Internaţionala Socialistă preia această temă de discuţie. Să ne amintim că problema naţiunilor nu îi preocupase deloc pe Marx şi pe Engels. Fireşte că amândoi îşi dăduseră multă osteneală pentru a înţelege problemele istorice concrete puse de situaţia naţiunilor şi constataseră că în epoca capitalismului jucau un rol incontestabil. De aici şi siguranţa lor – mai mult act de credinţă decât raţionament – că triumful proletariatului va avea drept consecinţă dispariţia naţiunilor. Au considerat, aşadar, că această categorie istorică temporară, legată de era capitalismului în ascensiune şi a luptei de clasă, este un fenomen care nu merită să atragă prea mult atenţia socialiştilor. În 1896, la Congresul de la Londra, Internaţionala a II-a, fidelă concepţiilor fondatorilor săi, dar confruntată cu ascensiunea forţelor naţionale, a tras concluzia că lupta lor trebuia să fie legată de lupta de clasă, dar să aibă o poziţie subordonată acesteia.

Socialiştii din imperiile multinaţionale, care trăiau zilnic realitatea relaţiilor dintre naţiuni, erau divizaţi în privinţa soluţiilor potrivite. Marxiştii austrieci se gândeau la o reformă a Imperiului – iar Austro-Ungaria era deja angajată pe această cale – pentru a rezolva problema naţională. În faţa lor, ruşi apropiaţi de Lenin puneau în prealabil condiţia unei rupturi radicale cu sistemul politic existent.

În prima tabără, Karl Kautsky, Karl Renner şi Otto Bauer vor avea permanent în minte situaţia concretă a Imperiului Bicefal. Kautsky a avut marele merit de a inaugura dezbaterile socialiste asupra faptului naţional în cartea pe care i-a consacrat-o, *Naţionalitatea modernă*, unde naţionalitatea este prezentată ca o realitate culturală imposibil de negat, a cărei formă primordială de manifestare este limba. Renner, jurist de formaţie, urmăreşte această cale străduindu-se să înscrie naţiunea în cadrul politic al statului, căruia îi atribuie un rol de organizator al vieţii naţionale. Dar încă şi mai mult decât Kautsky şi Renner, Otto Bauer este cel care face să progreseze în mod decisiv dezbaterea pe această problemă complexă.

În lucrarea sa *Chestiunea naţionalităţilor şi social-democraţia*, Bauer

urmăreşte un dublu obiectiv: să furnizeze naţiunilor argumente corespunzătoare pentru consolidarea conştiinţei de sine şi să elibereze mişcarea muncitorească de „ipoteca" naţională reconciliind-o cu naţiunile ale căror aspiraţii le recunoaşte. Lui îi datorăm următoarea definiţie: „Naţiunea este ansamblul oamenilor legaţi printr-o comunitate de caractere". Din punctul lui de vedere, destinul naţiunii ţine în primul rând de istoria comună a oamenilor care o compun, de comunitatea de caractere care decurge în primul rând din limba folosită în comun. Spre deosebire de Marx, Bauer consideră că naţiunea nu este o categorie efemeră legată de o anumită fază a luptei de clasă, ci este o realitate permanentă a istoriei umane şi îi va supravieţui. Socialismul trebuie aşadar să ofere ca perspectivă fiecărui muncitor nu depăşirea naţiunii, ci însuşirea acesteia. Dacă „muncitorii nu au patrie", aşa cum scria Marx, aceasta se datorează faptului că cei bogaţi le-o confiscă şi socialismul are menirea să le-o restituie.

Aşadar, în gândirea lui Otto Bauer, internaţionalismul proletar implică o coexistenţă armonioasă între naţiuni. Dar mai trebuie să definim şi mijloacele acesteia. Cultura, adică limba şi conştiinţa istorică, fiind componenta esenţială a naţiunii, înseamnă că soluţia o constituie autonomia culturală extrateritorială personală. De aici diferenţierea între domeniul statului, ale cărui competenţe trebuie să fie limitate la problemele de interes general, şi principiul autodeterminării personale extrateritoriale, care guvernează raporturile sociale. Otto Bauer a reflectat îndelung asupra raporturilor dintre culturile naţionale şi cultura proletară şi a tras concluzia că este necesar ca acestea să fie echilibrate într-un ansamblu coerent în care cele dintâi vor fi partea exterioară şi vizibilă. Un mare detractor al lui Otto Bauer, Stalin – şi vom mai reveni la el – a preluat de la el principiul acesta şi l-a folosit în propria sa definiţie cu privire la armonizarea culturilor existente în Rusia.

La periferia Imperiului, mai exact, în Transcaucazia, partidele naţionale au îmbrăţişat ideile marxiştilor austrieci, în principal pe cele ale lui Otto Bauer. Menşevicii georgieni au preluat ideea autonomiei culturale extrateritoriale, şi lucrările lui Bauer, traduse în limba rusă, au provocat dezbateri înflăcărate în Georgia.

Vom înţelege mai bine această orientare în lumina evoluţiei politice a Rusiei după 1905: Imperiul ripostase în faţa afirmării crescânde a aspiraţiilor naţionale adoptând dispoziţii conservatoare, revenind chiar la statutul existent şi punând un accent brutal pe rusificare. În faţa acestei reacţii de autoritate, partidele politice ruse care acţionau în mediul naţional – în special socialiştii – refuzau să-şi imagineze o destrămare a Imperiului, limitându-se să caute mijloacele necesare pentru a asigura minorităţilor o existenţă naţională autonomă. Cât despre social-democraţia rusă, aceasta nu se putea mulţumi să urmeze gândirea lui Marx, puţin preocupat de chestiunea naţională, căci acţiunea se plasa în cadrul unui imperiu multinaţional; ea nu dorea să adere la tezele austro-marxiste, deşi erau seducătoare pentru naţionalităţi.

Problema evreiască a contribuit suplimentar la conferirea unei dimensiuni

particulare în cazul dezbaterii problemei naţionale din Rusia. Ponderea clasei muncitoare evreieşti în Imperiu explică în mare măsură luarea în considerare de către partidele socialiste ruse a problemei naţionale. Într-o ţară în care această clasă era încă, la finele secolului al XIX-lea, puţin numeroasă şi neorganizată, proletariatul evreu, concentrat, relativ mai bine instruit decât ruşii, conştient de specificul său datorită mediului antisemit în care trebuia să supravieţuiască, a constituit vârful de lance al acestei atitudini. Foarte de timpuriu mişcarea muncitorească evreiască, ce nu dorea iniţial decât să se integreze în clasa muncitoare rusă, se divizase în partizani ai asimilării şi partizani ai plecării către Pământul Făgăduinţei, pe care îi încuraja sionismul, născut tot în Imperiu. Aşa a luat naştere în 1897 Bund-ul. Mişcare muncitorească evreiască, îşi găsise originea în îngrijorarea intelectualilor evrei marxişti – avându-l drept cel mai strălucit reprezentant pe Martov – care erau perfect asimilaţi, dar resimţeau foarte puternic prăpastia ce îi separa, ba chiar îi opunea pe muncitorii ruşi muncitorilor evrei. Pentru a ieşi din această situaţie, ei revendicau, fireşte, egalitatea naţională; dar îşi imaginaseră ca o primă etapă crearea unui partid muncitoresc specific care să favorizeze dialogul evreilor cu ruşii.

Bund-ul a adoptat programul marxist austriac. Pentru acest partid, evreii, dispersaţi în Imperiu, lipsiţi de un teritoriu propriu, uniţi prin conştiinţa discriminării ai cărei victime erau, trebuiau să fie recunoscuţi ca naţionalitate şi să beneficieze, în această calitate, de autonomia culturală extrateritorială. Această revendicare s-a lovit de opoziţia marxismului ortodox rus, reprezentat mai întâi de Plehanov, partizan al „egalităţii pentru toţi cetăţenii, fără deosebire de religie sau naţionalitate“ şi mai ales de Lenin, care refuza categoric să slăbească unitatea Partidului Social-Democrat pe cale să se nască supunându-l exigenţelor grupurilor naţionale. Unitatea partidului, obsesia lui Lenin, nu se putea împăca cu aspiraţiile Bund-ului, şi nici măcar cu existenţa lui: Lenin a provocat ruptura cu acesta încă din 1903. Dar revoluţia din 1905 şi agitaţia crescândă de la periferia Imperiului l-au convins de necesitatea de a elabora poziţii precise cu privire la chestiunea naţională.

Dacă pe fond – naţiunea ca o categorie istorică efemeră – Lenin rămâne fidel faţă de Marx, el nu poate ignora ecoul pe care îl au tezele marxiştilor austrieci printre elitele naţionale şi divizarea partidelor în această chestiune. La Congresul de la Londra din 1907, social-democraţii caucazieni insistă ca social-democraţia rusă să accepte formarea organizaţiilor naţionale în cadrul său. Partidele sau grupurile socialiste din Imperiu cer recunoaşterea faptului naţional în programele lor.

Menşevicii, care atrag o parte din membrii Bund-ului, dar şi Troţki, vor impune la Viena, în 1912, elaborarea unui program naţional şi îşi vor afirma clar intenţia de a determina recunoaşterea de către Partid a principiului autonomiei culturale. Socialiştii revoluţionari au înscris încă din 1905 în programul lor o amplă autonomie şi principiul federal. Dacă Plehanov, părintele

social-democrației ruse, persistă în atitudinea sa de refuz, Lenin, mai pragmatic și dornic să evite ca partidul lui să fie slăbit de propunerile ispititoare ale menșevicilor sau ale social-revoluționarilor, devine foarte rapid conștient de necesitatea de a riposta în fața nerăbdării naționaliștilor.

Răspunsul lui va fi de principiu. Într-un cadrul temporal determinat – cel în care domnește încă capitalismul – și într-un spațiu precis – imperiul multinațional rus – el admite necesitatea recunoașterii problemei naționale cu implicațiile sale. Raționamentul lui nu este deci valabil decât pentru perioada precedentă revoluției și triumfului clasei muncitoare. La acest răspuns, el mai adăugă două evoluții: cea cu a cărei elaborare îl însărcinează pe unul dintre apropiații lui, Djugașvili, zis Stalin, pe care îl califică drept „cel mai bun georgian"; și propria sa contribuție la problemă, care domină în scrierile lui din anii 1913–1914.

În anul 1913 îi încredințează „celui mai bun georgian" sarcina de a-i răspunde lui Otto Bauer. Alegerea este judicioasă. Venit din Caucaz, regiune etnică foarte complexă, Stalin este conștient de realitățile naționale, mai mult decât oricare alt bolșevic. Fidel lui Lenin, el luptă necontenit împotriva menșevicilor georgieni și le opune intransigența pozițiilor bolșevice. În sfârșit, în momentul în care șeful bolșevicilor face apel la el, el se află în exil la Cracovia, așadar, disponibil. El va executa comanda care i s-a dat scriind un articol lung: „Marxismul și chestiunea națională", care firește că nu răspunde pe deplin așteptărilor lui Lenin. Cu toate acestea, contribuția georgianului este departe de a fi neglijabilă. Mai întâi, prin definiția propusă de el pentru națiune: „comunitate stabilă, constituită istoric, comunitate de limbă, teritoriu, viață economică și formație psihică, ce se traduce într-o comunitate de cultură". Dacă lipsește unul singur dintre aceste criterii, națiunea încetează să mai existe. Chiar dacă Stalin o situează în cadrul capitalismului ascendent, așadar sugerează caracterul ei temporar, el contrazice poziția lui Marx și Lenin enumerând caracteristicile națiunii care presupun permanență și stabilitate. Această lucrare, destinată să combată tezele marxiștilor austrieci, este în realitate impregnată de ele, căci probabil că realitățile caucaziene cântăriseră greu în raționamentele autorului.

Fără îndoială că acesta este motivul pentru care Lenin s-a apucat ceva mai târziu să trateze el însuși problema într-o lucrare intitulată *Asupra dreptului națiunilor la autodeterminare*, pe care a completat-o ulterior prin mai multe articole. Această contribuție a lui Lenin la dezbatere subliniază întreaga dificultate a problemei. Pe fond, nu este mai dispus decât Marx sau Rosa Luxemburg să recunoască un statut pentru națiune. La fel ca și ei, el nutrește convingerea că proletariatul trebuie să fie capabil să se ridice deasupra diferențelor naționale; dar a fost constrâns să constate că, acolo unde există o problemă națională – în Rusia în primul rând – ignorarea ei duce la slăbirea mișcării muncitorești, ba chiar la dezbinarea ei. Pentru Lenin, lupta de clasă are drept finalitate și sarcină istorică asigurarea unității clasei muncitoare care

poate, ea singură, să anuleze diversitățile naționale. Dar pentru a ajunge acolo, admite necesitatea unui compromis cu principiile sale, adică o alianță tactică și temporară cu națiunile, ceea ce le asociază la lupta muncitorească. Din acest moment, pentru a da forță acestei tactici, trebuie să se recunoască națiunilor „dreptul la autodeterminare până la separare și formarea unui stat independent". Raționând astfel, Lenin urmărea un singur scop: să asigure în ultimă instanță victoria clasei muncitoare și a internaționalismului, pentru a face să apară, după revoluție, un stat proletar unificat. Fraza referitoare la autodeterminare trebuie să liniștească națiunile neîncrezătoare și frustrate, dar ea are și funcția de a lichida șovinismul națiunii dominante. Astfel, ceea ce ne propune Lenin aici este o pedagogie a internaționalismului. Dar pe termen lung, adică pentru revoluție și statul care se va naște de aici, el refuză federalismul – nu mai are sens să se facă loc națiunilor în organizarea postrevoluționară, așadar nici altei forme de autonomie. Autodeterminarea nu este valabilă decât pentru stadiul capitalismului, ca „excepție de la principiul general al centralismului democratic", scrie el, și adaugă imediat: „Separarea nu intră deloc în programul nostru".

În 1913, Lenin îi scrie lui Gorki: „Un război între Austria și Rusia ar fi foarte profitabil pentru revoluție. Dar sunt puține șanse ca Franz Iosif și Nikki[6] să ne facă această plăcere." Războiul pe care îl dorește, dar în care nu crede, va izbucni la puțin timp după aceea, opunând Puterile Centrale – și nu numai Austria – Rusiei. Scandalizându-i pe Plehanov și chiar pe Troțki, Lenin va afirma imediat că înfrângerea Rusiei va fi șansa revoluției și că trebuie să contribuie la aceasta folosind diverse mijloace, printre care și propaganda defetistă și agitația națiunilor. Radicalismul lui îi afectează nu numai pe majoritatea bolșevicilor, ci și elitele naționale care nu sunt câtuși de puțin pregătite pentru un astfel de discurs defetist.

Indiferent la critici, Lenin va continua să reflecteze și, constatând dificultățile militare ale Rusiei, va merge mai departe de afirmațiile din 1913, cu privire la faza prerevoluționară, și va contura viitorul pe care îl prevede. Cum să facă pentru ca autodeterminarea care va însoți descompunerea Imperiului să nu prejudicieze existența statului muncitoresc? Își imaginează deja răspunsul: autodeterminarea obținută în favoarea revoluției va avea drept actor burghezia sau o clasă muncitoare slabă, ceea ce o va face revocabilă. În schimb, atunci când proletariatul național va triumfa, el va trebui să se autodetermine la rândul său, în funcție de interesele sale de clasă, și va dori să se unească cu statul proletar de care a fost separat – unire irevocabilă, pentru că va fi întemeiată pe idealurile proletare.

Această teorie va fi pusă la încercare începând din 1917; dar, înainte de aceasta, războiul și strategiile antiruse ale statelor beligerante vor accelera procesul de descompunere a Imperiului.

[6] Nikolai al II-lea.

Încă din 1914, toţi beligeranţii se gândeau la utilizarea armei autodeterminării naţiunilor pentru a-i slăbi pe adversarii lor. Prima manifestare publică a acestui recurs la arma naţională a fost Conferinţa Naţionalităţilor, care a avut loc la Lausanne în iunie 1916. Uniunea Naţionalităţilor, înfiinţată în ajunul războiului pentru a dezbate în mod imparţial, se credea, problemele tuturor naţiunilor, organizase această conferinţă pentru a slăbi Imperiul Austro-Ungar. Dar proiectul s-a transformat rapid într-o întreprindere antirusă. Uitând proiectul iniţial, relativ echilibrat, reprezentanţii Puterilor Centrale şi-au unit eforturile la Lausanne pentru ca Imperiul Rus să fie pus sub acuzare de supuşii lui neruşi. Fireşte că aceştia erau relativ prudenţi în afirmaţiile şi revendicările lor, care mergeau de la egalitatea în drepturi la autonomie în cadrul unei federaţii. Au existat totuşi şi două excepţii care atestă o oarecare radicalizare a spiritelor. Un delegat finlandez şi un delegat al turcilor djagatai – adică din Asia Centrală – au cerut independenţa completă pentru popoarele lor. Fără îndoială, ei exprimau păreri minoritare, dar marea revoltă care urma să izbucnească câteva săptămâni mai târziu în Stepă va demonstra că aceste lozinci extremiste nu erau străine evoluţiei spiritelor la periferia Imperiului.

Marea revoltă a Stepei

La originea revoltei din Stepă s-au aflat războiul şi nevoile umane pe care le presupunea acesta. Înfrângerile cauzate Rusiei de armatele Puterilor Centrale antrenaseră pierderi teritoriale importante, privând Imperiul de un mare număr din supuşii lui polonezi, lituanieni, bieloruşi şi baltici; ele dezvăluiseră în acelaşi timp naţionalităţilor slăbiciunea celui care le domina. Victoriile germanilor i-au incitat pe unii să pună sub semnul întrebării legăturile lor cu Imperiul. Criticile formulate la Conferinţa de la Lausanne au exprimat această conştientizare bruscă a zdruncinării colosului rus şi a posibilităţilor care se deschideau pentru activităţile naţionale. Dar mai ales pierderile umane din luptele din 1915–1916 au avut cele mai grave consecinţe la periferia Imperiului. La 15 iunie 1916, guvernul a decis să facă apel la cei de alt neam pentru a-şi completa unităţile. De când fuseseră cuceriţi, aceştia fuseseră scutiţi de orice obligaţii militare. Fireşte că li s-a precizat că nu se punea problema să fie trimişi pe front, ci să întărească batalioanele muncitoreşti din spatele acestuia. Dar decizia i-a indignat pe cei vizaţi, cu atât mai mult cu cât ea coincidea cu exasperarea crescândă a populaţiei din Stepă şi din Turkestan, în faţa penuriei de terenuri. Valurile de colonişti se reduseseră, evident, în 1915–1916, dar situaţia celor de alt neam decât ruşi rămânea precară. Dacă mai adăugăm şi faptul că guvernul rus înfiinţase în regiune lagărele de prizonieri de război, înţelegem şi mai bine cât de mult crescuse presiunea economică exercitată asupra locuitorilor. Şi mai înţelegem că erau întrunite toate condiţiile pentru o reacţie violentă, chiar dacă, în mod ciudat, puterea centrală şi chiar autorităţile ruse locale erau convinse că în zonă continua să domnească liniştea.

La 4 iulie 1916 a izbucnit o revoltă în ţinuturile uzbece. Violenţele s-au înmulţit şi reprimarea lor cu ajutorul armatei nu a avut alt efect decât să le deplaseze în alte zone. Revolta a părăsit rapid ţinuturile uzbece şi a ajuns în câmpiile kirghize, unde a luat cu totul alte dimensiuni, cele ale unei rebeliuni generale.

Problema pământului era deosebit de acută în ţinuturile kirghize. Aici coloniştii fuseseră mai lacomi şi tensiunile locale erau puternice chiar şi înainte de decretul din 15 iunie. Semnele premergătoare ale conflictului fuseseră numeroase, şi coloniştii, îngrijoraţi de agitaţia din jurul lor, se înarmau. Cât despre indigeni, aceştia stătea cu urechea ciulită la zvonurile care anunţau noi confiscări. Dunganii care veniseră din China în secolul al XIX-lea se întorceau acasă convinşi de seriozitatea unei astfel de ameninţări. Şi la 6 august totul a explodat. Organizaţi în detaşamente de câteva mii de oameni, indigenii au pornit la atac împotriva localităţilor cu populaţie rusă şi a posturilor militare, distrugând în calea lor toate simbolurile vieţii europene. Coloniştii au făcut apel la armată, s-au constituit în grupe de autoapărare şi au profitat, atunci când erau în poziţii de forţă, pentru a smulge alte pământuri de la proprietarii lor. A urmat o baie de sânge. Nomazii şi ţăranii fără pământ s-au adunat în jurul unui şef., Amangeldi Uli, care va deveni ulterior unul dintre importanţii conducători comunişti din Asia Centrală. El a asediat Turgay, electrizând trupele cu sloganuri care făceau apel în acelaşi timp la războiul sfânt împotriva ruşilor şi la restituirea pământurilor către proprietarii lor legitimi. Generalul Lazarev, care răspundea de apărarea în câmpie, a reuşit în cele din urmă să înăbuşe revolta, dar Amangeldi Uli a refuzat să depună armele până la amnistia generală, care nu va fi proclamată decât după Revoluţia din Februarie de către Guvernul Provizoriu. Bilanţul revoltei a fost cumplit: mai multe mii de ruşi şi peste o sută de mii de kazahi şi kirghizi şi-au găsit moartea, în timp ce două sutc de mii de nomazi au fugit spre Kazahstanul chinez. Zdrobiţi, victime ale unor noi deposedări de pământuri, cu turmele masacrate, nomazii aveau să abordeze era postrevoluţionară într-o stare de slăbiciune extremă, iar bolşevicii, ajungând la putere, au pus capăt definitiv modului lor de viaţă şi i-au exterminat.

În Turcmenia, ordinele de mobilizare au provocat fireşte o anumită opoziţie, dar triburile, prudente, nu au mers până la revoltă. Confruntările cu trupele ruse, atacurile şi sabotajele periodice ale căilor de comunicare – toate acestea au reprezentat o hărţuire a ruşilor care s-a încheiat cu un exod masiv al nomazilor către Persia şi Afganistan.

În sfârşit, Turkestanul a fost teatrul unei veritabile lupte de gherilă care a durat câteva luni; dar generalul Kuropatkin dispunea de mijloace militare importante şi a reuşit să-i înfrângă pe răsculaţi izolându-i şi înfometându-i. Numeroşi kirghizi au fost exilaţi în regiunea inospitalieră Narîn unde nu puteau găsi mijloace de subzistenţă.

Revoltele din Stepă s-au soldat pentru populaţiile sedentare şi nomade din Turkestan cu imense pierderi umane, o sărăcire generală şi acapararea de către

ruşi a tuturor pământurilor încă disponibile. În această teribilă înfruntare, indigenii nu au fost nici ascultaţi, nici sprijiniţi de partidele ruse de opoziţie, care erau totuşi active în Asia Centrală din 1905. Aceste partide au ignorat regiunea pe parcursul lunilor de revoltă şi nicio voce rusească nu s-a ridicat pentru a protesta împotriva represaliilor şi a confiscărilor. Prăpastia dintre ruşi şi această periferie colonială s-a lărgit atunci foarte mult şi nu vor mai trece decât câţiva ani până vom putea măsura consecinţele a ceea ce era deja un divorţ între comunităţi. Elitele naţionale novatoare erau descumpănite; nu avuseseră iniţiativa protestului şi nu au ştiut cum să-i susţină pe protestatari, dacă nu punem la socoteală cele câteva mitinguri înflăcărate la care cuvintele pătimaşe au fost mai numeroase decât deciziile. În cele din urmă, clerul conservator a fost cel care s-a dovedit mai activ în această perioadă. Influenţa sa era mare printre sedentari, mai puţin mare printre nomazi, dar tema războiului sfânt dintre ruşi şi musulmani se împletea cu protestele celor săraci împotriva coloniştilor bogaţi, contribuind la asigurarea unei enorme popularităţi. Revolta din 1916 prefigurează deja direcţia pe care o va lua, în această parte colonială a Imperiului, revoluţia din 1917.

Imperiul descompus

Prăbuşirea monarhiei în februarie 1917 a generat imense speranţe în cea mai mare parte a grupurilor sociale şi în rândul naţiunilor din Rusia. Revoluţia este mai întâi un fenomen urban, născut în cele două capitale ruse, care s-a extins rapid în marile oraşe şi în zonele industriale. Peste tot izbucnesc greve şi se formează soviete la Helsinki, Reval, Riga, Kiev, Odessa, Minsk, Tiflis, Baku, Taşkent după modelul marilor soviete ruseşti. Tulburările ajung şi la sate, unde ţăranii pun mâna pe pământuri, precum şi la periferia colonială, unde, credincioşi tradiţiei, coloniştii, speriaţi de indigeni, se înarmează împotriva lor. Revoluţia a luat de la bun început un aspect social, dar, cuprinzând naţiunile şi naţionalităţile, ea începe să dea de gândit guvernului provizoriu care va reacţiona la dorinţa lor de emancipare. Speranţa moare repede. La 25 aprilie, sovietul de la Petrograd se pronunţă, ce-i drept, pentru o autonomie naţională pe plan cultural, dar nu este conştient de faptul că acest proiect este deja depăşit de evenimente. Oamenii de la putere sunt obsedaţi de dorinţa de a continua războiul, ceea ce impune păstrarea unui spaţiu unificat. Ei sunt şi victime ale legalităţii lor, ceea ce îi determină să respingă orice decizii a doua zi după alegerea unei Adunări Constituante. Pentru naţiuni, această aşteptare este intolerabilă, ceea ce explică intrarea lor masivă în procesul revoluţionar care capătă pentru ele în primul rând semnificaţia unui marş către emancipare.

Fireşte, Guvernul Provizoriu nu le ignoră aspiraţiile şi face câteva gesturi pentru a le satisface. Astfel, el proclamă egalitatea în drepturi şi libertăţi, recunoaşte naţiunilor drepturi culturale. Evrei şi *inorodţî* (cei de alt neam

decât ruşi), până atunci victime ale regulilor discriminatorii, obţin acum drepturi egale.

Polonezii şi finlandezii, care se bucuraseră de un statut special în Imperiu datorită istoriei lor şi experienţei politice speciale, revendică în 1917 o independenţă totală şi circumstanţele le permit, din motive diferite, să-şi impună voinţa. Războiul şi ocupaţia germană i-au smuls pe polonezi de sub autoritatea rusă şi independenţa lor este restabilită în 1916 de Imperiul German cu singurul scop de a slăbi Rusia. Trebuie să precizăm că acest nou stat polonez se limitează doar la partea sa rusă. În Finlanda, unde un stat modern se dezvoltase de la mijlocul secolului al XIX-lea, Parlamentul (Landtag) care a cunoscut faze succesive de existenţă, apoi de suprimare sau de limitare a competenţelor, întruchipează voinţa de independenţă politică a ţării. El îşi recapătă autoritatea care fusese restrânsă după 1907 şi devine vectorul afirmării naţionale. În iulie 1917, Landtag-ul, în cadrul căruia social-democraţii sunt majoritari, îşi proclamă „autoritatea supremă" asupra întregii politici finlandeze, nelăsându-i Rusiei decât dreptul de supervizare a diplomaţiei sale.

Ucrainenii sunt la fel de doritori să profite de situaţia dificilă a Guvernului Provizoriu pentru a înainta pe calea schimbării raporturilor lor cu Rusia. Ţăranii, care reprezintă 90% din populaţie, înfiinţează o Uniune Ţărănească şi un soviet. Congresul ţăranilor ucraineni, reunit în iunie, cere o reformă agrară şi autonomie politică. Luna următoare ia naştere un Consiliu panucrainean al deputaţilor muncitori, emanaţie a congresului muncitoresc panucrainean.

În vreme ce această mişcare spontană se radicalizează cu mare viteză, elitele naţionale se arată, în general, mai moderate. La 15 martie, reprezentanţii partidelor şi ai organizaţiilor politice formează la Kiev un fel de parlament, numit Rada. Istoricul Mihail Hruşevski, revenit la 27 martie din exil în Rusia, este pus în fruntea acestei Rada şi, la 1 aprilie, în cadrul unei adunări de o sută de mii de persoane, cere autonomia Ucrainei, dând asigurări Guvernului Provizoriu cu privire la loialitatea lui. Dar situaţia evoluează rapid. Congresul Naţional Panucrainean, reunit între 17–21 aprilie, recunoaşte Rada şi o transformă în parlament revoluţionar, în care vor lua loc ţăranii şi muncitorii deja organizaţi. În acelaşi timp, Congresul Militar Panucrainean alege un Comitet Militar Ucrainean şi în fruntea lui este numit Simon Petliura.

Evenimentele din Ucraina îngrijorează puterea rusă mult mai mult decât cele din Polonia şi Finlanda, căci, ţinând seama de numărul de locuitori ai acestei naţiuni, de importanţa economică şi strategică a teritoriului ei, puterea rusă este ea însăşi periclitată aici. Reacţia Petrogradului nu se lasă aşteptată. Guvernul Provizoriu înlocuieşte guvernatorii prin comisari, de regulă ruşi. Astfel, se instaurează o dublă putere: cea a instanţelor ucrainene şi cea pe care le-o opune Petrogradul. Ucrainenii cer atunci o veritabilă recunoaştere a autonomiei lor, marcată de delegarea unei reprezentanţe ucrainene la viitoarele conferinţe de pace, prefigurare a unui viitor schimb de ambasadori. Asta e prea mult pentru Guvernul Provizoriu, care refuză orice fel de concesii. Reacţia

ucraineană este brutală: la 23 iunie, Rada proclamă în primul Decret universal că „Începând din acest moment ne construim viața națională singuri" și adaugă că Adunarea Constituantă ucraineană, singura deținătoare legală a puterii legislative, formează un Secretariat General al Radei, un adevărat guvern revoluționar alcătuit din opt membri, dintre care patru sunt social-democrați și doi social-revoluționari. Petrogradul este nevoit să negocieze.

O delegație condusă de Kerenski și trei miniștri au avut sarcina dificilă de a începe negocierile cu cei trei șefi ai mișcării naționale din Ucraina: Hrușevski, președintele Radei, Vinicenko, șef al Guvernului Revoluționar, și Petliura, responsabil al forțelor militare. Kerenski a fost nevoit să recunoască instituțiile ucrainene, obținând în schimb angajamentul ca acestea să aștepte întrunirea Adunării Constituante și să nu ia nicio decizie unilaterală cu privire la independența Ucrainei. Încă o dată, legalitatea a avut câștig de cauză în Guvernul Provizoriu, provocând nemulțumirea ucrainenilor fără a câștiga sprijinul elementelor moderate din Rusia.

Vara anului 1917 a fost marcată de o evoluție rapidă a situației. K.-D. s-au retras din Guvernul Provizoriu. În Ucraina, țăranii și muncitorii erau indignați de faptul că Rada „pactiza" cu Petrogradul și revendicările sociale în creștere au avut dublul efect de a slăbi instituțiile ucrainene și de a oferi Guvernului Provizoriu un pretext pentru a-și limita concesiile.

Cu toate acestea, între 21 și 28 septembrie 1917 la Kiev a avut loc un eveniment important: convocarea Congresului Popoarelor Rusiei, al cărui cuvânt de ordine era transformarea țării într-o federație de popoare libere. Pentru că avea loc la Kiev, le demonstra importanța dobândită de Ucraina în agitația națională care cuprindea toată Rusia. Dacă nu a avut urmări, aceasta s-a datorat faptului că faza următoare a revoluției se prefigura deja și în Ucraina, iar conflictele dintre Rada și sovietele radicale, dintre Rada și Guvernul Provizoriu provocau o oarecare anarhie care amintea de cea care domnea la Petrograd. Revoluția din Octombrie avea să clarifice raporturile dintre naționalismul ucrainean încă neafirmat și beneficiarii loviturii de stat ruse.

În alte locuri, evoluția a fost mai lentă și mai puțin dramatică pentru cei care conduceau pe atunci Rusia. Teritoriul bielorus și provinciile baltice erau parțial sub ocupație germană, elementele naționaliste din regiunile neocupate aveau puține mijloace pentru a înființa instituții naționale reprezentative. Caucazul, la rândul său, era mult mai agitat, chiar dacă apropierea frontului otoman impunea tuturor părților o oarecare reținere. Guvernul Provizoriu susținea aici un Comitet extraordinar pentru Transcaucazia, dar sovietele de la Tiflis și de la Baku mobilizau partidele socialiste din regiune și se erijau în purtătoare de cuvânt ale ambițiilor fiecărei națiuni. Menșevicii, care ocupau o poziție dominantă la Tiflis, erau încă înclinați să coopereze cu Guvernul Provizoriu și cu sovietul de la Petrograd, căci georgienii – Țereteli și Cikeidze – jucau aici un rol important. Din sovietul de la Baku, mult mai eterogen, făceau parte membri ai partidului azerbaidjan al lui Mussawat, care milita pentru o organizare federală a Rusiei,

armenii Daşnak, decişi să sprijine Guvernul Provizoriu atâta timp cât lupta împotriva Imperiului Otoman, în timp ce menşevicii şi bolşevicii, încă minoritari, dobândeau tot mai multă influenţă.

Periferia musulmană a fost teatrul unei confruntări treptate cu Centrul, dar aceasta avea să se repercuteze asupra evenimentele ce vor urma. În Stepă şi în Turkestan, represiunea care a urmat după marea revoltă din 1916 zdrobise populaţiile. Revoluţia a reprezentat pentru ele un fel de uşurare, dar rănile din 1916 erau încă prea proaspete pentru ca cineva să se gândească să se angajeze într-o mişcare care tulbura Rusia. Populaţia rusă din această periferie, destul de numeroasă, dornică să-şi păstreze privilegiile şi pământurile pe care le confiscase, nu avea decât un singur obiectiv: să-şi menţină stăpânirea asupra regiunii. La început a sprijinit Guvernul Provizoriu pentru a se opune aspiraţiilor naţionale şi pentru a salva dominaţia rusă şi poziţiile pe care le dobândise. În Turkestan, imediat ce s-a aflat de revoluţie, guvernatorul general a declarat că era gata să i se alăture şi să se pună la dispoziţia sovietului din Taşkent, „pentru a împiedica o răscoală a celor de alt neam".

Tonul fusese dat. Guvernul Provizoriu susţinea activitatea generalului Kuropatkin şi a decretat că toţi factorii de decizie din regiune trebuiau să rămână la posturile lor. Abia în aprilie guvernatorul general al Turkestanului a fost înlocuit printr-un Comitet Executiv al Guvernului Provizoriu, în timp ce guvernatorul Stepei era plasat sub autoritatea directă a puterii centrale.

Constatând că ruşii au preluat conducerea revoluţiei, musulmanii s-au mobilizat treptat sub oblăduirea responsabililor naţionali care participaseră la viaţa Dumei sau la luptele pentru asocierea Asiei Centrale. Responsabilii din Turkestan, organizaţi într-un Centru Naţional, au luat parte în luna mai la Moscova la un Congres panrus al musulmanilor, care reunea politicieni, intelectuali şi membri ai clerului. Aşa cum era de aşteptat, în guvern existau disensiuni în problema raporturilor cu Rusia. Existau două teze opuse: cea a tătarilor, apărători ai „autonomiei culturale extrateritoriale" în cadrul unei republici unitare, căci le era teamă că federalizarea ar putea fi o frână în calea progresului economic şi social al musulmanilor; şi cea a Turkestanului, care, dimpotrivă, pleda pentru un stat federal care să recunoască autonomiile teritoriale, proiect mai adaptat, credeau ei, la condiţiile lumii coloniale din care făceau parte. Această teză din urmă a avut câştig de cauză obţinând aproximativ două treimi din voturi. Dar adepţii ei au strălucit prin absenţă la al doilea congres panmusulman ţinut în iulie la Kazan, fireşte din cauza ofensivei generalului Kornilov, care organiza deplasări în regiunea lor, dar mai ales pentru că în acelaşi timp acţionau la faţa locului autorităţile ruse, dornice să-şi dezvolte puterea în Turkestan şi să-i excludă pe musulmani sub pretextul că „revoluţia a fost făcută de ruşi şi de aceea puterea trebuia să le revină lor".

Fără îndoială că naţionaliştii turkestanezi au avut la un moment dat iluzia că ar putea să se alieze cu liberalii ruşi din regiunea lor împotriva dominatorilor, dar au fost repede decepţionaţi; toţi ruşii, în pofida rivalităţilor lor, erau solidari

atunci când se punea problema înlăturării localnicilor din posturile de răspundere. Situaţia a devenit tensionată, pe de o parte din cauza condiţiilor economice dificile – cerealele ruse nu mai soseau în Asia Centrală şi bumbacul care era produs aici nu-şi mai găsea desfacere – şi pe de altă parte din cauza ciocnirilor dintre ţăranii musulmani (care credeau că vor putea să-şi recupereze pământurile invocând lozincile revoluţionare de egalitate în drepturi) şi coloniştii ruşi (convinşi că, fiind puternic sprijiniţi de autorităţi, nu vor ceda nimic). Dacă mai adăugăm la aceasta şi zvonurile persistente potrivit cărora dunganii exilaţi în China după 1916 aveau să revină pentru a se răfui cu asupritorii ruşi şi pentru a-i sprijini pe ţăranii din regiune, înţelegem foarte uşor că totul s-a schimbat în răstimp de numai câteva luni.

În septembrie, o Conferinţă a musulmanilor din Asia Centrală i-a reunit la Taşkent pe reprezentanţii tuturor organizaţiilor şi păturilor sociale ale regiunii, de la soviete la mollahii cei mai conservatori. Această conferinţă s-a pronunţat pentru crearea unei republici autonome a Turkestanului, federalizată, fireşte, în cadrul Rusiei, dar care îşi păstra propriul sistem legal, *şaria*. Republica urma să fie condusă de o Adunare Islamică şi prezidată de un şef religios, şeicul islamului. Pentru ultima dată o delegaţie a fost trimisă la Kerenski pentru a încerca să ajungă la o înţelegere cu Petrogradul. Kerenski le-a explicat că el nu crede într-o revoltă antirusă în Asia Centrală şi că, dacă aceasta ar avea loc, era pregătit s-o zdrobească.

Astfel, pe scena politică a Turkestanului se opuneau trei sisteme de autoritate: reprezentanţii ruşi ai Guvernului Provizoriu, rupţi de locuitorii de altă etnie şi incapabili de orice fel de acţiune; sovietul de la Taşkent, compus din ruşi şi preocupat să le apere interesele; şi, în sfârşit, o putere musulmană ai cărei reformatori djadid au preluat treptat conducerea şi care era acceptată de întreaga comunitate. Şocul celor două forţe, rusă şi indigenă, a conferit acestei revoluţii coloratura sa specifică; era vorba şi aici, ca şi în 1905, de o revoluţie colonială, în care ruşii, pentru a-şi salva autoritatea şi bunurile, erau gata încă din septembrie 1917 să se alieze cu bolşevicii, a căror victorie o anticipau. Această situaţie a justificat raţionamentul făcut de unii istorici: „Octombrie în Turkestan va începe cu mult înainte de octombrie..."

Agitaţia a reînceput în acelaşi moment în stepa kazahă, completând tabloul unei revoluţii coloniale care se desfăşura pe fundalul unor convulsii ale Imperiului. Nomazii, aproape anihilaţi de represiunea din 1916, erau totuşi gata să reia lupta. După prăbuşirea monarhiei, în Stepă s-au constituit două grupări politice.

Partidul Alaş Orda era condus de intelectualii kazahi liberali – Bukeihanov, Baitursun, Mir Iakub Dulatov – toţi apropiaţi ai partidului K.-D., dar apărând în acelaşi timp poziţiile mai radicale ale socialiştilor revoluţionari: împărţirea pământurilor, separarea Bisericii de stat şi, mai ales, formarea unui stat kazah autonom. Dornic să reprezinte interesele triburilor din Stepă, acest partid voia să fie independent faţă de tătarii care pretindeau să reunească şi să conducă

toate mişcările musulmane. În timpul primului congres pankirghiz (Kazah) ţinut la Orenburg în aprilie 1917, kazahii au susţinut teza sprijinirii Guvernului Provizoriu, sperând să obţină în schimb recunoaşterea autonomiei lor administrative şi culturale. Ideea federalismului trebuia să progreseze după aceea, dar şefii de la Alaş Orda credeau atunci că era necesară o alianţă cu mişcările progresiste ruse, pentru a se asigura dezvoltarea nomazilor. Lozincile lor – autonomie, sfârşitul colonizării, expulzarea coloniştilor sosiţi recent – erau moderate, dar suficiente pentru a-i indigna pe ruşi, astfel că au condus la înfruntările din vara anului 1917.

Cu totul alta era situaţia unui al doilea grup care s-a manifestat începând din vara anului 1917 şi care acţiona printre kazahii din valea Sîr Daria, în gubernia Turkestan. Această grupare, care s-a intitulat Iuci Jiuz (cele trei hoarde), era influenţată de ideile panislamiste şi avea o orientare antirusă mai puternică. Iuci Jiuz se adresa kazahilor islamizaţi de mai mult timp decât cei din Stepă şi mai sensibili la apelurile extremiştilor. Propaganda Iuci Jiuz a contribuit la slăbirea poziţiilor Alaş Orda pe care a acuzat-o că are o poziţie prea moderată faţă de ruşi. Pentru aceşti extremişti, inclusiv pentru cei care susţineau panislamismul, sprijinirea discursului radical al bolşevicilor, în care nu auzeau o puternică tonalitate rusă, era cel mai bun mijloc pentru a câştiga bătălia naţională. Aceasta explică bizara alianţă care s-a încheiat între pioşii musulmani şi partidul lui Lenin.

Pentru a completa tabloul, nu trebuie să-i uităm pe tătari şi pe muntenii din Caucaz. Mişcarea naţională tătară şi-a luat avânt pornind din Crimeea, prin formarea unui partid naţional progresist, Milli Firka, cel care a revendicat autonomia pentru Crimeea şi reforme politice potrivit programelor socialiştilor cu care acest partid va coopera până în octombrie. În acelaşi timp, o fracţiune de stânga din Milli Firka se simte atrasă de bolşevism, ceea ce face ca o parte a cadrelor naţionale să adere la tabăra Revoluţiei din Octombrie. În sfârşit, în Caucazul musulman, povara trecutului, amintirea glorioasă a lui Şamil şi influenţa confreriilor sufi explică divizarea elitelor de la munte între proiectele moderate, vizând autonomia în cadrul unei federaţii, şi visul întoarcerii la statul teocrat. Exponenţii ambelor tendinţe au repurtat succese. Primul congres al muntenilor (*gorţi*), reunit la Vladikavkaz în mai 1917, decide să sprijine Guvernul Provizoriu; în etapa următoare, se întemeiază Uniunea Popoarelor de la munte, care susţine teza unui Caucaz autonom în cadrul Rusiei. În sens invers, sub influenţa clerului, daghestanezii şi cecenii aleg un imam care impune o autoritate teocrată şi declară războiul sfânt împotriva ruşilor. Muntenii din Daghestan şi cei din ţinuturile cecene şi inguşe invadează atunci câmpia pentru a arbora acolo drapelul verde musulman şi pentru a-şi lua înapoi pământurile. *Gorţi* îşi pierd poziţiile proruse în cursul unor confruntări sângeroase şi tot Caucazul de Nord se prăbuşeşte în anarhie.

Comportamentele populaţiilor din diversele regiuni ale Imperiului au fost total diferite în timpul cât s-a aflat la putere Guvernul Provizoriu, care a

succedat monarhiei. Cu toate acestea, au existat două trăsături care s-au impus peste tot: pe de o parte, accentuarea aspirațiilor naționale și voința popoarelor de a stabili noi raporturi cu Rusia, cel puțin la început; pe de altă parte, incapacitatea Guvernului Provizoriu de a răspunde speranțelor și cererilor care i se adresau – incapacitate care se manifesta pretutindeni.

Revoluția din Februarie a fost, fără îndoială, o revoluție rusă. Dar ea a antrenat rapid o succesiune de revoluții naționale pe care Guvernul Provizoriu nu a reușit nici să le înțeleagă, nici să le stăpânească. În februarie 1917, puține erau popoarele Imperiului care doreau să se separe total de Rusia. Egalitatea în drepturi, un tratament echitabil – acestea erau primele lor revendicări. Incapacitatea Guvernului Provizoriu de a asculta aceste cereri a avut drept consecință radicalizarea tuturor mișcărilor naționale și, adesea, căutarea unor aliați mai atenți la aspirațiile lor. Bolșevicii, a căror ideologie îi îndepărta totuși de aceștia, au știut să manifeste receptivitate, conștienți de interesul strategic al unei înțelegeri cu ei. Revoluția din Octombrie a beneficiat astfel de orbirea oamenilor din februarie și de amestecul de inteligență și oportunism de care au dat dovadă Lenin și tovarășii săi.

Capitolul IX
Avatarurile autodeterminării

Emanaţie a Revoluţiei din Februarie, Guvernul Provizoriu avea să fie înlăturat în mai puţin de un an ca urmare a loviturii de stat a lui Lenin. Printre cauzele acestei înfrângeri a unei revoluţii democrate trebuie să menţionăm în primul rând decepţia societăţii. Decepţia societăţii în ansamblul ei în faţa refuzului noii puteri de a pune capăt unui război dezastruos. Decepţia ţărănimii în faţa neputinţei lui de a răspunde problemei celei mai urgente, problema pământului, transferată unei Adunări Constituante, a cărei formare era mereu amânată de oamenii din februarie care au fixat în cele din urmă alegerile pentru ziua de 12 noiembrie, dată la care nu vor mai deţine puterea. Decepţia tuturor naţionalităţilor care, timp de luni de zile, şi-au luat destinul în propriile mâini, au propus soluţii menite să le asigure autodeterminarea şi care s-au lovit mereu de acelaşi răspuns: nu se va face nimic înainte să se formeze Constituanta, în timp ce sirenele bolşevicilor intonau tot mai tare marşul independenţei.

Nu trebuie aşadar să ne mirăm că Lenin, întors în Rusia în aprilie, a luat imediat măsuri pentru a pune capăt decepţiei sociale şi a adoptat soluţiile ce se impuneau: pe de o parte, dezertări pentru a scăpa de un război fără sfârşit, confiscări de pământuri în absenţa reformei mult aşteptate; pe de altă parte, afirmarea unor puteri naţionale. Lenin a înţeles că aceste lipsuri subminează încrederea în Guvernul Provizoriu, că societatea îi întoarce spatele şi se îndreaptă către alte instanţe – sovietele, în primul rând, care îşi vor câştiga treptat legitimitatea. Conştient de această evoluţie, el lansează în aprilie 1917 faimosul apel „Toată puterea sovietelor!“ – dar nu sovietelor aşa cum sunt concepute ele de oamenii din februarie, ci sovietelor cucerite de partidul lui: „sovietele proletare“, a precizat el la câteva ore după întoarcerea sa în Rusia.

Din acest moment, învestirea acestor instanţe de către bolşevici devine lozinca ce produce efecte peste tot. Câteva săptămâni înainte de lovitura de stat, Lenin constată că „obţinând majoritatea în sovietul din Petrograd, bolşevicii pot şi trebuie să pună mâna pe putere“. Şi acest lucru se va realiza la 25 octombrie. O insurecţie pregătită cu grijă paralizează într-o noapte centrele de comunicare, produce căderea guvernului retras în Palatul de Iarnă şi pune cel de-al II-lea Congres al Sovietelor, încă eterogen din punct de vedere politic, sub autoritatea bolşevicilor. În faţa acestui congres, Lenin citeşte triumfător un document lung în care anunţă primele decizii ale noii puteri: decretele păcii şi pământului, formarea guvernului bolşevic. Dar nici un decret nu se referă la problema naţională. Pentru şeful loviturii de stat, ceea ce contează în primul rând este să pună capăt războiului şi să angajeze revoluţia mondială.

O putere centrală fermă

A doua zi după 25 octombrie, Lenin este stăpân pe putere, datorită celor două instituţii: Consiliul Comisarilor Poporului (*Sovnarkom*) pe care îl prezidează şi Comitetul Executiv Central Panrus, ales de Congresul al II-lea al Sovietelor, corp legislativ format din o sută zece membri, dintre care nouăzeci bolşevici şi social-revoluţionari de stânga. Dar problema Adunării Constituante rămâne la ordinea zilei.

Guvernul Provizoriu se hotărâse, în ajunul dispariţiei sale, să organizeze alegerea acesteia; evenimentul a avut loc în momentul în care bolşevicii au cucerit puterea. Lenin, care dăduse mereu asigurări înainte de lovitura de stat din octombrie că trebuie să se convoace Constituanta, s-a simţit tentat să se retragă. Presat de Troţki să facă acest lucru şi constatând că partidele politice, în primul rând social-revoluţionarii, erau deja angajate într-o campanie activă, s-a decis să-şi respecte promisiunile. Rezultatele acestui scrutin masiv, la care au participat şi femeile, i-a justificat temerile: socialiştii revoluţionari au obţinut 40% din voturi, adică şaptesprezece milioane de voturi, în timp ce bolşevicii numai 24%, adică zece milioane de voturi. Alegerile în mediul naţional au întărit considerabil poziţiile socialiştilor revoluţionari şi au confirmat înfrângerea bolşevicilor: ucrainenii au acordat cinci milioane de voturi social-revoluţionarilor ucraineni, ceea ce a făcut ca numărul total de voturi al acestui partid să fie de peste 50% din corpul electoral.

În general, neruşii şi-au dat voturile pentru partidele naţionale. Georgienii au votat pentru menşevici, armenii pentru partidul Daşnak, azerii pentru Mussawat. La fel s-a întâmplat şi pe Volga şi în Asia Centrală, unde partidele naţionale au obţinut aproape toate voturile, în detrimentul social-revoluţionarilor şi al bolşevicilor. Cu toate acestea, partidele naţionale erau adesea apropiate de social-revoluţionari – aşa cum a fost cazul ucrainenilor şi al armenilor – sau de social-democraţi, ca în cazul georgienilor. Dar, cu excepţia popoarelor baltice şi a bieloruşilor care au votat pentru bolşevici, toate partidele naţionale excludeau posibilitatea de a se alia cu ei.

Această atitudine ostilă bolşevicilor este uşor de înţeles. Revoluţia din Octombrie a fost în general interpretată la periferie ca o izbândă rusă şi o victorie a oraşului şi a clasei muncitoare împotriva celor care nu erau ruşi, în majoritatea lor ţărani sau nomazi.

Consecinţă a atracţiei exercitate asupra alegătorilor ruşi şi ucraineni de social-revoluţionari, a opoziţiei dintre ruşi şi neruşi, componenţa Adunării Constituante pecetluia eşecul bolşevicilor. Din cele şapte sute trei locuri din Adunare, social-revoluţionarii obţineau patru sute nouăsprezece, adică 69%; bolşevicii, o sută şaizeci şi opt, la care se adăugau cele patruzeci de locuri ale social-revoluţionarilor de stânga; K.-D. obţineau şaptesprezece; menşevicii, şaisprezece; nouăzeci de locuri reveneau reprezentanţilor partidelor naţionale care întăreau rândurile aleşilor nebolşevici.

Prin componenţa sa, Adunarea Constituantă confirma astfel că lovitura de stat din octombrie era departe de a reflecta voinţa socială. O adunare născută din votul universal şi dintr-o remarcabilă mobilizare socială se opunea unui executiv şi unui legislativ care erau rezultatul unei lovituri de stat şi al manipulării Congresului Sovietelor de către partidul lui Lenin. Adunarea Constituantă atât de mult aşteptată devenea o contrapondere a bolşevicilor, fiind în majoritatea ei ostilă puterii şi tezelor lor. Conflictul avea să fie cu atât mai acut, cu cât imediat după alegerea Constituantei, s-a format un Comitet pentru apărarea Adunării Constituante, care reunea reprezentanţi ai partidelor nebolşevice, ai sindicatelor şi diverselor asociaţii. Acest comitet atesta luciditatea societăţii în faţa unei situaţii politice paradoxale a unei ţări pe care bolşevicii minoritari pretindeau s-o conducă.

Pentru Lenin, această sfidare era inacceptabilă. Imediat ce au fost cunoscute rezultatele alegerilor, el a pus în mişcare maşinăria menită să-l debaraseze de o Adunare care îi confirma ilegitimitatea. Pretextând că este dificil să-i întrunească pe aleşi, el a cerut Sovnarkomului să amâne şedinţa Constituantei şi apoi, printr-un decret din 28 noiembrie, a anunţat interzicerea partidului K.-D., acuzându-l de „uneltiri contrarevoluţionare", adică de intenţia de a răsturna puterea instalată în octombrie, „folosind Constituanta pentru interesele burgheziei". La 12 decembrie, adică cu mai puţin de o lună înainte de data prevăzută pentru întrunirea Constituantei, Lenin îşi explică clar poziţia în „Tezele asupra Adunării Constituante", publicate în *Pravda.* El scrie fără jenă că această Adunare nu mai are nicio raţiune de a fi, în măsura în care stadiul parlamentar a fost depăşit. Constituanta, afirmă el, reflectă starea conştiinţei sociale de dinainte de 25 octombrie.

La 5 ianuarie 1918, ziua instalării Adunării, toate dispoziţiile luate de Lenin o condamnaseră deja la moarte. Petrogradul este în stare de asediu, Palatul Taurida unde se întruneşte Adunarea este încercuit de marinarii roşii; bolşevicii aleşi urlă, înjură şi îşi ameninţă colegii. Cu toate aceste presiuni, Victor Cernov, ales ca preşedinte al Adunării, pune în dezbatere şi adoptă deciziile pe care societatea le aştepta din februarie 1917: apelul la aliaţi pentru încheierea unei păci generale, naţionalizarea pământului şi instaurarea unei republici federale. Chiar şi naţiunile s-au făcut auzite.

Constatând tumultul care domnea în incintă şi în jurul Palatului Taurida şi ameninţările care planau asupra dezbaterilor, deputaţii au decis în plină noapte să ridice şedinţa pentru câteva ore. Dar la întoarcerea lor, trupele i-au împiedicat să intre în palat, pe poarta căruia era afişat un decret comun al Sovnarkomului şi al Comitetului Executiv Central care proclama dizolvarea Adunării. Visul parlamentar murise.

După ce au ajuns la putere, bolşevicii au luat în considerare problema raporturilor cu naţionalităţile. La 25 octombrie 1917, al II-lea Congres al Sovietelor decisese să formeze un comisariat însărcinat cu problemele naţionale (Narkomnaţ), plasat sub autoritatea unui comisar al poporului, Stalin, asistat

de doi adjuncţi şi de un fost cizmar, Felix Seniuta. Acest comisariat trebuie să fie împărţit în două secţii naţionale, conduse de responsabili din rândul naţionalităţilor. Dar la început – adică până în februarie 1918 – Stalin şi adjuncţii lui au fost singurii care l-au condus. Crearea acestui comisariat era expresia perplexităţii lui Lenin în faţa unor situaţii atât de diverse de la periferie şi a confuziei puterilor asumate de nenumărate instanţe şi personaje. Cum să facă pentru ca, pornind de la această diversitate, să pună în aplicare autodeterminarea atât de trâmbiţată încă din 1913?

Autodeterminarea sub protecţie

Capabile nu numai de a-şi revendica independenţa, dar şi de a o susţine, Polonia şi Finlanda făcuseră acest lucru încă din februarie 1917.

Războiul şi ocupaţia germană deschiseseră calea către independenţa poloneză chiar înainte de venirea la putere a bolşevicilor; iar Rusia revoluţionară nu a avut posibilitatea de a înăbuşi această evoluţie. Pragmatic, Lenin a constatat faptul şi a acţionat în consecinţă. Pentru scurt timp însă, căci în 1920 se va pune capăt speranţelor revoluţionare şi iniţiativelor poloneze.

Pilsudski, şeful statului polonez în momentul în care Germania se prăbuşea, dorea să creeze o federaţie care să reunească Polonia, Lituania, Bielorusia şi Ucraina împotriva Rusiei. În ce îl privea, Lenin vedea în Polonia puntea de legătură între revoluţia rusă şi revoluţia mondială. Dar când trebuia să pornească pe această punte? După înfrângerea lui Denikin, îşi spuneau bolşevicii, convinşi că vor putea prelua iniţiativa acestui nou conflict. Conştient de gândurile ascunse ale ruşilor, Pilsudski le-a luat-o înainte. La 17 aprilie 1920, trupele lui au pornit împotriva Kievului. El a recunoscut directoratul condus de Petliura şi independenţa ucraineană. Trupele ruseşti au trebuit să bată în retragere, dar ucrainenii nu erau în favoarea polonezilor mai mult decât în favoarea ruşilor şi nu au contribuit la apărarea Kievului când Armata Roşie a revenit aici în iunie.

Această victorie a bolşevicilor a inaugurat o amplă dezbatere: trebuia să treacă frontiera poloneză pentru a duce revoluţia acolo? Lenin era convins că sunase ora revoluţiei mondiale şi că înaintarea Armatei Roşii în Polonia va determina proletariatul german să pornească pe aceeaşi cale. De aceea la 14 august Armata Roşie plasată sub ordinele lui Tuhacevski a invadat Polonia strigând „La Varşovia!" Dar poporul polonez a rămas surd la acest apel, Armata Roşie a fost oprită în faţa Varşoviei, înfrântă pe Vistula şi constrânsă să bată în retragere.

Pacea a fost semnată apoi la Riga, la 12 octombrie 1920. Polonia a obţinut cu această ocazie o frontieră mai favorabilă decât cea propusă de Antantă, iar Rusia a acceptat situaţia. Aliaţii considerau că în felul acesta vor evita răspândirea revoluţiei în Europa.

Ca şi Polonia, se gândea Lenin, Finlanda era în măsură să-şi exercite

suveranitatea, dar aici judecata lui era mai ambiguă. Experienţa politică trecută, situaţia ţării în 1917, existenţa unor elite conştiente şi bine organizate, un guvern burghez rezultat din alegerile din octombrie 1917 şi condus de Mannerheim, totul îi sugera că separarea era necesară. Dar în acelaşi timp bolşevicii erau tentaţi de soluţia contrară: autodeterminarea proletară. Finlanda asistase la creşterea unui partid social-democrat susţinut de armata rusă încă prezentă în ţară şi părea că doreşte chiar să înfăptuiască o revoluţie proletară. În noiembrie 1917, Stalin, luând cuvântul în faţa Congresului acestui Partid social-democrat în calitatea sa de comisar al poporului pentru Naţionalităţi, a insistat asupra potenţialului revoluţionar al ţării şi asupra absurdităţii realizării autodeterminării dorite de burghezie, căci aceasta ar fi avut drept consecinţă sacrificarea proletariatului şi a şanselor sale de a accede la putere. Acest discurs – primul pronunţat în public de cel care întruchipa politica Rusiei revoluţionare faţă de naţionalităţi –, era revelator în privinţa ambiguităţii concepţiei de autodeterminare a bolşevicilor şi a ezitărilor lor în momentul în care trebuiau să treacă la acţiune. Indiferent la starea lor de spirit, guvernul finlandez a făcut presiuni asupra lui Lenin pentru a recunoaşte independenţa ţării. Consiliul Comisarilor Poporului a fost de acord cu această cerere şi i-a dat curs prin decretul din 18 decembrie 1917, care recunoştea în mod formal existenţa unui stat finlandez independent, ceea ce nu s-a întâmplat şi în cazul Poloniei.

Încă şi mai categoric decât în timpul intervenţiei sale în faţa social-democraţilor finlandezi, Stalin, pe parcursul dezbaterii în cadrul Comitetului Executiv Central care trebuia să aprobe acest decret, a criticat o decizie care implica, spunea el, trădarea unui proletariat aflat foarte aproape de victorie. Dacă nu s-a făcut auzit chiar în acea zi, teza pe care o susţinea a avut câştig de cauză ceva mai târziu. La 15 ianuarie 1918, o lovitură de stat sprijinită de Armata Roşie a adus la putere o Republică Socialistă a Muncitorilor din Finlanda. În ajunul evenimentului, vorbind în faţa Congresului Feroviarilor, Lenin anunţase că revoluţia era pe punctul de a izbucni în Finlanda. La 1 martie 1918, Republica Socialistă Finlandeză semna un tratat de prietenie cu Rusia. Dar revoluţia proletară nu triumfase: războiul civil declanşat a opus guvernul Mannerheim, pe care Rusia îl recunoscuse în decembrie, Republicii Muncitorilor pe care o recunoscuse în martie. Conflict remarcabil între două legitimităţi contrare, pe care îl va arbitra Germania, aflată încă în stare de război. Chemate în ajutor de Mannerheim, trupele germane au anihilat Republica Socialistă şi au restaurat guvernul acestuia din urmă. Statul sovietic va trebui să cedeze şi să se împace definitiv cu existenţa independenţei finlandeze.

Eşecul revoluţiei proletare din Finlanda deschide seria revoluţiilor din anii 1918–1920 sprijinite de Rusia şi care au eşuat la rândul lor. Exemplul finlandez este instructiv din două motive: prin ceea ce îl explică, dar şi prin faptul că dezvăluie dificultăţile bolşevicilor în aplicarea principiului autodeterminării naţionale, principiu atât de fervent apărat de Lenin înainte de 1917. Dacă

revoluţia proletară finlandeză a eşuat, aceasta s-a datorat fără îndoială intervenţiei militare germane, dar şi faptului că şefii finlandezi erau social-democraţi ataşaţi de idealurile de legalitate şi democraţie, la fel ca şi omologii lor ruşi. Partidul Comunist Finlandez nu avea să fie înfiinţat decât în august 1918, atunci când revoluţia nu va mai fi la ordinea zilei. Această revoluţie eşuată dovedeşte contradicţiile bolşevicilor., care au mizat totul pe prietenia unui guvern burghez şi pe posibilitatea de a răsturna puterea jucând pe cartea proletariatului. Ea dezvăluie şi limitele mersului către independenţă. Iar dacă Finlanda a izbutit acest lucru, reuşita ei se datorează mai puţin faptului că a acţionat prin forţe proprii şi mai mult intervenţiei germane. Cei care au obţinut câştig de cauză în demersul lor de autodeterminare au reuşit datorită sprijinului primit de la o terţă parte. Aşa a fost şi cu Polonia, salvată în 1917 de ocupaţia germană şi apoi de faptul că, de peste o jumătate de veac, „problema poloneză" se internaţionalizase. Slabă în primii ani ai existenţei sale, învinsă de Polonia în 1920, Rusia Sovietică nu era în măsură să-şi impună noua autoritate.

Tot aşa, puterea unui stat terţ şi situaţia internaţională vor permite şi statelor baltice să acceadă la independenţă şi s-o păstreze până la cel de-al Doilea Război Mondial. Estonia şi Lituania amintesc în mai multe feluri cazul Finlandei. În octombrie 1917, s-au instalat guvernele prosovietice, dar, la fel ca şi în Finlanda, ele au fost răsturnate de înaintarea trupelor germane şi înlocuite cu guverne naţionale. Înfrângerea Germaniei inaugurează în 1918 epoca autodeterminării muncitorilor, inspirată după modelul finlandez al cărui avocat este Stalin. În Estonia, sprijinul armatei ruse permite instalarea Comunei Muncitorilor din Estlandia, recunoscută de Rusia la 7 decembrie 1918. În Letonia, în aceleaşi condiţii, la 4 decembrie este creat guvernul deputaţilor muncitori, al ţăranilor fără pământ şi al *streltî*-lor, condus de Stucika.

Şi în sfârşit, în Lituania, un guvern progerman proclamase independenţa în februarie 1918. Ca şi în cazul celorlalte ţări baltice vecine, acesta a fost răsturnat ca urmare a înfrângerii germane şi înlocuit de un guvern revoluţionar provizoriu recunoscut de Rusia la 22 decembrie 1918. În februarie 1919, Lituania şi Bielorusia decid să se unească în jurul unui guvern instalat la Vilnius. Această uniune este favorabilă Rusiei, care este strâns legată de Bielorusia; ea reproduce legăturile federale şi creează un spaţiu organizat în jurul RSFSR, Republica Socialistă Federativă Sovietică Rusă; dar circumstanţele internaţionale o vor condamna la o dispariţie rapidă. Destinul Lituaniei se schimbă într-adevăr sub presiunea poloneză. În 1920, când trupele poloneze ocupă Vilnius în lupta lor împotriva Rusiei, uniunea cu Bielorusia încetează să mai existe. Apoi, după retragerea armatelor poloneze, Lituania îşi proclamă încă o dată independenţa pe care Rusia va trebui s-o accepte în termenii tratatului de pace semnat la 12 iulie 1920. Prezenţa trupelor germane, urmată de cea a trupelor poloneze în Lituania, apoi sosirea flotei britanice în Marea Baltică după înfrângerea germanilor şi sprijinul acordat de ea celorlalte două

state baltice, acestea au fost condiţiile în care şi-au obţinut independenţa acestei ţări. Protejate după încheierea războiului prin prezenţa britanică, guvernele naţionale care au urmat după guvernele prosovietice vor putea să-şi asigure cu adevărat independenţa şi s-o păstreze atâta timp când situaţia internaţională le va fi favorabilă, adică până la următorul război mondial...

Astfel, la frontierele occidentale ale Rusiei, autodeterminarea proclamată de Lenin a asigurat până la urmă, după multiple dificultăţi, independenţa statelor. În cei trei ani care au urmat după Revoluţia Rusă, bolşevicii au aplicat strategii contrare, apărând teza „voinţei proletarilor", atunci când revoluţiile păreau să obţină câştig de cauză şi Rusia era capabilă să le susţină, acceptând autodeterminarea guvernelor burgheze când acestea se bucurau de un sprijin din străinătate şi îşi manifestau capacitatea de a supravieţui. În ciuda unor astfel de fluctuaţii, mărturie a pragmatismului lui Lenin, acesta a sperat, pe parcursul acestor ani tulburi, că revoluţia din Europa – revoluţia mondială – declanşată de ofensiva militară din Polonia va duce în cele din urmă la anihilarea independenţei dobândite. Această mult aşteptată revoluţie trebuia să dea naştere unui spaţiu continuu, menit să opună separaţiei momentane unitatea statelor şi puterea proletară. Înfrângerea Armatei Roşii în faţa Varşoviei de către proletariatul polonez indiferent la apelurile internaţionaliste l-a convins pe Lenin că trebuia să asigure în primul rând frontierele sovietice către vest. Această constatare implica renunţarea la recucerirea părţilor pierdute de Imperiu, în caz contrar existând pericolul ca statele europene să se ridice împotriva statului sovietic încă fragil. Constrâns să recunoască independenţa vechilor posesiuni ale Rusiei la vest, Lenin spera totuşi ca această regiune să devină un soi de regiune-tampon favorabilă Rusiei în măsura în care aceasta renunţase la pretenţiile sale imperiale.

Ucraina, Bielorusia: confuzia

Înainte de revoluţie, Lenin, care era dispus să facă numeroase concesii pentru a asigura partidului său poziţiile de forţă pe plan naţional, admisese că Ucraina avea şi ea dreptul la independenţă. Dar după ce a preluat puterea la Petrograd, s-a trezit de la bun început confruntat cu problema ucraineană, care i s-a părut cu totul diferită faţă de toate cele cu care se confrunta la periferia Rusiei. Situaţia din Ucraina se caracteriza prin uimitoarea confuzie a autorităţilor aflate în competiţie pentru putere şi prin contradicţiile dintre ambiţiile lor.

La 19 noiembrie 1917, Rada Ucrainei constituise Republica Naţională a Ucrainei fără a face însă uz de dreptul de separare, adică „fără a rupe legăturile federative cu Rusia", căci nu dorea să ofenseze segmentul rus al populaţiei sale. Dar, proclamând republica, Rada nu preciza care Rusie era evocată în acest fel, căci Guvernul Provizoriu dispăruse, iar Rada refuza să recunoască puterea bolşevicilor şi nu-şi ascundea intenţia de a sprijini un guvern socialist mai reprezentativ decât cel al lui Lenin.

Între Petrograd şi Kiev, motivele de fricţiune au apărut chiar de la început şi două dintre ele au influenţat în mare măsură cursul evenimentelor.

Bolşevicii erau îngrijoraţi din cauza relaţiilor întreţinute de Republica Ucraineană cu cazacii de pe Don, clar antibolşevici. Regiunea Donului atrăgea ofiţerii armatei ţariste şi aceasta s-a organizat în Republica Cazacă sub conducerea atamanului Kaledin. Puterea bolşevică, ce vedea aici analogii cu revolta şuanilor din Vendeea, cerea Republicii Ucrainene să interzică cazacilor care veneau de pe front traversarea teritoriului ei în drumul spre Don. Ultimatumul a fost respins brutal de Rada.

Şi mai era un subiect care îi tulbura pe bolşevici: atitudinea naţionalistă a trupelor ucrainene încorporate în armata rusă care lupta cu Puterile Centrale. În această privinţă, Lenin căzuse în propria cursă. Înainte de Revoluţia din Octombrie, fidel strategiei sale defetiste, îi încurajase pe ucraineni să formeze unităţi naţionale în cadrul armatei imperiale. După Revoluţia din Octombrie, când Petliura a vrut să preia comanda compatrioţilor săi adunaţi în interiorul unităţilor ucrainene, s-a confruntat cu voinţa unitară, de astă dată, a bolşevicilor pentru care proiectul lui nu era decât pură trădare.

La 4 decembrie, Petrogradul a adresat un ultimatum guvernului ucrainean, criticându-l pentru „comportamentul lui antibolşevic", cerându-i concursul în lupta împotriva cazacilor lui Kaledin şi luând atitudine împotriva oricărei slăbiri a forţelor militare din Ucraina prin formarea de unităţi naţionale. Acest ultimatum era foarte ameninţător: dacă ucrainenii nu se supuneau, izbucnea războiul. Guvernul ucrainean a răspuns susţinându-şi suveranitatea şi insistând asupra ilegitimităţii puterii bolşevice.

Dar Republica Ucraineană era acum prinsă între două focuri: cel al puterii bolşevice de la Petrograd şi cel al bolşevicilor din propriul său teritoriu. Prima a transferat trupe la Harkov, oraş considerat suficient de depărtat de Kiev pentru a servi drept bază planurilor sale; ele au fost plasate sub comanda lui Antonov-Ovseenko, aureolat încă de gloria sa de cuceritor al Palatului de Iarnă. În acelaşi moment, Zinoviev sosea la Kiev pentru a încerca să impună un acord. În zadar.

Bolşevicii din Ucraina constituiau al doilea front pe care trebuia să-l înfrunte guvernul naţional. De altfel, aceşti bolşevici naţionali ezitau între aderarea lor la linia intransigentă a Petrogradului şi căutarea unui compromis cu forţa aflată la putere şi, pentru a rezolva această problemă, contau pe Congresul Sovietelor, care fusese convocat la Kiev, în pofida reticenţelor Radei. Dar situaţia militară tulbură şi mai mult această imagine. La 10 februarie, confruntat cu ultimatumul german prin care i se cerea să accepte toate condiţiile puse, Troţki întrerupe tratativele de armistiţiu, părăseşte localitatea Brest-Litovsk şi ofensiva germană se relansează imediat. Trupele germano-austriece, a căror mişcare era prevăzută prin tratatul de pace separată semnat de Ucraina, înaintează pe teritoriul acesteia, ocupă Kievul şi pun capăt existenţei guvernului prosovietic. În aprilie, guvernul naţional format de Rada cunoaşte o a doua

renaştere, dar noua sa existenţă va fi aproape la fel de scurtă ca şi cea a guvernului sovietic.

Ucraina este, fără îndoială, independentă, Puterile Centrale au recunoscut-o în februarie 1918 la Brest-Litovsk. Ele au impus-o, de asemenea, şi Rusiei atunci când a semnat la rândul său şi în cele mai proaste condiţii tratatul de pace din martie 1918, prin care a pierdut Ucraina. Dar independenţa recunoscută nu rezolvă nimic. Germanii vor intra imediat în conflict cu populaţia ucraineană, de la care încep să extorcheze în special cerealele, care lipsesc cu desăvârşire în ţara lor. Dornici să aibă la faţa locului autorităţi binevoitoare, ocupanţii germani – căci comportamentul lor nu este acela al unor aliaţi – negociază în secret cu generalul Skoropadski, adus la putere la 29 aprilie 1918 şi proclamat hatman la Ucrainei.

Hatmanatul se va dovedi o perioadă sumbră pentru istoria Ucrainei, marcată politic de dualitatea puterilor: cea a germanilor şi cea a hatmanului. Primii dispuneau de o autoritate considerabilă, jefuiau economia şi interveneau în politica internă şi externă a hatmanatului. Puterea naţională nu se arată nici ea mai favorabilă societăţii, mai ales în privinţa ţărănimii, deja victimă a unei exploatări sistematice din partea germanilor; ea uită de reformele sociale decise de Republica Naţională, ceea ce conduce la revolte şi, drept răspuns, la represiune militară.

Lipsa de popularitate a hatmanului, adăugată la perspectiva înfrângerii Puterilor Centrale, îl face pe Skoropadski să ia o decizie disperată care va însemna pentru el un eşec definitiv. Prin Carta din 14 noiembrie 1918, hatmanul anunţă că Ucraina se va uni cu Rusia nebolşevică şi va forma un guvern cu participarea monarhiştilor ruşi. Poporul ucrainean se revoltă atunci împotriva lui, în timp ce Puterile Centrale, învinse, îşi retrag trupele şi îl lasă fără sprijin din exterior.

După hatmanat a urmat o republică naţională sub autoritatea unui Directorat, al cărui om forte este Petliura şi preşedintele, Vinicenko.

Dar cum îşi poate păstra Ucraina independenţa într-un asemenea haos şi sub ameninţarea bolşevică, ce apasă în permanenţă asupra ei? Lenin a încurajat succesiv cele două variante contrarii ale autodeterminării. Apoi, Ucraina odată ocupată de trupele germane, el este îngrijorat în primul rând de securitatea Rusiei; căci în Ucraina se află reunite toate forţele ostile regimului bolşevic: germanii, mai întâi, apoi forţele franceze pe care Directoratul le cheamă în ajutorul său; apoi trupele albe ale generalului Denikin, care intenţionează să restaureze un imperiu unificat pornind de la această bază; şi, în sfârşit, mişcările anarhiste – în primul rând cea a lui Mahno – care contribuie la destabilizarea regiunii.

În Ucraina, statul bolşevic intră în concurenţă cu alte state – Germania, Aliaţii – şi este ameninţat din spate. În faţa unui atare pericol, politica sa este incertă. Dar cu aceasta trebuie să încerce puterile locale – cea a lui Skoropadski şi cea a Directoratului – să coopereze, urmărind în acelaşi timp să se apere.

Skoropadski este prima țintă a bolșevicilor. În primăvara anului 1918, o delegație rusă condusă de Cristian Rakovski, bulgar prin naștere, român prin cetățenie, francez prin educație, care se făcuse remarcat înainte de război prin ideile sale despre chestiunea națională din Balcani, este trimisă de Lenin în Ucraina. În mod oficial, Rakovski trebuia să negocieze pacea; în realitate, a fost însărcinat să analizeze situația și să pregătească condițiile răsturnării puterii ucrainene ostile Rusiei. Dialogul său cu Skoropadski este mai mult formal; în schimb, cel pe care îl angajează cu Vinicenko și viitorii responsabili ai Directoratului se dovedește a fi mai serios.

Dar proiectele Moscovei – capitala Rusiei din martie 1918 – nu au niciun efect asupra situației reale de pe teren. Bolșevicii se confruntă aici cu organizațiile comuniste naționale, decise să pună în practică o politică insurecțională. Agentul acestei politici este un comunist strălucit pe care Lenin îl va desemna în 1923 drept unul dintre posibilii lui moștenitori spirituali, dar care se dovedește în același timp un critic necruțător al pozițiilor sale: Gheorghi Piatakov. Originar din provincia Kiev, acesta este deja unul dintre cei mai remarcabili lideri ai comunismului ucrainean. În primăvara anului 1918 este însărcinat să pună în practică autodeterminarea, așa cum o concepea Lenin, deși nu împărtășește opiniile naționale ale acestuia. Împotriva lui Vladimir Ilici, Piatakov pledează pentru crearea unei organizații autonome a comuniștilor ucraineni, căci este convins că Partidul Bolșevic este prea preocupat de problemele ruse pentru a înțelege nevoile Ucrainei. La opoziția Piatakov / Lenin trebuie s-o mai adăugăm și pe aceea întâmpinată de Piatakov din partea comuniștilor din Ekaterinoslav care îi reproșează că orice concesie făcută unui partid comunist ucrainean va distruge alianța clasei muncitoare ruso-ucrainene. Argument decisiv al acestui grup ostil tezelor lui Piatakov: statul sovietic nu va putea supraviețui dacă nu devine stăpân pe centrele industriale din Donbas și Harkov, acolo unde este concentrat proletariatul muncitoresc al Ucrainei.

Confuzia din dezbaterea politică este accentuată și de faptul că în Ucraina se înmulțesc puterile militare: aici se înfruntă acum guvernul statului și trei autorități comuniste! În timp ce la Kiev guvernul sovietic a fost alungat de germani, la Harkov a luat naștere o Republică Sovietică în Donețk-Krivoi Rog care își propunea să elibereze Kievul de comuniști în ipoteza în care aceștia ar dori să pună mâna pe putere în regiunile industriale. În același timp, alte două republici comuniste au fost proclamate la Odessa și în Crimeea. Nemulțumiți de această proliferare de guverne, comuniștii ucraineni se opun viziunii acestora despre viitor. Pe de o parte stânga, condusă de Gheorghi Piatakov, pledează pentru o luptă insurecțională și pentru o alianță cu țărănimea – indispensabilă, asigură șeful ei, pentru succesul revoluției. Această stângă consideră că numai un partid comunist autonom și stăpân pe deciziile sale va putea să se facă auzit de populație. În față, „dreapta" comunistă care domină republica din Donețk-Krivoi Rog, îi unește pe comuniștii de la Harkov și nu-și ascunde orientarea prorusă. Șefii afirmă că Ucraina țărănească nu este capabilă

să se angajeze în revoluţie decât cu ajutorul Rusiei. Dreapta şi stânga elaborează un compromis la conferinţa comunistă de la Taganrog, în aprilie 1918. Cele două facţiuni rivale vor trebui să fuzioneze, aşa cum cere Piatakov, în cadrul unui partid comunist ucrainean dar, la propunerea lui Skrîpnik, la numele său va fi adăugat cuvântul „bolşevic". Rodul compromisului va fi, aşadar, un partid independent, invitat să intre în Internaţionala a III-a, dar şi un partid bolşevic, deci legat de Lenin.

Victoria partizanilor independenţei organizaţiei comuniste este de scurtă durată, căci ea nu poate fi acceptată de Lenin, obsedat în continuare de dorinţa de a păstra unitatea Partidului. Încă din iunie 1918, stânga trebuie să cedeze. Reunit în congres la Moscova, Partidul votează integrarea sa în Partidul Comunist Rus, acceptând să se supună deciziilor Comitetului Central rus şi renunţând la o reprezentare separată în cadrul Internaţionalei a III-a.

Victoria comuniştilor, care pledau pentru unitatea cu Moscova, a fost consolidată prin eşecul insurecţiei organizate în august 1918 de Piatakov. Zdrobită de trupele germane încă prezente în ţară, această insurecţie ratată semnifica înfrângerea stângii şi a concepţiei ei despre autodeterminare. Atunci când Partidul Comunist Ucrainean şi-a ţinut congresul la Moscova în octombrie 1918, Lenin i-a impus fără dificultate strategia sa. Dreapta urma să ocupe poziţii forte în cadrul Comitetului Central; chiar dacă Piatakov şi unii dintre partizanii lui rămâneau membri, ei n-aveau prea multe de spus în privinţa opţiunilor politice, căci Stalin a fost şi el cooptat în Comitetul Central al Partidului Ucrainean ca reprezentant al Partidului Rus. Lenin i-a determinat pe ucraineni să adopte o politică prudentă, având în vedere agitaţia clasei muncitoare din centrele industriale, şi a propus ca, de comun acord cu Moscova, Partidul să elaboreze o strategie pentru viitorul Ucrainei după înfrângerea germană.

În decembrie 1918, după retragerea germanilor, Ucraina este din nou câmpul de confruntare a două puteri rivale: Directoratul care a urmat după hatmanat, dar sprijinit de o fracţiune a comuniştilor conduşi de Manuilski şi Rakovski, amândoi convinşi că o revoluţie este prematură în Ucraina; dar stânga, în fruntea căreia se află Piatakov, este puternică datorită sprijinului lui Stalin, care, considerând că retragerea trupelor germane a schimbat situaţia, ia atitudine în favoarea unei lovituri de forţă împotriva Directoratului. Din acest moment, Piatakov va conduce un guvern comunist real, instalat la Kursk; el iniţiază o politică revoluţionară ale cărei cuvinte-cheie sunt: împărţirea pământului ţăranilor şi naţionalizarea întreprinderilor. El îl bombardează pe Lenin cu telegrame pentru a obţine acordul lui de a trece la atac împotriva Directoratului.

Vinicenko, care crede în sprijinul pe care i l-a promis Manuilski cu câteva luni mai înainte, se îngrozeşte. El vede cum împotriva lui se ridică Guvernul Provizoriu al Ucrainei – o nouă variantă a guvernului de la Kursk, al lui Piatakov, în care au intrat militari ai Armatei Roşii, Voroşilov şi, mai ales, Antonov-Ovseenko, cunoscut pentru intenţiile sale belicoase. În acelaşi timp,

trupele ruse se deplasează spre nordul ţării, ocupând aici principalele oraşe. La 3 ianuarie 1919, Harkovul cade. Vinicenko protestează pe lângă Cicerin, Comisarul pentru Afaceri Externe al Rusiei, apoi adresează un ultimatum guvernului lui Lenin, care răspunde ironic că întrucât Ucraina se confrunta cu un război civil, Rusia nu putea să se amestece în treburile sale interne. Atunci Vinicenko declară război Rusiei sovietelor şi îl acuză pe Lenin că vrea „să restaureze imperiul ţarilor".

Dar Directoratul nu este capabil să lupte în acelaşi timp împotriva trupelelor ruse şi a insurgenţilor. El cere ajutor de la Antantă, care a debarcat trupe la Odessa şi de la generalul Denikin. Apeluri zadarnice. La 6 februarie 1919, Directoratul trebuie să fugă de la Kiev pentru a se instala la Viniţa, unde formează un nou guvern, în timp ce la Kiev se restabileşte puterea sovietică sub protecţia Armatei Roşii – dar aceasta nu se va putea menţine decât şapte luni, după care va fi alungată de armata albă a lui Denikin.

Pe parcursul acestor câteva luni, comuniştii au devenit cât se poate de nepopulari, la fel ca şi predecesorii lor, din cauza deciziilor lor brutale: colectivizarea pământurilor, obligarea ţăranilor să intre în ferme colective, exproprierea întreprinderilor. Dacă peisajul politic ucrainean se schimba tot timpul, situaţia populaţiei nu înceta să se deterioreze. Când, la rândul lor, trupele albe au preluat controlul asupra Ucrainei, nu au fost nici ele mai puţin detestate, atât din cauza voinţei exprimate de generalul Denikin de a restabili în caz de victorie statul unitar, cât şi din cauza violenţelor la care s-au dedat împotriva ţăranilor şi a evreilor. Cât despre comunişti, aceştia fugiseră în teritoriul rus şi pierduseră sprijinul aliaţilor lor anarhişti, printre care pe acela al celebrului Mahno, pe care îl indigna tendinţa lor centralizatoare şi dispreţul pentru cultura ucraineană. Atunci a lansat Mahno celebra lui lozincă: „Jos cu comuniştii, evreii şi ruşii!" Era firesc ca, într-o Ucraină atât de sfâşiată între forţe care se urau de moarte şi pe care populaţia le detesta în bloc, războiul civil să fie mai mult decât oriunde altundeva pe cât de necontrolabil, pe atât de înfricoşător.

Pentru forţele revoluţionare ale Ucrainei ca şi pentru Rusia, anul 1919 se încheie cu un dezastru general. Anarhia triumfă fireşte în Ucraina, dar se pare că Denikin este pe cale să-i pună capăt. Kolceak şi cu el lansează într-adevăr o puternică ofensivă împotriva Armatei Roşii care, timp de mai multe luni, pune în pericol puterea lui Lenin. El nu mai are din acest moment decât două obiective în cap: să păstreze cu orice preţ puterea şi să îmbunătăţească situaţia economică a Rusiei, care este disperată în 1919 şi va sfârşi prin a înstrăina populaţia de el. Dar cum să-şi îndeplinească acest obiectiv, dacă Rusia a fost privată de resursele din Ucraina?

La 22 mai 1919, Lenin îi telegrafiază lui Troţki spunându-i că „pentru a smulge grâul de la ucraineni şi pentru a rezolva problemele militare, va trebui să trimită un batalion de încredere alcătuit din cekişti, mai multe sute de marinari de la Baltica interesaţi să obţină cărbune şi grâu, un detaşament de

muncitori de la Moscova, sau de la Ivanovo-Voznesensk şi câteva zeci de propagandişti serioşi".

Pe parcursul acelui tragic an 1919, Lenin acţionează în două direcţii opuse. Pe de o parte, el repetă fără încetare că trebuie să se respecte autodeterminarea Ucrainei, căci altfel există riscul de a se provoca o criză care ar ameninţa chiar supravieţuirea propriei lui puteri în Rusia; aşadar, el ridică problema independenţei Ucrainei la Conferinţa a VIII-a a Partidului Comunist Rus, care are loc în decembrie 1919, înfierând „şovinismul rusesc" al mai multor promotori ai conflictului şi în special al lui Piatakov, căruia îi opune necesitatea strategică de a se respecta voinţa naţională a ucrainenilor. Dar, pe de altă parte, repetă că unitatea proletariatului şi a partidului este o necesitate, că Partidul Ucrainean trebuie aşadar să fie subordonat Comitetului Central Rus. În vederea aplicării acestei exigenţe, Comitetul Executiv Central adoptase încă din vara anului 1919 textele care plasau instanţele însărcinate cu armata şi transporturile din Ucraina sub autoritatea unică a organelor competente ale Republicii Ruse. Lenin justifică această rusificare a sectoarelor sensibile din Ucraina prin necesităţile războiului civil şi ale luptei împotriva armatelor albe, afirmând că, odată obţinută victoria, ucrainenii vor decide singuri cu privire la viitorul instituţiilor lor. Dar sistemul pus la punct în felul acesta într-o perioadă dificilă pare să angajeze şi viitorul. Bolşevicii sunt, într-adevăr, în marea lor majoritate ostili autodeterminării şi, în Ucraina, Rakovski, care fusese numit preşedinte al Consiliului Comisarilor Poporului la sfârşitul anului 1919, se străduieşte să menţină echilibrul între voinţa lor de a asigura centralizarea şi aspiraţia ucrainenilor la un destin independent. În plus, obiceiurile căpătate în timpul războiului civil, în care Partidul Comunist Rus decide totul şi supune autorităţii sale instanţele ucrainene sub pretextul urgenţei comenzii, tind să se transforme în lege. Astfel, în martie 1920, când se menţionează din nou pericolul extern, Partidul Comunist Rus, confruntat cu un Comitet Central nou ales în Ucraina, îl declară ostil Rusiei şi îl dizolvă fără nicio altă formă de proces.

În cei trei ani care separă revoluţia de succesul definitiv al mişcării bolşevice, istoria Ucrainei este mai haotică în comparaţie cu aceea înregistrată în vechile posesiuni ale ţarilor. Aici s-au succedat nouă guverne şi nici unul nu s-a putut menţine, nu a putut câştiga un veritabil sprijin popular şi nici nu a putut frâna dezintegrarea Ucrainei, care la sfârşitul acestor ani de încercări nu mai arc nicio unitate geografică sau socială. Ţărănimea, majoritară în rândul populaţiei, i-a aplaudat la început pe bolşevicii care îi promiseseră pământ; apoi, indignată de confiscările pe care le-au decis aceştia, s-a revoltat şi s-a întors către socialistul revoluţionar Antonov, dar mai ales către anarhistul Mahno, care a reuşit să alcătuiască în Ucraina o adevărată armată ţărănească. Ridicată împotriva bolşevicilor după ce aşteptase atât de mult de la ei, ţărănimea ucraineană nu a pornit totuşi în ajutorul Albilor, în pofida apelurilor lansate de aceştia. Şi asta deoarece contrarevoluţionarii susţineau două principii: unitatea

Rusiei, adică reconstituirea Imperiului, şi „inviolabilitatea proprietăţii", ceea ce implica renunţarea la reforma agrară.

La începutul anului 1920, când guvernul sovietic câştigă lupta, se trezeşte confruntat cu o masă de ţărani disperaţi pe care niciuna din părţi nu reuşeşte să-i satisfacă şi care nu se simt reprezentaţi de bolşevici.

Războiul civil a dezorganizat şi oraşele, unde bolşevicii dispuseseră până atunci de organizaţii solide; dar anii de haos şi de certuri interne au atras după sine dispariţia aproape totală a comuniştilor naţionali ca forţe naţionale. Cei care vor conduce republica sovietelor vor veni acum din Rusia, acestea vor fi cadrele tânărului stat, ceea ce va face ca autodeterminarea să aibă o tentă şi mai rusificatoare.

În definitiv, cum să nu vezi că autodeterminarea nu s-a realizat în Ucraina decât sub o puternică presiune externă şi anume cea a Germaniei, Franţei şi Poloniei? Dar Germania a fost rapid înfrântă, Franţa se afla la o distanţă prea mare de teatrul ucrainean pentru a putea să joace un rol durabil, iar Polonia era atunci preocupată să contracareze, la rândul său, ambiţiile revoluţionare ale Rusiei. Din momentul în care aceste trei ţări au încetat să mai exercite o influenţă, Ucraina va pierde în foarte scurt timp independenţa pe care o dobândise la Brest-Litovsk şi se va dovedi incapabilă să facă faţă unei Rusii dintr-odată mult mai sigură pe ea însăşi.

Istoria revoluţionară a Bielorusiei o reaminteşte pe cea a Ucrainei, chiar dacă această ţară va crea Moscovei mai puţine probleme; şi asta pentru că în procesul de autodeterminare care s-a desfăşurat aici a lipsit un element esenţial: o conştiinţă naţională care să unifice societatea. Fireşte, intelectualii militau pentru o cultură proprie, bielorusă, dar, în această parte a imperiului erau amestecate numeroase popoare – bieloruşi, polonezi, evrei şi lituanieni –, iar aspiraţia la definirea unei culturi proprii bieloruse (încă nu este vorba de naţiune!) se îndreaptă mai mult împotriva acestor culturi decât împotriva celei a Rusiei.

Ca şi în Ucraina, revoluţia şi războiul vor duce la apariţia unor guverne succesive şi efemere. În momentul revoluţiei, Congresul Naţional Bielorus proclamă republica independentă aproape imediat anihilată de bolşevicii de la Minsk, susţinuţi de trupele bolşevice supuse Moscovei, şi instalează aici un guvern al sovietelor. Trei luni mai târziu, acesta este răsturnat de armatele germane. După diverse încercări de formare a unor guverne separate la Minsk şi la Vilnius, în martie 1918 ia naştere Republica Naţională Bielorusă. Acest stat-marionetă nu are nicio autoritate şi plecarea trupelor germane se soldează cu dispariţia sa. Această republică efemeră a jucat totuşi un rol important, nu prin deciziile pe care le-a luat, ci pentru că a marcat conştiinţa colectivă a bieloruşilor. Această scurtă experienţă statală îi va îndreptăţi să creadă că Bielorusia independentă are dreptul legitim de a exista, că poate revendica un statut asemănător cu acela al altor state şi să trateze de la egal cu ele.

Bineînţeles că bolşevicii bieloruşi nu erau foarte numeroşi, dar Moscova

îi respecta. Ei își dovediseră forța la alegerile pentru Adunarea Constituantă când au obținut 60% din voturi, adică o reprezentativitate remarcabilă în comparație cu sfertul obținut de camarazii lor pe ansamblul întregii țări. Acești bolșevici aveau un anumit sentiment național care se manifestase în timpul celor opt luni de independență relativă a patriei lor, fiind conștienți de necesitatea de a integra acest sentiment în calculele lor de viitor.

Dar în Bielorusia mai exista și o „problemă poloneză", ridicată atât de bieloruşii favorabili Poloniei, cât și de polonezii care trăiau aici. În momentul în care a dispărut republica independentă, „polonofilii" au început să-și pună întrebări cu privire la viitorul lor și au ajuns la concluzia că era necesară o uniune între Bielorusia și Polonia. Piłsudski, spuneau ei, nu era el de origine bielorusă și lituaniană și nu propusese o uniune între cele două țări? Îngrijorați de aceste tendințe separatiste sau polonocentriste, bolșevicii bieloruşi l-au convins pe Lenin că trebuia să accepte statul bielorus ca cel mai mic rău dintre rele. Acceptând acest raționament, Vladimir Ilici și-a dat acordul pentru instaurarea unei republici în Bielorusia, ceea ce s-a și întâmplat la 31 ianuarie 1919. Odată cu venirea primăverii, în Bielorusia a fost promulgată o Constituție și s-au înființat instituții care atestau existența ei reală. Cu toate acestea, Rusia i-a impus în același timp legături federative care îi limitau suveranitatea politică și economică.

Opoziția între ezitările lui Lenin în legătură cu problema ucraineană și deciziile lui relativ clare și rapide cu privire la Bielorusia merită câteva explicații. În primul rând, în Bielorusia, Lenin a fost confruntat cu mai multe probleme specifice: un separatism mai slab decât în Ucraina, dar mai ales amenințarea poloneză și veleitățile apropierii bieloruso-lituaniene. El a avut tendința de a proiecta aici percepția pe care o avea despre cazul ucrainean, care îl făcea să supraestimeze sentimentul național bielorus. Aici, gândea el, bolșevicii sunt cei care sunt reprezentativi și în definitiv lor, bolșevicilor, și nu forțelor naționale reale, ca în Ucraina, urma să li se acorde autodeterminarea, ceea ce este destul de surprinzător. La fel, confruntat în Bielorusia cu prezența germană, Lenin n-a înțeles foarte bine că aceasta nu are niciun rol de jucat în absența unui sentiment național puternic, în timp ce în Ucraina forțele naționale au căutat – ce-i drept, zadarnic – să obțină victoria sprijinindu-se pe puterile străine. De fapt, Bielorusia nu era deloc interesată de puterile externe, cu excepția Poloniei. În februarie 1919, Congresele Sovietelor din Lituania și din Bielorusia au convenit să unească cele două state, ceea ce este o decizie paradoxală, căci Lituania este foarte atașată ideii de independență, în timp ce bolșevicii, stăpâni în Bielorusia, se declară în favoarea întăririi legăturilor cu Rusia. Acest stat binațional, cu orientări contradictorii, nu va cunoaște decât o existență scurtă, deoarece în aprilie 1919 armatele poloneze o vor invada și o vor ocupa timp de peste un an. Piłsudski, având ambiția să anexeze totul la Polonia, a impus în teritoriile ocupate limba polonă și o reformă agrară care va reda vechilor proprietari pământurile pe care puseseră mâna țăranii. Apoi

va dori să extindă acest proiect şi asupra Ucrainei. Dacă Lenin sprijinea fără şovăială independenţa Bielorusiei – chiar şi atunci când cea mai mare parte a teritoriul ei era ocupat de armatele poloneze, aceasta se datora faptului că, atât de apropiată de Rusia, ea prefigura în gândirea lui viitoarea uniune a republicilor din URSS. Bielorusia va juca de altfel rolul unei adevărate anexe a Rusiei pentru apropierea acesteia de entităţile independente, căci, începând din mai 1919, Consiliul de Apărare va propune o uniune militară a tuturor republicilor sovietice.

Când se va încheia războiul ruso-polonez şi se va semna Tratatul de la Riga, Bielorusia îşi va redobândi statutul de republică sovietică independentă, dar strâns legată de Rusia. Fireşte, proiectul uniunii cu Lituania a căzut, după cum s-au risipit ambiţiile poloneze; dar orientarea prorusă a Bielorusiei s-a confirmat. Ea va constitui un model de autodeterminare favorabil Rusiei. Şi în ciuda numărului de guverne care s-au succedat aici – două guverne naţionale, două republici sovietice şi republica bicefală – evoluţiile politice din Bielorusia se caracterizează, în ultimă instanţă, printr-o anumită unitate în perioada 1917–1920. Această unitate ţine în primul rând de ponderea crescută a bolşevicilor locali, de ataşamentul lor faţă de Moscova şi de o anumită încredere pe care aceasta le-o acorda în schimbul lui. Bielorusia ilustrează concepţia „internaţionalistă" a lui Lenin, care uneşte autodeterminarea naţională cu rolul central al muncitorilor, adică al bolşevicilor locali.

Caucazul divizat

Caucazul a trăit anii dificili ai autodeterminării la fel ca şi statele din vest, dar şi într-o manieră specifică în acelaşi timp, ceea ce explică şi caracterul efemer al independenţei care a fost cucerită aici. Ca şi în cazul Finlandei şi al Ţărilor Baltice, destinul statelor din Caucaz va depinde de situaţia internaţională; dar – şi aceasta va fi particularitatea lor – vor fi şi victime ale dezbinării lor, de care bolşevicii au profitat cu abilitate.

În momentul Revoluţiei Ruse, unitatea caucaziană părea realizată. La 15 noiembrie 1917 se înfiinţează la Tiflis un Comisariat Caucazian, dominat de georgieni şi prezidat de un menşevic radical, Evgheni Gheghecikori, asistat de un alt menşevic, de doi socialişti revoluţionari, doi armeni membri ai partidului Dacinak, patru azeri din Partidul Mussawat şi un federalist georgian. Acest guvern provizoriu aştepta Adunarea Constituantă care ar fi trebuit să răspundă dezideratelor naţionale. Dizolvarea Constituantei de către Lenin l-a determinat să refuze recunoaşterea puterii bolşevice şi să adopte o atitudine de independenţă faţă de Rusia. Această voinţă de autonomie a fost imediat sancţionată, căci la Brest-Litovsk, unde caucazienii nu au fost convocaţi, Rusia decide să cedeze Turciei oraşele Batumi, Kars şi Ardahan, lezând astfel Georgia şi Armenia, care nu au fost nici consultate şi nici măcar prevenite asupra intenţiilor ruse. Reacţia caucaziană este imediată: la 25 aprilie 1918, Adunarea

Caucaziană înfiinţată la Tiflis după dizolvarea Constituantei proclamă Republica Federală a Transcaucaziei, independentă de Rusia. În acest moment, în Caucaz coexistă trei forme de autoritate: Republica Federală; Comuna de la Baku, creată în aprilie 1918 şi dominată de bolşevici, prezidată de Stepan Şaumian, care se declară „legat de puterea centrală rusă" şi înţelege „să aplice toate decretele şi deciziile guvernului muncitorilor şi ţăranilor din Rusia în conformitate cu condiţiile locale"; în sfârşit, puterile regiunilor cedate la Brest-Litovsk Turciei şi administrate de aceasta.

Existenţa Republicii Federale este tulburată de la bun început de discordiile naţionale care se manifestă în special atunci când trebuie să se dezbată un tratat de pace cu Turcia. În faţa rivalităţilor care paralizează Republica, la 26 mai 1918, Adunarea Caucaziană decide s-o dizolve. Ca urmare, apar imediat trei state independente: Georgia, unde menşevicii sunt cei care fac jocurile; Armenia, guvernată de membrii partidului Dacinak; şi Azerbaidjanul, lipsit de Baku şi dominat de Mussawat.

Dintre aceste trei republici, cea care pare cel mai bine înarmată pentru a-şi proteja independenţa este Georgia. Imediat după înfiinţarea sa, ea se adresează Berlinului cu care semnează, la 28 mai, un tratat prin care recunoaşte frontierele stabilite la Brest-Litovsk, adică pierderea oraşelor Batumi şi Kars, dar obţine în schimb garanţia sprijinului german împotriva noilor revendicări teritoriale ale Turciei. Acest tratat consacră diversele ambiţii germane: prezenţa pe rutele comerciale petroliere, livrările de mangan. În acelaşi timp, Berlinul are grijă să nu ofenseze Rusia şi va recunoaşte independenţa Georgiei abia după ce Rusia va face acest lucru, adică în august 1918. Pe parcursul perioadei care a mai rămas până la înfrângerea Puterilor Centrale, strategia menşevicilor georgieni se va baza în întregime pe căutarea sprijinului din afară pentru garantarea independenţei lor. Ştiindu-se ameninţaţi de Turcia, îngrijoraţi de ambiţiile revoluţionare, respectiv, teritoriale ale Rusiei, ei optează pentru alianţa cu Germania, mizând pe interesele economice şi strategice, mai ales pe resursele naturale ale Caucazului şi pe accesul la Marea Neagră, pedalând astfel pe o eventuală rivalitate ruso-germană în regiune. După noiembrie 1918, privată de alianţa germană, Georgia se va trezi într-o situaţie mai dificilă. Trupele britanice sunt fireşte prezente în preajmă şi Anglia este favorabilă tinerei republici a cărei participare o va impune la conferinţa de pace. Dar, în acelaşi timp, Anglia susţine împreună cu aliaţii săi efortul de recucerire a generalilor albi care luptă – şi spun acest lucru în mod explicit – nu numai pentru a-i învinge pe bolşevici, ci şi pentru a reface Imperiul Rus.

Armenia şi Azerbaidjanul, devenite şi ele state independente, nu vor cunoaşte decât o foarte scurtă existenţă naţională, deoarece Turcia îi va pune capăt în vara anului 1918, prin forţa militară. Baku, până atunci citadelă comunistă, suferă mai multe lovituri. În august, trupele engleze ale generalului Dunsterville, venite din Persia, îi alungă pe comunişti din Baku, dar trebuie să cedeze, o lună mai târziu, în faţa trupelor turce. Comuna de la Baku încetează

să mai existe; conducătorii ei, care au fugit pe mare spre Astrahan, sunt prinşi şi executaţi. Revoluţia din Caucaz a fost înfrântă. Odată cu sfârşitul războiului, germanii şi turcii dispar la rândul lor din regiune şi englezii şi armatele albe sunt cele care vor decide destinul acesteia: Anglia impune prezenţa Armeniei şi a Azerbaidjanului la conferinţa de pace, aşa cum făcuse şi pentru Georgia.

Cu toate acestea, vederile Aliaţilor cu privire la viitorul celor trei state din Caucaz sunt departe de a confirma aspiraţiile acestora la o viaţă independentă. Aliaţii consideră în primul rând că o federaţie a acestor state le va asigura cel mai bine supravieţuirea şi va păstra mai bine stabilitatea din regiune decât diviziunile constatate la sfârşitul anului 1918. Până la înfrângerea Armatei Albe în 1920, aliaţii au refuzat să-şi imagineze că pe viitor aceste state ar putea fi independente de Rusia. Abia în ianuarie 1920, când Denikin a fost învins, Consiliul Suprem al Aliaţilor a recunoscut de facto independenţa lor. În acel moment, trupele engleze părăsiseră deja Caucazul (cu excepţia oraşului Batumi, unde au staţionat până în august), ceea ce a pus celor trei state problema păstrării independenţei lor faţă de Rusia. Până atunci, într-un Caucaz în care se înfruntau trupele germane, apoi engleze şi turce, Rusia era marea absentă; ea îşi manifesta prezenţa doar în Comuna din Baku (până în iulie 1918) pe care o susţinea. Dar trupele ruseşti au revenit în forţă în Caucaz imediat ce celelalte trupe l-au părăsit, stârnind agitaţia intermediarilor lor comunişti din toate republicile, care trebuie din nou să caute un sprijin pe plan internaţional. Încă din vara anului 1919, când Armatele Albe păreau să fie aproape de victorie, republicile din Caucaz trimiseseră delegaţii la Paris pentru a cere ajutorul Aliaţilor, care le răspunseseră printr-un refuz. La sfârşitul anului, pentru a se apăra de puterea sovietică, ele aspiră să fie plasate sub protecţia unei puteri mandatare: Armenia dorea ca acest rol să fie jucat de Statele Unite, Georgia şi Azerbaidjanul optau pentru Marea Britanie. După ce a fost respinsă această cerere, a apărut ideea unui mandat italian pentru toată Transcaucazia, care nu s-a materializat.

Statele independente se găsesc astfel singure faţă în faţă cu bolşevicii. Or, pentru Rusia, Caucazul este o cu totul altă miză decât vechile posesiuni occidentale. O miză economică în primul rând, căci de aici îşi extrage principalele resurse minerale şi de energie. O miză strategică, de asemenea: încă din secolul al XVIII-lea, Marea Neagră a fost un obiectiv al Rusiei. Fireşte, cucerind Crimeea, Rusia şi-a consolidat poziţia, dar nu poate ignora faptul că de-a lungul coastelor caucaziene Turcia îi ameninţă în continuare interesele.

În 1919 se schiţează o apropiere inedită între Turcia lui Mustafa Kemal şi soviete, care va înlocui prin prietenie o rivalitate istorică tradiţională proprie Caucazului, cu excepţia Armeniei. Rusia dobândeşte astfel o mare libertate de acţiune aici în măsura în care Turcia lui Mustafa Kemal se consacră în acest

moment transformării sale interioare, în detrimentul solidarității cu turcofonii și al ambițiilor trecutului.

Până în 1920 Rusia a fost ocupată cu proiectul ei revoluționar din vest, dar, după această dată, știind că trebuie să renunțe la visul revoluției mondiale, prioritatea ei a devenit salvarea propriei revoluții, adică a intereselor economice, a spațiului, a frontierelor. Și cum Caucazul nu are niciun apărător din afară, soarta lui este pecetluită.

Primul stat independent care a sucombat a fost Azerbaidjanul, unde Rusia dispunea – ca urmare a moștenirii lăsate de Comuna de la Baku – de o solidă bază comunistă. O lovitură de stat pusă la cale de un Comitet Militar Revoluționar răstoarnă în aprilie 1920 guvernul și cheamă Rusia în ajutor pentru „a contribui la victoria proletariatului" și pentru a asigura protecția împotriva „imperialiștilor". Acest apel venit din interior este un scenariu care va fi repetat de nenumărate ori după aceea, până la abolirea regimului sovietic. Rusia răspunde apelului și contribuie la nașterea Republicii Socialiste Sovietice Azerbaidjan, unde trei bolșevici – un rus, Kirov, un georgian, Ordjonikidze, și un armean, Mikoian – vor juca rolul decisiv. Cum să nu ne mirăm că la Congresul al II-lea al Cominternului, Lenin a afirmat fără ezitare că Rusia și Azerbaidjanul întrețin legături federative – ceea ce legitimează ajutorul rus acordat revoluției – când aceste legături nu vor fi stabilite oficial decât trei luni mai târziu! Dar comportamentul lui Lenin este conform cu maniera lui de a concepe politica: situația trebuie să se traducă în mod automat în termeni juridici. Dreptul decurge din fapte, chiar dacă este vorba de o lovitură de forță.

În Armenia, situația este mai complicată în 1920 din cauza a doi factori: cooperarea guvernului Dacinak cu Statul-Major al generalului Denikin – de înțeles dacă ținem seama de izolarea armenilor –, ceea ce le va asigura arme și mijloace financiare; pe de altă parte, Armenia credea că Turcia este zdrobită ca urmare a înfrângerii sale, ceea ce a determina-o să anexeze, în mai 1919, teritoriile armene aflate sub dominație turcă. Dar acest calcul era greșit: Mustafa Kemal era puternic și își pusese în minte să recupereze teritoriile revendicate de Armenia. Astfel a dispărut acest stat. Încă de la sfârșitul anului, un adevărat război i-a opus pe turci armenilor pentru posesiunile din teritoriile disputate; el s-a încheiat cu înfrângerea armenilor în toamna anului 1920. Moscovei i se oferea ocazia de a profita de prăbușirea armenilor. Fără îndoială, Partidul Comunist de aici era slab, dar Stalin a decis să răstoarne guvernul militar învins și să-l înlocuiască cu puterea bolșevică. Ordjonikidze a fost însărcinat cu operațiunea pe teren și guvernului Dacinak i-a fost adresat un ultimatum din partea rușilor, prin care i se ordona să cedeze locul Comitetului Revoluționar al Republicii Socialiste Sovietice Armenia. Acest Comitet Revoluționar, importat de Ordjonikidze de la Baku, a decretat imediat că toate legile ruse se aplică și în Armenia. Recunoscut de Moscova, el a semnat în 1921 un tratat de pace cu Turcia prin care îi recunoștea acesteia dreptul asupra teritoriilor în litigiu.

Amputată teritorial, Armenia a trebuit să facă apel la Rusia pentru a supraviețui în momentul revoltelor populare. Autodeterminarea care nu fusese susținută de nicio putere exterioară se încheia astfel cu o anexare fără formalități, deși, oficial, Republica Armenia își păstra încă suveranitatea.

Mai rămânea Georgia, mai norocoasă decât republicile vecine – cel puțin pentru câtva timp – deoarece reușise să-și impună independența în fața Rusiei. La 7 mai 1920, tratatul ruso-georgian consacră recunoașterea ei de către statul socialist și îi acordă garanții prețioase deoarece art. 1 precizează că RSFSR „renunță de bunăvoie la orice drepturi suverane care au aparținut Rusiei asupra poporului și teritoriului Georgiei"; art. 2 trage de aici următoarea concluzie: „Rusia se angajează să nu se amestece cu nimic în afacerile interne ale Georgiei". Dar o clauză secretă a tratatului distruge acest frumos echilibru: în virtutea acestei clauze, Georgia se angajează să acorde un statut legal Partidului Comunist și să nu-i limiteze activitatea. Or, Partidul este foarte hotărât să-i nimicească pe menșevicii din Georgia așa cum o făcuse și în Rusia. Exact în momentul în care tratatul era parafat, Ordjonikidze a plecat la Tiflis și a ordonat trupelor sale să înainteze către Kura. A luat drept pretext amenințările cu represaliile îndreptate împotriva comunităților georgiene care încercase la 2 mai o lovitură de forță în capitală. Intențiile agresive ale lui Ordjonikidze pică prost în momentul în care trupele poloneze înaintează în Ucraina. Prudent, Lenin nu dorește în niciun caz să sporească dificultățile militare provocate de polonezi adăugând un conflict în Caucaz și îi transmite lui Ordjonikidze să nu proclame „autodeterminarea" Georgiei în maniera lui. Art. 2 al tratatului din 7 mai părea să-i interzică acestuia din urmă să urmeze această cale, dar clauza secretă îi permitea, în schimb, să joace cartea Partidului pentru a ocoli în același timp și interdicția lui Lenin și termenii tratatului.

Moscova îl numește pe Kirov, colaborator apropiat al lui Ordjonikidze, ambasador în Georgia. Acesta profită de funcția lui pentru a aduce la Tiflis numeroși comuniști și pentru a încerca să destabilizeze guvernul menșevic pe care îl acuză de încălcarea tratatului „prin persecutarea comuniștilor" și prin apelul adresat Aliaților. Comuniștii georgieni – sau mai curând Partidul Comunist înjghebat de Moscova – nu ascund faptul că obiectivul lor este să pună mâna pe putere. Georgia este, de altfel, pusă sub acuzare în jurnalul Comisariatului pentru Naționalități – *Viața Naționalităților* – care, în numărul său din 3 noiembrie 1920 afirmă că, în pofida legalizării Partidului, aproape toți membrii lui au fost aruncați în închisoare. La Tiflis, ni se spune în acest articol, la sediul Partidului nu este decât un funcționar, căci toate cadrele sunt la închisoare sau își desfășoară activitatea în ilegalitate.

Conștienți de amenințarea care plana asupra statului lor, menșevicii depun eforturi pentru a câștiga simpatia social-democraților europeni. În septembrie, o delegație socialistă din care făceau parte Kauțki, Ramsay MacDonald și Emile Vandervelde vizitează Georgia. Henri de Man îi acordă și el sprijinul

său. Încurajat de ceea ce consideră el că este un curent favorabil cauzei sale, guvernul georgian prezintă în decembrie o cerere de intrare în Societatea Naţiunilor: fără succes. Rezultatul este negativ şi în Rusia, care vede în acest demers şi în sprijinul acordat de străini numai gesturi ostile Rusiei. Adversar înverşunat al independenţei ţării sale de origine, Stalin îşi înmulţeşte măsurile de apărare. Georgia, susţine el, doreşte să atragă Antanta într-un front antibolşevic. El repetă la nesfârşit că statutul de independenţă, în momentul în care Armenia şi Azerbaidjanul s-au raliat Rusiei, are drept efect destabilizarea Caucazului şi compromiterea unei politici unitare comuniste. Şi mai adaugă: „Caucazul este important pentru revoluţie, pentru că este o sursă de materii prime şi produse alimentare. Este important şi datorită poziţiei sale geografice, între Europa şi Asia, între Europa şi Turcia şi datorită existenţei căilor comerciale care prezintă un considerabil interes economic şi strategic."

Aceste afirmaţii brutale ale lui Stalin reflectă percepţia rusă cu privire la problema naţională de la sfârşitul anului 1920. Din acest moment revoluţia mondială e de domeniul visurilor; realitatea este lupta statului sovietic pentru supravieţuire. Aceasta impune luarea în considerare a intereselor sale economice şi strategice şi, în ultimă instanţă, recuperarea spaţiului pierdut.

La fel ca şi Stalin, Lenin este convins de aceste priorităţi, dar se deosebeşte de el în privinţa căii de urmat şi a strategiei. El nu doreşte să conteste opinia internaţională favorabilă Georgiei independente. Şi nu vrea nici să prejudicieze integrarea Rusiei în comunitatea internaţională. E adevărat că George Lloyd îl asigurase pe Krasin[7] că tot Caucazul face parte din zona de influenţă rusă. Dar recurgând la violenţă pentru a face ordine în Georgia despre care ştie că este gata să se apere, Lenin se teme ca nu cumva Rusia să provoace o reacţie engleză periculoasă pentru securitatea ţării sale, sfâşiată încă de un interminabil război civil. Şi se mai gândeşte şi la negocierile cu Turcia, care se vor încheia în martie 1921 cu un tratat de prietenie şi se teme să nu trezească aici o reacţie negativă. Şi invers, ştie că Georgia este ameninţată din interior de comunişti şi slăbită din exterior de presiunile ruse şi de ostilitatea turcă. De aici şovăiala lui în a ceda în faţa voinţei conjugate a lui Stalin şi Ordjonikidze de a pune capăt independenţei georgiene.

Cicerin, comisar pentru Afaceri Externe, a venit în ajutorul acestora doi din urmă în ianuarie 1921 şi a acuzat Georgia că a încălcat tratatul din 7 mai, reclamând o intervenţie pentru „salvarea comuniştilor". De altfel, totul este gata pentru această intervenţie. Armata XI, care a recucerit Baku, aşteaptă ordinul de marş împotriva Tiflisului. La 14 februarie 1921, în urma unor dezbateri îndelungate, Lenin îşi dă acordul pentru operaţiunea militară; în realitate, el ignoră faptul că aceasta este deja angajată de două zile. „Unda verde" a lui Lenin este însoţită totuşi de recomandări de prudenţă; el vrea în primul rând „să fie respectate regulile internaţionale". În realitate, problema

[7] Leonid Krasin era însărcinat să negocieze la Londra acordurile anglo-sovietice.

georgiană i-a scăpat deja din mână. Totul a fost organizat, adică manipulat de Biroul Caucazian înfiinţat pentru a coordona politica Partidului în Caucaz, dar care acţionează de comun acord cu Stalin. Acest Birou afirmă că situaţia din Georgia este imposibil de acceptat pentru comunişti şi insuportabilă pentru Rusia şi că datoria bolşevicilor este să instaureze aici legalitatea comunistă. Este un apel la ajutor lansat de georgieni pe care Biroul Caucazian pretinde că i-l transmite lui Lenin, dar acesta nu va putea verifica niciodată autenticitatea lui. La fel, Armata XI ascultă de Ordjonikidze şi nu de Troţki, care, după invazie, va ancheta condiţiile în care fusese decisă.

Această invazie are loc din două părţi: din sud şi din est. În ciuda unei apărări disperate, georgienii sunt învinşi şi, pe deasupra, Turcia, profitând de conflict, invadează oraşul Batumi la începutul lui martie şi proclamă anexarea lui în ziua de 17. La 18 martie guvernul georgian capitulează. Armata Roşie porneşte atunci în marş către Batumi, îi alungă pe turci de aici în ziua de 19 martie. Prin tratatul de la Kars, Turcia renunţă la Batumi.

Preocupat în continuare să nu creeze un „*casus belli* georgian", care ar fi ofensat opinia publică internaţională, Lenin îşi înmulţeşte apelurile la respectarea populaţiei georgiene, a elitelor şi a instituţiilor sale, ordonându-i lui Ordjonikidze să ajungă la un compromis cu menşevicii şi să nu impună o politică „rusă" în ţara cucerită. „Comuniştii georgieni să nu aplice stereotipul nostru, scrie el, ci să inventeze o tactică specifică şi suplă."

Tratatul bilateral semnat la 21 mai 1921 aliniază Georgia la celelalte republici din Caucaz şi o plasează pe orbita rusă. În acest caz, autodeterminarea a fost sacrificată ca urmare a unui sprijin internaţional insuficient pentru a determina Rusia să facă un pas înapoi şi a retragerii trupelor de intervenţie.

Drapelul roşu împotriva drapelului verde

Dacă Lenin mai credea că proletariatul din societăţile avansate va fi primul actor al revoluţiei mondiale, nu este mai puţin adevărat că a integrat în reflecţiile sale şi Orientul, unde îi întrevedea pe potenţialii revoluţionari. Ajuns la putere, s-a întors către societăţile înapoiate ale Imperiului dispărut unde domina islamismul şi a adresat la 24 noiembrie 1917 un apel „muncitorilor musulmani din Rusia şi din Orient":

„Musulmani ai Rusiei, tătari de pe Volga şi din Crimeea, kirghizi şi sarţi din Siberia şi din Turkestan, turci şi tătari din Transcaucazia, ceceni şi munteni din Caucaz, voi toţi cei ale căror moschei şi case de rugăciune au fost distruse, ale căror credinţe şi obiceiuri au fost întinate de ţari şi de asupritorii Rusiei [...], credinţele şi obiceiurile voastre, instituţiile voastre naţionale şi culturale sunt pentru totdeauna libere şi inviolabile. Organizaţi-vă viaţa naţională în deplină libertate, este dreptul vostru!"

Acest apel însemna un sprijin explicit acordat musulmanilor de către revoluţie şi recurgea, în schimb, la sprijinul acestora pentru revoluţie. Drapelul

roşu şi drapelul verde trebuiau să fluture la unison. Pentru a marca această alianţă, s-a făcut imediat un gest simbolic: a fost restituit musulmanilor Coranul lui Osman, păstrat la Biblioteca Naţională a Imperiului. Dar de la apelul la alianţă la constituirea acestei alianţe între bolşevici şi musulmani era drum lung. Bolşevicii trebuiau să găsească printre organizaţiile islamice existente aliaţi capabili să atragă masele musulmane. Misiunea punerii în aplicare a acestui proiect îi revenea lui Stalin, comisarul pentru Naţionalităţi.

Musulmanii nu rămăseseră inactivi în perioada de pregătire a loviturii de stat din octombrie, dar încercaseră să profite de descompunerea rapidă a Imperiului pentru a-şi urmări propriile interese. Primul Congres al musulmanilor din Rusia, reunit la Moscova în iulie 1917, atrăsese reprezentanţi ai tuturor grupelor naţionale şi apărase „dreptul popoarelor de a dispune de ele însele". El marcase în special ataşamentul la islam, pe care participanţii la congres afirmau că doresc să-l concilieze cu socialismul. Dar, atunci când era în joc organizarea politică, aceste intenţii foarte generale nu erau suficiente pentru a-i reconcilia pe partizanii a două concepţii opuse: cei care pledau pentru integrarea popoarelor musulmane în cadrul unei Rusii unificate care să le recunoască unitatea culturală extrateritorială; şi cei care aspirau, dimpotrivă, la o existenţă în cadrul unui stat federal. Dacă tătarii făceau parte din prima tabără, turkestanezii, caucazienii şi crimeenii erau federalişti inveteraţi, cerând o autonomie teritorială în cadrul unei republici federative a Rusiei. Aceştia din urmă au avut câştig de cauză pentru moment, dar, toamna, conştienţi de necesitatea de a trata cu bolşevicii pornind de la o poziţie comună acceptabilă pentru interlocutorii lor, conducătorii musulmani au proclamat autonomia naţională culturală a turcilor din Rusia şi din Siberia şi, pentru crearea instituţiilor politice adecvate, s-au gândit să înfiinţeze o Adunare Naţională Musulmană - care nu va vedea niciodată lumina zilei – şi unităţi militare care s-au format în anumite regiuni, mai ales la Kazan.

Cât despre Stalin, acesta s-a întors către Consiliul Naţional Musulman creat pe atunci la Moscova, dar care îşi avea sediul la Petrograd, prezidat de un menşevic caucazian, Ahmed bei Ţalikov, apărător fervent al poziţiilor unitare. Stalin l-a ales ca partener şi i-a oferit preşedinţia Comisariatului pentru Afaceri Musulmane pe care intenţionau să-l creeze bolşevicii. În faţa refuzului acestuia, Stalin a făcut aceeaşi propunere unui tătar de pe Volga, Mullah Nur Vahitov, fondatorul Comitetului Socialist Musulman, partizan al bolşevicilor încă din octombrie, dar a cărui aderare la bolşevism avea drept scop principal să aducă ideile lui Marx în sânul lumii musulmane. Viziunea lui panislamică asupra revoluţiei nu l-a împiedicat pe Stalin să-i încredinţeze conducerea Comisariatului pentru Afaceri Musulmane, post cu competenţe incerte: un minister, fireşte, şi aşa l-a şi prezentat Stalin interlocutorilor săi, dar în spatele acestui statut măgulitor realitatea era mult mai modestă, căci acesta depindea direct de el, de Stalin, şi avea misiunea să adune sub egida Partidului Comunist toate organizaţiile musulmane şi să-i atragă pe musulmani în rândurile Armatei Roşii.

Pe teren, la fel ca în majoritatea celorlalte teritorii ale Imperiului dispărut, relaţiile dintre bolşevici şi musulmani au fost complicate de doi factori: pe de o parte intervenţia forţelor militare străine, pe de altă parte alegerea pe care trebuiau s-o facă bolşevicii în privinţa alianţelor fie cu mişcările musulmane naţionale care se manifestaseră după război, fie cu eventualele organizaţii comuniste.

Trebuie să ţinem seama în primul rând de diversele forţe militare care, între 1918 şi 1920 ameninţau revoluţia la periferia musulmană. Totul începe cu legiunea cehă, compusă din prizonieri ai armatei austriece în curs de evacuare către Vladivostok. Aceşti cehi se răscoală în aprilie 1918 şi ocupă oraşele aflate de-a lungul transsiberianului, ceea ce are drept urmare o revoltă generală împotriva bolşevicilor din regiune. În acelaşi timp, Aliaţii debarcă trupe în Murmansk şi în Vladivostok, unităţile germane ajung în Crimeea, iar turcii şi englezii se succed în Caucaz. Ameninţată din toate părţile, puterea bolşevică trebuie să ajungă la o înţelegere cu mişcările naţionale după ce a încercat, la început, să controleze formaţiunile statale care luau naştere aici.

Prima formaţiune de acest tip este republica tătaro-başkiră condusă de Mullah Nur Vahitov, care pretinde să concilieze statul naţional cu exigenţele lui Stalin şi Lenin. Vahitov susţine că republica este „inima unei revoluţii care cucereşte tot Orientul". Dar viaţa acestui stat este dintre cele mai scurte, căci răscoala cehilor obligă trupele bolşevice să fugă din regiune. Cehii îl prind pe Vahitov pe care îl împuşcă, împreună cu un anumit număr de bolşevici şi tătari bolşevici. Războiul civil care se dezlănţuie atunci în regiune zădărniceşte orice iniţiativă a bolşevicilor şi determină dezbinarea tătarilor şi bolşevicilor ostili uniunii formale din primăvara anului 1918.

Tot pe Volga, evoluţia başkirilor sub conducerea lui Validov – care a proclamat a doua zi după revoluţie naşterea unui stat autonom respins de bolşevici – explică ezitările musulmanilor cu privire la posibilele lor alianţe. Constatând deruta bolşevicilor, ei au mizat mai întâi pe un front contra-revoluţionar, încercând să se sprijine pe ruşi, care vor domina în câteva luni Siberia sub autoritatea amiralului Kolceak şi sudul sub cea a lui Denikin. Dar musulmanii nu vor avea nevoie decât de foarte puţin timp pentru a-şi da seama că succesul forţelor albe va antrena restaurarea Imperiului. De aceea, în martie 1919, Validov negociază în secret cu bolşevicii. Acordul încheiat între şeful başkir şi regimul comunist implică concesii mari din partea acestuia din urmă. El stipulează autonomia Başkiriei în cadrul unui stat federal – o autonomie înţeleasă într-un sens larg, deoarece başkirii ar urma să-şi păstreze dreptul de decizie asupra politicii interne şi a armatei, nelăsând federaţiei decât minele, uzinele şi căile de comunicaţie.

De ce a acceptat Lenin un acord care se depărta atât de mult de regulile unei organizări federale? În primăvara anului 1919 existau două motive care explicau voinţa lui de a ajunge la un compromis. În primul rând, trebuie să lipsească armatele albe de sprijinul musulmanilor într-un moment în care

Armata Albă era încă triumfătoare. Dar raționamentul lui Lenin mergea mult mai departe de cazul başkir: el intenționa să marcheze prin aceasta respectul său pentru musulmani pentru a-i convinge apoi pe „kirghizi, turcmeni, uzbeci, tadjici, încă influențați şi de mollahii lor", că bolşevicii nu erau duşmanii lor. În mintea lui Lenin, acest compromis era aşadar temporar. Şi acest lucru se va constata imediat după încheierea războiului civil, când puterea bolşevică va da un statut definitiv republicii başkire printr-un decret din mai 1920.

Aceasta rămânea fireşte autonomă, păstrându-şi toate competențele în privința administrației locale. Dar acest decret – în privința căruia, trebuie să subliniem, başkirii nu au fost consultați şi nici măcar informați în prealabil – îi lipsea de toate competențele politice, militare şi economice înscrise în statutul lor din 1919. Validov îl va denunța numindu-l mai centralizator, chiar şi în planul competențelor administrației locale, decât toate dispozițiile regimului țarist. Indignați, conducătorii başkiri au fugit în munți şi populația s-a răsculat. Dar în iulie 1920, bolşevicii erau stăpânii jocului: acum puteau să-şi mobilizeze toate forțele împotriva acestui război civil incipient. Au zdrobit rebeliunea, au ocupat teritoriul şi au semănat teroarea.

Regiunea Volgăi îi opunea lui Lenin şi alte sfidări naționale: în primul rând cele din partea tătarilor şi a ciuvaşilor. Spre deosebire de başkiri, care erau uniți în jurul personalității puternice a lui Validov şi a proiectului său de stat național, tătarii, conduşi de Sultan Galiev, au jucat de la bun început pe cartea comunistă. Sultan Galiev era în acelaşi timp naționalist musulman şi comunist (intrase în Partid în noiembrie 1917) pentru că vedea în revoluție calea către emanciparea poporului său şi a popoarelor dominate. Despre islamism, Sultan Galiev care era ateu credea că este un liant ce putea să unească popoarele dominate şi că puterea comunistă trebuia să se împace cu el şi să-l modernizeze. Era musulmanul cel mai sus plasat în ierarhia statului sovietic; după moartea lui Vahitov, el i-a luat locul alături de Stalin în cadrul Comisariatului pentru Naționalități şi a fost promovat în fruntea Colegiului Militar Musulman care avea autoritate asupra trupelor musulmane ce acționau pe lângă Armata Roşie.

Sultan Galiev milita pentru unitatea statului tătaro-başkir, adică pentru o formațiune menită să-i regrupeze pe toți musulmanii de pe Volga şi din Ural. În fața opoziției lui Lenin şi a creării în 1919 a Republicii Autonome Başkire, şi-a modificat proiectul şi a cerut formarea unei Republici Tătare care să înglobeze toate teritoriile musulmane de pe Volga cu excepția Republicii Başkire, redusă la cea mai simplă expresie a sa.

Conflictul dintre Sultan Galiev şi Lenin aruncă o lumină şi asupra unui alt aspect al aplicării proiectului de autodeterminare. Şeful tătarilor conta pe aderarea lui la comunism şi pe acceptarea unei federații centralizate pentru a organiza reunirea tuturor musulmanilor de pe Volga. Lenin a văzut în acest proiect o amenințare cu reunirea tuturor musulmanilor în jurul tătarilor, mai evoluați din punct de vedere cultural decât ceilalți, aşadar un proiect național

care, chiar dacă susţinea o orientare comunistă, era inacceptabil pentru el. Şi a contracarat acest pericol al „Tătariei mari" prin crearea unei republici autonome a Tătariei, apoi a regiunii autonome a ciuvaşilor, căci aceştia îşi exprimaseră la un moment dat dorinţa de a se uni cu tătarii. În sfârşit, la finele anului 1920 au mai văzut lumina zilei încă două regiuni autonome: cea a marilor şi cea a votiacilor. În felul acesta, visul de unire a popoarelor musulmane ale Volgăi s-a destrămat, atunci când bolşevicii au putut să preia iniţiativa, favorizând apariţia unei multitudini de entităţi naţionale ce dispuneau de competenţe reduse.

O altă regiune dificilă, dar din alte motive, era ţinutul kirghiz. Acesta se unise, aşa cum am văzut, în jurul Hoardei Alaş, care încercase atâta timp cât trupele lui Kolceak îi ameninţau pe bolşevici să se sprijine pe contrarevoluţia rusă. Dar urmare a înfrângerii suferite de trupele albilor şi de aliatul lor, hatmanul Dutov, bolşevicii şi-au extins treptat dominaţia asupra Stepei. Bolşevicii promiseseră kirghizilor o amnistie totală, dacă li se alăturau.

În ţinuturile kirghize, bolşevicii se confruntau cu o provocare redutabilă – coexistenţa a două comunităţi umane ireconciliabile: kirghizii, care cereau în primul rând să li se restituie pământurile, şi coloniştii ruşi, care se alăturaseră revoluţiei ca să-şi păstreze pământurile acaparate. Cum să fie reconciliate aceste exigenţe contradictorii? Ce formă naţională să îmbrace coabitarea celor două culturi atât de diferite? Lenin îi introdusese pe kirghizi în seria de popoare care trebuiau tratate cu înţelegere pentru „a le smulge din mâinile mollahilor lor", căci era conştient de prestigiul islamului în întreaga regiune. Soluţia a venit de la Moscova, fără a se păstra nici măcar aparenţele unui acord: la 10 iunie 1919 s-a creat la Moscova un Comitet Revoluţionar Kirghiz, compus din comunişti adesea străini acestui popor şi islamului, plasat sub preşedinţia unui polonez „paraşutat" pe acest teren pentru a exercita o autoritate directă.

Acest comitet trebuia să respecte cele două comunităţi naţionale care trăiau în Stepă, aşadar drepturile culturale ale fiecăreia dintre ele. Dar, departe de a rezolva conflictele, puterea trimisă de la Centru le-a agravat. Ruşii au refuzat să-l recunoască, iar kirghizii au protestat împotriva lui pe lângă Lenin, fără a obţine nici cel mai mic rezultat. În cele din urmă, aşa cum se întâmplase şi pe Volga, prăbuşirea Albilor şi încetarea presiunilor externe au permis bolşevicilor să impună în teritoriile kirghize soluţia deja adoptată în alte părţi: aceea a unei republici autonome care şi-a abandonat toate competenţele în beneficiul Centrului. O singură concesie s-a făcut kirghizilor care cereau restituirea pământurilor: oprirea colonizării; dar coloniştii îşi păstrau pământurile pe care le luaseră deja. Această soluţie incompletă şi nedreaptă care a sporit dificultăţile economice a indignat populaţia indigenă. Stepa avea să reprezinte o problemă dramatică şi durabilă pentru Moscova.

În Turkestan, unde islamul era solid implantat şi unde comunismul nu atrăgea decât populaţia rusă, Lenin considera că nu se putea aplica autodeterminarea. Colonie a Imperiului, apoi a puterii revoluţionare, Turkestanul

a constatat că situaţia lui este neglijată de Moscova până în 1919. Abia în toamna acestui an misiunea Safarov, care a fost trimisă aici, i-a expus lui Lenin situaţia explozivă din această regiune: şovinismul ruşilor stârnea revolta localnicilor împotriva puterii bolşevicilor, identificată pur şi simplu cu imperialismul ţarilor. Sprijinită de o opoziţie naţională armată, mişcarea basmacilor ameninţa să se extindă în toată regiunea; la aceasta se adăuga agitaţia crescândă a elitelor naţionale, puţin interesate de autodeterminare, dar dornice să opună prezenţei ruse unitatea Turkestanului în jurul culturii sale şi a islamului. Drapelul verde agitat de naţionalişti sau de luptătorii basmaci este, în ultimă instanţă, răspunsul populaţiei indigene în totalitatea ei la arborarea drapelului roşu.

Cum să potoleşti această periferie atât de importantă din punct de vedere strategic, dar atât de departe de Rusia din punct de vedere cultural? Cum să introduci aici ordinea sovietică fără a provoca o împotrivire încă şi mai puternică? Cum să răspunzi în egală măsură aşteptărilor ruşilor şi ucrainenilor, numeroşi în Turkestan, care refuzau separarea şi cereau puterii bolşevice să menţină o „ordine rusă"?

Lenin se va confrunta cu două propuneri contrare. Una a fost elaborată de turkestanezii care adoptaseră comunismul, printre care s-au remarcat în mod special Turar Râiskulov şi Fezullah Hogeaev; ei au propus crearea unei republici autonome a Turkestanului, încorporată în Rusia, dar care să reunească toate populaţiile musulmane turce din regiune. Lenin nu voia să audă vorbindu-se despre un proiect atât de opus intereselor revoluţiei. Dar nu este mai puţin tulburat de soluţia alternativă propusă de o comisie a Comitetului Central: aceasta prevedea o organizare centralizată a întregii regiuni, cu ignorarea aspiraţiilor populaţiilor musulmane. Lenin apreciază corect situaţia şi condamnă ambele proiecte.

Exasperaţi de atitudinea „colonialistă" a Rusiei, turkestanezii îi sprijină pe basmaci şi soluţia politică propusă de Rîskulov şi Hogeaev sub forma sa cea mai radicală: infiltrarea tuturor structurilor comuniste cu naţionalişti care se declarau pe faţă ca adepţi ai unităţii turce. Trimiterea unei comisii speciale de către Lenin în regiune în 1919 pentru a pune în aplicare o politică de cooperare cu populaţia locală şi pentru a ancheta situaţia avusese consecinţe neprevăzute. Musulmanii profitaseră de acest climat de compromis pentru a se infiltra în biroul regional al organizaţiilor musulmane ale PC rus. La conferinţa comuniştilor musulmani, convocată la Taşkent în ianuarie 1920, au participat o mulţime de naţionalişti, ceea ce explică decizia ei de a crea o republică turcă autonomă, care să cuprindă tot Turkestanul şi transformarea organizaţiei regionale a PC rus în Partid Comunist Turc.

Acţiunea de unificare ratată de musulmani pe Volga părea să reuşească în Asia Centrală la începutul anului 1920. Dar, ca şi în restul ţării, încheierea operaţiunilor poloneze din Ucraina şi înfrângerea Albilor i-au permis lui Lenin să preia controlul asupra situaţiei. Era şi timpul: puternici după primul lor

succes, comuniştii din Asia Centrală făceau apel la turcii din Rusia să se alăture republicii înfiinţate de ei. Frunze, trimis la Taşkent de Lenin, i-a telegrafiat acestuia: „Aici musulmanii sunt pe cale să pună mâna pe toată puterea".

Bolşevicii nu puteau să preia controlul asupra regiunii fără a pune astfel capăt independenţei celor două emirate, Hiva şi Buhara, care serveau drept bază aeriană pentru basmaci. Frunze a fost însărcinat să facă acest lucru. Dar nimic nu era încă decis şi rezistenţa naţională avea să fie învinsă cu greu. Aflat la distanţă faţă de Centrul rus, Turkestanul era foarte greu de stăpânit.

Lenin se confrunta în aceste condiţii cu o chestiune deosebit de complexă: trebuia oare să tolereze proiectul unitar al musulmanilor pentru a pacifica regiunea? Sau era necesar, la fel ca şi pe Volga, să se impună autodeterminarea în conformitate cu principii stricte?

Răspunsul era cu atât mai greu de găsit, cu cât Turkestanul era perceput de ruşii din regiune, care aderaseră la comunism pentru a-şi păstra agoniselile, ca o colonie; toţi musulmanii reprezentau pentru ei nişte naţionalişti dornici să abolească privilegiile ruşilor. Pentru musulmani, comuniştii erau în primul ruşii înverşunaţi să-şi păstreze dominaţia, iar drapelul roşu ascundea pretenţiile imperiale imemoriale. Împotriva acestui imperialism permanent, islamul, care îi unifica pe toţi cei dominaţi, era considerat singura soluţie. Lenin a înţeles încă din 1920 semnificaţia acestei confruntări dintre drapelul roşu şi drapelul verde. Pentru el, aceasta era cu atât mai inacceptabilă cu cât revoluţia din Asia începea să ocupe în proiectul lui un loc central. Cum să faci apel la internaţionalism, la solidaritatea muncitorilor occidentali şi a maselor din Orient când populaţiile musulmane ale Rusiei îi acuzau pe bolşevici că nu sunt altceva decât succesorii ţarilor? Încă de la începutul anului 1920, viitorul Asiei Centrale a devenit astfel un element esenţial al strategiei revoluţionare.

Baku: provocarea colonială

La 1 septembrie 1920 a avut loc la Baku Congresul Popoarelor din Orient, convocat de Internaţionala a III-a pentru a elabora o strategie revoluţionară capabilă să transfere revoluţia în lumea colonială. Dar pentru bolşevici, care în octombrie 1917 credeau că au creat o lume nouă, acest congres, în momentul în care debuta, a căpătat o dimensiune neaşteptată; aceea a ultimei şanse. Din octombrie 1917 totul se schimbase. Revoluţia mondială, în cadrul căreia Revoluţia Rusă nu trebuia să fie decât o verigă, a eşuat acolo unde se credea că va avea loc: în societăţile europene. Pentru a supravieţui, Revoluţia Rusă trebuie să se sprijine pe alte mişcări similare. Deoarece Europa refuză să asculte, mai rămâne lumea colonială, şi Internaţionala a III-a o convoacă la Baku.

Acest recurs disperat la revoluţiile din Orient – căci ce comunist îndrăzneşte să-şi imagineze în 1920 că revoluţia se poate perpetua într-o singură ţară! –

alimentează tot discursul de inaugurare al lui Zinoviev. Adresându-se unui număr de aproximativ două mii de delegați orientali, dintre care aproximativ trei sferturi din regiunile musulmane ale Rusiei, președintele Internaționalei îi îndeamnă să participe la războiul sfânt împotriva imperialismului. Acest vocabular – o, cât de străin lui Marx! – este auzit în primul rând de congresiști care răspund cu strigăte entuziaste, dar stupefiante: Jihad! adică „război sfânt!". Dar dacă Internaționala încearcă să se împace cu Orientul, trebuie să constate că comuniștii musulmani convocați la Baku au o viziune proprie cu privire la revoluție, alimentată de experiența lor revoluționară din teritoriile imperiale ruse. La apelul la solidaritatea de clasă exprimat în discursul lui Zinoviev, delegații din Asia Centrală răspund că revoluția din Orient trebuie să fie specifică, națională, singura garanție a emancipării popoarelor colonizate.

La scurt timp după Baku, Sultan Galiev, eminent membru al ierarhiei comuniste centrale, a început să teoretizeze părerile Turkestanului. Dominate, popoarele din Orient, susținea el, deveneau în felul acesta popoare proletare. În consecință, mișcările naționale care vizau emanciparea lor aveau „caracterul unei revoluții socialiste". Cominternul trebuia să ratifice și să susțină luptele naționale drept niște componente incontestabile ale mișcării revoluționare mondiale. Din acest discurs fondat în întregime pe experiența trăită de musulmanii din țara sa, Lenin a înțeles că, departe de a spera să găsească în Orient un câmp de acțiune revoluționară care să ușureze misiunea Rusiei, aici avea de-a face cu o competiție, ba chiar cu o opoziție între revoluții.

Și într-adevăr, în anii care au urmat, Sultan Galiev și tovarășii lui aveau să meargă până la capăt cu raționamentul lor și să afirme că singurul focar cu adevărat revoluționar se găsea în societățile coloniale agrare, că eliberarea acestor societăți presupunea în prealabil răsturnarea raporturilor dintre metropolele industriale ale Occidentului și societățile rurale ale Orientului. În această concepție a răsturnării situațiilor de hegemonie, Rusia, chiar dacă era revoluționară, se asocia cu lumea industrială în viziunea teoreticienilor musulmani. Internaționalei marxiste musulmanii cereau să i se opună o internațională colonială sau solidaritatea și unitatea musulmanilor – a celor din Rusia în primul rând – care ar fi jucat un rol decisiv.

Acest discurs, care umple paginile organului Comisariatului pentru Naționalități înainte ca Sultan Galiev și emulii lui să fie expulzați de aici la mijlocul anilor '20 le-a inspirat bolșevicilor două concluzii.

În primul rând, Rusia revoluționară nu se poate baza pe revoluția colonială așa cum nu s-a putut baza nici pe extinderea revoluției în Europa. Este condamnată să rămână singurul stat născut din revoluție. Trebuie fie să se sinucidă, fie să accepte ideea revoluției într-un singur stat, așadar construirea socialismului în acest unic bastion.

A doua constatare: supraviețuirea citadelei revoluționare implică necesitatea ca ea să aibă mijloace, spațiu și resurse, așa cum avusese Imperiul. Așadar, trebuie să se construiască un stat viabil și pentru aceasta se impune împăcarea

cu popoarele care au vrut să aplice autodeterminarea, unirea lor din nou în jurul Rusiei, fără ca ele să vadă în această relaţie o constrângere. În desfăşurarea războaielor şi manifestarea voinţei de independenţă care a zguduit spaţiul rus începând din 1917, acest proiect poate părea o provocare demenţială. Şi totuşi, acesta este scopul căruia Lenin îi va dedica ultimii săi ani, la fel ca şi succesorii lui.

Capitolul X
Pax sovietica I
Compromisul politic

Starea acceptată

1921: bolşevicii constată că sunt în impas. Timp de trei ani, au aşteptat ridicarea la luptă a clasei muncitoare occidentale. Pasivitatea proletariatului polonez, eşecul din 1920 în privinţa ocuparii uzinelor din Italia, cel al grevei generale din Germania reprezintă tot atâtea fapte care atestă că revoluţia mondială nu mai este la ordinea zilei. În acelaşi timp, Congresul de la Baku a demonstrat că revoluţia din Orient punea în pericol lupta de clasă şi solidaritatea proletarilor în favoarea unei uniuni a popoarelor oprimate împotriva vechilor lor asupritori, ţările occidentale.

Revoluţia fiind oprită peste tot, Lenin decide să o salveze pe cea pe care a condus-o el, chiar dacă va rămâne cantonată în spaţiul de altfel redus al Imperiului Rus.

Din acest moment, trebuie să se dea substanţă unui stat, să se păstreze frontierele normalizând raporturile cu statele vecine pentru a salva fortăreaţa revoluţionară şi să se organizeze pe baze încă incerte, pe care nimeni nu le-a imaginat încă, raporturile între numeroasele popoare divizate apoi reunite de revoluţie, dar ale căror aspiraţii rămân contradictorii.

În momentul în care statul sovietelor nu şi-a definit încă natura – inedită – nici modul său de organizare, îşi pune la punct sistemul de apărare în faţa unei lumi exterioare ostile revoluţiei. În 1918, Troţki, comisar pentru Afacerile Externe, considera că funcţia sa este provizorie, căci dezvoltarea mişcării revoluţionare europene se va răsfrânge asupra statului sovietic înscriindu-l în cadrul unui stat universal. În 1920, succeşorul lui, Cicerin, ştie deja că reprezintă un stat constrâns să dureze pentru a salva ideea revoluţionară şi viitorul acesteia; aşadar, se ocupă în primul rând de apărarea poziţiei sale. Aceasta este explicaţia tratatelor bilaterale încheiate cu statele limitrofe pentru a garanta securitatea Rusiei şi a frontierelor sale. În 1920, aceste tratate care angajează vechile posesiuni ale ţarilor le consacră independenţa: Estonia – 2 februarie 1920; Lituania – 12 iulie 1920; Letonia – 11 august 1920; Finlanda – 14 octombrie 1920; Polonia – 18 martie 1921. Vin apoi la rând ţările situate la sud de statul sovietelor, care nu au fost niciodată supuse Imperiului, dar care au constituit totuşi pentru el o ameninţare. Astfel, apar tratatele de prietenie semnate cu Iranul – 26 februarie 1921; cu Turcia – 16 martie 1921. Ţările limitrofe din

Extremul Orient, mai reticente să reînnoade legăturile cu patria revoluţiei, nu vor negocia decât pe la mijlocul deceniului.

În sfârşit, începând din 1920 statul sovietelor începe să trateze cu ţările occidentale pe care revoluţia le înspăimânta. Diviziunile dintre Aliaţi au favorizat reluarea relaţiilor cu Marea Britanie, ceea ce a avut drept rezultat acordul comercial din martie 1921, dar mai ales cu Germania învinsă şi umilită, în cazul căreia Lenin a făcut apel la solidaritatea celor „marginalizaţi" după război. Aceasta a permis restabilirea unor anumite relaţii între cele două guverne şi în plus o cooperare între Armata Roşie şi Reichswehr. Astfel, statul revoluţionar pe care marile puteri îl puseseră sub interdicţie şi care se străduia să-şi definească natura şi-a regăsit curând un statut internaţional ce răspundea primei sale exigenţe: să-i garanteze supravieţuirea pe scena naţiunilor.

Ce stat pentru o revoluţie izolată? Problema era deosebit de dificilă în condiţiile în care intra în joc un ansamblu politic şi uman atât de complex. Din 1920, statul sovietelor reuşise să preia controlul asupra unei părţi a popoarelor din Imperiu. Ceea ce caracterizează această nouă comunitate, prin comparaţie cu cea care a fost distrusă în 1917, este orientarea ei către est. Imperiul ţarilor era eurasiatic prin teritoriul său, dar avea o tradiţie istorică occidentală, ancorată în cuceririle sale europene. Or, statul sovietelor şi-a pierdut în 1920 posesiunile din vest – Ţările Baltice, Finlanda, Polonia – şi le-a recucerit pe cele orientale. Componenţa eurasiatică a noului stat este astfel accentuată.

În plus, el se confruntă cu o problemă pe care o cunoscuse, fireşte şi Imperiul dispărut, dar în alţi termeni şi cu mai puţină acuitate: caracterul său multietnic, care este întărit de voinţele naţionale de astă dată mai conştiente de sine. Înainte de 1917, pentru a învinge, Lenin făcuse apel la aspiraţiile naţiunilor şi se angajase să le respecte. Dar în acest cadru, neaşteptat pentru el, al unui stat izolat, condamnat să lupte pentru a supravieţui, principiile după care se conducea coabitarea naţiunilor cu voinţe contrare nu puteau fi preluate din Imperiul defunct. Statul sovietelor se sprijinea pe un proiect, revoluţia, şi pe o ideologie, triumful clasei muncitoare. Controlul naţiunilor emancipate reinstaurat, după cum am văzut, cu forţa, nu putea fi menţinut. Bolşevicii erau constrânşi să inventeze un stat de tip nou, în care proiectul revoluţionar şi aspiraţiile naţionale să fie echilibrate.

În definitiv, la fel ca şi Imperiul, bolşevicii se confruntau cu problemele relaţiilor dintre Centru şi periferie, dar, spre deosebire de Imperiu, care îşi întemeiase coeziunea şi stabilitatea pe legitimitatea faptului împlinit, adică pe cuceriri, ei trebuiau să reorganizeze tot sistemul într-o dublă perspectivă temporală: un proiect final în care Centrul şi periferia să nu mai fie aşa de diferenţiate; o perioadă de tranziţie în care să se ţină seama de interesele fiecărei părţi. Astfel, Lenin a conceput statul ca un compromis între Centru, purtător al proiectului final (unitatea), şi periferie, reprezentând diversitatea naţiunilor şi aspiraţiilor politice.

Acest compromis a determinat forma de stat şi modul său de funcţionare.

El a fost completat de un al doilea compromis, de astă dată în sfera culturală, menit să dea socoteală de voinţele particulare şi să însoţească societăţile către dezvoltarea unei societăţi unice, aceea a lui *Homo communismus*.

Federalismul sau diversitatea recunoscută

„Revoluţia într-o singură ţară" cerea de la bun început crearea unui stat; or, nici Marx şi nici succesorii lui nu se ocupaseră în mod deosebit de problema statului; părinţii fondatori ezitaseră între ideea dispariţiei lui după revoluţie (Engels) şi formulările mai generale – „viitorul stat al societăţii comuniste" (Marx) – în care forma şi sarcinile lui nu erau precizate. Hotărât să câştige puterea, Lenin s-a oprit foarte de timpuriu asupra acestei probleme şi, începând din 1917, a pus accentul pe existenţa unei faze de tranziţie care separa succesul revoluţiei de realizarea comunismului, evidenţiind necesitatea unui stat de tranziţie în această fază. Acest stat, diferit prin natura sa de statul tradiţional, va prezenta un caracter efemer, prin faptul că, imediat după ce va apărea, va începe şi procesul dispariţiei lui. În octombrie 1917, când abia cucerise puterea, Lenin face apel la popoare şi nu la guverne pentru a pune capăt războiului; aceasta este o schiţă a statului de tranziţie pe care îl exprimă demersul său, deoarece refuză să recunoască puterile tradiţionale ca actori ai relaţiilor internaţionale şi le substituie popoarele.

Această concepţie a statului de tranziţie presupune o nouă definire a formei şi conţinutului său şi în primul rând a teritoriului. Acesta nu mai este stabil, cu excepţia spaţiului cucerit de revoluţie. Lenin va preciza că unirea unui stat cu statul revoluţiei nu va fi considerată anexare, căci ea va rezulta din voinţa poporului favorabilă unei astfel de fuziuni. Frontierele îşi schimbă şi ele funcţia: intangibile din momentul în care protejează spaţiul revoluţiei, ele sunt destinate să se extindă când revoluţiile conduc popoarele către unirea cu statul sovietelor, pentru a dispărea în final atunci când revoluţia mondială va avea drept efect constituirea unui spaţiu unic.

Dar ce loc să se acorde naţiunilor în perioada de tranziţie? Declaraţia drepturilor popoarelor din 2 noiembrie 1917 precizează că regula este autodeterminarea care poate conduce la formarea unui stat independent, dar şi la dorinţa de uniune în cadrul unui stat unic, născut din revoluţie.

Stat unitar sau federal? Lenin a considerat întotdeauna că statul unitar centralizat este preferabil celor federale, dar, confruntându-se cu voinţele naţionale s-a văzut obligat să se împace cu ele şi, la 12 decembrie 1918, Declaraţia poporului muncitor şi exploatat afirmă că „republica sovietică a Rusiei se constituie pe baza unei uniuni libere a naţiunilor libere, ca federaţie a republicilor sovietice naţionale".

Astfel, în decurs de trei luni – din octombrie 1917 până în ianuarie 1918 – trei decrete fundamentale – Decretul păcii, Declaraţia drepturilor popoarelor din Rusia şi Declaraţia drepturilor poporului muncitor şi exploatat au trasat

contururile statului sovietelor, deschis voințelor revoluționare precum și unirii lor, dar într-un cadru federal. Egalitatea popoarelor în cadrul statului multinațional în curs de formare este principiul care se află la baza existenței lor comune.

Dar aceste texte fundamentale nu sunt totuși lipsite de ambiguitate. Pentru Lenin, esențial este caracterul tranzitoriu al statului sovietelor și, pornind de aici, caracterul tranzitoriu al federalismului care rezultă dintr-un compromis și nu dintr-o viziune politică pe termen lung. Esențială este, de asemenea, în acest sistem, voința muncitorilor, care guvernează toate opțiunile. Ei sunt cei care decid să se alăture statului sovietelor și nu clasele privilegiate. Compromisul federal tranzitoriu va fi întotdeauna, în viziunea lui Lenin, compensat de centralismul democratic, care constituie în același timp principiul organizatoric major și scopul final care relativizează acțiunea federalismului.

Constituția rusă din 1918, adoptată la 10 iulie de Congresul al V-lea al Sovietelor din întreaga Rusie, organizează statul în funcție de concepțiile lui Lenin și de textele evocate, dar utilizează în mod foarte parcimonios termenii „federal" și „federație" deși organizează statul pornind de la aceste principii. Și asta pentru că în 1918, în plin război civil, nimeni nu știe căror popoare poate să li se aplice această Constituție. În practică, federația sovietică se va forma pe parcursul a cinci ani după proceduri foarte diverse, în funcție de forțele diferite sau de starea diferită a conștiinței naționale.

Între 1920 și 1923, în condiții variate, Rusia și-a înmulțit republicile și regiunile autonome. Ea a pretextat apărarea unui popor amenințat de Albi pentru a semna mai întâi un acord de prietenie și protecție pe care l-a transformat apoi unilateral în anexare imediat ce pericolul alb a dispărut; așa va acționa în Bașkiria lui Validov, căreia Kolceak refuzase să-i recunoască existența. Același proces se va repeta în Tătaria și în ținuturile ciuvașe. Alteori „autodeterminarea celor ce muncesc" este cea care permite integrarea unui popor în federația sovietică: exemplul kalmuk este edificator. Kalmucii, mongoli budiști și nomazi care trăiau la vest de Marea Caspică, au fost invitați de Lenin în 1919 să se emancipeze, dar și să intre în Armata Roșie pentru a lupta împotriva lui Denikin. Autodeterminarea a fost prețul plătit pentru ajutorul lor militar. Dar această autodeterminare era deformată de la bun început, pentru că abia la Congresul celor ce muncesc guvernul rus, care i-a acordat un sprijin foarte vizibil, i-a recunoscut capacitatea de a se pronunța în privința viitorului. Alegerea efectuată de acești „muncitori" – în realitate nomazi foarte bine încadrați – i-a condus (și de ce să ne mirăm?) la decizia de a se integra în Rusia sub forma unei regiuni autonome.

În Stepă, prăbușirea Hoardei Alaș le-a permis comuniștilor să întemeieze o Republică Kazaho-kirghiză, împărțită în 1920 în două republici care au fost apoi încorporate în RSFSR sub forma unei Regiuni Autonome Kirghize și a unei Republici Autonome Kazahe. Un alt exemplu de autodeterminare a muncitorilor: unirea cu Rusia decisă de Comuna Muncitorilor din Carelia. În

Caucazul de Nord, atât de fragmentat, Stalin în persoană a organizat autodeterminarea care trebuia – după cum repeta el mereu – să respecte drepturile şi particularităţile regiunii, dar nu putea să ajungă la separare. Din acţiunea sa au luat naştere două republici autonome, Daghestanul şi Republica Muntenilor. Rusia a încorporat conform aceluiaşi model şi republicile autonome din Crimeea (octombrie 1921), regiunea iakuţilor (aprilie 1922) şi în 1922 o întreagă serie de regiuni autonome: buriaţii mongoli, karaceai-cercheză şi kabardino-balkară, oriaţii şi adighii.

În total, la încheierea acestui proces, Rusia a integrat şaptesprezece republici sau regiuni autonome. Dacă statutele diferă nominal în teorie – autonomie politică pentru republici, administrativă pentru regiuni – în practică competenţele lor sunt sensibil identice, adică reduse şi marcate de intervenţia permanentă a partidelor comuniste. Statutele acestora s-au diferenţiat în funcţie de condiţiile în care s-a realizat integrarea lor. Dar, pentru toate aceste grupuri naţionale, autodeterminarea a fost în ultimă instanţă decisă sau manipulată de comunişti şi s-a efectuat sub presiunea guvernului rus.

Mult mai dificilă a fost stabilirea relaţiilor cu republicile independente care se constituiseră în timpul războiului civil şi care nu înţelegeau să se supună voinţei centralizatoare a bolşevicilor. În acest caz, este vorba de naţiuni forte sau care s-au afirmat ca atare, urmând modelul Poloniei sau al Finlandei, a căror emancipare se va dovedi definitivă. Şapte republici au reprezentat astfel o adevărată sfidare pentru bolşevici: Ucraina şi Bielorusia, cele trei state din Caucaz şi cele două emirate din Asia Centrală, Buhara şi Hiva, plasate în secolul al XIX-lea sub protectorat rus. Aici nu s-au produs încorporări brutale, ci s-au stabilit relaţii bilaterale dezvoltate care vor face republicile independente să alunece treptat de la un parteneriat echilibrat cu Rusia la o suveranitate limitată.

Stalin a indicat calea pe care trebuiau s-o urmeze relaţiile cu aceste republici într-un articol publicat în *Pravda*. La 10 octombrie 1920 el a legitimizat de la bun început acţiunea care avea să fie întreprinsă după oprirea revoluţiei mondiale şi necesitatea de a se organiza în mod durabil relaţiile Rusiei cu vechile ei posesiuni periferice. Pe calea tratatelor bilaterale, scrie el, care să definească obiectivele şi competenţele comune ale republicii ruse şi ale partenerilor săi, se va ajunge la un echilibru indispensabil.

În mai puţin de un an – de la 30 noiembrie 1920, data tratatului semnat cu Azerbaidjanul, până la 30 septembrie 1921, data celui semnat cu Armenia – sistemul gândit de Stalin este pus în aplicare; el se caracterizează prin trăsături comune şi câteva diferenţe.

Toate aceste trăsături îmbracă forma unor alianţe clasice între state egale. Aceste alianţe vizează două domenii de interes comun: economic şi militar. În ceea ce îl priveşte pe cel din urmă, Armata Roşie, după războiul civil, preluase deja controlul forţelor naţionale. Dacă aceste tratate păstrează tăcerea în privinţa politicii externe, în practică numai Ucraina menţine până în 1922 relaţiile cu

alte state; dar posibilităţile ei de acţiune sunt restrânse de la bun început prin dependenţele economice şi politice create de tratatele bilaterale. În pofida acestei tăceri, dependenţa internaţională a republicii va fi evidentă începând din 1921, în momentul semnării Tratatului de la Riga, care a pus capăt războiului cu Polonia. E drept că Ucraina a trimis aici doi delegaţi, dar, pentru polonezi, aceştia făceau parte din delegaţia rusă. Mai elocvent însă este cazul republicilor caucaziene, care nu au fost asociate la semnarea tratatului sovieto-turc din 1921, ce urma să reglementeze problemele de frontieră. Rusia s-a prezentat singură şi a anunţat pentru o a doua fază participarea statelor din Caucaz direct interesate. Acestea au semnat, într-adevăr, Tratatul de la Kars, dar au precizat că poziţia lor era rezultatul unui acord cu Rusia.

Aşadar, până în 1922, Rusia s-a străduit să păstreze aparenţele unei competenţe diplomatice a republicilor; dar acest respect al suveranităţii lor a luat sfârşit odată cu Conferinţa de la Geneva, care, spre deosebire de tratatele pe care le-am amintit şi care se referă la probleme regionale, a constituit un adevărat forum internaţional. Numai Rusia a fost invitată aici, în pofida eforturilor disperate ale Ucrainei de a-şi trimite o delegaţie. La 22 februarie 1922, republicile „suverane" s-au resemnat „să încredinţeze" Republicii Ruse „misiunea de a le reprezenta şi de a semna în numele lor".

Dacă Rusia a putut astfel să negocieze tratatele evitând în general conflictele, în pofida restricţiilor reale la adresa suveranităţii republicilor, Georgia va continua să-şi apere independenţa cu încăpăţânare şi opoziţia ei faţă de concepţia rusă de egalitate între naţiuni avea să genereze chiar o veritabilă criză politică la Kremlin.

După cum am văzut, intervenţia militară din 1921 i-a adus la putere pe comunişti; dar ea nu a redus voinţa de independenţă, iar bolşevicii georgieni Budu Mdivani şi Filip Maharadze vor deveni purtătorii ei de cuvânt în faţa compatrioţilor lor de la Moscova care reprezentau dorinţa de a îngenunchea Georgia: Stalin şi Ordjonikidze. Conflictul care va continua în 1921 va duce la unificarea regiunii. Respingând ideea folosirii forţei la începutul iernii, Lenin, în această a doua etapă a conflictului cu Georgia, se va ralia unui proiect de uniune regională pe care îl impunea, considera el, dezorganizarea economică totală a Rusiei. Sunt şi raţiuni politice care îl îndeamnă să dorească o integrare regională. Republicile din Caucaz, private de independenţa lor, invocă particularităţile lor economice – monedă, bariere vamale etc. – care sunt tot atâtea frâne în calea dezvoltării statului sovietic comun. Pe de altă parte, dacă Armenia acceptă ideea unor legături regionale prealabile în sânul Federaţiei, Georgia optează pentru intrarea individuală a republicilor în cadrul viitoarei federaţii pe picior de egalitate, căci ea consideră că o federalizare regională prealabilă va reduce ponderea fiecărui stat din Caucaz în cadrul statului federal sovietic.

Comuniştii din Georgia vor încerca zadarnic să-l convingă pe Lenin de legitimitatea cauzei lor, căci, pentru el, unitatea Caucazului are virtuţi politice

și economice incontestabile. În ceea ce-l privește, Ordjonikidze îi amenință pe comuniștii georgieni cu condamnarea pentru „activități fracționiste" care tocmai fuseseră interzise de Congresul XX al Partidului în martie 1921. Comuniștii georgieni i se plâng lui Lenin că li se impun „de sus" relații interregionale, argumentând că numai pe teren pot fi găsite condițiile unei organizări federative. Lupta lor este pierdută: în 1921–1922, Lenin este convins de necesitatea de a dezvolta federalizarea întregului spațiu sovietic și de a crea instituțiile federale. Aceasta este teza Centrului, și implicit a lui în acel moment, care va avea câștig de cauză în fața celei a georgienilor.

La 12 martie 1922, ia naștere la Tiflis Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice a Caucazului, în pofida împotrivirii disperate a georgienilor. Această federație caucaziană răspunde de relațiile externe, de economie, transporturi, securitate și informații. Competențele proprii fiecărei republici sunt reduse la domenii de acțiune pur locale. Și articolul 13 al acordului din 12 martie, care are valoare de Constituție, prevede că relațiile cu RSFSR vor fi definite printr-un tratat. În practică, o serie de acorduri vor asigura în decursul câtorva luni integrarea economică a federației caucaziene a RSFSR și o vor însărcina pe aceasta să le reprezinte pe scena internațională.

Georgia este marea perdantă a acestui proces unitar care a luat republicilor caucaziene orice urmă de suveranitate aparentă sau reală, care le-a interzis toate relațiile directe cu Centrul, pentru care intermediara este Federația Caucaziană, și a consolidat în același timp autoritatea partidelor comuniste, foarte devotate Moscovei.

Mai trebuia să se definească statul federal care avea să regrupeze aceste entități cu statut politic redus. Încă din 1920, Lenin își expusese concepția despre relațiile între republicile sovietice; federația trebuia să fie un stat de tranziție către unitate, ceea ce implica o strângere constantă a legăturilor federale. Referitor la natura acestor legături, el se arăta destul de imprecis, dar stabilea o diferență între relațiile contractuale între republica Rusiei și republicile suverane și cele organice care se aflau la baza raporturilor între entitățile autonome integrate în RSFSR. Bielorusia și Turkestanul combinau cele două tipuri de relații.

În 1922 s-a înființat o comisie însărcinată cu elaborarea sistemului federal; ea regrupa în jurul lui Stalin cinci reprezentanți ai Federației, precum și delegați ai republicilor (Buhara și Hiva nu erau reprezentate). Redactorul proiectului, Stalin, juca aici un rol central. Propria sa concepție de federație a marcat acest proiect, care a fost apoi redactat și trimis în republici comitetelor centrale ale partidelor respective. După cum se specifica în textul proiectului, RSFSR servea drept model pentru întreaga federație. Aceasta trebuie să încorporeze republicile la capătul unui proces de aderare oficial, conferindu-le un statut de republici autonome.

Dacă responsabilii politici din Bielorusia și Azerbaidjan au acceptat acest proiect care nu făcea decât să consacre relațiile reale deja stabilite cu Rusia,

cei din Ucraina au declarat că preferă statu-quo, în timp ce la Tiflis se respingea pur şi simplu un text care transforma republicile în simple entităţi autonome. Indignarea era cu atât mai mare cu cât Stalin propunea ca organele ruse ale puterii – guvernul, Comitetul Executiv Central – să devină organele puterii în cadrul Federaţiei.

Chemat în ajutor de contestatari, Lenin, a cărui sănătate era deja precară, le-a luat partea şi i-a reproşat lui Stalin graba prea mare. Proiectul pe care l-a redactat pentru a înlocui varianta autodeterminării pornea de la principiul egalităţii între RSFSR şi republici şi nu de la subordonarea lor faţă de Rusia. Federaţia sovietică trebuia să primească pe picior de egalitate Rusia şi republicile neruse şi, pentru ca această egalitate să fie reală, Lenin stipula că Federaţia urma să dispună de propriile organe ale puterii.

Stalin a blestemat în sinea lui ceea ce numea el „liberalismul naţional" al lui Lenin, dar s-a prefăcut că este de acord şi a propus o nouă versiune de proiect pe care Comitetul Central a aprobat-o, la fel ca şi partidele naţionale. Izolaţi, georgienii au fost constrânşi să-l accepte la rândul lor, dar au formulat o rezervă importantă, refuzând să intre în Uniune prin intermediul Federaţiei Transcaucaziene şi cerând să fie trataţi la fel ca ucrainenii, adică să le fie recunoscut statutul de membri cu drepturi depline ai Uniunii în curs de formare.

Din acest moment, conflictul care îl opunea pe Stalin, susţinut de înalţi responsabili din cadrul Partidului Rus (Buharin, Kamenev), conducerii georgiene a fost de o violenţă extraordinară. Acest conflict Centru/periferie s-a dublat pe terenul opoziţiei dintre Ordjonikidze, reprezentantul lui Stalin la Tiflis, şi responsabilii georgieni care apelau cu perseverenţă la Lenin. Ordjonikidze a ripostat prin epurarea Partidului Comunist Georgian, ameninţându-i pe responsabili şi exercitând violenţe fizice împotriva lor. Lenin, bolnav, devenea tot mai conştient de întorsătura pe care o luaseră lucrurile la periferie din cauza politicii „şovine, velikoruse" a lui Stalin şi a celor pe care îi sprijinea şi pe care Lenin îi considera imperialişti şi *derjimordi*[8]. Această constatare l-a adus la disperare şi l-a determinat să facă două ultime demersuri, înainte ca boala să-l lipsească total de mijloace de exprimare.

În zilele care au precedat atacul cerebral şi în ciuda eforturilor lui Stalin de a-l izola şi a-l lipsi de informaţii cu privire la evoluţia crizei, Lenin redactează *Notele asupra chestiunii naţionale*, care conţin ultimele lui reflecţii. Recunoaşte că a fost lipsit de vigilenţă în această privinţă şi constată cât de neputincioase sunt minorităţile naţionale în faţa şovinismului velikorus, înveşmântat în culorile comunismului. Ceea ce trebuie să facem, scrie el, este să-i protejăm pe cei mici, adică naţionalităţile, împotriva birocraţilor ruşi. Din acest text patetic în care face un rechizitoriu împotriva alor săi fără a reuşi, din cauza bolii, să ajungă la capătul reflecţiilor sale, Lenin voia să facă o armă împotriva lui

[8] Personaj al lui Gogol care întruchipează funcţionarul brutal şi stupid.

Stalin. El se adresează atunci lui Troţki şi îi înmânează *Notele*, pentru ca acesta să reglementeze situaţia la Congresul al XII-lea al Partidului.

Dar acest ultim demers al lui Lenin nu va fi suficient pentru a corecta deriva pe care o denunţă. În faţa Congresului Partidului, Troţki, care nu era câtuşi de puţin interesat de problema naţionalităţilor, nu a utilizat arma încredinţată lui de Lenin. Oricum, atunci când a fost convocat Congresul, în aprilie 1923, problema era deja reglementată în conformitate cu intenţiile lui Stalin. La 30 noiembrie 1922, Biroul Politic a adoptat textul care enunţa principiile fundamentale ale formării Uniunii: articolul 1 precizează că Federaţia Transcaucaziană este cea care va adera la Uniune. În acelaşi moment, Republica Federativă Transcaucaziană îşi adoptă Constituţia şi decide să adere la Uniune, ceea ce se întâmplă la 30 decembrie, ca urmare a unui tratat care reuneşte RSFSR şi cele trei republici: Ucraina, Bielorusia şi Transcaucazia. În acest proces, nimeni nu a ţinut seama de protestele Georgiei.

La 6 iulie 1923, Constituţia URSS este prezentată în faţa instanţelor responsabile; ea este adoptată de Congresul al II-lea al Sovietelor Uniunii la 31 ianuarie 1924.

O Constituţie pentru o perioadă de tranziţie

Această Constituţie, prima care a consacrat adoptarea federalismului, merită analizată în câteva dintre trăsăturile ei esenţiale.

Chiar dacă termenii „federal" şi „federaţie" nu figurează aici, Constituţia cuprinde câteva dispoziţii federale incontestabile. Este o uniune de naţiuni egale în drepturi, suverane, intrate liber în Uniune şi care îşi păstrează în permanenţă dreptul de secesiune. Sistemul bicameral al Uniunii lasă loc unei Adunări care reflectă componenţa multinaţională a statului, ceea ce marchează şi caracterul său federal. Dar este oare acesta un adevărat stat federal, capabil să satisfacă aspiraţiile naţionale?

Un prim răspuns ţine de diversitatea statutelor acordate naţiunilor din cadrul federaţiei. Tratatul din 1922 reuneşte patru republici, dintre care două – Rusia şi Transcaucazia – sunt deja republici federale. În 1925, în Uniune vor mai intra Uzbekistanul şi Turkmenistanul, care părăsiseră RSFSR. Pentru a se ridica la un statut de republici suverane, abia în 1936 Federaţia Transcaucaziei va fi dizolvată şi cele trei state din Caucaz se vor adăuga fiecare separat la Uniune. În sfârşit, Republicile Tadjică, Kazahă şi Kirghiză vor veni să completeze ansamblul de state suverane care vor fi consacrate de Constituţia din 1936.

Dar în 1924, numărul de republici suverane rămâne limitat şi, alături de acestea, mai sunt organizate şi alte numeroase entităţi cu diverse grade de autonomie: republici autonome, regiuni autonome, grupuri etnice teritoriale dispersate. Toate situaţiile sunt astfel recunoscute, de la suveranitatea de drept deplin, la autonomia culturală. Diferenţele de statut ţin şi de situaţiile diverse:

numărul mic al populației dintr-un anumit grup, sau situația geografică defavorabilă. O națiune ce constituie o enclavă, fără frontiere exterioare Uniunii, nu poate aspira la un statut de suveranitate în măsura în care dreptul la secesiune nu ar avea pentru ea niciun sens. Astfel, tătarii și bașkirii, a căror conștiință națională era foarte puternică, au fost victimele geografiei.

La această varietate de statute, trebuie să mai adăugăm și ambiguitatea federalismului sovietic din 1924, la care se adaugă cea a concepției statului sovietic. Pe de o parte, acest stat se dorește a fi un stat de natură clasică, durabilă, fixat în spațiu, protejat împotriva „mediului capitalist", așadar prevăzut cu frontiere sigure; dar, pe de altă parte, aspiră la universalitate și este deci temporar, în așteptarea noilor revoluții care îi vor lărgi spațiul. Această contradicție între voința defensivă pe termen scurt, și voința de expansiune pe termen mai lung, se regăsește în concepția federalismului; Constituția subliniază caracterul tranzitoriu al statului federal; federalismul este aici o concesie de moment în fața sentimentelor naționale, a căror dispariție va fi facilitată de compromisul din 1924.

Când examinăm de aproape această Constituție, descoperim în dispozițiile ei practice aceeași ambiguitate. Competențele federale sunt importante și textul insistă în primul rând asupra a ceea ce ține de Uniune: primordialitatea Constituției și a regulilor federale asupra Constituțiilor și regulilor republicilor; rolul Tribunalului Suprem ca organ de control al corectitudinii aplicării deciziilor republicane; competențele economice ale Federației în măsura în care situația economică se află în centrul preocupărilor puterii. Constituția din 1924 nu detaliază domeniile competenței republicane; nu stipulează nici măcar că ceea ce nu ține de domeniul federal revine domeniului de acțiune al republicilor. Instituțiile Uniunii, așa cum le definește articolul 1 al Constituției, sunt în definitiv foarte aproape de proiectul stalinist pe care îl condamnase Lenin în 1922: reprezintă o transpunere a organelor RSFSR la nivel federal. Congresul sovietelor Uniunii, ales printr-un vot restrâns, indirect și public, dă prioritate orașelor, adică Centrului rus. Între congrese – teoretic anuale – dar episodice mai ales începând din 1931, Comitetul Executiv Central este compus dintr-un Consiliul al Uniunii și un Consiliu al Naționalităților și numără cinci delegați pentru fiecare republică federală sau autonomă și unul pentru fiecare regiune autonomă. Guvernul, sau Sovnarkom, este un organ executiv, dar are și atribuții legislative. Conducerea Afacerilor Externe, a Războiului, Marinei, Transporturilor și Comunicațiilor revine comisariatelor federale a căror autoritate este absolută, în timp ce comisariatele unificate se ocupă de alte probleme de interes general cu instanțe la două niveluri de competență – central și periferic. Sistemul, după cum vedem, încredințează marile probleme Centrului și pune accent pe unitatea viitoare. Acesta este sensul compromisului pentru o perioadă de tranziție.

În definitiv, lipsa de precizie a textului favorizează intervenția instituțiilor federale în instituțiile și deciziile republicane. În pofida acestui dezechilibru

în favoarea Federaţiei, Constituţia din 1924 a consacrat totuşi un dublu principiu: recunoaşterea diversităţii naţionale în cadrul Uniunii şi dreptul – fireşte, relativ – al naţiunilor de a-şi decide soarta politică şi economică.

Statul reabilitat

Statul – cel al Uniunii, dar şi cele ale republicilor, aşa cum a fost consacrat prin Constituţia din 1924 – nu era destinat să dureze. Începând din 1934, dreptul şi concepţia statului sovietic sunt foarte rigide. La originea acestei schimbări s-a aflat bilanţul făcut de Stalin cu ocazia primului plan cincinal de transformare a URSS. Este o constatare a victoriei pe care o stabileşte pentru compatrioţii săi. Lupta de clasă s-a încheiat şi, declară Stalin, „societatea noastră a realizat deja socialismul în esenţa sa. A creat ordinea socialistă, ceea ce înseamnă că a atins ceea ce numesc marxiştii prima fază a comunismului".

Ce înseamnă, aşadar, acest stat sovietic dacă tranziţia care îl justifica s-a încheiat şi dacă socialismul a fost deja construit? Într-adevăr, acest stat se va afla în centrul Constituţiei Uniunii Sovietice din epoca socialistă, adică al Constituţiei din 1936, şi va primi o nouă justificare teoretică pentru a-şi consolida noua sa natură: el va fi stabil şi definit, perspectiva dispariţiei sale fiind dată uitării. Constituţia din 1936, care îşi asumă succesul obţinut în timpul tranziţiei, reabilitează statul, confirmă că acesta este fixat în spaţiu şi pentru un timp îndelungat, pentru că este perceput ca succesor al statului ţarist. Continuitatea statală este astfel restaurată. După cum afirmă teoreticienii din aceşti ani, statul este destinat să se menţină chiar şi în stadiul comunismului, atâta timp cât va exista capitalismul în vreun colţ al globului, aşadar atâta timp cât va exista o ameninţare, oricât de îndepărtată, la adresa lui.

Statul dotat cu un spaţiu fix, cu permanenţă şi profunzime istorică nu este numai federal, dar consolidează şi teoria compromisului politic realizat cu naţiunile. Stabilitatea statului federal o implică pe cea a republicilor şi recunoaşterea drepturilor lor suverane decurge din noua organizare teritorială şi a instituţiilor. Federaţia numără în 1936 unsprezece republici în loc de şapte, datorită împărţirii Transcaucaziei şi creării republicilor Kazahstan şi Kirghizia. Stabilitatea statului federal implică stabilitatea republicilor şi recunoaşterea drepturilor lor suverane, decurgând din noua organizare teritorială şi instituţională. În a doua jumătate a anilor 1940, ca urmare a anexărilor în urma celui de-al Doilea Război Mondial, alte patru state au venit să completeze Uniunea: cele trei state baltice, care şi-au pierdut atunci independenţa dobândită în 1918, şi Moldova.

Statutul republicilor suverane va fi pus în valoare prin ponderea lor în Sovietul Naţionalităţilor care constituie, împreună cu Sovietul Uniunii, Sovietul Suprem al URSS. În această nouă adunare, republicile suverane aleg douăzeci şi cinci de deputaţi, în timp ce republicile autonome se limitează la unsprezece şi regiunile autonome la cinci. În plus, datorită sufragiului universal direct

care înlocuieşte sistemul restrâns şi indirect din 1924, Sovietul Uniunii se compune din deputaţi aleşi în proporţie de unu la trei sute de mii de alegători. Republicile naţionale sunt astfel reprezentate în mod echitabil în cadrul Centrului şi principiile egalităţii în drepturi, al liberei aderări la Uniune, precum şi acela al libertăţii de a o părăsi par să consacre un adevărat echilibru între Centru şi periferie.

Primele două Constituţii ale Uniunii nu se ocupau decât de stat şi nu lăsau loc pentru Partidul Comunist. În 1924 el nu era nici măcar menţionat; în 1936, era evocat în trecere, în articolul 126 care se ocupa de organizaţiile sociale, ca „avangarda muncitorilor", alături de alte organizaţii şi fără a-i fi acordate privilegii speciale. Dacă e să ţinem seama strict de texte, reieşea că organizarea statului şi a puterii sale se baza pe instituţii de tip legislativ şi executiv tradiţional, precum şi pe rolul respectiv recunoscut al acestor instituţii, pe progresul dispoziţiilor federale între 1924 şi 1936, sugerând că compromisul politic funcţiona în sensul unei recunoaşteri crescânde a concesiilor făcute naţiunilor.

A treia şi ultima Constituţie a Uniunii Sovietice, elaborată în 1977, a modificat serios echilibrul instituţional din ultima jumătate de secol. Partidul plasat în centrul statului, elementul motrice şi central al acestuia: aceasta este marea schimbare adusă de Legea Fundamentală susţinută de Leonid Brejnev în 1977. De aproape douăzeci de ani, cetăţenii sovietici ştiau că Constituţia lor nu mai este adaptată progreselor istorice realizate de ţara lor. În 1959, la Congresul al XXI-lea, Nikita Hruşciov, care începuse destalinizarea cu trei ani mai înainte, făcuse un bilanţ triumfător al ţării sale: „Construirea societăţii comuniste a devenit sarcina practică a Partidului şi a poporului". Să notăm că, în această privinţă, statul nu figura printre constructorii comunismului. Abia succesorul lui, Leonid Brejnev, avea să adapteze instituţia la evoluţiile istoriei, propunând în 1977 o nouă Constituţie.

Definind în articolul 6 Partidul Comunist ca „forţa care conduce şi orientează societatea sovietică, nucleu al sistemului său politic, al organismelor de stat şi al organizaţiilor sociale", noua Lege Fundamentală reflecta echilibrul puterilor din URSS într-un mod mult mai veridic decât textele anterioare şi arunca o lumină crudă asupra ambiguităţilor compromisului naţional. Fără îndoială, federalismul era confirmat, dar ocupa un loc mai puţin important decât în dispoziţiile precedente: nu figura în fundamentele organizaţiei sociale şi politice, în timp ce Partidul era plasat în inima acestei prime părţi a Constituţiei şi nu apărea decât în partea a treia a Constituţiei, după stat şi individ şi expunerea lungă consacrată drepturilor cetăţeanului.

În 1977, articolul 70 al noului text defineşte federalismul în felul următor: „Stat multinaţional federal unit, constituit în conformitate cu principiul federalismului socialist. URSS întruchipează unitatea de stat a poporului sovietic, grupează toate naţiunile şi toate popoarele în vederea edificării în comun a comunismului." Acest articol reprezintă un pas înapoi faţă de definiţia propusă

de articolul 13 al textului din 1936: „Uniunea republicilor socialiste sovietice este un stat federal constituit pe baza uniunii liber consimţite".

Locul şi rolul acordat Partidului în 1977 – „El defineşte perspectiva generală a dezvoltării societăţii, orientările politicii interne şi externe" – conferă un sens deplin utilizării repetate a cuvintelor *unit* şi *unitate*. Partidul, îndrumătorul întregii URSS, este întruchiparea principiului unităţii care caracterizează deja sistemul federal. El este garantul legitimităţii statului şi, ca atare, la toate nivelurile, dispune de o suveranitate proprie care o limitează pe cea a statului şi a sub-statelor reprezentate de republici.

Mai presus de stat – Partidul

Atunci când a luat naştere statul federal, ca o concesie acordată aspiraţiilor naţionale, nu a fost vorba, după cum am văzut, decât despre o acceptare temporară a diversităţii pentru a se înainta mai uşor către scopul final: unitatea poporului revoluţionar. Partidul Comunist este cel care trebuie să fie garantul acestui obiectiv, inseparabil de stat, căci altfel compromisul impus de circumstanţe s-ar transforma într-un fenomen istoric permanent.

Dar în 1918, când se conturează acest compromis, Partidul nu este pregătit să joace acest rol. Lenin – şi toate conflictele de dinainte de război cu Bund-ul şi cu menşevicii demonstrează acest lucru – s-a opus întotdeauna ideii de a înzestra Partidul cu o organizaţie pe bază naţională. Centralizarea, internaţionalismul: acestea sunt principiile de la care nu a admis nicio abatere. Încă din 1918 este necesar ca însuşi Partidul să accepte compromisuri în privinţa principiului naţional pentru a nu fi perceput de la bun început de naţiunile care se unesc în cadrul Federaţiei pe cale să ia naştere ca un partid pur rus, instrument al unei noi dominaţii.

Aceste compromisuri vor fi limitate în spaţiu la câteva regiuni şi câteva popoare şi mai ales limitate în timp pe perioada de tranziţie care desparte lovitura de stat bolşevică de prima construcţie cu adevărat federală, elaborată în 1924.

Perioada comunismului naţional

Două excepţii remarcabile: din motive care ţin de situaţia particulară a fiecăruia din aceste grupuri, turkestanii şi evreii vor forma obiectul unor practici comuniste speciale în timpul primilor ani ai puterii bolşevice.

În Asia Centrală, bolşevicii s-au confruntat în 1928 cu două probleme: inexistenţa aproape totală a structurilor comuniste naţionale şi caracterul dublu, rus şi colonial, al grupurilor care se intitulau comuniste. Încă de pe atunci s-au pus cu acuitate două întrebări: cum să se evite ca revoluţia, apoi compromisul federal să nu fie înţelese de populaţiile indigene ca o nouă variantă de dominaţie imperială? Şi cum să se evite, de asemenea, din moment ce se căuta un compromis care să dea Partidului o „coloraţie indigenă", sechestrarea

comunismului de către musulmanii travestiţi în comunişti şi deturnarea lui de la obiectivele internaţionaliste pentru a servi numai intereselor naţionale?

În momentul revoluţiei bolşevice, Partidul, care până atunci era destul de slab în zonă, a început să facă recrutări masive. Se înmulţesc organizaţiile locale în conformitate cu instrucţiunile lui Lenin; apare un adevărat flux de voluntari, se aleg nenumărate comitete, dar efectivele lor rămân în esenţă ruse. Funcţionari, colonişti, chiar şi membri ai clerului: toţi ruşii se orientează către aceste noi locuri ale puterii pentru a-şi păstra statutul privilegiat. Dar Lenin recomandase să fie atraşi indigenii, ceea ce excludea această rusificare a Partidului. Ordinele lui sunt formale: în Asia Centrală trebuie „să se derusifice Partidul, care urmează să fie indigenizat".

Dar cum să se redreseze o situaţie care devenise atât de dificilă? La Primul Congres regional al Partidului care are loc la Taşkent în 1918, raportorul principal formulează o propunere iconoclastă: să se propage ideile comuniste utilizându-se drept suport Coranul! Oricât de năucitoare poate să pară, această sugestie este adoptată, ceea ce explică deruta bolşevicilor locali. La acest vehicul neaşteptat al ideilor comuniste, se va adăuga folosirea limbilor locale, în aceeaşi măsură cu rusa, pentru a se face un fel de instruire accelerată a cadrelor naţionale, fără a se ţine seama prea mult de adeziunea lor la islam sau de ataşamentul faţă de identitatea lor specială.

Discuţia care se desfăşoară la Taşkent pe această temă nu este izolată. Ea este ecoul ideilor generate la Moscova de acţiunea lui Sultan Galiev, unul dintre cei mai înalţi responsabili ai comisariatului musulman. Şi el este preocupat de reunirea musulmanilor în Partidul Comunist, dar nutreşte convingerea că un Partid unificat, aşa cum l-a vrut Lenin, nu are nicio şansă să-i atragă. Şi de aceea el întemeiază în 1918 Partidul Socialist Comunist Musulman, deschis tuturor, comunişti sau nu, şi care va deveni câteva luni mai târziu Partidul Rus al Comuniştilor (bolşevici) Musulmani, independent de Partidul Comunist Rus condus de Lenin.

Propunerile formulate la Taşkent dezvăluie pericolele inerente creării unui astfel de partid: comunismul este pe cale să dispară pentru a dă naştere unor organizaţii care, sub acoperirea drapelului roşu şi în numele lui Marx, vor reflecta prăpăstiile naţionale, etnice şi chiar religioase. Perspectivă inacceptabilă pentru bolşevici. Stalin va fi artizanul preluării puterii din nou: pentru aceasta, a creat atunci un Birou Central al organizaţiilor musulmane în cadrul PCR, numit *Musbiuro*, care îşi va subordona toate tipurile de partide existente în teritoriile islamice. Şi Turkestanul va fi laboratorul acestui Musbiuro.

Statutul Turkestanului, trebuie să precizăm, era foarte ambiguu la acea dată. Republică autonomă, aceasta dispune totuşi încă de la început de un comisariat, în principiu, independent faţă de Comisariatul Naţionalităţilor care, la Moscova, serveşte drept intermediar între Centru şi entităţile periferice, dar care, în practică, se ocupă de centralizarea şi controlul întregii periferii. Faptul că Turkestanul fusese autorizat să înfiinţeze o astfel de instanţă în cadrul

guvernului său atestă deruta lui Lenin în fața acestei regiuni. Abia în 1921, Comisariatul pentru Naționalități de la Centru va putea să intervină direct, prin intermediul reprezentanței sale locale, în viața republicii.

Prima manifestare a Musbiuroului are loc în mai 1919 la Tașkent, unde este convocată Prima Conferință a organizațiilor comuniste musulmane. Momentul este deosebit de prost ales: basmacii revoltați și victorioși pretutindeni sunt sprijiniți de populația locală care vede în mișcarea lor promisiunea unei independențe definitive; autoritățile sovietice de la Tașkent se simt amenințate pe de-o parte de basmaci și pe de altă parte de Musbiuro, adică de Centru, care înțelege să le impună prezența musulmanilor în toate instanțele puterii. Conferința astfel convocată este foarte reprezentativă în acest sens chiar dacă puterea sovietică locală, așadar rusă, a încercat să bareze accesul indigenilor. Dar Musbiuroul a impus prezența acestora, și 108 organizații și-au trimis delegați. Propunerile lor au avut darul de a îngrijora autoritățile locale, dar și Moscova, căci indigenii care se pretindeau comuniști cereau ca Musbiuroul să sprijine crearea unui stat musulman care să-i reunească pe toți turcii din Rusia! În plus, Comitetul Regional al Musbiuroului, ales la încheierea conferinței, va număra mulți musulmani printre care și naționaliști vehemenți, de felul lui Turar Rîskulov.

Firește, Lenin fusese ascultat, dar cu ce preț? Lozincile conferinței și concluziile votate de ea sunt promusulmane; Musbiuroul local este în mâinile indigenilor care, de altfel, se grăbesc să intre în rândurile Partidului, la chemarea șefilor lor, pentru a-și impune dominația prin număr.

Indiferent cât de îngrijorătoare era această situație, Moscova nu putea să reacționeze fără a împinge populația și mai mult în brațele basmacilor și poate orientând în aceeași direcție și organizațiile comuniste. Rezultatul acestei tergiversări nu s-a lăsat mult timp așteptat: tot mai mulți indigeni pătrund în rândurile Partidului Comunist. În iunie 1919, la Congresul al III-lea al Partidului Comunist din Turkestan, peste jumătate din delegați sunt indigeni și în cadrul dezbaterilor se acordă un spațiu sporit cerințelor naționale. Peste alte câteva luni, Conferința a III-a a organizațiilor musulmane ridică Turkestanul la rang de republică turcă unificată reunindu-i pe turcii din Asia Centrală și din Caucaz; Partidul Turkestanez, până atunci integrat în Partidul Comunist Rus, devine Partidul Comunist Turc independent.

De astă dată e prea mult, și Lenin se ocupă personal de această problemă. Musbiuroul este desființat și înlocuit printr-o Comisie turcă, însărcinată „să lichideze devierile naționale din Partidul Comunist din Turkestan"; Lenin supraveghează componența sa și îi îndepărtează de aici pe toți musulmanii. Organizațiile locale sunt epurate.

În pofida acestei reacții brutale, la a V-a Conferință Regională a Partidului care are loc în ianuarie 1920, Rîskulov cere respectarea deciziilor privitoare la Republica Panturcă și la Partidul Turc și Conferința, în cadrul căreia

musulmanii sunt încă majoritari, îl sprijină. Conflictul cu Moscova e declanşat.

La 8 martie, Moscova răspunde că nu poate exista decât un singur Partid Comunist în Turkestan, organizaţia regională a PCR, şi o singură Republică Turkestană autonomă; pe scurt, ora compromisului a trecut. Epurările care au loc acum în toate organizaţiile sunt concludente în acest sens: în 1922, cincisprezece mii de membri ai Partidului sunt excluşi din rândurile acestuia, alţii sunt obligaţi să-şi dea demisia; iar cum Partidul nu avea la ora respectivă decât nouăsprezece mii de membri, înseamnă că el a fost total reînnoit în decurs de numai câteva luni. De acum înainte, el va trebui să se conformeze unor reguli stricte: să echilibreze numărul de elemente naţionale şi ruse; să respecte structura socială a regiunii; să încredinţeze posturile de răspundere elementelor proletare.

Consecinţele acestui mod de recrutare autoritar vor fi foarte complexe. Indigenii vor fi desigur foarte bine reprezentaţi în cadrul Partidului; dar originile lor sociale – mai ales agrare, căci elitele fuseseră afectate de epurări – îi vor ţine departe de posturile de răspundere, spre folosul ruşilor, care reprezintă clasa muncitoare. Astfel, aparenţele vor fi salvate sub aspect numeric: în aceste partide va fi reprezentată o populaţie cu dominantă musulmană; dar autoritatea va fi rusă şi se va asigura obedienţa faţă de PCR. Începând din 1922, Rîskulov şi discipolii lui au pierdut bătălia pentru puterea naţională.

Pentru a controla mai bine situaţia de la Moscova, Partidul Rus a creat începând din 1920 o nouă instanţă, Biroul Turc (*Tiurkbiuro*), însărcinat cu promovarea indigenizării Partidului şi a structurilor puterii, fără a se baza pe iniţiative spontane, aşa cum fusese cazul în prima fază, şi organizând, planificând şi controlând întregul proces de la Centru, pentru a nu se lăsa niciun fel de marjă de manevră forţelor naţionale. Lenin va spune că indigenizarea cadrelor, aşa cum se aplică ea în Turkestan după 1920, trebuie „să servească drept exemplu întregului Orient". Şi este adevărat că pornind de aici se va elabora o întreagă politică comunistă musulmană.

Este epoca în care cele două republici încă independente, Buhara şi Hiva, sunt preluate treptat de statul sovietelor, al cărui obiectiv rămâne unificarea Asiei Centrale. Acest proiect nu este lipsit de pericole; naţionalismul panturc nu va profita oare de şansa pe care i-o oferă un spaţiu sovietic extins pentru a pune încă o dată pe tapet ideea unei mari Republici Turce sau Turkestane? Fireşte că după epurările efectuate în rândurile Partidului ponderea celor care pledau pentru cauza turcă scăzuse; dar, în momentul integrării noilor entităţi teritoriale în această regiune, nu era oare periculos să fie umilite naţionalităţile, inoculându-li-se convingerea că unificarea este un alt avatar al dominaţiei ruse?

Între limitarea naţionalismului panturc şi musulman, pe de o parte, şi rusificarea aparatelor, pe de altă parte, există numai o linie de demarcaţie foarte subţire, ceea ce poate duce la exacerbarea opoziţiilor naţionale. Cum ar putea oare Centrul să controleze acest Turkestan extins, fără a fi bănuit de

colonialism?

Şi iată prima reacţie a Moscovei: o schimbare semantică. Cuvântul Turkestan, purtător al unei încărcături istorice şi culturale proprii capabile să unească pe toţi locuitorii regiunii în jurul patrimoniului lor comun – islamismul, limbile şi cultura turcă – va fi interzis şi înlocuit cu o denumire geografică neutră: Asia Centrală. Biroul Turc al Partidului, Tiurkbiuro, devine Biroul Asiei Centrale (*Sredazbiuro*) şi autoritatea în cadrul lui este încredinţată – în acest moment de schimbare a denumirii cu repercusiuni politice considerabile – unui specialist al politicilor de unificare din Caucaz, Ordjonikidze.

În momentul în care acesta îşi preia funcţia la Taşkent, o sută cincizeci de comunişti ruşi sunt expediaţi şi ei acolo pentru a-l ajuta şi pentru a asigura Partidului din Asia Centrală mijloacele necesare în vederea consolidării tuturor instanţelor statale din regiune. Constituţia din 1924 va omite Turkestanul din categoria republicilor suverane: statele autonome ale Asiei Centrale s-au integrat în Uniune ca simple componente ale Republicii Socialiste Federative Sovietice Ruse. În câteva luni, situaţia din regiune se va redresa: republicile autonome sunt acum înzestrate cu instituţii stabile, cadrele naţionale de care dispune fiecare stat sunt garante ale respectului acordat fiecărei naţiuni din Asia Centrală, dar unitatea este realizată de Biroul Asiei Centrale, emanaţie directă a Partidului Comunist Rus. Despre Turkestan şi despre naţiunea turcă nu se va mai vorbi niciodată: aceşti termeni vor dispărea timp de decenii la rând din vocabularul oficial.

Nici cazul comunităţii evreieşti nu era mai uşor de abordat în primele zile ale revoluţiei. Şi aici, tot definiţia naţiunii ridica o problemă. Fireşte, comunitatea evreiască nu dispunea de teritoriu, în timp ce concepţia bolşevică despre naţiune se referea la un teritoriu. Dar Lenin recunoştea acestei comunităţi statutul de naţionalitate. Şi odată cu crearea Narkomnaţ-ului, aşa cum realitatea umană a ţării impunea înfiinţarea unui comisariat musulman, a pus pe picioare şi un Comisariat al Afacerilor Evreieşti, recunoscând în acest fel aspiraţiile lor.

Comisarul pentru Afacerile Evreieşti, Damianştein, suportă consecinţele acestei schimbări, propunându-i lui Lenin să se creeze secţiuni evreieşti în cadrul Partidului, pentru a-i atrage pe evrei şi pentru a-i face să adere la sistemul sovietic. Sverdlov, bolşevic din garda veche, care se află în acest moment în vârful ierarhiei Partidului, se indignează la auzul acestei propuneri pe care o consideră scandaloasă, pasibilă de a resuscita deviaţiile Bund-ului şi de a sfărâma unitatea Partidului. Lenin, deşi fusese întotdeauna ostil Bund-ului, dă dovadă de pragmatism şi optează pentru o soluţie de compromis: constată existenţa unei probleme evreieşti dificile, dar nu merge până acolo încât să accepte disocierea în cadrul organizaţiei. Soluţia sa nu este, de altfel, decât temporară. El susţinea crearea în interiorul Partidului a unei secţii evreieşti – Evsekţia – care avea drept sarcină formarea cadrelor comuniste evreieşti şi familiarizarea proletariatului evreiesc cu bolşevismul; după îndeplinirea acestei

misiuni, secţia putea să dispară.

Acest calcul, în care Lenin îşi nesocoteşte pentru o clipă principiile, se va dovedi greşit: evoluţia secţiei evreieşti va justifica toate temerile lui Sverdlov. Absenţa cadrelor evreieşti, la care Lenin dorea să răspundă prin acest compromis provizoriu, va antrena cvasifuzionarea secţiei evreieşti cu comisariatul evreiesc, organizaţie reprezentativă a comunităţii evreieşti, ceea ce, în loc să asigure progresul unui sentiment internaţionalist evreiesc, nu va face decât să consolideze naţionalismul evreiesc.

Diamanştein va juca aici un rol decisiv, adunând în jurul secţiei intelectualii evrei preocupaţi în primul rând să-şi apere cultura şi sentimentul lor de apartenenţă la o naţiune veritabilă. Idişul devine limba de lucru şi de comunicare între aceşti comunişti de o specie particulară care înţeleg să consolideze secţia evreiască în jurul caracterului lor specific pentru a face din ea o organizaţie autonomă. Succesul acestei întreprinderi se va repercuta şi asupra comportamentului comunităţii evreieşti, ceea ce îi va determina pe bolşevici să critice vehement iluziile pe care şi le făcuse Lenin. Pentru că este percepută ca organizaţie evreiască, secţia atrage numeroşi aderenţi; ea dobândeşte o anumită libertate financiară şi pretinde tot mai mult să aibă o existenţă proprie. Dar din acest moment, în cadrul comunităţii evreieşti se va dezvolta un conflict: în faţa comuniştilor conştienţi de identitatea lor evreiască, evreii asimilaţi, membri vechi ai Partidului, doresc să asigure supremaţia limbii ruse în viaţa secţiei, unde denunţă perpetuarea unor poziţii comunitariste inacceptabile într-un stat postrevoluţionar.

În cadrul Partidului, incongruenţa acestei creaţii devine evidentă curând. Din momentul în care Lenin a acceptat modelul turkestanez, adică al organizaţiilor comuniste naţionale pe bază teritorială, secţia evreiască, ce nu se poate prevala de existenţa unui teritoriu, este în contradicţie cu sistemul. Pentru a remedia această dificultate, Lenin cere ca pretutindeni instanţele acestei secţii să fie ataşate la organizaţiile sociale ale Partidului, adică să se topească treptat în cadrul acestora.

Un alt motiv pentru a face să dispară cât mai repede secţia evreiască rezidă în însuşi succesul acesteia. Acceptând crearea Evsekţiei, Lenin încerca în primul rând să îndepărteze din organizaţiile evreieşti tradiţionale trupele lor: Bund, Poale Zion, care atrăgeau evreii din Rusia şi le confereau sentimentul identităţii. În 1924 acest rezultat este atins datorită campaniei conduse de Evsekţia împotriva sionismului, a iudaismului şi a tuturor grupărilor religioase sau laice care ofereau o viaţă atât de ciudată importantei comunităţi evreieşti a Imperiului.

Din 1924, Partidul Rus face bilanţul acestei întreprinderi atât de pestriţe: comunitatea evreiască a fost afectată, în diversitatea sa, de asaltul lansat împotriva numeroaselor sale organizaţii. Partidul Comunist Rus a evitat să se compromită, lăsând secţiei sale evreieşti grija de a duce la bun sfârşit această operă distructivă. Din acest punct de vedere, obiectivul lui Lenin a fost atins.

Dar există un alt aspect al imaginii care îl neliniştește: departe de a deschide calea asimilării evreilor în cadrul unui Partid unic, succesul Evsekției a consolidat specificitatea evreiască. Fireşte, acesta este contaminat de comunism, dar, şi aici, ca şi în cazul musulmanilor, comunismul național întruchipează şi încurajează diferența, şi nu unitatea. Nu numai că secția evreiască a Partidului înțelege să sprijine organizațiile comuniste speciale, dar mai dorește și să construiască o societate evreiască nouă, sovietică, fără îndoială, dar unită în jurul specificului său cultural. Această evoluție este condamnarea compromisului.

Peste tot, în Asia Centrală, în Caucaz, în Ucraina, acolo unde comunitatea evreiască este numeroasă, dar şi în centrul Rusiei, unde nu este mai puțin importantă, începând din 1924, odată consolidată Federația, responsabilii bolşevici sunt conştienți de faptul că Partidul unificat trebuie să însoţească această creație. Ora comunismului național, fie el musulman sau evreiesc, a trecut.

Unitatea Partidului – garanția viitorului

Sistemul politic sovietic consacrat de Constituția din 1924 este în esență rodul voinței lui Lenin; el se caracterizează prin egalitatea statelor în cadrul Federației. Dar al doilea element al sistemului, Partidul, nu adaugă pur şi simplu încă o dimensiune la ansamblu, ci se conformează mai degrabă concepției de unitate a lui Stalin: cu alte cuvinte, unitatea se realizează aici numai în beneficiul Rusiei şi în jurul ei.

Începând din 1924, Partidul Comunist al Rusiei este organizat potrivit unui dublu principiu, teritorial şi funcțional: teritorial, adică este paralel cu diviziunile şi subdiviziunile politice şi administrative: fiecare republică dispune de un partid propriu, încorporat în Partidul Federal. Aici vederile lui Stalin au avut câştig de cauză. Într-adevăr, numai Republica Rusă nu are Partidul său comunist: Partidul Federal îi ține locul. Lenin condamnase în 1922 ideea de a confunda organizarea statului federal cu organizarea Rusiei; dacă Stalin a cedat, a făcut-o pentru că se pregătea să transfere această confuzie chiar în cadrul Partidului. În 1924, treaba este făcută şi Rusia deține prin aceasta, în cadrul sistemului sovietic, o poziție privilegiată: ea devine „mai egală decât celelalte egale".

De altfel, partidele din republici nu sunt autonome; ele sunt organizații teritoriale ale Partidului Comunist Federal. Aşadar, ele nu au competențe proprii, ci sunt supuse, ca eşaloane teritoriale inferioare – organizații comuniste de regiune, de oraş etc. – autorității ideologice şi disciplinei Partidului comun. În sistemul de putere care se creează acum, funcția Partidului este clarificată de organizarea sa: fiecărui nivel administrativ sau național îi corespunde un eşalon al Partidului care acoperă toate subdiviziunile teritoriale şi naționale ale organizării statului şi care asigură unitatea şi integrarea. Sverdlov expusese

clar logica acestui sistem în 1919: „În toate republicile sovietice independente pe care le-am creat, trebuie să menţinem supremaţia Partidului nostru Comunist. Peste tot conducerea aparţine Comitetului Central al Partidului Comunist Rus."

În 1923, la Congresul al XII-lea al Partidului, Stalin avea să definească regulile care guvernează relaţiile în cadrul Partidului, între Centru şi periferie. În toate reflecţiile sale din ultima parte a vieţii, Lenin era îngrijorat de pericolele pe care le reprezenta „şovinismul rus" pentru conştiinţa internaţionalistă, afirmând că era infinit mai dăunător decât naţionalismul micilor grupări. Fără a ataca pe faţă această afirmaţie a lui Lenin, Stalin susţine o altă viziune a naţionalismelor locale, prezentându-le nu ca pe o reacţie la şovinismul velicorus, ci ca pe un fenomen intrinsec, făcând apel la soluţii corespunzătoare. Pentru el, Partidul este cel care trebuie să apere Federaţia de naţionalismul exagerat; or, Partidul central care a contribuit la dezvoltarea lui este majoritar rus.

Fără îndoială, la fel ca şi Lenin, Stalin admite necesitatea de a se ţine seama de realităţile naţionale subliniind că Partidul trebuie să recruteze peste tot cadre naţionale în acest scop, pentru a arunca o punte de legătură între comunism şi mase, şi a permite grupurilor naţionale să fie reprezentate în organizarea centrală a Partidului. Această opinie, care în ochii lui Lenin ar fi fost inatacabilă, era însoţită de ideea că partidele naţionale trebuiau să se străduiască să fie proletare în componenţa lor şi să reflecte – cel puţin în viitorul imediat – realitatea socială, adică aproape peste tot dominanta rurală a ţării. Zinoviev exprimase foarte clar această viziune complexă şi adesea contradictorie a Partidului, declarând că într-adevăr, „Partidul trebuie să fie muncitoresc, dar, într-o societate ţărănească, era necesar să numere în rândurile sale şi ţărani", însă totodată se impunea să vegheze ca să nu fie impregnat de idealurile ţărănimii.

Politica urmărită de succesorii lui Lenin va viza înrădăcinarea partidelor în societăţile naţionale menţinându-se deasupra lor prin obiectivele lor finale. Această înrădăcinare, numită în rusă *korenizaţia*[9], se va păstra până în 1930. Ea se va caracteriza prin eforturile depuse în sens contrar pe de o parte, pentru atragerea de cadre naţionale, pe de altă parte pentru a „epura" Partidele de toţi cei care încercau să facă din ele un loc de manifestare a revendicărilor lor speciale, etnice sau culturale. Campaniile de recrutare au fost numeroase, în general haotice, însoţite de excluderi cu atât mai uşor de decis, cu cât, la Centru, era vremea marilor lupte succesorale, propice valurilor de epurări din cadrul Partidului în ansamblu.

Anii de consolidare a Uniunii – 1922–1927 – atestă un oarecare succes al politicii de înrădăcinare a Partidelor, dar şi marea disparitate a cazurilor în rândul grupurilor naţionale.

Succesul – relativ, cel puţin – se explică printr-un anumit recul al ruşilor în beneficiul neruşilor în cadrul partidului federal: în 1922 ruşii, care reprezintă

[9] De la substantivul *koren* „rădăcină".

52,8% din populaţia totală a URSS, sunt prezenţi în proporţie de 72% în cadrul Partidului; în 1927 ei nu mai reprezintă decât 65%. În acelaşi timp, ponderea diverselor grupuri creşte în mod semnificativ, dar rareori proporţional cu locul ocupat de ele în populaţia totală. Unele grupuri sunt favorizate: popoarele din Caucaz, polonezii şi balticii, care sunt suprareprezentaţi, bieloruşii care, după câţiva ani, sunt reprezentaţi în mod echitabil (3,2% din populaţia Uniunii, 3,2% din efectivele Partidului în 1927).

Situaţia privilegiată a acestor populaţii în cadrul Partidului prezintă mai multe explicaţii. În Caucaz, organizaţiile social-democrate, mai vechi şi mai noi, şi o intelectualitate de mare calitate au jucat un anumit rol în tot procesul revoluţionar furnizându-i cadre; în pofida importantelor epurări, partidele caucaziene au putut, după furtună, să recruteze fără dificultate noi aderenţi. Bieloruşii, la rândul lor, au profitat de întârzierea înregistrată în manifestarea conştiinţei lor naţionale; împrejurările i-au făcut pe bolşevici, aşa cum am văzut, să le acorde suveranitate şi să-i considere exemplari: ceea ce explică locul care le-a fost rezervat de Partid. Polonezii şi balticii nu mai erau, după 1920, decât nişte minorităţi fără teritoriu; dacă preferaseră să rămână în URSS în loc să fugă către statele lor naţionale independente, aceasta se datora faptului că erau „internaţionalişti" sau ataşaţi cauzei sovietice. Pentru puterea sovietică ce acceptase din necesitate independenţa Poloniei şi a Ţărilor Baltice, persoanele din aceste ţări rămase în URSS simbolizau voinţa proletară, speranţa de unire cu statele separate şi puteau deveni chiar o armă împotriva acestora. Nu este de mirare că Partidul a avut încredere în ei şi i-a pus la loc de cinste.

Cu totul alta era situaţia ucrainenilor şi încă şi mai diferită cea a musulmanilor. Şi unii şi alţii vor rămâne puternic sub-reprezentaţi în Partid – 5,8% ucraineni în 1922 şi 11,7% în 1927, când ei reprezentau 21% din totalul populaţiei; 2,5% apoi 3,5% din comuniştii din Asia Centrală, când reprezentau 7% din populaţia URSS. Motivele sunt clare: o societate de ţărani în Ucraina; o societate de ţărani şi nomazi şi o civilizaţie musulmană bine ancorate în Asia Centrală. Tot atâtea elemente greu de integrat politic şi social în societatea sovietică. În plus, în al doilea caz, elitele erau ultranaţionaliste, iar masele lipsite de educaţie; aşadar, trebuia să se recurgă la cadre ruse.

Statul sovietic îşi va asuma sarcina de a educa cât mai rapid o periferie rămasă în urmă pentru ca de aici să apară cadrele capabile să adere la obiectivele internaţionaliste ale sistemului, dar şi pentru a contribui la evoluţia societăţii. Chiar şi printre cei consideraţi drept cei mai siguri, acest program va avea efecte neaşteptate asupra conştiinţei colective a popoarelor. Formate pretutindeni foarte rapid, elitele comuniste vor reprezenta adesea pe cont propriu ideile naţionale.

Exemplul bielorus este foarte edificator în acest sens. În această republică unde sentimentul naţional nu era deloc dezvoltat şi unde elitele erau rusificate, chiar aceste elite, devenite comuniste, s-au orientat treptat către un naţionalism care le va conduce, în 1930, la formarea unui Centru naţional. Această

organizaţie spontană va apăra două idei: realitatea unei naţiuni bieloruse mai mult occidentală decât rusă; dorinţa de a desprinde Bielorusia de Federaţie pentru a-i asigura un destin independent. În acest proiect, idealul comunist nu deţinea niciun loc şi a fost nevoie de o epurare energică a Partidului Bielorus pentru a fi eliminaţi de aici susţinătorii acestei cauze, a cărei dezvoltare nu fusese prevăzută de nimeni.

În Asia Centrală, o mişcare similară a izbucnit în interiorul Partidului. Acesta era condus de un fost lider al mişcării naţionale, promovat în fruntea ierarhiei comuniste, Faizullah Hogeaev[10], care aborda în public un limbaj sovietic, dar frâna sovietizarea societăţii şi aduna în jurul lui partizanii unităţii turce. Această împotrivire în faţa sistemului, care creştea pe fundalul luptei basmacilor pe care puterea sovietică nu putea să-i învingă, dovedea în primul rând ataşamentul profund al societăţii din Asia Centrală – mase şi elite în egală măsură – la o civilizaţie pe care comunismul voia s-o elimine.

În 1938, când avea să fie judecat, Hogeaev îşi va explica atitudinea, şi declaraţia lui, deşi forţată, ca toate cele care au marcat aceste procese, şi presărată cu mărturisiri stupide, va reafirma frazele edificatoare, aplicabile şi altor comunişti bieloruşi sau ucraineni... Aderarea lui la comunism, a declarat el, care l-a condus la cele mai înalte funcţii în Partid, avusese tocmai această finalitate şi nu era deci rezultatul unei opţiuni ideologice. La începutul anilor 1920, când înţelesese că regimul sovietic va avea câştig de cauză, decisese că singura modalitate de a-l împiedica să domine total în Asia Centrală era să acceadă la putere şi să joace cartea abandonului ideilor naţionale în favoarea aderării la URSS.

Mărturisirile lui Hogeaev, ca şi comportamentul bieloruşilor atestă faptul că peste tot la periferie elitele înţeleseseră foarte curând natura compromisului propus de autorităţile sovietice. Conştiente de realitatea puterii deţinute de Partid în spatele aparentei suveranităţi a statelor, elitele naţionale îşi vor îndrepta curând eforturile către Partide, încercând să câştige aici poziţii care să le permită să modifice caracterul şi practica centralistă a Partidelor naţionale.

Această evoluţie a fost înţeleasă perfect de Stalin, care era adevăratul artizan al politicii naţionale şi care, încă din 1929, deţinea suficientă putere pentru a-şi aplica concepţiile. Reacţia Centrului la încercările naţiunilor de a orienta sistemul către un federalism real şi a diminua constrângerile impuse de Partid a fost, în toată perioada care a precedat cel de-al Doilea Război Mondial, un răspuns fără echivoc: epurările. Logica sistemului represiv este riguroasă: în preajma anilor 1930, a lovit elitele care descopereau sentimentul naţional, ca în Bielorusia, sau care au aderat la comunism pentru a-şi salva interesele naţionale, aşa cum a fost cazul multor musulmani ca Sultan Galiev,

[10] Faizullah Hogea Ogli era un personaj foarte aparte. Mare senior cu o frumuseţe impunătoare, provenea din mişcarea reformatoare Djadid din Buhara şi a fost primul preşedinte al Republicii.

epurat încă de la mijlocul anilor 1920, care a dispărut la începutul deceniului următor; sau ca responsabilii comuniştii din Azerbaidjan pe care Kirov – un rus – secretar al Partidului republicii între 1921 şi 1925, i-a supus la două valuri de epurări succesive pentru „deviere naţională comunistă".

În aceşti ani care preced perioada „marilor epurări" din deceniul următor, în cadrul partidelor comuniste au izbucnit crize, pe care oamenii Moscovei promovaţi pentru această misiune în fruntea Partidelor naţionale – Kirov în Azerbaidjan, Kaganovici în Ucraina – au fost însărcinaţi să le „cureţe". Pe parcursul anilor 1930, când represiunea a luat o amploare fără precedent şi a lovit fără discernământ, se pare, întreaga populaţie a URSS, la periferie a dominat o logică: aceea a distrugerii elitelor naţionale. Bolşevicul din vechea gardă, Mikola Skrîpnik, care fusese membru al Executivului Cominternului şi viceprim-ministru al URSS, şi ocupa acum postul de vicepreşedinte al Guvernului Ucrainei, apăra aici ideea că „munca comuniştilor trebuia să tindă să ofere fiecărei naţionalităţi posibilitatea de a-şi dezvolta pe cât posibil conştiinţa naţională" în echilibru cu internaţionalismul proletar; a fost acuzat în 1933 la Harkov de către un rus, personalitate marcantă a partidului ucrainean, Postîcev, care a susţinut că este şeful contrarevoluţiei ucrainene. Skrîpnik s-a sinucis.

Această tragedie a dat semnalul unei ample epurări a elitelor ucrainene şi mai întâi în cadrul Partidului. În 1938, niciunul dintre membrii Biroului Politic Ucrainean nu a scăpat. Puterea Partidului a fost apoi încredinţată unui nativ ucrainean, dar care era secretarul Partidului de la Moscova şi care, ulterior, a făcut să se vorbească foarte mult despre el: Nikita Hruşciov. Numit prim-secretar în Ucraina, Hruşciov şi-a asumat sarcina de a elimina toată elita comunistă naţională, ceea ce a recunoscut cu regret în 1956, când va denunţa „excesele represiunii staliniste".

Atunci au dispărut toţi conducătorii elitelor de la periferie: Ikramov din Uzbekistan, responsabilii Partidului Comunist Kazah, conducătorii Partidului Comunist din Armenia; în Georgia au fost lichidaţi două sute şaizeci de secretari din cei trei sute pe care îi avea Partidul Comunist. Aceeaşi soartă le este rezervată pretutindeni responsabililor statului, care erau cu toţii comunişti.

Consecinţele acestor epurări: Partidele naţionale care, pe parcursul anilor 1920–1930, atrăseseră cadre şi militanţi proveniţi din comunitatea lor de origine, vor întâmpina foarte mari dificultăţi să reia recrutările naţionale pe care Centrul le consideră suspecte. Astfel, Partidul Comunist Uzbec, care număra în 1933 61% aderenţi naţionali, nu mai avea decât 50% la începutul războiului, în timp ce la tadjici proporţia se reduce de la 53% la 45%, la kirghizi, de la 59% la 44%.

Dar la sfârşitul anilor 1930, indigenizarea elitelor nu mai este la ordinea zilei. Dimpotrivă, Centrul îşi impune peste tot cadrele, indiferent de originea lor naţională, şi nu mai încearcă să salveze aparenţele unui partid provenit din societatea republicilor. Lucrurile nu se vor schimba decât în anii postbelici,

când puterea stalinistă va trage anumite învăţăminte din dezastrul din 1941 şi din infidelitatea naţionalităţilor faţă de sistemul sovietic.

În centrul sistemului, Partidul Comunist al URSS, dacă a făcut loc aderenţilor proveniţi din grupurile naţionale, nu le-a oferit deloc posturi influente în organele sale de autoritate – Comitetul Central, Biroul Politic sau Biroul Organizatoric. Sigur că se găsesc şi neruşi în funcţii importante, dar este vorba întotdeauna de bolşevici care au acţionat în cadrul Partidului Comunist Rus şi care, în general, şi-au pierdut legăturile cu comunitatea de origine, indiferent că este vorba de polonezul Kosior (lichidat în 1938) care a fost membru al Secretariatului în 1927 şi al Biroului Politic între 1928–1930, apoi din nou în 1934; sau despre armeanul Mikoian, membru al Biroului Politic în 1927; de georgianul Ordjonikidze, care, oficial, „s-a sinucis" în 1937 şi de alţi câţiva. Numărul lor este redus şi nimeni nu se gândea să vadă în ei cadre naţionale. Organele centrale ale Partidului sunt dominate de ruşi sau de comunişti „internaţionalişti".

Având în vedere istoria zbuciumată a Partidului Comunist în aceşti ani trebuie doar să conchidem că eliminarea celor mai multe cadre naţionale şi slăbirea recrutărilor în rândul naţionalităţilor au însemnat renunţarea deschisă la compromisul politic? Fireşte că nu. Constituţia din 1936, accentul care se pune aici pe stat şi pe federalism dovedesc voinţa lui Stalin de a păstra aparenţele compromisului cu naţiunile. Fără îndoială, Partidele naţionale văd cum se întăreşte caracterul lor rus, dar epurările, care făceau ca toate funcţiile să fie efemere, disimulează parţial această rusificare a cadrelor naţiunilor. Războiul va dezvălui reacţiile până atunci neexprimate. Şi abia în perioada postbelică concepţia stalinistă a compromisului politic se va putea manifesta fără oprelişti.

Capitolul XI
Pax sovietica II
Compromisul cultural

Toţi utopiştii visau să asiste la naşterea unei societăţi omogenizate. Rousseau scria: „Instituţiile bune sunt acelea care se dovedesc capabile să transporte eul în unitatea comună".

În 1922, statul născut din revoluţie şi care se intitula marxist era din acest punct de vedere un monstru. Pe de o parte, structura politică pretindea să reflecte schimbarea radicală din 1917 prin crearea unui stat de tip nou, care combina naţiunea cu internaţionalismul, adică statul real al societăţii (Federaţia) cu proiectul viitor (Partidul). Dar, pe de altă parte, societatea sau, mai degrabă, societăţile care trăiau în interiorul acestui stat erau cu totul străine de această structură şi se remarcau prin caracterul lor eterogen. Acestea erau în cea mai mare parte societăţi ţărăneşti având ca orizont satul, unde loialităţile sunt determinate de religie, valorile familiale şi sociale de proximitate care protejează individul de influenţele exterioare. Aceste societăţi sunt disparate pe plan naţional sau etnic, precum şi prin culturile de care aparţin.

Majoritatea este slavă – peste 75% – de tradiţie creştină, mai ales ortodoxă, şi relativ dezvoltată pe plan intelectual, deoarece ruşii ştiau să scrie şi să citească în proporţie de 45%, ucrainenii 43%, bieloruşii, 37%. Fără îndoială, sunt încă departe de a atinge nivelul cultural al unor grupe minoritare ca finlandezii, estonienii sau evreii, alfabetizaţi în proporţie de peste 70%. În interiorul Rusiei, aceste grupe minoritare s-au implicat în progresul intelectual al ruşilor şi, în plus, au ştiut să-şi păstreze limbile. Caucazul oferă un tablou mult mai contrastant: cele două mari popoare creştine, georgienii şi armenii, sunt alfabetizaţi în proporţie de 39% şi 35%, dar, spre deosebire de ele, micile popoare vecine nu sunt aproape deloc ştiutoare de carte. Cât despre popoarele musulmane din Asia Centrală, ele sunt încă şi mai înapoiate pe planul cunoştinţelor – în afara oraşelor, alfabetizarea oscilează între 3 şi 10% – şi diferă printr-o organizare socială specifică, în care nomadismul ocupă un loc important, iar islamismul, mai ales, adaugă la solidarităţile de clan sau tribale de ordin patriarhal un sentiment de solidaritate globală care conferă popoarelor musulmane o identitate proprie. Cadrul statelor naţionale consolidează acest sentiment de identitate, accentuează diferenţele de la un grup la altul şi contribuie la crearea unor subdiviziuni teritoriale în interiorul marii divizări dintre ruşi şi neruşi.

Pentru fondatorii sistemului, se pune o întrebare de la bun început: cum să fie anihilat specificul în vederea creării unui ansamblu uman omogen, acela

al lui *Homo sovieticus?* Pentru a realiza acest deziderat, puterea va urma două căi: una generală, fondată pe un compromis cultural paralel cu compromisul politic, menit să creeze o cultură sovietică pentru omul sovietic; alta, care extirpă specificul printr-o „revoluție culturală" cum n-a mai cunoscut nicio societate şi care se va aplica în versiunea sa globală la toate popoarele din URSS, dar într-o variantă „specială" la popoarele cele mai îndepărtate de modelul comun, cele care ţineau de islamism.

O cultură care îmbină universalul cu particularul

Fiu al unui pedagog reputat care şi-a exersat un timp talentele în mediul musulman, Lenin era conştient de ponderea culturilor naţionale şi avea mare grijă, mai ales către sfârşitul vieţii sale, să nu rănească sentimentele de identitate ale minorităţilor. El şi-a exprimat dorinţa ca toate culturile să-şi păstreze locul în viaţa Federaţiei Sovietice. Dar cum poate fi îmbinată recunoaşterea acestor culturi cu naşterea unei culturi proletare?

Lui Stalin i-a revenit sarcina de a prezenta natura şi condiţiile compromisului care urma să facă din ansamblul sovietic o comunitate umană inedită, respectată în diversitatea sa, radical diferită de Imperiu, reunită totuşi în jurul unei culturi comune, cea preconizată de revoluţie. Stalin a afirmat cu tărie posibilitatea de a concilia două concepţii de cultură aparent opuse, fără a sacrifica niciuna: „Construim o cultură proletară. Dar cultura proletară, socialistă prin conţinutul său, îmbracă diverse forme şi utilizează diferite mijloace de expresie la popoarele antrenate în construcţia socialistă, în funcţie de diversitatea limbilor şi de condiţiile de existenţă. Proletară prin conţinut, naţională în formă: aceasta este cultura comună întregii umanităţi, către care păşeşte socialismul [...]. Cultura proletară nu desfiinţează cultura naţională, ci îi dă un conţinut. Cultura naţională nu aboleşte cultura proletară, ci îi dă o formă."

Stalin consideră legitimă această afirmaţie întrucât, pentru el, componenta primordială a culturii naţionale este limba. Ea este cea care defineşte în primul rând identitatea popoarelor şi în jurul ei îşi va elabora puterea sovietică politica culturală.

Dar respectarea limbii proprii fiecărui popor nu se poate realiza fără anumite dificultăţi. Dacă popoarele mari – georgienii, armenii, ucrainenii şi chiar bieloruşii – sunt unite în jurul propriilor lor limbi, nu acelaşi lucru se poate spune despre popoarele musulmane, care încercau la începutul secolului XX să se unească în jurul unei limbi comune: tătara sau turca, eventual araba pentru anumite popoare din Caucaz. Unele comunităţi mai puţin numeroase, de exemplu budiştii, optau pentru limba mongolă, în timp ce finlandeza le atrăgea pe micile popoare de origine finlandeză care nu aveau o limbă scrisă şi care doreau să alcătuiască, prin alegerea unei limbi comune, un grup uman mai numeros.

Ce alegere să se facă între diversele orientări lingvistice şi proiectele

unificatoare? Decizia lui Stalin este fără drept de apel: fiecărui popor limba sa, cu toate privilegiile legate de o asemenea alegere, adică învățământ în limba națională și instituții culturale proprii care s-o vehiculeze.

Această opțiune, chiar dacă a fost aplaudată de națiunile mari, punea mari probleme politice. Federația Sovietică se sprijinea pe baze teritoriale. Ce să facem cu popoarele împrăștiate în mai multe state? Și, mai ales, ce să facem pentru micile popoare care nu aveau o limbă proprie sau nu aveau limbă scrisă, pentru cele care erau atașate din punct de vedere statutar la un teritoriu, dar care nu beneficiau de un adevărat statut național? Extremul Orient și Siberia ofereau nenumărate astfel de exemple. Ce să facem cu comunitățile teritoriale unde coexista o multitudine de limbi, ca în Caucazul de Nord? Numai în Daghestan erau o sută de graiuri considerate drept limbi definitorii ale unei identități de către cei care le foloseau.

Pentru națiunile mari unite în jurul unei limbi, soluția era simplă. Încă din primii ani ai URSS, ele au fost încurajate să facă din limba lor instrumentul progresului și, contrar regulilor trecutului imperial, să uite limba rusă, care le fusese până atunci impusă. Confruntate cu progrese tehnice, cu probleme științifice sau politice, aceste limbi nu aveau adesea cuvintele necesare, căci utilizarea permanentă a limbii ruse le frânase evoluția. Dintr-odată s-a decretat că trebuiau să se inventeze cuvinte proprii pentru a se evita recurgerea la vocabulele ruse existente. În primul deceniu de existență a URSS, politica de dezvoltare a culturilor naționale a impus astfel un naționalism lingvistic riguros. Limba națională urma să fie singura utilizată în interiorul teritoriului și ea nu trebuia să fie „coruptă“ prin împrumutarea termenilor care lipseau din altă limbă, mai ales din rusă.

Această politică nu a fost întotdeauna ușor de aplicat. Cazul Ucrainei este elocvent în acest sens. În această republică, limba ucraineană nu era deloc răspândită, căci rusa fusese singura permisă până în 1917. Aici compromisul a îmbrăcat forme uimitoare. Ucraineana a fost impusă tuturor, învățământul nu se putea realiza decât în această limbă pentru care în 1922 nu existau decât foarte puține persoane capabile s-o predea, deoarece cei mai mulți o ignorau. Dar se decretase că învățământul trebuie să se desfășoare în ucraineană și că această limbă va fi folosită exclusiv în viața politică și administrativă și că nimeni nu va avea acces la o funcție publică fără a o stăpâni perfect. Și tot Stalin expusese opinii oarecum cinice în această privință, afirmând că obligația de a utiliza limba națională excludea manifestarea unui sentiment de inegalitate politică de către nativii respectivi. Astfel ucrainenii au fost invitați să se „ucrainizeze“, adică să-și însușească o limbă de care fuseseră privați până atunci.

Același lucru s-a întâmplat cu bielorușii, a căror unitate națională și culturală nu era desăvârșită. În acest teritoriu existau importante minorități evreiești și ruse care coabitau cu bielorușii și se vorbea mai ales rusa, dar și polona și idiș, mai degrabă decât bielorusa, care nu exista sub forma de limbă scrisă.

Republica fiind creată, a fost făurită şi o limbă, pornindu-se de la unul din cele trei graiuri slave din regiune, ales ca bază a limbii literare pentru că era cel mai depărtat de rusă!

Situaţia era deosebit de complicată acolo unde proiectele lingvistice unitare seduseseră anumite popoare. Tătarii şi başkirii, care realizaseră în 1918 o unitate efemeră, au decis să facă din tătară limba lor comună. Pentru Stalin, un astfel de proiect era inacceptabil, căci anunţa, credea el, voinţa de unitate turcă: tătara nu ar aduna şi popoarele de pe Volga, obişnuite să utilizeze atât graiurile lor, cât şi tătara? „O limbă pentru fiecare naţiune!" Lozinca condamna clar proiectul de unificare în jurul limbii tătare. Başkirii au beneficiat de un stat propriu şi limba lor a fost promovată la rangul de limbă literară scrisă, cu toate atributele culturale – şcoli, presă, edituri – menite s-o promoveze.

Pentru a le rupe de lumea tătară, bolşevicii vor acorda şi popoarelor mici – ca nagaibacii – statutul de naţionalitate care le dă dreptul la o cultură proprie – adică la o limbă –, în realitate graiul lor tradiţional pentru care se va elabora o formă scrisă. Şi în Asia Centrală se aplică asemenea decizii. Nomazii kazahi şi kirghizi sunt separaţi prin statut. Kazahii îşi păstrează limba, kirghizii vor avea dreptul la o limbă proprie, adică la promovarea dialectului lor la rangul de limbă. Nu contează că aceste popoare au fost receptive la un moment dat la soluţia unei unităţi împărtăşite cu toate celelalte popoare ale Turkestanului (înainte ca acest nume să fie interzis) şi că acest vis unitar se cristalizase în jurul unei limbi comune, turca djagatai! Fireşte că această limbă nu era vorbită de toată lumea: în afară de diversele graiuri şi dialecte ale nomazilor, uzbecii foloseau şi limba lor, turca, şi tadjica, derivată din persană, în mediile mai elevate. La acestea se adăugau mai multe dialecte răspândite în triburile turcmene şi karakalpace şi din nou tadjica, folosită de poporul tadjic, sedentar şi moştenitor al unei vechi tradiţii culturale. Teama de apariţia unui stat turc i-a făcut pe bolşevici să atribuie fiecăruia din aceste popoare – inclusiv nomazilor cu teritoriu schimbător – un statut teritorial fix şi să le impună o limbă proprie punând capăt progresului înregistrat de turca djagatai.

Uzbeci, tadjici, turcmeni, toţi vor avea astfel propriul lor stat, cu obligaţia de a nu utiliza decât limba naţională a acestui stat. Dacă pentru tadjici era relativ simplu, pentru uzbeci a trebuit să se făurească o limbă literară, apoi aceasta a fost impusă în teritoriul tadjic al Uzbekistanului, unde locuiau minorităţile uzbece.

Anumite minorităţi nu aveau un teritoriu delimitat: aşa erau uigurii (turci). Totuşi şi acestea au beneficiat de instituţii culturale şi o limbă. Adică politica de atribuire a unei limbi fiecărui grup etnic i-a obligat uneori pe bolşevici să renunţe la principiul autonomiei culturale teritoriale în favoarea acestor culturi extrateritoriale pe care le denunţaseră atât de violent într-un trecut recent ca fiind deviaţii austro-marxiste. Toată Asia Centrală era astfel divizată în state lingvistice, respingându-se astfel de la bun început orice voinţă de unitate.

În Caucazul de Nord, elaborarea unor opţiuni lingvistice coerente era şi

mai dificilă. În această lume complexă în care ordinea şi organizarea socială depindeau în acelaşi timp de diferenţele etnice, de repartiţia în triburi, în clanuri, în confrerii religioase, bolşevicii s-au gândit la un principiu de unitate prin înfiinţarea statelor. În 1919, ei au regrupat nenumăratele entităţi în două republici: cea a Muntenilor şi cea a Daghestanului.

Prima s-a destrămat aproape imediat, lăsând locul la opt naţiuni: kabardă, balkară, cecenă, ingușă, karaceai, cercheză, adighe, osetă care au fost incluse sub forma de republici autonome în Rusia (reunindu-le pe primele două într-o singură formaţiune). Soluţia părea simplă; ea s-a complicat prin împărţirea Osetiei între două state, Rusia şi Georgia, împărţire care a deteriorat considerabil, trei sferturi de secol mai târziu, relaţiile ruso-georgiene. Cum să ne explicăm această sciziune teritorială? Tot prin dorinţa lui Stalin de a ţine seama de diferenţele lingvistice: în 1920, oseţii de sud şi de nord vorbeau două dialecte diferite, numite digor şi iron, niciunul din ele nefiind scris. Dar în acţiunea de promovare a dialectelor, amândouă au fost înzestrate cu o scriere şi, pornind de aici, proclamate limbi şi popoare diferite, făcându-se astfel apel la structuri politice diferite. În ajunul celui de-al Doilea Război Mondial, dialectul digor a dispărut treptat şi oseţii din Rusia şi din Georgia vorbeau aceeaşi limbă, oseta. Dar vremurile s-au schimbat, federalismul s-a consolidat şi nimeni nu s-a gândit să reunifice acest popor divizat.

Asemenea contradicţii sunt frecvente: kabarzii şi balkarii sunt reuniţi într-un teritoriu comun, deşi limbile lor nu sunt identice. În schimb, balkarii şi karaceaii, care utilizează acelaşi dialect, sunt separaţi şi beneficiază de limbi diferite! Şi ce să mai spunem de politica aplicată în Daghestan, unde treizeci şi cinci de grupări etnice au fost împărţite în patru grupe lingvistice: ibero-caucaziană, turcă, iraniană şi semită?

Poate că tocmai această mare diversitate combinată cu ponderea şi influenţele lingvistice şi culturale exterioare (turcă, rusă, arabă) explică faptul că popoarele din Daghestan au încercat să se unifice în jurul unei limbi, indiferent că aceasta era araba, azera sau cumâca. La început, puterea sovietică, confruntată cu o problemă atât de complexă, a optat şi ea, împotriva politicii sale generale, pentru o soluţie menită să asigure o oarecare unitate: şi aceasta a fost araba. În 1923, Stalin s-a adresat chiar în această limbă clerului din Daghestan. Dar foarte curând această soluţie i s-a părut periculoasă, aşa că i-a presat pe responsabilii din Daghestan să respingă limba arabă în favoarea unei limbi care să aparţină universului cultural al Federaţiei: astfel a fost aleasă azera. Aceasta prezenta în ochii elitelor comuniste din Daghestan avantajul de a lega lumea turcă de ansamblul sovietic. Dar în 1928 puterea sovietică şi-a dat seama de inconvenientele unei asemenea opţiuni: deşi divizat, Daghestanul se orienta către o unitate panturcă, tendinţă pe care Moscova încerca s-o anihileze la periferia naţională. Şi atunci principiul adoptat aproape peste tot – un popor, o limbă – a avut câştig de cauză şi în Daghestan, care a fost subîmpărţit în conformitate cu frontierele lingvistice şi unsprezece limbi lo-

cale au fost ridicate la rangul de limbă oficială, alcătuindu-li-se chiar şi o scriere, în cazul în care aceasta nu exista.

Şi în sfârşit, se cuvine să cităm aici ambiţia popoarelor budiste – buriaţi, mongoli, calmuci – care, după pacea din 1918, cereau formarea unui mare imperiu mongol, care să-i reunească cu fraţii lor din Mongolia Exterioară. La fel ca şi islamismul, budismul îi descumpăneşte pe bolşevici, care şi-au pus la început întrebarea cum ar putea să-l utilizeze, să mobilizeze elitele budiste, să se infiltreze în comunităţile lama pentru a le transforma în cooperative sperând ca printr-o astfel de politică de compromis să contribuie la avansarea comunismului acolo unde el nu avea niciun fel de baze viabile. Dar, la sfârşitul anilor 1930, această iluzie se risipeşte.

Moscova este îngrijorată de persistenţa visului Mongoliei Mari, inclusiv la buriaţi, care se bucurau acum de statutul de naţiune cu autonomie politică. Această îngrijorare se explică şi prin atracţia exercitată asupra acestor popoare de mongolii din exterior. De altfel, de la aceştia a şi venit semnalul abandonării compromisului cu cultura budistă mongolă. În Mongolia exterioară, autorităţile se dezlănţuie atunci împotriva budismului şi împotriva specificului mongol. Şi ce justificare să invoce în sprijinul acestei particularităţi în teritoriul sovietic dacă, chiar în inima lumii mongole, el este pe cale de dispariţie? Cu toate acestea, încă vreo câţiva ani statul sovietic a tolerat la graniţele sale un mic stat mongol independent, Tuva, care fusese protectorat rus şi unde, sprijinit pe limbă, visul Imperiului Mongol persistă la o populaţie care numără, ce-i drept, mai puţin de o sută de mii de suflete.

Ce alfabete să se folosească în educaţie?

Pentru a transforma nişte dialecte în limbă, mai întâi trebuie să se decidă care este sistemul de transcriere cel mai potrivit. Or, la începutul anilor 1920, multitudinea de alfabete utilizate în spaţiul Federaţiei Sovietice constituia un obstacol considerabil în calea comunicării între oameni, în momentul în care s-a interzis folosirea unei limbi comune, rusa, din cauza costurilor implicate de politica unei dezvoltări culturale rapide. În acelaşi timp, puterea sovietică trebuie să aleagă alfabete pentru limbile pe care le-a creat, să formeze cadre capabile să le utilizeze, să tipărească manuale şi ziare utilizând grafii multiple.

Când a apărut această problemă, popoarele care făceau obiectul acestei politici culturale au recurs, de la caz la caz, la alfabetele chirilic, arab, mongol, georgian, armean, evreiesc şi la sisteme mixte. Ce anume să alegem? Fireşte, pentru popoarele slave alfabetul chirilic este de la sine înţeles, apoi georgienii şi armenii au alfabete specifice pe care nu este cazul să le modificăm, dar problema se pune pentru popoarele musulmane şi pentru toţi cei care au ajuns să beneficieze brusc de o limbă scrisă. Alfabetul chirilic, utilizat înainte de 1917 de unele popoare mici – de exemplu, marii, de origine fino-ugrică, ce îşi scriau limba cu ajutorul literelor chirilice, precum şi de ciuvaşii turcofoni

– este greu de înlocuit cu caractere arabe pentru musulmanii care nu au limbă scrisă. Dar dacă li s-ar interzice o scriere care este cea a Coranului ar exista riscul izbucnirii unui conflict cultural. Dacă se înlocuia alfabetul care servea la transcrierea limbii ruse s-ar fi ajuns la un conflict politic care ar fi făcut puțin credibil compromisul propus de bolșevici. Și ce valoare are o limbă națională ale cărei formă și scriere ar fi identice cu acelea ale limbii ruse?

În plus, Mustafa Kemal a făcut o mare revoluție lingvistică la el în țară, impunând alfabetul latin pentru limba turcă. Pentru popoarele turce din ansamblul teritoriului sovietic, exemplul este cu atât mai ispititor cu cât, încă de la începutul secolului, unii intelectuali din Imperiu – azerii în special – reflectau la o modalitate de modernizare a societăților lor și propuseseră deja înlocuirea caracterelor arabe cu cele latine. În 1926, un Congres de Turcologie reunit la Baku propune această schimbare, care este sprijinită de Moscova, dar întâmpină opoziția musulmanilor, mai ales în Asia Centrală, precum și a nemusulmanilor. Dar caracterele latine le vor fi totuși impuse. La fel, caracterele mongole verticale vor fi și ele condamnate. Această decizie, luată la începutul anilor 1930, a provocat o mare confuzie. Pentru popoarele care își păstrau atunci alfabetul – slavii, georgienii, armenii, evreii și câteva grupe minoritare – o astfel de revoluție a grafiei era lipsită de consecințe. În schimb, pentru cei cărora li se impunea alfabetul latin – și asta se referea la șaizeci și nouă de limbi! – reforma contribuia fără îndoială la progresul lor intelectual, dar stânjenea comunicarea cu popoarele care utilizau fie alfabetul chirilic, fie un alt tip; în general, absența unei limbi comune și diferențierea extremă a alfabetelor duceau la o anumită izolare a popoarelor.

Câțiva ani mai târziu, Stalin, pe atunci singurul făuritor al politicii sovietice, a ajuns la concluzia că era necesar să se apropie popoarele URSS în jurul unei limbi comune și să fie ajutate să-și unifice alfabetele limbilor naționale. La sfârșitul anilor 1930 se va elimina alfabetul latin și se va impune tuturor alfabetul chirilic, cu excepția georgienilor și a armenilor. S-a intrat atunci într-o eră nouă, în care balanța compromisului cultural – cultura națională în formă, proletară în conținut – va înclina către cea de-a doua componentă, conținutul proletar comun tuturor, care va cântări acum mai mult în orientarea sistemului decât forma națională de care beneficiaseră toate limbile la început.

La această politică generală de înrădăcinare a națiunii prin intermediul unei limbi înzestrate cu un statut privilegiat în viața publică, trebuie să mai adăugăm un aspect surprinzător al politicii sovietice a anilor 1920: inventarea pur și simplu a unor națiuni și culturi, datorată mai mult inițiativei savanților – lingviști, etnologi – decât unui proiect coerent. În atmosfera de efervescență a acestor ani în care dezbaterea referitoare la statutul popoarelor și al culturilor lor nu mai contenea, unii savanți au descoperit în Extremul Nord și în Extremul Orient popoare aborigene care trăiau în triburi, în general vânători și pescari, ce utilizau o vorbire indigenă, un adevărat laborator pentru experimentarea ideilor lor referitoare la dezvoltarea culturală a comunităților primitive. Și

acestea cereau să fie respectate ca grupări umane şi să li se acorde dreptul de a beneficia de un statut naţional recunoscut. Câteva zeci de mii de astfel de aborigeni aparţinând unor grupuri reduse au fost ridicate la rang de naţionalităţi, în virtutea acestui principiu; instituţiile lor tribale au fost recunoscute, deşi acestea erau străine de dreptul comun sovietic, iar folclorul lor a fost calificat drept cultură naţională. Uneori s-au făurit chiar limbi pornindu-se de la graiurile lor. Această politică i-a protejat împotriva absorbirii de către grupele mai numeroase, precum şi a rusificării. Dacă mai târziu vor recurge la limba rusă, vor face aceasta din dorinţa de a nu rămâne cu totul în afara unei lumi în transformare, şi nu pentru că această opţiune le-ar fi fost dictată.

În concepţiile aflate la loc de cinste în 1922, limbile reprezentau partea esenţială a culturii naţionale. Ele trebuiau să vehiculeze o cultură comună care trece mai întâi prin educaţie. Şcoala – care era acum un imperativ – trebuie să fie peste tot naţională, adică predarea să se facă în limba naţională, de către nativi. Lunacearski, primul comisar al Învăţământului în noul stat, preciza în acelaşi timp că şcoala trebuie să fie comunistă, cu alte cuvinte urma să predea un învăţământ impregnat de comunism. Dacă un astfel de învăţământ era uşor de imaginat pentru ruşi şi ucraineni, capabili să îmbine dezvoltarea culturală naţională cu exigenţele ideologiei, o astfel de simbioză putea fi mult mai greu acceptată de către popoarele a căror cultură naţională era impregnată de valori de referinţă religioase, aşa cum era cazul musulmanilor în primul rând. Aceştia preferaseră întotdeauna instituţiile de învăţământ tradiţionale, *mekteb*, unde se recita Coranul, şi *madrasa* unde se formau mici cohorte de studenţi. Un decret din 23 ianuarie 1918 le interzicea să amestece învăţământul religios cu cel general. Această interdicţie, mai întâi teoretică – câţiva ani la rând statul a tolerat aceste şcoli şi universităţi –, va fi întărită prin suprimarea mijloacelor materiale care le permiteau să existe. Între 1922 şi 1925, statul va confisca bunurile inalienabile ale musulmanilor (*waqf*) ale căror venituri finanţau aceste instituţii de învăţământ, anihilând astfel posibilitatea lor de a supravieţui.

Conştienţi de rezistenţa socială împotriva sovietizării mentalităţilor, bolşevicii hotărâseră de câţiva ani să adopte în cazul musulmanilor un discurs relativ conciliant care contrazicea în fapt dispoziţiile administrative. Acest discurs oficial – egalitatea popoarelor, egalitatea culturilor – nu se aplica tuturor. Evreii au fost atacaţi mai direct. Şcolile lor (*heder*) au fost închise, mai ales în Bielorusia unde erau numeroase, în conformitate cu prevederile care interziceau efectuarea unei educaţii religioase pentru persoanele minore, de până la 18 ani. Dacă această dispoziţie nu a fost întâmpinată cu prea multă opoziţie, aceasta se explică prin faptul că în anii aceia, marcaţi încă de ezitarea în politica de respectare a culturilor naţionale şi de promovare a ideilor comuniste, secţiile evreieşti ale Partidului şi-au asumat sarcina educării tinerilor evrei.

Dar alfabetizarea adulţilor, marele proiect al anilor 1920, va servi în spe-

cial la impregnarea culturilor naţionale cu un conţinut comunist. Aici ordinele erau precise: sigur, trebuie să fie alfabetizaţi, dar în plus trebuie să se asigure adulţilor şi o educaţie politică. A fost înfiinţată o comisie specială, care avea misiunea de a defini conţinutul acestei educaţii: Comisia pentru lichidarea analfabetismului. Analfabeţii vor fi învăţaţi să citească descifrând lozinci cum ar fi „Muncitorii trebuie să apere revoluţia", sau texte antireligioase şi de apel la implicarea în sabotarea ceremoniilor religioase. Când ajung să le descifreze, aceşti elevi de tip nou sunt invitaţi să citească textele lui Lenin sau deciziile Partidului.

Lansându-se în această campanie de educaţie, puterea sovietică îşi imagina că problema se punea la fel în tot spaţiul pe care îl controla şi că va fi suficient să mobilizeze membrii de partid şi cadrele disponibile pentru a o duce la bun sfârşit. Dar a fost repede dezamăgită. Dacă statele slave şi Transcaucazia, unde nivelul de educaţie era deja satisfăcător, puteau face un astfel de efort, regiunile musulmane, unde analfabetismul ridicat accentua împotrivirea politico-culturală faţă de sloganurile comuniste, sau regiunile unde abundau limbile fără scriere erau puţin propice unei alfabetizări ideologizate. Puterea a tras concluzia că este necesar să-şi adapteze vasta campanie de alfabetizare la fiecare situaţie în parte, aşadar să încredinţeze autorităţilor naţionale această sarcină, ceea ce explică rezultatele foarte inegale constatate la începutul anilor 1930.

Un efort considerabil s-a făcut în aceiaşi ani pentru multiplicarea suporturilor materiale ale propagandei comuniste: manuale, presă etc. Şi, fără îndoială, acesta a dat roade. În Ucraina, în 1929, peste 54% din ziare şi lucrări sunt publicate în ucraineană. În Asia Centrală nouăsprezece ziare şi douăzeci şi patru de reviste tipărite în diversele limbi naţionale marchează un progres considerabil în comparaţie cu cele unsprezece ziare existente la începutul perioadei, al căror tiraj era de patru ori mai mic.

Dar şi reversul medaliei merită să fie examinat, şi acesta nu a scăpat nici Moscovei. Fireşte, s-au format peste tot noi elite naţionale şi idealurile sistemului au fost însuşite, teoretic vorbind. Dar adesea aceste elite simt nevoia de a se identifica cu valorile societăţii din care au provenit. Bineînţeles, nu peste tot, dar mai ales acolo unde frustrările legate de independenţa confiscată sunt puternice, utilizarea limbilor naţionale contribuie la creşterea importanţei formei naţionale în detrimentul conţinutului proletar al ideilor pe care le vehiculează aceste elite.

Locul acordat în anii 1920 culturilor naţionale şi expresiei lor lingvistice explică totuşi faptul că statul sovietic se bucura atunci, în ansamblul spaţiului său – cu câteva excepţii, fireşte, aşa cum o dovedesc răscoala din Georgia din 1926 şi rezistenţa neîntreruptă a basmacilor – de o pace generală, propice scopului său de transformare a societăţilor. Acesta este timpul aşa-numitei *pax sovietica*.

Marea „căinţă“ rusă

Mai există o componentă a acestor culturi menite să modeleze treptat mentalitatea lui *Homo sovieticus* care nu poate fi neglijată: viziunea despre trecutul relaţiilor între popoarele Uniunii pe care a elaborat-o puterea.

La începutul secolului XXI, când se răspândeşte utilizarea „căinţei“, ne este foarte greu să ne imaginăm caracterul stupefiant al revizuirii trecutului care a fost propusă de noul stat sovietic supuşilor săi. Este vorba aici de o reviziuire cu mult mai tulburătoare decât pocăinţa exprimată în cea de-a doua jumătate a secolului XX când a fost scormonită cenuşa unui trecut mai mult sau mai puţin îndepărtat, în cadrul relaţiilor dintre naţiuni sau grupuri al căror destin a fost rareori împărtăşit.

Lenin a dat semnalul acestei revizuiri asociind termenii *rus, şovinism* şi *dominaţie*. După el, toată şcoala istoricilor ruşi din anii 1920 a reconsiderat trecutul relaţiilor între naţiunile Uniunii în această perspectivă în care dominaţia rusă era caracteristica principală. Din acest punct de vedere, ţarismul a fost un sistem dominator care impusese forţa rusă tuturor popoarelor admise în orbita sa. Dacă ţarismul era dominator, dacă Rusia aservise numeroase popoare, de vină fusese capitalismul, care îi asupreşte pe oameni, indiferent că aceştia sunt organizaţi în naţiuni sau în clase sociale.

Stalin a dezvoltat aceste idei şi a dat tonul şcolii istoricilor ruşi aliniaţi la concepţiile lui Mihail Pokrovski, savant eminent, care s-a consacrat analizei fenomenului istoric reprezentat de Imperiul Ţarilor.

Pentru acesta, cursul dominaţiei începe cu Marele Ducat al Moscovei care se angajează într-o politică de agresiuni şi violenţe împotriva statelor vecine şi începe o expansiune care va continua fără întrerupere până la sfârşitul secolului al XIX-lea. Acest trecut rus, pe care nu-l justifică nimic, scrie el, este cel al unui sistem politic, dar şi al unei clase conducătoare şi al unei armate cărora suveranii le-au permis totul în schimbul sprijinului lor, lăsându-le pe mână teritoriile cucerite. Pentru Pokrovski, sistemul colonial dezvoltat de ţari este pur şi simplu o extindere a asupririi popoarelor neruse.

Acest colonialism, scriu istoricii ruşi, a fost mai rău, prin cruzimea lui, decât toate celelalte sisteme de dominaţie colonială. Demonizarea colonialismului rus merită o explicaţie. Pokrovski şi discipolii lui şi-au asumat misiunea nu numai de a-l condamna, dar şi de a repudia justificările clasice ale dominaţiei coloniale prin activitatea de civilizare realizată de colonizator., invocată încă în anii 1920 de toate sistemele coloniale existente. Într-adevăr, în numele acestei „opere de civilizare“ fusese avansată ideea că dominaţia rusă scutise diversele popoare de un destin şi mai crud: astfel, în secolul al XIX-lea, Georgia fusese salvată de Rusia de dominaţia musulmanilor, a turcilor sau a persanilor.

În concepţia istorică a lui Pokrovski, nimic nu putea fi reţinut din trecutul colonial rus în favoarea acestuia, nici măcar faptul că, legate fiind de Rusia,

popoarele dominate au putut să intre împreună cu ea în epoca emancipării revoluționare. Dacă, așa cum se spunea atunci, colonizarea rusă a fost „un rău absolut", popoarele care i-au căzut victimă au avut perfectă dreptate să i se opună prin toate mijloacele. În acest fel, luptele lor naționale trecute trebuiau reținute ca niște componente ale patrimoniului lor istoric și ale culturii lor naționale. Șamil, deși a fost un șef religios care a instaurat puterea dictatorială, era salutat de Pokrovski ca un om al progresului. Această glorificare a lui Șamil, care ocupă un loc important în scrierile lui, este cu atât mai remarcabilă cu cât, ca regulă generală, acest istoric a scos în evidență mai degrabă luptele sociale și nu pe cele ale indivizilor. Dar teoria lui necesita recunoașterea eroilor naționali. Astfel, sub pana lui, toate popoarele sunt salutate pentru rezistența lor; kirghizii, toți cei din Asia Centrală, în general, bașkirii, tătarii precum și cei care au angajat războaie sfinte. Lupta lui Madali la Andijan din 1898 este reținută, de exemplu, ca un moment glorios al trecutului.

În lumina acestei viziuni radicale, în alb și negru, asupra raporturilor între ruși și neruși istoriografia sovietică a anilor 1920 pretinde să constituie memoria colectivă a popoarelor din URSS. Pe această „căință" este necesar să se fondeze sentimentul de egalitate între popoare. Ea trebuie, de asemenea, să-i liniștească pe cei care au fost dominați și să contribuie la *pax sovietica*. Pentru că datoria rusă față de popoarele cucerite nu se poate șterge, rușii nu pot pretinde să aibă un rol conducător în cadrul noii Uniuni. Mărturisirea „răului absolut" le dă numai dreptul de a se integra în Uniune la egalitate cu ceilalți. Aportul acestei căințe la cultura comună – socialistă, de astă dată, și nu națională – trebuie să fie decisiv, susțin promotorii ei. Rușii nu pot să revendice decât un singur drept: pe acela de a lua parte la destinul comun și de a-i ajuta frățește pe cei pe care i-au asuprit să recupereze timpul pierdut în epoca colonială.

Dar efectele acestei pedagogii a internaționalismului nu au fost întotdeauna internaționaliste. Convinse de martiriul lor trecut, popoarele neruse își vor alimenta adesea de aici frustrările și admirația renăscută pentru rezistența pe care o opuseseră Rusiei predecesorii lor. Conștiința națională a popoarelor neruse își va extrage seva din această căință, fără a se orienta către un sentiment de solidaritate cu rușii.

Pax sovietica va câștiga totuși ani decisivi, când popoarele fostului Imperiu s-au văzut nevoite să accepte că independența lor efemeră fusese confiscată și că a fost reconstituit un spațiu care amintea în mod supărător de cel al vechiului Imperiu.

Societățile naționale transformate

Limbile, educația, privirea aruncată spre trecut nu sunt suficiente pentru a contura viziunea bolșevică a reconcilierii aspirațiilor naționale și a formării unei societăți universale. Potrivit promotorilor acestor idei, societatea în

ansamblul ei trebuia să fie păstrată în forma sa națională, menținându-se totodată o viziune comună a destinului tuturor cetățenilor statului postrevoluționar.

Cum să se păstreze identitatea națiunilor în organizarea lor socială și modurile lor de viață? Și cum să asigurăm în același timp apariția unei societăți fără clase, omogenă în aspirațiile și mentalitatea sa? Probleme cu atât mai dificil de rezolvat, cu cât aici puterea sovietică se vedea confruntată cu diversitatea și că această „tabula rasa" pe care pretindea să construiască într-o zi societatea comunistă nu putea fi realizată peste tot în același timp și nici în aceleași condiții. Începând din 1921, șansa puterii a fost NEP-ul care, după tragediile și distrugerile comunismului de război, i-a oferit un cadru de transformare treptată în deplin acord cu o societate care începea să se liniștească.

Bolșevicii sunt confruntați cu provocarea cea mai serioasă mai ales în domeniul colonial musulman, dar nu numai în acest caz. Acolo trebuie să trateze cu societăți ancorate în tradițiile legate de islam, eventual de budismul mongol și de obiceiurile nomazilor. Această provocare este asociată mai întâi cu cea a dreptului musulman, care desenează contururile societăților închise normelor juridice europene. Imperiul îl acceptase, lăsându-i autoritatea și instituțiile aferente. Șaria sau dreptul cutumiar (*adat*) coexistau cu dreptul rus; singura limitare a menținerii lor era să nu contrazică dreptul comun. Puterea sovietică a abolit de la bun început acest drept special și sistemul judiciar musulman legat de el; dar, confruntată cu rezistența obstinată a popoarelor respective, a manifestat în practică o oarecare relaxare, ceea ce a avut drept consecință faptul că timp de câțiva ani a existat o dublă rețea judiciară. În 1922, Lenin a decis să-i pună capăt: Constituția elaborată atunci și care se va aplica în toate republicile suverane consacră confuzia puterilor și controlul Partidului asupra justiției. Chiar dacă se recunoștea competența republicilor, fiind vorba de punerea în aplicare a sistemelor lor judiciare și a codurilor lor, legea RSFSR se extindea rapid și aici, reducând numărul și competența tribunalelor canonice în ținuturile islamice, precum și practicile sociale și judiciare specifice pe care continuau să le ratifice (cum era *kalîm*, plata unei recompense pentru cumpărarea logodnicei, căsătoriile forțate, poligamia etc.). Începând din 1927, legea musulmană nu se mai aplică în spațiul sovietic.

Această revoluție juridică a anilor 1920 a avut drept ținte în primul rând Caucazul și Asia Centrală, unde integrarea societăților în noul sistem era contracarată de tradițiile familiale și patriarhale foarte puternice. Coeziunea familiei, autoritatea bătrânilor și, la modul mai general, a bărbaților, statutul de supunere al femeilor izolau aceste regiuni de restul Federației și frânau efortul educațional pe care înțelegea să-l depună puterea sovietică. Tradițiile erau înțelese de musulmani ca făcând parte integrantă din cultura lor, dar puterea sovietică nu s-a lăsat păcălită: aici nu era în joc forma, ci conținutul culturii, adică ceea ce în cadrul compromisului trebuia să fie comun, inspirat de ideologie. Aceasta explică accentul pus pe dreptul comun în materie de statut familial și mai ales în privința statutului femeilor. Dreptul sovietic

condamnă tot ceea ce defineşte condiţia feminină specifică; căsătoriile aranjate, căsătoriile fetelor la vârste foarte fragede, repudierea, poligamia etc. În locul acestor practici tradiţionale denunţate ca tot atâtea obiceiuri criminale, legea sovietică impune un divorţ prin consimţământul părţilor, responsabilitatea parentală comună, un regim de separare a bunurilor şi egalitate în drepturi pentru femei în viaţa publică. În sfârşit, vendeta, practicată încă pe scară largă, este înscrisă în codul penal la capitolul crimelor.

Aceste dispoziţii urmăreau să zdruncine o familie care încorseta individul în regulile sale şi îl izola de comunitate. Emanciparea femeilor de sub autoritatea masculină a vizat şi transformarea lor în agenţi ai schimbării mentalităţilor, mai ales inculcându-le copiilor normele noi ale vieţii sociale al căror purtător era şi învăţământul sovietic. Acest atac direct împotriva unor relaţii sociale profund înrădăcinate în regiunile cu dominantă musulmană a fost destul de prost primită de cei interesaţi, care înţelegeau că fundamentele civilizaţiei lor vor fi zdruncinate din temelii. Dacă au acceptat fără să protesteze prea tare punerea în discuţie a sistemului lor judiciar – căci tribunalele tradiţionale deveneau prea costisitoare prin comparaţie cu omoloagele lor sovietice şi deciziile lor rămâneau fără efect – s-au opus cu înverşunare măsurilor care le afectau deprinderile sociale. Femeile au fost supuse presiunilor, ameninţărilor, uneori chiar violenţelor atunci când respectau legea sovietică. Portul vălului în Asia Centrală – în Caucaz era departe de a fi generalizat – a fost la început dacă nu interzis, oarecum descurajat. Dar nu au lipsit exemplele de femei fără văl care au fost ameninţate, tratate cu dispreţ, uneori repudiate, private de copii şi, în cazuri extreme, îngropate de vii cu acordul întregii comunităţi.

Marea dificultate în impunerea unor practici sociale uniformizate în locul a ceea ce se numea „supravieţuirea unei ordini tribale" a determinat puterea sovietică să mizeze totul pe transformarea cadrului de viaţă al oamenilor pentru a înlocui societăţile esenţial ţărăneşti sau nomade cu o urbanizare şi proletarizare treptate menite să le apropie de modelul social al comunismului. După 1917, din cauza diversităţii etnice şi culturale a Imperiului Rus, lumea sovietică în formare s-a găsit într-o situaţie de mare inegalitate, ceea ce a determinat puterea să opteze pentru strategii contradictorii, în măsura în care acţiunea sa se îndrepta spre cultură sau spre cadrul de viaţă al popoarelor. În domeniul culturii, puterea se confrunta cu două situaţii: cea a lumii slave, altfel spus a părţii europene, care nu era foarte departe de modelul elaborat de bolşevici, combinând civilizaţia slavă cu viziunea revoluţionară; şi cealaltă, a societăţilor periferice dominate de islamism, iudaism şi a structurilor tribale sau de clan străine atât de modelul slav, cât şi de viitorul model al revoluţiei. Aceasta explică faptul că, după consumarea violenţei „comunismului de război", puterea sovietică a optat, în mediul slav sau european, pentru o strategie de schimbare treptată, în timp ce în mediul neeuropean a atacat în acelaşi timp cu violenţă ordinea socială existentă. Această strategie din urmă va fi calificată de către musulmani drept *hugium* (furtuna), ceea ce redă foarte bine asaltul

multidimensional lansat împotriva societăţilor lor. Consecinţă a acestei dualităţi strategice, pe parcursul acestor ani, pacea socială a domnit în Rusia şi în lumea slavă, în timp ce periferia neeuropeană se refugia, în pofida compromisului cultural, într-o opoziţie naţională crescândă sau se îndepărta de sistem.

Egalitatea economică: inegalitate a politicilor

Dublei strategii sociale îi corespunde o dublă strategie a integrării economice în care subzistă opoziţia între cele două situaţii. Statul sovietic a fost de la bun început confruntat cu problema ţărănească. Fireşte, în Imperiu existau zone industrializate, unde se dezvoltase un proletariat şi nivelul cultural mediu al maselor era mai ridicat; dar aceasta era exact acea parte a Imperiului care dăduse naştere statelor independente în 1918, privând sistemul sovietic de elementele favorabile unui progres general. Amputat de periferia sa occidentală, statul sovietelor îşi păstra într-o oarecare măsură şi o parte avansată: Rusia, chiar şi ţărănească, cunoştea un început de dezvoltare a proletariatului.

Chiar dacă Lenin refuza să recunoască Rusiei o poziţie privilegiată şi o autoritate asupra întregului teritoriu păstrat după 1920, realitatea contrazicea această dorinţă. Căci în Rusia se aflau cadrele şi mijloacele de dezvoltare generală. Era aşadar tentant să se pună accentul mai ales pe ea şi pe şansele ei de progres. Mesajul lui Lenin a fost totuşi auzit, şi opţiunea constând în realizarea egalităţii economice între naţiuni a prevalat, ceea ce implica solicitarea Rusiei de a contribui la dezvoltarea celorlalte componente ale Federaţiei. Într-un fel, această opţiune era conformă cu doctrina egalitară aplicată la problema naţională; şi era conformă şi cu concepţia istorică ţinută la loc de cinste, care punea accentul pe datoria contractată de Rusia faţă de partenerii săi. Însă reprezenta o opţiune ideologică ce venea în contradicţie nu numai cu problemele practice, ci şi cu raţionalitatea strategiei de dezvoltare definită atunci.

Progresul remarcabil al Imperiului Rus între 1880 şi 1914, pe care l-au subliniat toţi economiştii, se baza pe aportul bogăţiilor naturale ale periferiei: grâu, culturile industriale din Ucraina, din Caucaz, din Turkestan şi resursele miniere din aceste regiuni care au furnizat industriei ruse mijloacele de dezvoltare şi au permis formarea proletariatului rus. În momentul recuceririlor, bolşevicii erau conştienţi de necesitatea de a păstra aceste bogăţii pentru a salva Revoluţia Rusă şi abrogarea independenţei naţiunilor răspundea acestei exigenţe. Dar problema a reapărut atunci când a trebuit să se decidă care este calea de urmat pentru transformarea ţării şi pentru adaptarea ei la proiectul revoluţionar. Egalitatea economică implica sfârşitul diviziunii muncii între o Rusie care se industrializa şi o periferie care îi furniza resursele necesare. Renunţarea la această diviziune a muncii însemna sacrificarea eficacităţii în favoarea imperativelor ideologiei egalitare; Rusia, frânată în dezvoltarea sa

printr-un efort realizat în beneficiul tuturor naţiunilor, nu va mai fi în măsură să le dea ulterior un ajutor eficace prin propriul ei progres.

Confruntaţi cu aceste exigenţe contrare, bolşevicii au încercat să facă un compromis care să ţină seama de situaţiile particulare şi de interesele aflate în joc, menţinând obiectivul general al egalităţii. Pentru Rusia, NEP-ul a fost un moment de răgaz consacrat restaurării vieţii urbane şi liniştirii ţărănimii, căreia Buharin i-a adresat vestitul apel: „Îmbogăţiţi-vă!" Stalin a promis în 1925 „să asigure o alianţă trainică cu ţărănimea mijlocaşă". Datorită NEP-ului, industria a putut să renască, mai ales în sectorul bunurilor de consum, ceea ce a contribuit la revigorarea vieţii urbane şi la încurajarea ţărănimii. Fireşte, satul rămânea în continuare refugiul valorilor tradiţionale – cele ale familiei şi ale religiei – şi autoritatea cadrelor comuniste era slabă aici. Dar aceşti ani au fost marcaţi în mod incontestabil de o anumită reconciliere între putere şi societatea rusă.

Cu totul alta a fost situaţia la periferia nerusă.

Mai întâi în Ucraina: înainte de revoluţii aici existaseră oraşe importante care se dezvoltaseră odată cu industrializarea; puterea şi-a canalizat efortul către reconstrucţia vieţii urbane, şi ca urmare a politicii de înrădăcinare naţională, către ucrainizarea oraşelor în care ucrainenii fuseseră până atunci minoritari, depăşiţi de ruşi, evrei şi polonezi. Cuvântul de ordine era „ucrainizarea clasei muncitoare" şi el va modifica în esenţă situaţia. La sfârşitul anului 1929, ucrainenii, minoritari în clasa muncitoare a teritoriului lor de dinainte de război, îi ajunseseră din urmă pe ruşi. Dacă aceştia din urmă au aplaudat afirmarea unei clase muncitoare autohtone, evreii se plângeau de ei, considerând că indigenizarea impusă de putere în republicile periferice se exercita în detrimentul minorităţilor care locuiau acolo. Populaţia ucraineană s-a urbanizat rapid, a cucerit oraşele, fără ca satul să sufere prea mult.

Succesul acestui apel la proletarizare şi urbanizare a fost mult mai mic în Bielorusia, unde aproape jumătate din populaţia urbană este evreiască, în timp ce această comunitate nu reprezintă decât 8,2% din populaţia totală şi o cincime din efectivele proletariatului. În marile oraşe – cu excepţia Moghilevului – sunt mai mulţi evrei decât bieloruşi, al căror antisemitism este manifest. Cel de-al Doilea Război Mondial va fi, din păcate, ocazia de a-l verifica.

Încurajarea transformării sociale a popoarelor periferice întâmpină câteodată o dificultate naţională pe care o percepem aici în opoziţia dintre bieloruşi şi evrei, dar care devine şi mai evidentă în cazul germanilor de pe Volga.

Situaţia acestei minorităţi instalată în Rusia de două secole este destul de aparte în anii 1920. În viziunea socialistă, Germania ar fi trebuit să fie locomotiva revoluţiei mondiale. Dacă realitatea a dezminţit această speranţă, bolşevicii manifestă totuşi o mare consideraţie pentru populaţia lor germană, pe care o organizează – simbol al mitului revoluţionar german – în Comuna muncitorilor, apoi în republică autonomă. Dar, treptat, mitul german se estompează şi lasă locul bănuielilor că această comunitate culturală foarte omogenă ar putea să devină, datorită progresului său rapid, o enclavă germană

în pământul rusesc. De aici o politică ce combină încurajarea urbanizării cu dezvoltarea economică a republicii şi o măsură vizând „deznaţionalizarea" vieţii urbane: schimbarea capitalei republicii autonome. Iniţial capitala era un centru cu populaţie germană, numit Marxstadt; ea a fost înlocuită cu un oraş rus, Pokrovsk – aproximativ 80% din locuitorii ei erau ruşi sau ucraineni – care va fi apoi botezată Engels. Chiar dacă germanii nu au migrat în număr important spre noua capitală, au reuşit să facă şi din aceasta un centru de cultură şi de tradiţii germane.

Modernizarea economică a periferiei extraeuropene punea probleme şi mai delicate. Aici, înainte de revoluţie, se dezvoltaseră numai şase oraşe importante; industriile erau rare, cu excepţia celor din oraşul Baku, transformat de petrol, iar puterea sovietică părea decisă să impună urbanizarea şi dezvoltarea industrială pentru a transforma aceste societăţi atât de depărtate de modelul comunist. Efortul depus a fost uriaş, iar rezultatele pe măsură. Uzinele existente, care se opriseră în timpul războiului, au fost repuse în funcţiune, s-au creat noi industrii, au început să fie exploatate resurse noi (petrolul din Kazahstan). Dacă oraşele au beneficiat de această industrializare, nu acelaşi lucru se poate spune despre populaţia lor indigenă. Şomajul care se redusese în timpul NEP-ului în tot spaţiul sovietic nu îi încuraja pe locuitorii Asiei Centrale să părăsească satele şi numărul proletariatului autohton nu a crescut decât foarte puţin.

Aşadar, efortul autorităţilor se va îndrepta către ţărănime, căci la sate tradiţiile sociale şi sentimentul naţional se opuneau luptei de clasă. Diviziunea societăţii a urmat liniile de demarcaţie etno-istorică – indigenii împotriva coloniştilor ruşi. În ceea ce îi privea, nomazii erau apăraţi de orice influenţă exterioară prin modul lor de viaţă. Dar cum să ajungă la ţăranii care se închiseseră în sine? La nomazii izolaţi în triburile lor?

Asia Centrală va fi ţinta unei politici de transformare voluntaristă care contrastează puternic cu politica conciliantă aplicată în cazul ţăranilor slavi. Puterea a urmărit mai multe obiective în acelaşi timp, într-un mediu în care erau adânc înrădăcinate obiceiurile coloniale.

În primul rând, în numele principiului egalităţii, conducătorii au înţeles să extirpe tot ceea ce supravieţuise din trecutul colonial, să-i familiarizeze pe ţăranii indigeni cu raporturile dintre clase, să creeze un proletariat, să impună nomazilor un mod de viaţă sedentar. Acest prim obiectiv a avut drept ţintă şi victimă pe coloniştii ruşi. Lenin a avut grijă personal să definească mijlocul: coloniştii să fie deposedaţi de pământurile pe care le luaseră de la indigeni. El a accentuat presiunea exercitată asupra coloniştilor, recomandând, pentru ca acţiunea puterii centrale să fie bine înţeleasă de autohtoni, să fie trimişi în lagăre de concentrare funcţionarii şi chiaburii ruşi. Pământul confiscat trebuia să fie înapoiat autohtonilor, în conformitate cu o modalitate pe care urmau s-o definească chiar ei. În ţinuturile kirghize, responsabilii tribali au fost însărcinaţi să le distribuie.

Puterea spera ca în acest fel să dea două lovituri: să-i convingă pe indigeni de realitatea politicii sale egalitare (obiectiv atins) şi, încredinţând pământurile restituite triburilor, să reuşească să reducă populaţia nomadă care ar fi trebuit să devină sedentară după ce a intrat în posesia pământului. Acest al doilea obiectiv a fost ratat şi a mai avut şi consecinţe economice negative; nomazii, care nu erau câtuşi de puţin dispuşi să-şi abandoneze modul de viaţă tradiţional, au lăsat în paragină pământurile pe care le obţinuseră, iar producţia agricolă a fost puternic afectată.

Autorităţile s-au convins atunci că reducerea nomadismului impunea o intervenţie în forţă. Dar ele au preferat să se ocupe mai întâi de problema transformării ţărănimii sedentare, familiarizând-o cu lupta de clasă pentru a o dezbina şi a proletariza o parte din ea. În acest scop, s-au înfiinţat organizaţii ale „ţăranilor săraci" şi ale „ţăranilor fără pământ", pentru a canaliza opoziţia ţăranilor astfel reuniţi faţă de elementele mai favorizate ale satului şi mai ales faţă de autorităţile tradiţionale. Pentru a-i câştiga pe ţăranii cei mai nevoiaşi de partea acestor organizaţii, puterea le-a oferit două mijloace de presiune asupra semenilor lor:

În primul rând, controlul aplicării tuturor măsurilor legate de distribuirea apei, pe atunci elementul cel mai important al vieţii la ţară în Asia Centrală, adevărat aur în acea regiune. Bolşevicii au impus un principiu: apa trebuia să revină celor care munceau ei înşişi pământul, nu celor care exploatau munca altora. Încredinţând celor săraci controlul distribuţiei apei, puterea le-a dat o autoritate imensă asupra întregii populaţii rurale, sfărâmând astfel orice alte solidarităţi.

La aceasta se adaugă autoritatea oferită uniunilor celor săraci asupra pământului. Ele sunt cele care fac presiuni să se confişte şi să se redistribuie pământul; ele întocmesc liste cu cei care posedă pământuri prost exploatate; ele semnalează şi denunţă – asta se înţelege de la sine. Imediat ce încep să funcţioneze aceste uniuni, satul se împarte în două tabere: cei nevoiaşi, arbitri ai progresului viitor şi protejaţi de putere, pe de o parte; proprietari mari şi mijlocii care până atunci deţinuseră autoritatea în mediul rural, pe de altă parte.

În timp ce NEP-ul este în continuare la ordinea zilei în întreaga lume sovietică, Stalin decretează în 1925 că a sunat ora revoluţiei agrare în Asia Centrală – o revoluţie al cărei scop va fi nu colectivizarea agriculturii, care ar fi reunit întreaga ţărănime într-un proiect unic, ci confiscarea terenurilor de la cei bogaţi pentru a fi date celor săraci, ceea ce a agravat şi mai mult dezbinarea dând naştere astfel unor clase sociale antagoniste la sate.

Această politică, aplicată până la sfârşitul NEP-ului, s-a tradus printr-un succes politic incontestabil. Toate proprietăţile *waqf* au fost confiscate sub o dublă presiune: cea implicită a comuniştilor şi cea explicită a ţăranilor musulmani care cereau egalitate, aşadar s-a pus capăt *waqf*-ului în numele idealului de justiţie socială al Coranului. Această ciudată îmbinare de interese

este revelatoare pentru voinţa comuniştilor de a folosi islamismul atunci când considerau că acesta poate fi util. Pământurile comune ale marilor triburi au fost şi ele confiscate şi redistribuite membrilor lor, ceea ce a dus la slăbirea solidarităţii tribale. Adesea, aceste confiscări de pământuri ale unui trib au condus la transferarea lor către alt trib: un alt mijloc de distrugere a solidarităţii, de astă dată nu în interiorul unui trib, ci în cadrul societăţii tribale în ansamblul ei. Aceste măsuri, cerute cu impetuozitate de asociaţiile sărăcimii, au prezentat avantajul de a disimula rolul jucat de autorităţile comuniste şi de a concentra nemulţumirile în interiorul comunităţii indigene sedentare sau nomade.

Pe plan strict economic, aceleaşi măsuri au avut adesea efecte opuse, dezorganizând producţia în loc s-o sporească, dar nu acesta era esenţialul. Puterea înţelegea să zdrobească specificul societăţilor care scăpau de sub controlul normelor sale şi a reuşit din plin. În 1929, satul musulman era schimbat: el este dezbinat, adesea a dat uitării reperele tradiţionale. Dacă lumea nomadă a rezistat mai bine sistemelor de presiune aplicate, răgazul de care s-a bucurat va fi de scurtă durată: vor urma „anii de fier".

În centrul eforturilor sovietice vizând distrugerea mentalităţilor şi a comportamentelor moştenite s-au mai aflat încă alte două grupuri: evreii şi aborigenii – două cazuri extreme ale politicii naţionale din timpul NEP-ului.

Aşa după cum am văzut deja, evreii puneau o problemă cu totul specială în faţa puterii ruse. Mai mult muncitori decât ţărani, cu un nivel de educaţie mai înalt decât al majorităţii celorlalte popoare din Uniune, mai urbanizaţi, activi şi în administraţie, comerţ şi meşteşuguri, nu semănau cu nicio comunitate. Din punct de vedere social, s-ar fi putut integra uşor în societatea sovietică pe cale de constituire, mai ales în mediul muncitoresc. Dar responsabilii comunişti ai Secţiei evreieşti erau îngrijoraţi atunci din cauza dispersării lor teritoriale. Dacă principiul egalităţii şi prezervării culturilor prevalează în epocă, evreii riscă să nu beneficieze de el, căci, neavând un teritoriu delimitat, nu-şi puteau proteja identitatea. În acest moment apare proiectul năucitor de a-i lega de un teritoriu şi de a-i transforma în ţărani, în timp ce în alte locuri ţărănimea este ameninţată în însăşi existenţa ei ca clasă. În 1924, Partidul decide să încurajeze colonizarea evreiască, astfel că se înfiinţează instituţii menite să organizeze instalarea evreilor la ţară. Două sute de mii dintre ei vor răspunde apelului, se vor organiza în comune rurale şi, pornind de la această reuşită, vor ridica problema statutului lor naţional şi a consecinţelor acestuia, adică atribuirea unui teritoriu propriu.

Dar ce teritoriu să li se ofere? Pământuri din Ucraina? Evreii, care trăiau în număr mare acolo, ar fi dorit, fireşte, să li se ofere o soluţie ucraineană. Dar întâmpinau o reacţie foarte puternică din partea ucrainenilor, care respingeau perspectiva unei colonizări evreieşti pe pământul lor. În numele antisemitismului combinat cu naţionalismul ucrainean ei condamnau un astfel de proiect.

În sfârşit, în 1928, a fost ales ţinutul Birobidjan. Acest teritoriu, situat la frontiera cu China de Nord, transformat în district naţional apoi în regiune

autonomă în 1934, a fost la început pe placul evreilor. Dar, treptat, ei au părăsit acest teritoriu, iar cei rămaşi au devenit o minoritate faţă de ruşi şi de ucraineni. Şi este uşor de înţeles fuga lor, căci teritoriul ales era total nepotrivit. Era în primul rând un teritoriu strategic, menit să ţină în frâu ambiţiile chinezilor; era puţin propice pentru agricultură şi departe de toate centrele de cultură şi locurile tradiţionale ale evreilor. Dacă în Ucraina evreii arătaseră că puteau să devină un popor de agricultori, le era greu să se înrădăcineze într-un ţinut atât de neospitalier, aflat la sute de leghe distanţă de locurile lor tradiţionale. Din acest proiect nu a rămas decât un demers bizar ce a constat în dorinţa de a reorienta către viaţa rurală un popor care va rămâne încă multă vreme de acum înainte fără nicio legătură cu pământul. Dimpotrivă, succesul colonizării evreieşti din Palestina, înregistrat la începutul secolului al XIX-lea, va demonstra că o asemenea grefă este posibilă, atunci când se sprijină pe o conştiinţă naţională întemeiată pe certitudinea de a fi în acord cu Istoria, fie ea chiar şi cea mai veche.

Un alt exemplu extrem de fundamentare a *pax sovietica* pe principiul egalităţii tuturor popoarelor a fost cel al aborigenilor. În timpul Imperiului Ţarist, aceştia trăiseră la adăpost de orice ingerinţă din partea autorităţilor. Până la mijlocul anilor 1920, Moscova i-a ignorat, străduindu-se să le acorde numai sprijin sanitar. Dar puterea sovietică era îngrijorată de influenţa exercitată în cadrul acestor mici grupuri de către şamani, adesea ostili pătrunderii echipelor medicale sau veterinare, şi mai ales campaniilor de vaccinare. La aceasta s-a adăugat un conflict economic, decurgând din voinţa sovieticilor de a încuraja creşterea şi comercializarea renilor; aborigenii erau împotrivă, presaţi de şamani, care insistau asupra caracterului sacru al animalului şi interziceau comerţul cu acesta. Moscova a făcut câteva tentative de a importa lupta de clasă la aborigeni încercând să-i ridice împotriva şamanilor, pe care îi prezenta drept „exploatatori". Insuccesul întreprinderii a fost total. Şi pentru că era vorba de grupuri umane mici şi dispersate, izolate, ea a fost abandonată. Numai savanţii au continuat să se intereseze de aceste popoare, unii încercând să le înzestreze cu mijloace de comunicare între ele, alţii preocupaţi tocmai să le menţină departe de schimbările susceptibile de a le distruge. Această uitare le-a protejat.

NEP-ul, care a acordat tuturor, puterii şi societăţii, răgazul necesar, va fi totuşi marcat, la toate naţiunile, de efortul continuu al bolşevicilor de a răspunde la problema pusă în faţa revoluţiei prin închiderea ei într-o lume multietnică şi multiculturală, efort menit să transforme conştiinţele, mentalităţile, comportamentele. Pe parcursul acestei perioade în care, după cataclismul cezurii reprezentat de „comunismul de război", prevalează acum voinţa de a acţiona prudent şi treptat pentru a reconcilia societăţile şi revoluţia, politica culturală, în diversele sale dimensiuni – definiţie a unui compromis între identitatea naţională şi conştiinţa universalistă, politica voluntaristă de atribuire a unei limbi proprii fiecărei naţiuni, înrădăcinarea învăţământului şi a reperelor culturale, înrădăcinarea cadrelor, căutarea unei egalităţi economice care să dea

naştere unei conştiinţe a unor comportamente de clasă comune tuturor naţiunilor – toate acestea s-au dovedit a fi conforme cu utopia iniţială. Din aceste societăţi eliberate de frustrările şi oprimarea trecutului, liniştite în privinţa identităţii lor şi gata să accepte etapa următoare trebuia să se nască omul nou.

Până la un anumit punct, această concepţie utopică a fost încununată de succes; *pax sovietica* demonstrează acest lucru. Dar ruptura era aproape. Ea nu a rezultat din dificultăţile create de naţiuni, dintr-un refuz al compromisului politic şi cultural al anilor 1920, ci a fost rodul voinţei deliberate a Partidului Comunist de a trece la o altă etapă, menită să schimbe societăţile şi oamenii, fără niciun compromis, pornind „de sus".

Capitolul XII
Toţi sovietici!

„Mergem cu toată viteza înainte pe calea industrializării şi a socialismului, lăsând în urma noastră vechea Rusie şi înapoierea ei seculară." Acest mesaj viguros al lui Stalin, rostit la 7 noiembrie 1929 cu ocazia celei de-a 12-a aniversări a revoluţiei, consacra ruptura cu NEP-ul. El reprezintă mai ales condamnarea unui sistem ambiguu în care coexistau două culturi: cea a puterii născute din revoluţie şi cea a utopiei care o subînţelege; cea a unei societăţi divizate de-a lungul multor linii de demarcaţie culturală.

Principala opoziţie este cea care separă utopia comunistă şi societatea ţărănească pe care o liniştise NEP-ul. Această societate covârşitor majoritară – o sută douăzeci de milioane de ţărani faţă de douăzeci şi şase de milioane de orăşeni – a putut, datorită păcii şi NEP-ului, să-şi reconstituie cadrul de viaţă şi valorile la care era ataşată. În orice ţăran rus, oricât ar fi el de sărac, dormitează un *hozeain*[11]. Universul lui este satul. Toate eforturile puterii din timpul anilor NEP-ului, de a-l smulge din individualismul său şi din orizontul lui sătesc în beneficiul întreprinderilor colectivizate au dat foarte puţine rezultate; 1,7% din ţărani aderaseră la acestea în 1928.

La juxtapunerea culturii socialiste şi a culturii ţărăneşti se adaugă multitudinea de culturi naţionale. În această privinţă, cuvântul de ordine al lui Lenin – lăsaţi să se dezvolte naţiunile – a produs efecte maxime. NEP-ul a fost o perioadă de înflorire a tuturor culturilor naţionale, pornind de la conştiinţele naţionale şi de la „compromisul" menit să echilibreze forma naţională printr-un conţinut socialist, întreprindere care nu a fost încununată de succes. Civilizaţia ţărănească triumfătoare pretutindeni a contribuit la neutralizarea conţinutului socialist al culturilor.

Apelul lui Stalin de la 7 noiembrie va da semnalul respingerii totale a oricărui compromis: toată societatea, toate societăţile speciale vor trebui să se sacrifice pentru fondul socialist şi să transforme mozaicul naţional într-un popor sovietic. Stalin ar fi putut să adauge: „Să devenim cu toţii sovietici renunţând la diferenţele dintre noi". Discursul lui intervine de altfel la sfârşitul crizei care s-a conturat în anii 1927 şi 1928, ani cu recolte insuficiente când s-a lansat dezbaterea pe tema: „Cum să-i constrângem pe ţărani să producă mai mult şi mai bine?"

De la bun început se pune problema constrângerii şi, dincolo pe ea, cea

---

[11] Cuvânt complex, însemnând în acelaşi timp „stăpânul casei, gazdă" şi „proprietar".

a posibilităţii de a lăsa sau nu ţărănimea să lucreze după bunul ei plac, adică problema colectivizării. Partizanii NEP-ului susţineau că, dacă ţăranii vor fi constrânşi, se va ajunge la o confruntare de forţe şi la un dezastru economic. Dar începând din 1928, Stalin va demonstra că acţiunea în forţă va zdrobi ţărănimea în loc s-o facă să se revolte. Această demonstraţie va purta un nume: „metoda uralo-siberiană". Stalin a experimentat-o în ianuarie acelaşi an, când s-a dus personal în Siberia şi în Ural pentru a reacţiona la ceea ce a numit el o „grevă a chiaburilor". O recoltă bună, dar livrări slabe la stat. Stalin recurge la confiscări forţate. Periferia naţională va fi câmpul de aplicare a acestei metode pe care adjuncţii lui Stalin o vor implementa în Ucraina, în Caucazul de Nord şi pe Volga. Dezbaterea este angajată: celor care predică moderarea şi creşterea preţurilor la grâu pentru a-i face pe ţărani să producă mai mult şi să vândă, Stalin le va răspunde că nu este suficientă confiscarea pentru a rezolva problema ţărănimii, că trebuie să treacă la alt sistem: să fie înlocuită mica proprietate ţărănească prin exploataţii mari, ce permit folosirea unor mijloace tehnice superioare; după părerea lui, se impun colectivizarea şi industrializarea totală a ţării. Începând din 1929, proiectul stalinist este clar: vremea compromisului cu societatea a trecut, şi la fel şi cea a măsurilor treptate; acum este nevoie de o schimbare radicală ţinându-se seama numai de voinţa Partidului, nu de cea a oamenilor.

Anii de fier

Pentru Stalin, dificultăţile economice ale ţării – în agricultură, dar şi într-o industrie cu randament scăzut, costisitoare şi de calitate slabă, ca să nu mai vorbim de creşterea preţurilor – toate acestea trebuie imputate lumii ţăranilor. Aşadar, aceasta urmează să fie transformată în primul rând.

La 27 decembrie 1929, el anunţă începutul unei ere noi, „marşul înainte" prin colectivizare şi „deschiaburire". Toată societatea ţărănească este supusă acestui program şi periferia neslavă, care este preponderent rurală, a suferit din plin consecinţele aplicării lui. Aceştia sunt „anii de fier"; suprimarea libertăţii ţăranilor a fost însoţită de un program de dezvoltare industrială accelerată, rezumat în lozinca: „Să realizăm cincinalul în patru ani!" şi obiective foarte înalte care nu vor putea fi atinse.

Se ştie ce amploare a avut procesul de colectivizare. Presa a publicat statistici uluitoare: aproape 60% din ţărani colectivizaţi în trei luni! Dar realitatea este cu totul alta. Colhozurile nu existau, cu toate acestea ţăranii erau smulşi din exploataţiile lor, bunurile lor fiind confiscate. Disperaţi, au răspuns la aceste măsuri omorându-şi vitele; şi nu puteau să însămânţeze nimic, pentru că seminţele fuseseră confiscate.

În martie 1930, Stalin însuşi, înspăimântat de consecinţele mişcării pe care chiar el o promovase, a lansat un avertisment pentru a denunţa „ameţeala succesului" şi pentru a face apel la încetarea exceselor. Dar refacerea a durat

foarte mult. Autorizați să se „decolectivizeze" în martie, țăranii au fugit din întreprinderile colective dar, câteva luni mai târziu, mișcarea de colectivizare a fost reluată, de astă dată în mod ireversibil. În 1932, 61% din exploatațiile agricole erau colectivizate; acelea acopereau 88% din suprafața cultivată.

Prețul plătit pentru această politică depășește orice imaginație. Țăranii revoltați au redus cu toții șeptelul prin uciderea sălbatică a vitelor – 55% din cai și tot atâția porci, 66% ovine, 40% bovine. Cohorte întregi de chiaburi sau presupuși chiaburi au fost expediate în lagăre și către marile șantiere. Satul a fost supus unui jaf sistematic, practic nu s-a lăsat nimic țăranilor pentru a supraviețui și măsurile represive aplicate pentru delicte pornind de la furtul de grâu până la o producție considerată insuficientă au fost foarte aspre, uneori aplicându-se pedeapsa cu moartea!

Consecințele acestei violențe exercitate împotriva unei populații majoritare au fost în același timp comune tuturor, dar și specifice în cazul anumitor popoare. Toată țărănimea a fost smulsă din cadrul său de viață – satul – pentru a fi încorporată într-un cadru total străin tradiției sale morale și deprinderilor sale de muncă. O mare parte au fost expediați în fermele colective. Dar programul de industrializare cerea și el o forță de muncă numeroasă. O parte a țărănimii a trebuit să se ducă la oraș, atunci când nu era exilată pe marile șantiere sau în lagărele unde statul nu cheltuia nimic cu ei. Relația între represalii și nevoia de mână de lucru era foarte strânsă, căci puterea făcea din primele un instrument de reglementare economică.

Țărănimea așa cum era a dispărut atunci pentru a lăsa locul „muncitorilor satului" sau ai orașului; ea a devenit un adevărat *Lumpenproletariat*. În fața violenței represiunii care se exercita împotriva lor, mulți țărani – mai ales cei clasificați drept chiaburi – au preferat să fugă la orașe sau chiar către marile șantiere. În 1932 a fost introdus un pașaport intern, menit să limiteze deplasările indivizilor. Acesta permitea regăsirea lor și expedierea în lagărele de muncă ce purtau adesea un nume mai nevinovat: „colonii" sau „comunități de muncă", ceea ce nu le schimba caracterul.

Cultura țărănească nu putea să supraviețuiască în cadrul satelor, din care dispăruseră toate reperele tradiționale – parohii și chiar familii, căci este și momentul distrugerii familiilor, vom reveni la acest subiect – și nici în cadrul orașelor, care trebuie să absoarbă în mod brutal un excedent de populație străină civilizației urbane și care nu găsește aici decât o situație haotică, în care penuria de locuințe este preponderentă.

Poate că ar trebui să rezumăm această perioadă zbuciumată printr-o constatare: la sfârșitul primului cincinal, adică în 1933, aproape nici un cetățean al acestei țări nu se mai află acolo unde era în 1929 și nici nu mai duce aceeași existență. Este o populație smulsă de ea însăși, despărțită de credințele și reperele sale, situație creată de Stalin; dar problema țărănească – așa cum a conceput-o el – este de fapt rezolvată; civilizația rurală a fost distrusă de furtună.

La descompunerea întregii societăţi se vor adăuga încercările care au marcat în mod special anumite popoare: ucrainenii, musulmanii din Asia Centrală, câteva populaţii aborigene.

Soarta ucrainenilor a fost deosebit de tragică în aceşti ani. Şi aceasta din două motive: rolul Ucrainei în aprovizionarea ţării cu cereale; persistenţa unui naţionalism ucrainean, inclusiv în cadrul Partidului. În 1928, revista *Bolşevik Ukrainî* denunţă „politica colonială a Moscovei în Ucraina". Şi contestările iau amploare, chiar printre cele mai înalte cadre ale Partidului. În 1932, Kosior, polonez de origine, fireşte, dar care intrase în Partidul Comunist Ucrainean, încearcă să-l convingă pe Stalin de necesitatea de a ajunge la o înţelegere cu ţăranii din această republică. Stalin răspunde prin declaraţii liniştitoare, dar nu-şi modifică cu nimic concepţia intransigentă cu privire la exigenţele care trebuie impuse ţărănimii ucrainene. În 1932, este exasperat de slaba recoltă de cereale obţinută în Ucraina şi Caucazul de Nord şi expediază acolo o misiune condusă de Molotov, pentru a „face presiuni", pentru a confisca şi a aplica o politică dură; aceasta însemna aplicarea tuturor dispoziţiile represive din decretul din 7 august 1932 care condamna la pedepse severe, mergând de la ani lungi de închisoare până la deportare, inclusiv pedeapsa cu moartea pentru orice atingere adusă proprietăţii publice (culegerea spicelor rămase pe câmp după recoltare figura şi ea pe lista delictelor cel mai sever pedepsite). Dar în pofida ameninţărilor, recolta va rămâne tot proastă, iar ţăranii nu mai au cu ce să supravieţuiască, căci totul li se confiscase. Izbucneşte foametea, recunoscută de unii responsabili ai Partidului ca Molotov, dar negată de Stalin. Această foamete îi îndeamnă pe ţărani să fugă, ceea ce atrage după sine condamnări – căci sunt prinşi întotdeauna şi deportaţi. Peste trei milioane de ucraineni au murit atunci de foame; familii întregi au fost deportate cu zecile de mii.

Înverşunarea lui Stalin împotriva Ucrainei din 1933, atunci când nu mai rămăsese nimic de confiscat şi populaţia era în agonie, nu este fără îndoială decât o parte a imaginii generale a distrugerii ţărănimii, dar, dincolo de aceasta, este vorba de o naţiune întreagă care este terorizată şi asasinată. Ucrainenii vor păstra o amintire de neşters pe care o va evoca literatura – clandestină mai întâi, oficială după aceea; şi care va reînvia în 1941, când trupele germane vor pătrunde pe teritoriul lor; şi după aceea, în 1990, când va trebui să se reconstruiască viitorul Ucrainei.

Nici popoarele musulmane nu-i inspirau mai multă încredere lui Stalin. Revolta basmacilor, care a scăzut în intensitate la sfârşitul anilor 1920 pentru că numeroşi rebeli fugeau din faţa Armatei Roşii şi se refugiau în Afganistan, a izbucnit cu şi mai multă putere în 1930, din cauza colectivizării de care ţăranii încercau să scape. Abia în 1933, când colectivizarea s-a încheiat, puterea a putut să zdrobească definitiv această rezistenţă interminabilă care nu-şi mai găsea nici refugiu şi nici sprijin într-un sat rămas fără structuri.

Dar puterea sovietică nu s-a mulţumit să-i constrângă pe ţărani să intre în

fermele colective; ea a aplicat aici două linii politice destinate să integreze social și economic popoarele recalcitrante într-un sistem uniformizator.

Prima țintă au fost nomazii, a căror cultură nu se putea armoniza cu puterea sovietică; în 1930, li s-a interzis să se mai deplaseze, să mai folosească pășunile și au fost constrânși să intre în fermele colective de creștere a animalelor. Rezistența a necesitat recurgerea la forță, ceea ce a atras după sine revolte și omorârea animalelor. Forțați să devină sedentari, împușcați sau deportați la fel ca și „chiaburii contrarevoluționari", murind apoi de foame pentru că turmele lor erau fie distruse de ei înșiși, fie confiscate de putere, kirghizii au trebuit să se supună; dar cel puțin un milion dintre ei au pierit.

În ținuturile kazahe, dezastrul nu a fost mai mic, chiar dacă aici erau țărani sedentari. Ca și nomazii, aceștia și-au ucis animalele fiind apoi supuși unor represalii puternice; consecința a fost foametea pentru toți.

Uzbekistanul a trecut printr-o încercare diferită, care i-a afectat mai puțin viitorul. Țăranii doriseră întotdeauna să găsească un echilibru între culturile de bumbac și culturile de plante destinate alimentației. Puterea țaristă încurajase cultura bumbacului, fapt pentru care Lenin a acuzat-o, calificând această politică drept „colonială". Dar după 1917, bolșevicii au urmat aceeași cale și colectivizarea avea să le permită, gândeau ei, să înființeze aici o adevărată regiune producătoare de bumbac, indispensabilă pentru export și pentru industria textilă rusă. Avantajul unei asemenea orientări agricole a Uzbekistanului nu era economic. Această orientare ar fi trebuit să asigure integrarea totală a republicii în sistemul ansamblului sovietic, de care va deveni apoi dependentă. Dar responsabilii comuniști naționali s-au înverșunat să apere o agricultură diferențiată, capabilă să asigure o anumită autonomie economică. Colectivizarea a generat așadar o dublă opoziție: cea a țăranilor și cea a cadrelor locale.

Moscova și-a impus părerea: rezistența țăranilor a fost zdrobită, mai ales prin lipsa de alimente – îndeosebi orez care constituia alimentul esențial al populației și a cărui cultivare fusese interzisă în favoarea bumbacului – și prin represiunea care a lovit ca peste tot țărănimea, dar și cadrele comuniste naționale. Epurate în 1933, acestea au fost repede lichidate. În timpul procesului din 1938, când a fost acuzat de „sabotaj economic", Faizullah Hogeaev și-a expus motivele opoziției sale în fața transformării Uzbekistanului în paradisul bumbacului. El nu apăra independența țării, ci autonomia ei economică, a declarat Hogeaev. Execuția lui a demonstrat că opțiunile economice din anii 1930 vizau transformarea realității Uniunii, dar și reducerea marjei de manevră a republicilor naționale cele mai refractare.

Micile popoare aborigene nu reprezentau niciun fel de amenințare națională la adresa sistemului. În Marele Nord, mulți dintre ei aveau o existență independentă de restul țării, crescând reni fiecare pentru sine, limitându-se la grupul lor restrâns. Această situație extremă de izolare, în care se aflau aproximativ 150–200 000 de persoane, i s-a părut puterii intolerabilă din momentul în care lupta de clasă trebuia să devină o regulă aplicată tuturor. În

1931, aceşti crescători de reni au fost informaţi că reprezentau trei categorii, în funcţie de numărul de reni pe care îi posedau: chiaburii (proprietarii bogaţi), mijlocaşii (*serednіak*) şi săracii (*bedniak*). Viitorul primei categorii era deportarea, celelalte două grupe urmând să se integreze în fermele colective sau să se angajeze la fermele de stat, foarte bogate în reni şi bunuri confiscate de la chiaburi. Nefiind familiarizaţi cu principiile economiei sovietice, aborigenii nu au înţeles nimic din acest proiect, decât că erau deposedaţi de bunurile lor şi că li se impunea un mod de viaţă pe care nu-l puteau accepta. Cum să reacţioneze altfel decât prin fugă şi asta cât mai departe de orice centru al autorităţii? Dar şi prin uciderea renilor, aşa cum s-a întâmplat peste tot.

Riposta puterii a fost imediată: „prinţişorii triburilor, şamanii şi chiaburii" se făcuseră vinovaţi de activităţi teroriste naţionaliste şi au fost reprimaţi cu sălbăticie. Dezastrul a căpătat asemenea proporţii încât în iunie 1932 Partidul a decis să-şi revizuiască programul şi să nu mai vizeze decât „reducerea numărului de chiaburi" în rândul acestor popoare, aşteptând să apară condiţii mai propice pentru integrarea lor socială. Pierderile umane au fost uriaşe în Nord, care a devenit treptat un fel de loc de conservare a popoarelor pe cale de dispariţie.

Lipsită de mediul său, populaţia Uniunii va fi privată şi de reperele sale morale. Familia, altă structură protectoare a individului, este profund afectată de zbuciumul acelor ani. Cei doi factori principali ai slăbirii familiei – inseparabili, de altfel – sunt legaţi de represiune. Arestările şi deportările din anii 1930 au separat familiile şi au subminat solidaritatea acestora; cum să rămâi legat de un duşman al poporului? Capitolul cel mai tragic este cel al copiilor, vulnerabili prin definiţie; aceştia vor suporta consecinţele unei pedagogii a delaţiunii care va sfărâma legăturile familiale. O asemenea pedagogie este întărită prin lege; începând din 1934, responsabilitatea penală a adolescenţilor este fixată la vârsta de 12 ani. Şi pentru a fi acuzat nu este nevoie să fi comis un delict: e suficient să nu-l fi denunţat.

Această dispoziţie este justificată în lumina mitului „bunului adolescent sovietic" ilustrat de legenda lui Pavlik Morozov. În anii 1930, toţi copiii trebuie să-şi dorească să devină pionieri, apoi, mai târziu, comsomolişti (a nu fi comsomolist era un semn de infidelitate faţă de sistem şi te făcea să devii suspect); eroul care le este propus şi cu care vor depune jurământ că se vor strădui să semene, luând exemplu de la el, este un fiu de ţăran, Pavlik Morozov, care şi-a denunţat tatăl în faţa autorităţilor. Mitul este perfect articulat: un tată vinovat faţă de comunism nu merită titlul de tată; denunţându-l autorităţilor., Pavlik Morozov se întoarce în ultimă instanţă către adevăratul tată al tuturor copiilor – Partidul.

Acest model – pe care ţăranii din satul lui, indignaţi, l-au ucis în pofida faptului că-şi puneau în pericol propria viaţă, făcând dovada moralei lor tradiţionale! – este foarte bogat în învăţăminte pentru societate. El dezvăluie caracterul precar al legăturilor de familie din momentul în care indivizii care

compun acea familie nu acționează toți în slujba proiectului comunist; demonstrează fragilitatea autorităților tradiționale, a taților în primul rând: inculcă în sfârșit ideea că singura sursă de autoritate este Partidul, pe care Stalin începe să-l domine total în acea perioadă.

Lecția este deosebit de importantă pentru societățile tradiționale de la periferie, unde familia, bătrânii, responsabilii religioși serviseră întotdeauna drept mediatori între putere și individ. În anii 1930 suntem astfel martorii dispariției tuturor ecranelor care existau între acesta și societate.

Lupta antireligioasă care se dezlănțuie la sfârșitul anului 1929 lovește toate confesiunile și duce la lichidarea sau deportarea tuturor celor care dețineau o autoritate spirituală, ceea ce contribuie și mai mult la izolarea individului. În plus, dispariția religiilor – în școli copiii sunt invitați să voteze „moartea lui Dumnezeu" – suprimă orice normă morală, lăsând câmp liber de acțiune pentru Partid.

În 1935, *Homo sovieticus* poate să se nască, căci Partidul este acum singurul care poate să-l formeze. Nicio națiune și niciun grup de oameni nu a scăpat de această revoluție culturală care definește ceea ce trebuie să fie omul societății sovietice, identic de la un capăt la altul al teritoriului, chiar dacă își exprimă speranțele și durerile în limbi diferite.

În această revoluție a mentalităților fără precedent în lume, popoarele au văzut cum dispar cei care fuseseră mai înainte promovați, pe parcursul anilor 1920, ca reprezentanți ai grupurilor lor pentru a impune autoritatea în cadrul republicilor și pentru a demonstra egalitatea revendicată de bolșevici. Epurările în toate aparatele de stat și de partid au urmat pe scară largă și s-au caracterizat prin reînnoirea continuă a aderenților și a cadrelor. Dacă aceste epurări au afectat întreaga populație, constatăm, atunci când privim lucrurile mai de aproape, că ele au eliminat aproape în totalitate cadrele naționale, de la nivelurile cele mai de jos până la vârful piramidei, precum și elitele intelectuale din fiecare republică. Această lichidare sistematică a elitelor naționale a avut două consecințe: în primul rând a pus capăt lozincii indigenizării, căci acum nu mai era un avantaj să reprezinți cultura națională pentru a accede la posturi de răspundere. Dimpotrivă, începând de la mijlocul anilor 1930, a devenit un criteriu de excludere; de altfel, în toate republicile, elitele naționale au fost înlocuite cu cadre de formație sovietică, mai flexibile față de puterea centrală. Acesta este omul universului sovietic – univers în care „compromisul social" nu-și mai are locul – și care preia comanda peste tot.

Rusia reabilitată

De la revoluție până la sfârșitul anilor 1930, Rusia fusese alungată din conștiința colectivă atât ca urmare a greșelilor trecutului ei – „șovinismul velicorus" și colonialismul –, cât și pentru faptul că, fiind centrul revoluției din 1917, ea trebuia să reprezinte în primul rând și pilonul central al

internaţionalismului. De la începutul anilor 1930 prinde contur o schimbare care se va accentua foarte repede. Ziarele din această epocă sunt revelatoare în această privinţă. Îşi fac apariţia acum două cuvinte: *Patrie* şi *Rusia*. Lupta împotriva opoziţiei şi procesele din anii 1930 favorizează adoptarea unui vocabular nou. Oponenţii sunt adesea calificaţi drept „cosmopoliţi"; se subliniază „originea lor străină de Rusia" sau activităţile lor „antiruse". Partidul care a reunit şi a salutat până acum naţiunile în multitudinea lor, nu mai este preocupat de ele, într-un moment în care se afirmă noţiunea de internaţionalism.

Dar Constituţia din 1936 este cea care deschide cu adevărat calea acestei reintegrări a Rusiei în conştiinţa colectivă. În dezbaterile constituţionale, statul, reabilitat, este prezentat în profunzimea sa istorică: aceea a istoriei Rusiei; *Izvestia*, rezumând dezbaterile, îi invită pe sovietici – nu numai pe ruşi – să cunoască mai bine un trecut care va servi drept fundament al Constituţiei. Consecinţa acestei invitaţii va fi scoaterea în evidenţă, într-o perspectivă de reabilitare, a întregii istorii a Rusiei. Dacă Pokrovski fusese cândva făuritorul unei istorii a „căinţei", Stalin îşi dă seama la mijlocul anilor 1930 că el şi discipolii lui nu înţeleseseră importanţa trecutului pentru a acţiona asupra prezentului. Această conştientizare va determina rescrierea istoriei Partidului Comunist dar, mai ales – ceea ce este esenţial –, va arunca o lumină nouă asupra istoriei ruse, asupra celei a popoarelor care au avut un destin comun cu Rusia şi asupra relaţiilor lor din trecut.

Fireşte, mai întâi trebuia să fie investigate legăturile dintre trecutul rus şi Revoluţia din 1917. Până în momentul în care Stalin atacă viziunea mecanicistă a lui Pokrovski, crezul era simplu: Rusia nu cunoscuse în trecut niciun moment de progres care să îndreptăţească speranţa că va deveni ţara cea mai avansată din lume datorită Revoluţiei din 1917. Un stat opresiv, o societate oprimată (sclavagistă, s-a spus multă vreme pentru a stigmatiza iobăgia), o cultură străină poporului: nimic nu se putea reţine din această istorie, cu excepţia revoltelor populare, spontane, desigur, dar care demonstrau virtuţi naturale ale poporului. Noua viziune încearcă în primul rând să pună în evidenţă caracteristicile speciale ale statului rus şi personalitatea celor care l-au făurit. Acest stat a jucat un rol pozitiv, scriu istoricii începând din 1936, fiindcă a fost un zid de protecţie pentru Europa împotriva marilor invazii, ceea ce i-a permis acesteia să se dezvolte continuu. Din acest moment, evaluarea pozitivă a celor care s-au revoltat împotriva statului – fie că este vorba de mişcările populare ca cele ale lui Stenka Razin şi Emelian Pugaciov, sau de un protest mai elaborat de genul celui reprezentat de mişcarea decembristă – devine foarte nuanţată. Slăbind statul rus, scriau acum istoricii, acestea au frânat adesea progresul către care tindeau suverani remarcabili precum Dmitri Donskoi sau Petru cel Mare. Reabilitarea şefilor statului rus, sau cel puţin a unora dintre ei, chiar dacă este asociată cu descrierea exceselor sistemului politic (ţăranii iobagi, puterea personală limitată), se explică în primul rând prin

faptul că li se recunoşteau locul în consolidarea statului şi promovarea interesului naţional al Rusiei.

Această valorificare a trecutului s-a extins şi asupra culturii sociale a Rusiei şi asupra unor anumite trăsături specifice ale istoriei sale. Din acest moment, revoluţia este legată de trecutul rus, de particularităţile lui şi se va afirma că dacă ea a triumfat în Rusia, atunci când a eşuat în alte societăţi europene mai avansate, aceasta se datorează faptului că aici a găsit un teren istoric şi mental favorabil.

Istoricii comunişti de la mijlocul anilor 1930 întind mâna şi populiştilor din secolul al XIX-lea asociind specificul rus cu dezvoltarea politică a ţării. Dar dacă Rusia a avut meritul de a construi un stat puternic, cum să apreciem trecutul ei imperial, pe care Pokrovski îl calificase drept un trecut al „gangsterilor", legat de o vocaţie de dominaţie specificată în toată istoria rusă? În acest punct special – şi anume relaţiile dintre ruşi şi neruşi – reevaluarea istorică este relativ prudentă, căci nu este uşor să combaţi teza egalităţii popoarelor. Fireşte, colonialismul este condamnat în continuare, dar efectele pe care le-a generat sunt descrise într-un mod mai nuanţat. Pokrovski afirmase că colonialismul rus era mai rău decât altele, mai brutal, mai exploatator, mai lipsit de respect faţă de popoarele dominate. Nu, îl corectau succesorii lui, nu era uşor de suportat, dar nu fusese mai crud decât colonialismul englez sau francez. Şi oricum, chiar dacă aceasta nu justifică dominaţia pe care a impus-o, trebuie să ne ponderăm atitudinea de condamnare din două motive. În unele cazuri, cucerind popoarele, Rusia le-a salvat de la o soartă mai crudă, adică supunerea de către alţi cuceritori sau suferinţele provocate de propriii lor conducători, cu toţii mult mai puţin preocupaţi de soarta oamenilor. Şi apoi, pentru toate popoarele cucerite, această dominaţie a prezentat cel puţin un avantaj: le-a permis să intre în epoca revoluţionară odată cu Rusia. Aceste consecinţe deloc neglijabile ale cuceririi ruse, se scrie acum, fac ca ea să nu poată fi definită, aşa cum făceau Pokrovski şi discipolii săi, ca un rău absolut, ci trebuie să fie văzută ca un rău relativ care trebuie să fie evaluat în lumina tuturor elementelor adiacente evenimentului.

Dacă dominaţia impusă de Rusia altor popoare nu mai este considerată drept absolut condamnabilă, atunci şi rezistenţa popoarelor supuse trebuie apreciată dintr-o altă perspectivă. Pe parcursul anilor 1920, istoricii neruşi s-au aplecat asupra trecutului lor naţional şi mai ales asupra luptelor împotriva invadatorului. Istoria, dar şi şcoala au vehiculat imaginile venerate ale marilor adversari ai cuceririi: Şamil, Han Kessarii Kasîmov, Madali, adică în special ale celor care au ridicat împotriva Rusiei steagul islamului invocând atributele civilizaţiei musulmane. Poate că este vorba de ataşamentul persistent la islamism, de dificultatea de a-i încorpora pe musulmani în cultura sovietică ce explică faptul că, angajându-i pe istoricii naţionali să abordeze diferenţiat trecutul, Partidul Comunist, inspirând şi controlând această revizuire, s-a ocupat în primul rând în mod mai explicit de elitele naţionale ale popoarelor celor

mai apropiate, mai ales ale ucrainenilor, al căror naţionalism îi îngrijora suficient pentru a-i invita să ia în considerare noile teze. La modul general, toţi istoricii sunt chemaţi la ordine şi artizanii acestui apel, Stalin şi Jdanov, proclamă că trebuie să se înceteze valorificarea în exces a istoriei ucrainenilor sau georgienilor şi, dimpotrivă, trebuie să se pună accentul pe istoria popoarelor URSS, adică pe ceea ce le este comun.

Începând din 16 mai 1934, Partidul Comunist a precizat că îi incumba rolul de a îndruma această muncă a istoricilor şi predarea cunoştinţelor despre trecut. În virtutea acestei misiuni pe care şi-a asumat-o, Partidul nu va înceta să-şi înmulţească avertismentele şi condamnările. Istoricii ucraineni au privilegiul de a fi primii vizaţi, începând cu cel mai vestit dintre ei, Hruşevski, acuzat foarte curând că a frânat progresul înţelegerii şi cimentarea prieteniei între ruşi şi ucraineni punând accentul în mod excesiv numai pe naţiunea ucraineană şi pe trecutul ei. Avertisment clar: studiul trecutului nu trebuie să ascundă obiectivul comun, care este acela de edificare a unui ansamblu sovietic; cu alte cuvinte, o atenţie prea mare acordată trecutului naţional este contrarie progresului popoarelor. În anii aceştia nu trebuie să fie vehiculată prea mult ideea „închisorii popoarelor"; expresia devine ea însăşi suspectă. Partidul evocă figura lui Bogdan Hmelniţki, care a semnat în secolul al XVII-lea tratatul de unire a Ucrainei cu Rusia. Până atunci, istoricii ucraineni îl tratau în cel mai bun caz drept un oportunist, în cazul cel mai rău îl numeau trădător. Partidul îi cheamă să reevalueze rolul celui care a făcut ca Ucraina să intre în Imperiu înainte ca acesta să fi cunoscut mutaţia revoluţionară, ceea cc „a salvat Ucraina de dominaţia polonezilor", al căror „imperialism" era cândva evident.

Aceeaşi constatare este făcută de Stalin în privinţa georgienilor, care în secolul al XVIII-lea s-au întors către Rusia, pentru că fuseseră întotdeauna ameninţaţi de cuceritorii turci şi persani, a căror dominaţie ar fi subminat civilizaţia creştină.

Pentru aceste două popoare, va conchide Stalin în 1937, unirea cu Rusia a fost un rău mai mic. Evoluţia semantică ce definea dominaţia rusă a fost ultrarapidă; rău absolut în anii 1920, „rău relativ" atunci când începe reevaluarea, apoi, începând din 1937, „răul cel mai mic"!

Reabilitarea Rusiei şi a patriei care se află în centrul reevaluării ideologice din anii 1930 renunţă la principiul egalităţii care a guvernat iniţial Uniunea Sovietică. Chiar dacă cuvântul egalitate nu a fost şters, Rusia şi patrimoniul său istoric sunt puse acum la loc de cinste. Fără îndoială, ideea de patriotism, care progresează în acelaşi timp, nu este identificată cu Rusia, este sovietică şi presupune înglobarea loialităţilor şi a valorilor comune tuturor popoarelor Uniunii. Dacă în această concepţie asupra naţiunii şi a patriotismului se conturează un nou echilibru, accentul se pune în continuare pe ceea ce este comun, pe proiectul sovietic. Dar războiul va accentua o anumită derivă către glorificarea Rusiei.

Războiul rus

La 22 iunie 1941, dată la care trupele germane au pătruns pe teritoriul sovietic, ţara era slab pregătită. Epurările decimaseră armata. Fără îndoială, la sfârşitul anilor 1930, Stalin a făcut eforturi considerabile pentru a forma o nouă armată ale cărei efective vor fi, în momentul atacului german, mult superioare capacităţilor atacatorului. Armata Roşie din 1939 nu mai are nimic comun cu concepţiile în vigoare în 1917. Disciplina este foarte riguroasă. Armata devine capabilă să pună capăt dezastrelor provocate de epurări. Unitatea de comandă a fost restabilită.

Slăbiciunea URSS în 1941 se explică prin două aspecte. În primul rând, prin încrederea fermă pe care a avut-o Stalin în Hitler. Ştia fireşte că pactul germano-sovietic din 1939 avea un caracter temporar.. Dar doi ani mai târziu încă era convins că ruptura îi va aparţine şi că Hitler, victorios pe continent, se va preocupa de desăvârşirea cuceririlor din vest, înainte de a deschide un front în est. Tot dispozitivul militar sovietic conceput de Stalin împotriva opiniei comandamentului său este inspirat de aceste certitudini, la care se adaugă intenţia de a nu-i da niciun pretext lui Hitler să procedeze la anularea pactului. Într-un anume fel, comportamentele lui Hitler şi Stalin sunt identice. Şi unul şi altul au refuzat sfatul generalilor: Hitler în dorinţa sa de a se angaja în campania din Rusia, Stalin din dorinţa de a se arăta un aliat încrezător. Consecinţa a fost că armata sovietică, plasată în poziţie defensivă, a oferit trupelor germane posibilitatea unei înaintări remarcabile, ceea ce a însemnat cucerirea unor teritorii imense, precum şi peste două milioane de prizonieri, înainte de a ajunge la porţile Moscovei.

Şi aici intervine un al doilea element care se referă la întreaga populaţie. Când a izbucnit cel de-al Doilea Război Mondial, populaţia era prost pregătită pentru această încercare. Abia ieşise din perioada zguduitoare a colectivizărilor şi epurărilor. Ţărănimea este, fireşte, redusă la tăcere, dar disperată de soarta care i-a fost impusă. Naţiunile neruse nu mai sunt sigure că sunt egale cu naţiunea rusă şi diferenţierea care se conturează afectează solidaritatea internaţională. Menţinând în continuare menghina care strânge şi terorizează populaţia, Stalin se străduieşte să restaureze câţiva din factorii încrederii, ca să le reinsufle o anumită vitalitate. Aşa se întâmplă şi cu Constituţia, care pare să stabilizeze întregul sistem şi să ateste că timpul schimbărilor catastrofale s-a dus. Aşa se întâmplă cu reabilitarea familiei care fusese zdruncinată dacă nu chiar distrusă de politica din anii 1920 şi de teroarea care îi dispersa membrii, înlocuind legăturile tradiţionale ale inimii cu suspiciunea. Dar scăderea demografică, provocată de tributul uman plătit în timpul Primului Război Mondial, apoi în timpul războiului civil, al colectivizării şi epurărilor, l-a determinat pe Stalin să revină asupra unei politici care sfărâma familia pentru a o pune, dimpotrivă, la loc de cinste şi a încuraja natalitatea. Femeia emancipată prin muncă rămâne, fără îndoială, un model, mama pe care o cinstim şi o

decorăm. Această evoluție îi încurajează pe sovietici să se replieze asupra cadrului familial care le este restituit și să încerce să uite de stat și de exigențele lui.

Societatea astfel parțial calmată – deși nu poate uita suferințele, nici pe toți cei care populează universul înghețat al lagărelor, fiecare încercând în intimitate să perpetueze amintirea unui suflet apropiat – va fi încă și mai liniștită în iunie 1941, datorită eforturilor pe care le face Stalin pentru a convinge întreaga țară că dinspre Germania nu vine nicio amenințare imediată. Când se aude deja tropotul bocancilor la frontieră, presa și radioul dau asigurări cetățenilor sovietici că problemele la ordinea zilei sunt în primul rând cele ale organizării vacanței lor de vară! Și înțelegem astfel că o societate care pendulează între amărăciune și resemnare nu era deloc pregătită pentru imensa provocare reprezentată de înaintarea rapidă a germanilor.

La toate acestea se mai adaugă încă un factor. Prin pactul germano-sovietic Uniunea Sovietică își recăpăta teritoriile populate de popoarele care își câștigaseră independența în 1918–1920. Pentru Țările Baltice, pentru Basarabia și Bucovina, pentru Ucraina și Bielorusia occidentale, aici era vorba de o anexiune intolerabilă; cauza URSS le era nu numai străină, dar chiar detestabilă. Înaintarea germanilor a scos de sub controlul URSS o porțiune importantă a Ucrainei și a Caucazului. Această înaintare a avut adesea loc în regiunile recent dobândite pe care puterea sovietică le supusese imediat unor epurări teribile. Locuitorii lor, sperând că germanii îi vor elibera de dominația sovietică, i-au primit la început cu bucurie. Așadar, vulnerabilitatea edificiului sovietic s-a manifestat la periferia acestuia. Stalin, a cărui politică anexionistă și violentă a suscitat astfel de reflexe de colaborare, nu avea niciun fel de încredere în cei care nu erau ruși. Și a demonstrat acest lucru de la începutul războiului, prin tratamentul aplicat germanilor de pe Volga. Aceștia, descendenți ai coloniștilor invitați în Rusia de Ecaterina a II-a, nu manifestaseră niciodată nici cea mai mică solidaritate cu strămoșii lor, și Imperiul nu se temuse niciodată de ei. În 1914, nimănui nu i-a trecut prin minte să-i îndepărteze de lângă frontiere. Dar Stalin a acționat cu totul altfel și încă din luna august 1941, imediat după începerea invaziei, i-a acuzat de colaborare cu Germania – ceea ce era o pură invenție, căci loialitatea lor nu putea fi pusă la îndoială – și i-a pedepsit colectiv abolind republica lor autonomă și deportându-i în Ural și în Asia Centrală.

Această reprimare a unui întreg popor, nevinovat de necazurile care se abătuseră asupra sa, anunță deciziile analoge luate după redresarea militară sovietică. Dar deocamdată – cu excepția acestui caz – Stalin își va îndemna poporul să-și manifeste patriotismul sovietic. Eșecul militar de la sfârșitul anului 1941 i-a dezvăluit ravagiile provocate de manipulările succesive ale loialității populațiilor. Internaționalismul are bătaie lungă, egalitatea națiunilor a fost repusă și ea pe tapet, și în 1941 nimeni nu prea știa pe ce se întemeia acest patriotism sovietic. Evocarea fondatorilor comunismului sau a revoluției

nu era suficientă. În primul apel pe care l-a adresat societății, Stalin a simțit nevoia să împodobească patriotismul sovietic cu o profunzime istorică menită să mobilizeze toate popoarele folosind un vocabular care depășește diviziunea luptei de clasă pentru a marca existența unui popor solidar. Renunță la tradiționalul „tovarășe" și se adresează cu „frați și surori", reactualizând idealul inițial al fraternității și egalității, dar fără a mai adăuga niciun fel de conținut marxist. El face apel și la mândria națională, nu numai rusă, ci la toate mândriile naționale, invocând eroii care au știut să mobilizeze societatea în ora rezistenței lor împotriva invadatorilor, indiferent cine erau aceștia, chiar și ruși! Stalin convoacă la această întâlnire patriotică „marea națiune rusă a lui Plehanov, Lenin, Belinski, Cernîșevski, Pușkin, Tolstoi, Glinka, Ceaikovski, Gorki, Cehov, Lermontov, Suvorov, Kutuzov" și cere să fie urmat „gloriosul exemplu al lui Aleksandr Nevski, Dmitri Donskoi, Kuzma Minin, Dmitri Pojarski..."

Firește, rușii erau pregătiți să audă evocate aceste glorii ale trecutului lor național ale căror nume erau vehiculate adesea încă de la mijlocul anilor 1930. Dar, pentru cei care nu erau ruși, chestiunea se punea altfel. Trebuia oare să fie reabilitați eroii care cu numai câțiva ani mai înainte fuseseră blamați pentru că nu înțeleseseră „sensul istoriei" și se opuseseră Rusiei? O anumită prudență a prevalat în fața dorinței de a utiliza trecutul tuturor acestor popoare cu singurul scop de a le mobiliza. Numai două mari personaje de altă origine au fost invocate în sprijinul patriotismului comun: Bogdan Hmelnițki și Șamil. Opțiunea este explicabilă. Primul, așa cum spuneam, reprezenta unirea Ucrainei cu Rusia. Al doilea a combătut, firește, Rusia, dar, învins, a cedat partida și a fost tratat ca un frate de suveranul rus. Se vede aici că în acești ani atât de dificili în care totul pare bun pentru a aduna oamenii într-o luptă comună, sentimentul național al cetățenilor de altă origine decât cea rusă continuă să îngrijoreze puterea care va avea grijă să nu facă apel decât la simbolurile uniunii cu Rusia sau, dacă este cazul, la cele care au întruchipat lupta popoarelor neruse împotriva unor vecini care i-au fost ostili și Rusiei. Astfel, georgienii vor fi invitați să-și amintească de doi mari suverani, regina Tamar și David Constructorul, care au luptat împotriva turcilor, și de regele George al V-lea care i-a alungat pe tătari din țară; armenii, de David Bek, cel care luptase în secolul al XVIII-lea împotriva Imperiului Persan; azerii, de Babek, erou al rezistenței împotriva arabilor. Dar popoarelor din Asia Centrală, a căror istorie a fost un lung șir de lupte împotriva pericolului rusesc, nu li s-a propus să-și glorifice eroii; ei nu se puteau integra în legenda comună, ale cărei nume continuau să fie evocate de Stalin.

Însă efortul de război impunea participarea tuturor popoarelor. Înainte de a-și mobiliza toate forțele, Rusia avea nevoie ca în spate, în teritoriile naționale, cadrele indigene să preia ștafeta de la cele ruse chemate la luptă. Și atunci au revenit în posturi de răspundere cadrele autohtone îndepărtate de la putere la începutul anilor 1930 ca urmare a naționalismului lor real sau bănuit, care au încurajat firește o anumită renaștere a ideilor naționale.

Forţele spirituale la care Stalin a fost nevoit să apeleze pentru ajutor ca să-şi adune oamenii îndepărtaţi din cauza cumplitelor încercări prin care trecuseră au jucat acelaşi rol. Constituţia din 1936 deschisese calea către o schimbare politică, în materie de religie, recunoscând cetăţenilor dreptul de a-şi practica credinţa, drept care a rămas, de altfel, mai mult teoretic până în 1941. În momentul invaziei inamice, în faţa apatiei şi fărâmiţării sociale, Stalin a descoperit că apelul la conştiinţa religioasă a indivizilor era mai eficient decât invocarea lui Marx şi Lenin! Începând din 1942, statul s-a angajat pe calea recunoaşterii legăturilor sale istorice cu Biserica Ortodoxă, redeschizând locurile de cult, eliberându-i pe clerici din lagărele în care fuseseră aruncaţi, şi, a doua zi după victoria de la Stalingrad, autorizând ţinerea unui conciliu pentru alegerea unui patriarh (căci din 1926, Biserica Rusă nu mai avea şef) sperând astfel să unească în jurul lui nu numai pe ruşi, ci şi alte popoare slave, pe ucraineni şi bieloruşi.

Şi popoarele musulmane vor beneficia de această situaţie politică. Viaţa islamului era total paralizată de la începutul anilor 1930. Niciuna din autorităţile sale religioase nu fusese recunoscută în URSS. Dar începând din 1942, discursul lui Stalin despre islam pune pe prim plan „patriotismul musulmanilor" şi o tradiţie a luptelor comune ale creştinilor şi musulmanilor de la periferia Imperiului. În 1934, în momentul în care Biserica Rusiei îşi redobândeşte ierarhia, Stalin anunţă înfiinţarea unei „Direcţii spirituale centrale a musulmanilor" cu sediul la Taşkent, al cărui muftiu va fi interlocutorul puterii şi îndrumătorul tuturor musulmanilor din ţară. Autorităţile germane de ocupaţie din Caucaz au sesizat de la bun început şocul provocat de această decizie care le recunoştea musulmanilor dreptul la o existenţă comunitară. Au vrut să-i opună un muftiu progerman, dar au căutat în zadar o personalitate care să poată juca acest rol. Începând din 1943, musulmanii din URSS înţeleseseră că Germania nu era puterea invincibilă care, cu doi ani mai înainte, ocupase o parte atât de mare din teritoriul URSS. Victoria de la Stalingrad începea să-i descurajeze pe candidaţii la colaborare şi, în plus, pentru musulmanii din Caucaz, la fel ca şi pentru cei din Asia Centrală, Moscova fusese cea care dăduse semnalul renaşterii comunităţii lor, al cărei şef spiritual se găsea pe teritoriul sovietic şi nu în zona ocupată.

Şi comunitatea evreiască şi-a văzut recunoscute aspiraţiile, până la un punct. Atitudinea puterii sovietice în privinţa ei a fost surprinzătoare. Concesiile făcute ortodocşilor şi musulmanilor decurgeau dintr-o logică naţională şi nu pur religioasă; în aceşti ani de război, puterea recunoştea religia ca o componentă istorică şi culturală a naţiunilor. Dar recunoaşterea ambiguă a unei naţionalităţi evreieşti care fusese instalată la Birobidjan nu mai avea fundamentare în anii 1940 căci evreii părăsiseră în cea mai mare parte teritoriul care le fusese atribuit şi se întorseseră în locurile unde prin tradiţie îşi trăiseră viaţa; în locul lor, ruşii se duseseră să populeze acele ţinuturi ingrate. Evreii

nu mai aveau nici şcoli, nici instituţii culturale, erau dispersaţi, dar un mare număr dintre ei fuseseră implantaţi în Ucraina, în Bielorusia şi în Crimeea. În cele două republici naţionale, invazia germană i-a surprins şi i-a decimat. Cei care trăiau în Crimeea fuseseră evacuaţi acolo unde germanii nu ajunseseră încă. Dar invazia şi masacrele săvârşite în teritoriile ocupate au provocat o adevărată criză de renaştere a identităţilor, aşa cum mărturiseşte Ilia Ehrenburg – un sovietic autentic, de altfel! – în august 1941; el a afirmat că este desigur sovietic, dar conştientizase şi faptul că este evreu. Publicitatea făcută în presă acestei declaraţii sugera o anumită inflexiune a politicii urmate până atunci.

Politica externă avea să-l determine pe Stalin să-şi revizuiască pentru un timp atitudinea. Problema ajutorului militar american a fost ceea ce a produs o reorientare a vederilor sale, căci evreii ruşi puteau să contribuie la realizarea unei punţi de legătură cu Statele Unite, unde exista o comunitate foarte influentă, gata să-i asculte pe fraţii din URSS. În 1942 a fost creat un Comitet Antifascist Evreiesc, prezidat de Beria, care i-a impus o acţiune de sprijinire a efortul militar sovietic. Datorită propagandei sale Comitetul Antifascist a primit numai din Statele Unite trei milioane de dolari pe care i-a transferat Armatei Roşii.

Dar spre deosebire de creştini şi musulmani, evreii nu au obţinut nimic în schimbul manifestărilor lor de solidaritate, niciun fel de concesii în privinţa vieţii culturale şi religioase; nicio şcoală, niciun ziar, cu excepţia câtorva publicaţii destinate propagandei externe. Responsabilii Comitetului Antifascist – doi bundişti polonezi eliberaţi foarte oportun din închisoare, Heinrich Erlich şi Victor Alter – sperau totuşi că, odată cu reinstaurarea păcii, rolul jucat de mişcarea lor va fi recunoscut şi comunităţii lor i se va da, în sfârşit, posibilitatea de a trăi mai liber.

Deşi discursul lui Stalin era dominat de glorificarea Rusiei, concesiile lui religioase şi naţionale alimentau peste tot speranţa că după război se va reveni la concepţiile egalitare în relaţiile dintre popoare. Nu putem înţelege speranţele născute în timpul războiului dacă neglijăm caracterul haotic şi scurtimea fazelor care au jalonat politica naţională. Discursul egalitar durase din 1922 până în 1929. Episodul colectivizării anunţase o practică de centralizare violentă care viza uniformizarea întregului spaţiu şi a tuturor oamenilor de orice origine. Constituţia din 1936 a încurajat iluzia unei împăcări. În sfârşit, mişcările în politica naţională din timpul războiului au întărit această speranţă. În momentul victoriei – o victorie care extinde spaţiul sovietic şi dincolo de el, spaţiul „satelit“ care includea naţiuni cât se poate de conştiente de identitatea lor – o astfel de schimbare a determinat puterea să-şi pună întrebarea dacă nu este necesară o înăsprire a atitudinii. Stalin s-a confruntat atunci cu o alternativă foarte clară: fie acceptă revenirea sentimentului naţional în conştiinţa sovietică, şi se împacă cu el; fie îl zdrobeşte.

A optat pentru cea de-a doua variantă.

Naţiunile au trădat

La 24 mai 1945, Stalin se adresează ţării sale pentru a sărbători victoria. Dar această victorie, va spune el fără înflorituri, se datorează în întregime poporului rus. „Toastul victoriei" este rostit în cinstea poporului rus, şi nu a poporului sovietic, iar Stalin îşi justifică astfel opţiunea: „Aceasta este naţiunea conducătoare în URSS". Rolul jucat în război de ruşi le-a dat dreptul de a fi îndrumătorii tuturor celorlalte popoare ale Uniunii. În sfârşit, el recunoaşte naţiunii ruse virtuţi proprii de curaj, rigoare intelectuală şi obstinaţie care legitimează locul său central între toate celelalte naţiuni.

Acest discurs are o importanţă care nu trebuie subestimată; el reprezintă ruptura totală cu teoria egalităţii popoarelor, precum şi cu practica ce îmbinase după 1924 un compromis politic şi cultural cu o orientare devenită mai puţin egalitară. Indiferent care a fost înainte de război reacţia faţă de exigenţele leniniste „de a-i respecta pe cei mici şi de a se renunţa la şovinismul rus", discursul oficial menţinuse constantă linia propusă de părintele revoluţiei. Fireşte, dezideratul egalităţii popoarelor fusese urmat de ideea unui popor rus *primus inter pares*, sau a unui popor „mai egal decât altele", dar fundamentele teoretice ale politicii naţionale elaborate în 1920–1922 nu au fost niciodată denunţate.

În 1945, Stalin îşi elaborează propria concepţie cu privire la o politică naţională bazată pe trei piloni: represiunea naţionalismului care fusese favorizat de război; regruparea sovietică în jurul Rusiei; o încadrare politică riguroasă a popoarelor care anulează compromisul anterior.

Represiunea a început deja în timpul războiului şi s-a extins după aceea. În principiu, nu se va reprima afirmarea aspiraţiilor naţionale, ci colaboraţionismul unor anumite populaţii cu trupele de ocupaţie germane; aşadar, sentimentul naţional abătut pe o cale greşită. Pe parcursul conflictului, evocând problema colaboraţionismului anumitor popoare, Stalin a declarat că dacă ar urma să fie pedepsiţi toţi colaboraţioniştii, tot poporul ucrainean ar trebui să fie deportat, adică 18% din poporul sovietic; a argumentat că numai datorită numărului lor mare au reuşit să scape de pedeapsa meritată. Concluzia implicită a afirmaţiei sale era că acest colaboraţionism viza popoare întregi. O asemenea concepţie globală, de amploare naţională, a colaboraţionismului prezenta avantajul de a opune popoarele vinovate de trădare unei naţiuni integral eroice, naţiunea rusă!

Trebuie să subliniem aici două trăsături caracteristice ale acestei abordări şi ale judecăţii noi asupra naţiunilor. În primul rând, Stalin uită aici de diferenţele de clasă pentru a considera naţiunea ca un tot unitar. Denunţându-se în bloc naţiuni întregi, naţiunea rusă este legitimizată prin superioritatea morală pe care i-o atribuie ca şi prin rolul său dominant. De aici reiese că dacă există comportamente naţionale bune şi rele, acestea se regăsesc în tradiţia şi valorile lor proprii, care ascund şi binele, şi răul.

Punerea în practică a acestei condamnări globale a unor popoare a început încă din toamna anului 1943 şi a continuat până la mijlocul anului 1944. Pe măsură ce trupele sovietice avansau în teritoriile ocupate de germani, represiunea s-a abătut asupra unor popoare. După ce recunoscuse că este imposibil să-i pedepsească pe toţi ucrainenii, Stalin a decis să înlocuiască această pedeapsă cu denunţarea a şase popoare mici acuzate de trădare colectivă care vor fi pedepsite cu deportarea şi anihilarea tuturor semnelor existenţei lor naţionale: teritoriu, statut, instituţii culturale. Aceste popoare erau în majoritate caucaziene: ceceni, inguşi, karaceai, balkari, dar şi tătarii din Crimeea şi calmucii care trăiau într-o republică autonomă situată în nordul Caucazului. Şase mici popoare care reprezentau peste un milion de oameni. Aceştia – bătrâni, copii, bolnavi – au fost smulşi din căminele lor, aruncaţi în plină iarnă în vagoane de vite unde au fost îngrămădiţi în aceleaşi condiţii ca şi victimele deportărilor naziste din Europa Occidentală şi expediaţi în Asia Centrală sau în Siberia. În timpul acestor transferuri inumane, dar şi în lunile care au urmat după debarcarea lor în pământul exilului, zeci de mii din aceşti deportaţi au murit de foame, de boli sau din cauza condiţiilor de viaţă. Au fost instalaţi sau mai degrabă închişi în aşezări speciale (*spe[ţ]poselenie*), adică în locuri unde nu se aplicau legea şi regulamentele obişnuite, şi unde domina un sistem de reglementare rezervat populaţiei deportaţilor. Chiaburii fuseseră trimişi mai înainte în astfel de locuri. Tot acest sistem de deportare şi monitorizare emana din gândirea lui Lavrenti Beria, epuratorul-şef al anilor '30 şi ministru de Interne în timpul războiului. Pe lângă aceste popoare, şi alte minorităţi care trăiau în aceleaşi regiuni au fost „îndepărtate" (un eufemism pentru deportare): kurzi, greci, bulgari; se pregătea şi deportarea abhazilor – dar evenimentele n-au fost propice.

Pe lângă aspectul pedagogic de ierarhizare a popoarelor din URSS în funcţie de presupusele lor merite, această pedeapsă colectivă prezenta şi avantajul de a-i alunga pe locuitorii de altă naţionalitate din zonele strategice şi de pe malul Mării Negre, adică din regiunile unde se manifestaseră tensiuni naţionale, şi de a le popula cu ruşi, cărora puterea le acorda o încredere deplină. După război, a venit şi rândul popoarelor pe care conflictul mondial le adusese în sfera sovietică. Încă din 1939, ca urmare a pactului germano-rus, peste un milion de baltici, polonezi şi ucraineni, abia „sovietizaţi" au fost deportaţi. În 1945, deşi evocase dificultatea de a pedepsi toată Ucraina, Stalin a deportat masiv ucraineni din Ucraina occidentală şi a abolit în această zonă existenţa Bisericii Greco-catolice, supunând-o autorităţii patriarhatului de la Moscova.

La pedepsele pentru colaboraţionism se va adăuga, după 1945, şi deportarea pentru „refuzul de a se supune colectivizării" a locuitorilor baltici, care se opuneau cu înverşunare acestui sistem ce le-a fost impus ca urmare a încorporării lor forţate în statul sovietic. Şi în Ucraina s-a declanşat atunci o adevărată luptă, care avea să se încheie de-abia la începutul anilor 1950, când represiunea va învinge micile grupuri izolate decise să lupte până la capăt.

Sovietici sau ruşi?

Astfel, reinstaurarea ordinii după război a avut drept prim efect distrugerea unor naţiuni mici, deplasarea unor populaţii întregi şi smulgerea multor oameni din mediul lor tradiţional. Dar această pedagogie prin teroare nu a fost decât unul din aspectele noii ordini sovieto-ruse. Stalin se va strădui să extirpe chiar sentimentele naţionale ca atare, elaborând o cultură nouă în care, de astă dată fără ambiguitate, Rusia furnizează modelele de urmat. Istoria va fi din nou „ameliorată" din această perspectivă velicorusă, dar şi slavo-centristă.

Rescrierea istoriei ruse nu crea niciun fel de probleme. Ea trece prin glorificarea trecutului celui mai îndepărtat, din vremurile Rusiei kievene, afirmându-se înaltul grad de dezvoltare a acesteia. Dar şi prin cea a trecutului rus din secolul al XIX-lea, denunţat de bolşevici ca un timp al înapoierii şi al aservirii altor popoare despre care se spune dintr-odată că a fost total progresist. Reacţiunea din secolul al XIX-lea nu se situa în Rusia, ci în statele europene occidentale – vor învăţa de acum înainte elevii sovietici. Această reevaluare pozitivă a întregului trecut rus prezintă un mare avantaj: ea justifică socialismul într-o singură ţară, căci acest trecut de progres explică de ce revoluţia a avut loc în Rusia şi nu în altă parte şi cum a putut Rusia, chiar şi izolată fiind, să păstreze spiritul şi scopurile acesteia.

În sfârşit, tot în legătură cu trecutul, accentul pus în această perioadă pe comunitatea istorică şi de cultură a celor trei popoare slave din URSS ţine de raţiuni interioare şi exterioare. În interior, ea ajută la valorificarea ansamblului slav unit în jurul Rusiei; astfel, Stalin arăta că, dincolo de diferenţele naţionale, în URSS există şi o altă delimitare care opune popoarele slave, de tip occidental, altor popoare străine. Această distincţie se manifestă şi pe plan extern: al Doilea Război Mondial a extins aria sovietică până în inima Europei şi popoarele slave ocupă aici un loc considerabil în acest nou peisaj geopolitic. Panslavismul sălbatic inerent acestei noi concepţii istorice tinde să confere o legitimitate acestor achiziţii forţate. Meritul Rusiei, sugerează acum specialiştii în domeniu, este că a dat viaţă visului panslav nu numai în interiorul frontierelor URSS, ci şi într-o mare parte a Europei. Cu alte cuvinte, Stalin preferă să-şi întemeieze dominaţia pe solidarităţile conştiinţei colective slave şi mai puţin pe cele ale clasei muncitoare; panslavismul discret reînviat nu este el un mod de a afirma că satelizarea impusă unor popoare după 1945 este o consecinţă firească a apartenenţei lor la aceeaşi familie istorică?

Scoaterea în prim-plan a unui ansamblu slav în interiorul URSS va fi confirmată şi de statutul pe care Stalin îl va obţine pentru Ucraina şi Bielorusia la Naţiunile Unite. Bineînţeles că el sperase ca toate republicile aşa-numite „suverane" să primească câte un loc în această organizaţie. Dar a trebuit să se mulţumească cu cele două atribuite republicilor slave. Constituţia sovietică a fost modificată în 1946 pentru a oglindi acest nou statut internaţional: autorizează republicile să aibă reprezentanţe diplomatice separate, precum şi

propriile forţe armate. Aceste drepturi vor rămâne, fireşte, de domeniul teoriei, dar au întărit pretutindeni sentimentul naţional şi au generat pe ici, pe colo frustrări.

Statul sovietic care, după război, le-a interzis unora dintre popoarele sale dreptul la o existenţă naţională, le-a privat pe toate de orice drept de a se crede egale. În câţiva ani, le-a răpit şi partea autonomă din istoria lor şi elementele culturale cele mai simbolice pe care reuşiseră să le păstreze până la acea dată. Ataşamentul faţă de trecutul străin unirii cu Rusia a fost condamnat, căci această uniune forţată sau nu (dezbaterea asupra acestui punct nu mai are sens), numită „apropierea popoarelor", le-a adus binefacerile revoluţiei de care au fost lipsite societăţile europene aşa-zise „avansate". Din trecutul reprezentat de personaje remarcabile, popoarele nu mai au voie să reţină decât pe eroii unităţii, întruchipări ale binelui absolut, ale destinului comun cu Rusia, cel mai reprezentativ fiind Stalin, georgianul, care a devenit în acelaşi timp heraldul gloriei ruse. Dar popoarelor li se vor lua mai ales monumentele literare, cele care simbolizează la toate popoarele identitatea lor culturală. „Compromisul" care asociază forma naţională cu fondul socialist a fost măturat de o campanie ideologică de mare anvergură care supune focului criticii toate operele epice în jurul cărora s-au dezvoltat culturile naţionale. Toate aceste opere sunt respinse şi interzise, pentru că sunt naţionale şi în fond, şi în formă. Uzbecii sunt astfel rugaţi să-şi şteargă din memorie *Alpamîh*, epopeea care glorifică trecutul luptei lor împotriva calmucilor budişti. Pentru kirghizi, va fi vorba de *Manas*, relatarea epică a luptei care i-a opus pe nomazii musulmani chinezilor. În acest caz, criticii afirmă că asemenea povestiri ale luptelor popoarelor turce musulmane exaltă un naţionalism exagerat şi incapacitatea acestor popoare de a înţelege că trebuie să convieţuiască cu vecinii şi nu să se lupte cu ei. Este adevărat că China devenise un stat comunist în momentul în care aveau loc aceste epurări, aşadar era o ţară frăţească. Azerii, în cazul cărora este condamnată epopeea *Dede Korut*, cea care relatează istoria uguzilor, sunt declaraţi vinovaţi de „simpatii clericale panturce şi antipopulare". Aceeaşi interdicţie este valabilă şi pentru lucrarea *Kurkut Ata*, variantă a epopeii azere, operă dragă turcmenilor, acuzaţi că ar favoriza aceleaşi simpatii. Kazahii nu sunt nici ei cruţaţi de această epurare a memoriei literare şi suspiciunea apasă şi asupra georgienilor, care au îndrăgit povestea *Omul cu pielea de leopard*; deposedate de patrimoniul lor epic care îi incită, se spunea atunci, să se replieze asupra trecutului şi nu să se pregătească pentru progres, popoarele de altă origine decât cea rusă sunt invitate, drept compensaţie, să împărtăşească cu ruşii cultura despre care Stalin şi apropiaţii lui repetă că a fost întotdeauna deschisă către lume şi către progres. Lucrarea *Cuvânt despre oastea lui Igor* poate astfel să ţină loc de patrimoniu propriu pentru toate popoarele din Uniune.

Anii de după război se caracterizează prin contradicţii izbitoare în aplicarea politicii naţionalităţilor. „Pedeapsa" impusă pentru trădare unor popoare, afirmarea repetată a superiorităţii istorice şi culturale a Rusiei par să contrazică

dorinţa de a păstra un anumit echilibru între naţiuni. După ce au fost invitate să se topească în creuzetul sovietic, ele sunt acum supuse în aceşti ani unui proces de rusificare. Pe scurt, sovieticii trebuie să fie ruşi sau să aplice modelul rus.

Cu toate acestea, „compromisul politic" se menţine şi, la începutul anilor 1950, Partidul, organul de control şi centralizare, îşi asumă sarcina de a reprezenta federalismul rezervând un anumit loc cadrelor naţionale. Această evoluţie a Partidului şi a politicii sale naţionale a fost precedată, fireşte, de epurări care, în Georgia, în 1952, au luat forma unei epurări totale ce a afectat în primul rând cadrele Partidului şi, într-o măsură mai mică, aparatul de stat. Dar dacă acuzaţia clasică de naţionalism a servit pentru justificarea acestor epurări, se impune precizarea că ea acoperea mai ales jocul complex al Moscovei, care opunea naţionalismului georgian – foarte antirus – apărarea minorităţilor republicii: adjari, oseţi, abhazi. Într-o Georgie care urmărise cu multă atenţie în timpul războiului înaintarea trupelor germane şi răscularea unora dintre popoarele din Caucaz, speranţa unei emancipări favorizate de Germania alimentase din plin un naţionalism deja existent. Şi în loc să atace frontal această voinţă despre care ştia că are un caracter ireductibil, Stalin a preferat să-i opună – în numele egalităţii – „drepturile naţionalităţilor mici", încorporate în Georgia. Discordiile naţionale din anii de după război şi rolul jucat de acestea în elaborarea unei politici caucaziene se vor manifesta din plin o jumătate de secol mai târziu, când URSS va fi dispărut şi Rusia se va strădui să-şi menţină influenţa asupra Georgiei devenite independente cu ajutorul aceloraşi aliaţi – abhazii şi oseţii în primul rând.

Dar, dincolo de cazul georgian, trebuie să amintim că, începând din 1946, Partidul s-a străduit să reducă numărul ruşilor din cadrul aparatelor naţionale şi să împingă înainte cadrele de la care se aştepta să reprezinte o nouă generaţie internaţionalistă sovietică, adică să fie suficient de rusificată pentru a nu cădea pradă tentaţiei naţionaliste. Pe parcursul acestor ani, situaţia tuturor republicilor se va îmbunătăţi în această privinţă. Singurele excepţii au rămas Ucraina şi Ţările Baltice. Situaţia de după război explică faptul că Partidul continuă să fie reticent în privinţa reducerii controlului rus în aparatele lor naţionale. Balticii, independenţi până în 1940, s-au opus violent anexării şi au fost în plus şi victime ale deportărilor masive şi ale înlocuirii lor cu ruşi. În această situaţie, unde să găsească cadrele naţionale?

Ucraina punea o problemă asemănătoare, ca urmare a încorporării teritoriilor ucrainene occidentale în Republică. Va fi nevoie de timp pentru a se reduce rezistenţa naţională în aceste teritorii şi pentru a se forma aici elitele care să accepte sovietizarea. Dar, cu excepţia acestor republici cu popoare traumatizate după război de soarta lor, peste tot în celelalte locuri apelul Partidului la indigenizare (se revine într-o anumită măsură la lozincile din primii ani ai URSS) şi la promovarea cadrelor naţionale dă roade. Evoluţia nu va fi fireşte spectaculară, dar va fi reală.

Dar în centrul sistemului se impune o constatare diferită: toate funcţiile de partid şi de stat sunt atribuite ruşilor; ba chiar şi la periferie, autoritatea absolută a secretarului care răspundea de cadre – acest post nu a fost niciodată şi nicăieri lăsat din mână de ruşi – asupra aparatului de partid permite controlul eficient al carierei cadrelor naţionale în conformitate cu modelul uman şi politic al URSS de după război: sovietic întotdeauna şi preferabil rusificat.

Această voinţă contradictorie de a păstra aparenţele de egalitate în sistemul politic este uşor de înţeles. Războiul, care a lăsat brusc o parte din populaţia sovietică în grija unei puteri externe şi a confruntat întreaga populaţie cu posibilitatea prăbuşirii întregului sistem, l-a făcut pe Stalin să conştientizeze limitele eficacităţii guvernării prin teroare. Evenimentele au demonstrat că, dacă, în perioada exercitării puterii maxime, autoritatea poate impune prin teroare oamenilor comportamente de supunere, ea nu a reuşit totuşi să le modifice mentalităţile. Pentru a se asigura viitorul, omul şi fireşte mentalităţile trebuie să fi transformate, ceea ce explică înverşunarea în privinţa făuririi omului nou şi a unei conştiinţe comune. În acest domeniu trebuie să se atingă un stadiu nou; şi pentru a echilibra constrângerea care apasă asupra spiritelor, s-au făcut concesii de ordin politic – fireşte, minore, deoarece structurile de control rămân neschimbate.

Federalismul iese neatins ba chiar aparent întărit din încercarea războiului şi ca urmare a reinstaurării ulterioare a ordinii, dar accentul se pune pe uniformizarea spiritelor, pe aderarea lor la o cultură comună, naţională în formă şi de aici înainte rusă prin conţinut, ceea ce prefigurează revigorarea federalismului, justificat prin persistenţa conştiinţelor naţionale.

Întoarcerea la utopie

Moartea lui Stalin a fost urmată de semnale care sugerau o evoluţie a sistemului. De la bun început, ele au trezit speranţe uriaşe în inimile celor afectaţi de represiune şi mai ales în rândul naţiunilor deportate. Conştienţi de imposibilitatea de a menţine intact sistemul terorii, succesorii lui Stalin au întredeschis cu precauţie porţile lagărelor şi au anunţat în 1955 o amnistie pentru persoanele (dar nu şi pentru popoarele) condamnate pentru colaboraţionism cu germanii. Chiar dacă încă nu beneficiau de aceste măsuri, popoarele deportate întrevedeau posibilitatea de a se întoarce în patria lor. În mod clandestin, înfruntând enorme dificultăţi şi pericole reale, au plecat în grupuri mici către locurile unde, din punct de vedere legal, nu aveau dreptul să se întoarcă şi încă şi mai puţin să locuiască. Puterea s-a străduit să frâneze această mişcare, prin aplicarea unor dispoziţii mai blânde care reglementau existenţa deportaţilor. Controlul special la care aceştia fuseseră supuşi a fost suprimat, dar ei rămâneau legaţi de locurile de deportare, cu atât mai mult cu cât întoarcerea lor acasă ar fi pus probleme serioase unei puteri şi aşa destul de şovăielnice în privinţa căii de urmat.

Plecarea lor risca în primul rând să atragă după sine dificultăţi economice în regiunile unde trăiau şi munceau. Apoi, ce să facem cu ei în ţinuturile de unde plecaseră şi unde între timp alte populaţii se instalaseră în locul lor, în casele lor, în slujbele lor, în şcolile lor? Mai mult chiar decât dificultăţile economice, întoarcerile ar fi generat conflicte violente între „deposedaţi" şi „acaparatori". Conflicte etnice, căci aceştia din urmă erau, în general, ruşi.

Crimeea era un exemplu concludent: o populaţie rusă înlocuise aici în totalitate populaţia tătară. Ataşând-o la Ucraina în 1954 pentru a sărbători tricentenarul unirii acesteia cu Rusia, Nikita Hruşciov, un spirit prevăzător, transfera ucrainenilor grija de a rezolva problema reinstalării tătarilor în patria lor în momentul în care aceasta s-ar fi pus. Astfel, dacă ar fi izbucnit conflictul, el ar fi opus o republică de altă origine decât rusă unei minorităţi etnice care nu era nici ea de origine rusă şi această confruntare i-ar fi transformat în victime pe ruşii instalaţi de Stalin în Crimeea contestată. Puterea centrală putea astfel să joace foarte bine rolul de arbitru. Acest calcul sinuos va afecta profund interesele Rusiei la Marea Neagră în momentul dispariţiei URSS şi al proclamării independenţei Ucrainei. Dar cine îşi putea imagina în 1954 o astfel de evoluţie?

Doi ani mai târziu, Moscova nu a mai putut să evite problema popoarelor deportate. În Raportul său secret la Congresul al XX-lea al Partidului, în care a denunţat crimele lui Stalin – cu mare prudenţă şi cu nenumărate omisiuni – Hruşciov a abordat chestiunea într-o manieră selectivă. De ce fuseseră karaceaii, balkarii şi calmucii acuzaţi de colaboraţionism? se indigna el. Dar nu i-a menţionat deloc pe ceceni, inguşi, tătarii din Crimeea şi germanii de pe Volga şi nici pe toţi cei care fuseseră deportaţi nu global, ci în grupuri mari, precum ucrainenii şi balticii. Aceste victime uitate ale destalinizării nu s-au putut împăca cu o soartă atât de discriminatorie şi, cu ceceni şi inguşi în frunte, au decis că trebuie să beneficieze şi ei de revizuirea lui Hruşciov forţând toate barajele administrative şi practice pentru a reveni acasă.

La 24 noiembrie 1956, adică la mai puţin de un an după rostirea raportului secret, Partidul a tras învăţăminte din dezvăluirile lui Nikita Hruşciov şi a restabilit autonomia naţională a cecenilor, inguşilor, calmucilor, karaceailor, continuând însă să-i ignore pe tătari şi pe germanii de pe Volga.

Indignaţi, tătarii şi-au înmulţit apelurile către Kremlin, petiţiile şi manifestările lor fiind încurajate de destalinizare. Dar abia în 1967, când Hruşciov, cel care deschisese calea, nu mai era la putere, au reuşit să obţină o jumătate de victorie: la 5 septembrie apare un decret care îi exonerează de crima de colaboraţionism. Deşi reabilitaţi, tătarii nu-şi recapătă totuşi statutul politic şi nici dreptul la întoarcere. Decretul care îi absolvă de crima de trădare specifică clar că de această reabilitare beneficiază „tătarii care locuiau în Crimeea şi sunt instalaţi în Republica Uzbecă şi în alte republici". Aceasta înseamnă că legătura dintre un grup etnic şi pământul care îi conferă calitatea

de naţiune nu este recunoscut de acest decret, ceea ce îi privează pe tătari de orice drept de a se întoarce acasă. Naţiunea tătară nu există: acesta este sensul decretului care o reabilitează!

Germanii nu au fost nici ei trataţi mai bine. Ei stânjeneau o putere constrânsă să ţină seama de exigenţele Germaniei de Vest în momentul în care s-au restabilit legăturile dintre Bonn şi Moscova. Adenauer şi succesorii lui s-au interesat în permanenţă de soarta acestor compatrioţi instalaţi în Rusia cu două sute de ani înainte şi au pledat pentru restaurarea republicii lor. Hruşciov i-a reabilitat pe germani în 1964, dar nu a abordat problema teritoriului lor naţional. În schimb a trebuit să cedeze în faţa cererilor germane referitoare la „reîntregirea familiilor" şi treptat s-au dezvoltat emigraţia şi *Ostpolitik*.

În Caucaz, întoarcerea popoarelor a creat serioase probleme. Cecenii şi inguşii au întâmpinat mari dificultăţi pentru a-şi găsi un loc pe care ruşii li-l contestau atât pe plan politic, cât şi în planul mai concret al reinstalării lor. Şi astfel un conflict sângeros le-a opus în 1958 pe aceste două popoare ruşilor la Groznîi, conflict transformat apoi în pogrom. Ruşii, care susţineau că sunt susţinătorii comunismului „internaţionalist", le refuzau cecenilor orice funcţie de răspundere şi climatul de tensiune interetnică din Caucaz a devenit permanent. Dar tensiunile i-au opus şi pe inguşi oseţilor într-un cartier – Prigorodnîi – pe care Stalin îl ataşase la Osetia de Nord după deportarea celor dintâi. Aceste linii de demarcaţie au reapărut cu o jumătate de secol mai târziu, cu ocazia noilor confruntări etnice. Calmucii nu au fost nici ei mai bine primiţi la ei acasă de ruşii care se instalează în locurile lor. În schimb ucrainenii, cărora le revenise Crimeea, îi erau îndatoraţi lui Hruşciov pentru un gest care urmărea să răscumpere duritatea manifestată de Stalin faţă de ei şi această achiziţie teritorială le-a simplificat în 1954 problema primirii compatrioţilor lor deportaţi.

Cuvântul de ordine care a inspirat toate acţiunile lui Hruşciov a fost: „Reîntoarcerea la Lenin". Nu este, aşadar de mirare că a vrut să-i fie credincios, revenind într-o oarecare măsură la ideea egalităţii între naţiuni. În plus, politica sa externă şi politica din Europa de Est impuneau această revenire la practici mai egalitare. În străinătate, Hruşciov mizează atunci pe revoluţiile naţionale din Orientul Mijlociu şi din Asia pentru a câştiga influenţă acolo. O astfel de politică nu se poate împăca cu dispreţul total faţă de aspiraţiile naţionale în interiorul URSS. Reacţiile faţă de destalinizare în estul Europei i-au sugerat, de asemenea, să se reconcilieze cu popoarele dominate. Deja în 1955, pentru a se împăca cu Tito, Hruşciov a trebuit să recunoască faptul că Stalin greşise încercând să-şi impună voinţa în Iugoslavia. A recunoscut în plus – condiţie impusă de Tito – că aderarea la acelaşi sistem ideologic şi politic nu impieta deloc asupra independenţei Iugoslaviei şi nu dădea Uniunii Sovietice nicio autoritate asupra ei. La Congresul al XX-lea a trebuit să mărturisească şi excesele comise împotriva unor partide comuniste străine, în speţă împotriva Partidului Comunist Polonez. Aceste mărturisiri implicau faptul că statele

comuniste devenite satelite din 1945 trebuiau să fie tratate pe picior de egalitate cu URSS.

Şi lucrurile nu stăteau oare la fel şi pentru naţiunile neruse din Imperiu? Hruşciov a trebuit să păstreze un echilibru foarte delicat între „întoarcerea la leninism“ şi nevoia de a nu merge prea departe pe această cale, căci risca să destabilizeze întreaga construcţie sovietică. Întoarcerea la leninism va fi mai ales de ordin ideologic. Puterea sovietică trebuie să se străduiască încă o dată să definească natura relaţiilor trecute dintre naţiunile URSS; cu alte cuvinte, trebuie să se precizeze că popoarele au dreptul să-şi integreze patrimoniul lor istoric în cultura sovietică. Ca de obicei, istoria va fi revizuită şi se va reevalua problema legitimităţii dominaţiei ruse asupra popoarelor de altă origine etnică. Invocându-l pe Lenin, Hruşciov îi îndeamnă pe istorici să recunoască faptul că cucerirea şi colonizarea au fost politici condamnabile. Practicată de Rusia, o astfel de politică era greşită; popoarele cucerite aveau dreptate să se opună, eroii lor care luptaseră împotriva Rusiei îşi puteau relua locul în panteonul naţional. Aşa s-a întâmplat cu Şamil, eterna vedetă a certurilor istorico-ideologice. Lupta lui fusese eroică, scriu acum istoricii mobilizaţi de împrejurări, dar, adaugă ei, dacă ar fi triumfat, ce catastrofă ar fi fost aceasta pentru Caucazul care ar fi fost astfel îndepărtat mult timp de la calea progresului!

Această dezbatere atestă ambiguitatea procesului lui Nikita Hruşciov. Pentru a se împăca cu naţiunile şi pentru a putea să se sprijine pe ele, le-a restituit trecutul. Dar această restituire nu este un scop în sine. Pentru el ca şi pentru Lenin, concesiile au o finalitate pedagogică, au drept scop să aplaneze tensiunile şi să inculce un internaţionalism adevărat. Dar nu se acceptă ca ele să servească la reactivarea sentimentelor naţionale.

La aspectul ideologic al fazei concesiilor se adaugă un aspect politic care se referă la federalism. Hruşciov înţelege să revină asupra lui. În acest scop, el acordă mai multă autonomie economică popoarelor transferându-le responsabilitatea întreprinderilor situate pe teritoriul lor şi care depindeau până acum de Centru (de ministerele federale). Face acelaşi lucru şi în domeniul dreptului, dezvoltând competenţele republicilor în materie de legislaţie şi organizare judiciară. Şi în sfârşit, prerogativele aparţinând autorităţilor politice ale republicilor – mai ales ale Consiliilor de Miniştri – sunt mărite în două reprize, în 1957 şi în 1959. Şi urmând calea trasată de Lenin, Hruşciov va încuraja creşterea numărului de cadre naţionale şi lărgirea competenţelor lor pentru ca reformele care acordau mai multe responsabilităţi republicilor să poată fi aplicate.

Dar această indigenizare a cadrelor nu se practică numai în republici; acelaşi lucru se petrece în Centru, unde primul-secretarul, atât de activ pe scena mondială, îşi asociază un număr de cadre naţionale la acţiunile sale diplomatice. Fără îndoială că amendamentele aduse în 1946 la Constituţia stalinistă au dat republicilor dreptul de a dispune de reprezentanţe diplomatice proprii (alineatul 18 b adăugat la Constituţie). Dar această dispoziţie, menită

să justifice locurile Ucrainei şi Bielorusiei la Naţiunile Unite, rămăsese literă moartă. În anii 1960, ea începe să se apropie de realitate. La ambasadele sovietice din ţările Orientului Mijlociu şi în general ale lumii musulmane îşi fac apariţia diplomaţi de altă origine etnică decât cea rusă. În călătoriile sale, în special în lumea a treia, Hruşciov este însoţit uneori de reprezentanţi ai popoarelor musulmane din URSS. Aceştia joacă şi rolul de intermediari în ţările în care URSS devine activă în perioada respectivă. Această asociere a neruşilor la politica din lumea a treia avut atunci anumite efecte, căci URSS se prezenta ca o ţară multietnică, europeană şi orientală – chiar asiatică – în acelaşi timp, care a ştiut să îmbine progresul cu respectul pentru tradiţii, aşa cum o dovedesc elitele sale. În felul acesta ea poate să propună în mod legitim modelul ei de dezvoltare.

Această politică de împăcare are efecte pozitive şi relaţiile dintre Centru şi periferie sunt acum facilitate. Dar are şi un revers, căci elitele naţionale au uneori tendinţa să creadă că trebuie să dea dovadă de exigenţă pentru a-şi consolida statutul şi a dobândi drepturi mai extinse decât înainte. Hruşciov va deveni curând conştient de aceasta şi va constata creşterea tensiunilor. Pedagogia lui viza abolirea definitivă a conştiinţei naţionale şi a revendicărilor acesteia. Dar ea le-a imprimat un nou dinamism. Colegii lui de partid şi potenţialii rivali nu au întârziat să conteste o politică naţională care alimenta, spuneau ei, „şovinismul local". Nici reacţia lui Nikita Hruşciov nu se va lăsa aşteptată, inspirată de această dată din concepţii utopice.

În 1961, la Congresul al XII-lea, el anunţă că în URSS s-a făurit deja o societate nouă, o societate care înaintează spre comunismul deplin. Această societate se caracterizează, după părerea lui, prin depăşirea tuturor diferenţelor anterioare, naţionale şi culturale. Totul atestă realitatea noii societăţi: transformarea economică a URSS în care progresele sunt constante; lozinca „să ajungem şi să depăşim Statele Unite" care decurge de aici; aceste progrese au unificat spaţiul oamenilor care au luat obiceiul să se deplaseze în funcţie de nevoile economiei, ceea ce contribuie la destinderea relaţiilor lor cu locurile lor de origine. Unificarea spaţiului are, aşadar, drept consecinţă o mişcare umană continuă, care şterge amintirea divergenţelor etnice. Dar Hruşciov descrie şi un spaţiu cultural transformat. Înaltul grad de educaţie al societăţii care, fireşte, continuă să folosească limbile naţionale, o unifică în jurul unei limbi comune, limba rusă, care era înainte o simplă *lingua franca*, dar care a devenit „a doua limbă maternă a tuturor sovieticilor".

Reluând şi el parcursul propus de predecesorii lui pentru naţiunile URSS – înflorirea, rodul fazei egalitare dorite de Lenin; apropierea datorată progresului general al societăţilor şi încrederii pe care a generat-o această egalitate – Hruşciov consideră că naţiunile din URSS au ajuns în faza în care, înaintând spre comunism, sunt angajate şi într-un proces de fuziune pentru a forma o unică şi singură comunitate umană, cea a comunismului.

Voluntarist ca şi Lenin, Hruşciov consideră în 1961 că politica urmată în

cei cinci ani de după destalinizare a dat roade. Că mentalitățile, eliberate de neîncrederea generată de politica de centralizare a lui Stalin, au putut, datorită egalității regăsite, să atingă un nivel marcat de sensul solidarității sociale. Statul nou pe care îl propune el compatrioților săi – „statul întregului popor" – trebuie să reflecte, prin natura sa inedită, realitatea schimbărilor morale din societate. Diferențele naționale nu-și mai găsesc locul aici, căci sunt șterse prin comunitatea de limbă, prin unitatea de cultură și politică și prin migrațiunile pe care le impune economia și care înlocuiesc legăturile tradiționale ale individului cu teritoriul său natal, prin relațiile noi cu întregul spațiu pe care și-l însușește acesta. De altfel, Hrușciov își imagina că va înscrie acest marș către comunism în două decenii într-o nouă Constituție. Rivalii săi l-au destituit însă în 1964 și nu i-au lăsat timp pentru aceasta. Contestând în mod viguros moștenirea lui, ei au reținut totuși certitudinile referitoare la dispariția națiunilor și, cel puțin parțial, metodele pe care le propunea el pentru a accelera acest proces.

În 1977, Leonid Brejnev realizează visul lui Hrușciov și impune adoptarea unei noi Constituții – ultima din istoria URSS. Federalismul este păstrat, iar rolul conducător al Partidului, înscris în esența textului, cantonează statul și dreptul într-o „suveranitate limitată". Națiunile nu sunt păstrate decât ca niște supraviețuitoare și cu condiția să respecte principiul unitar al Partidului. „Statul socialist al întregului popor" subiectul acestei ultime Constituții, este cel pe care îl imaginase Hrușciov: un stat în care federalismul constituie îmbrăcămintea pudică menită să ascundă dispariția națiunilor. Dezbaterea Centru/Periferie începută în 1920 ajunge astfel la sfârșit. URSS se cantonează în certitudinea unui proces încheiat, căci altfel ar însemna să înceteze să mai existe. Aceasta este dilema din care va încerca – fără succes – să iasă ultimul său conducător, reformatorul Mihail Gorbaciov.

Capitolul XIII
Imperiul explodat

La 11 martie 1985, la capătul unei crize succesorale de trei ani care a paralizat în URSS toate dezbaterile şi deciziile indispensabile, Mihail Gorbaciov ajunge în fruntea Partidului Comunist. Ţara a cărei conducere o preia este marcată în interior de o stagnare generală şi sfidată în exterior de Statele Unite, care îi impun o epuizantă cursă a înarmărilor şi a spaţiului a cărei povară a devenit insuportabilă pentru economia sovietică. Promovarea tânărului conducător se impunea pentru scoaterea ţării din impasul în care o aduseseră echipele extenuate, conduse de bătrâni a căror unică grijă era să moară paşnic în funcţiile lor. Gorbaciov este adus în fruntea Partidului Comunist printr-un consens implicit al nomenclaturii, conştientă că salvarea sistemului reprezintă miza alegerii lui. Ajuns la putere în astfel de condiţii, Gorbaciov beneficiază de un atu pe care nu-l avusese cu trei decenii mai devreme Nikita Hruşciov. Congresul Partidului urmează să se întrunească peste câteva luni; şi în acest cadru se pot schiţa schimbările indispensabile, se pot opera adevărate mutaţii şi promovări care vor consolida puterea noului şef al Partidului şi îi vor permite să aplice o politică nouă.

Acest al XXVII-lea Congres al Partidului se deschide pe 25 februarie 1986, exact la 30 de ani după Congresul al XX-lea. La fel ca şi cel al lui Hruşciov raportat la stalinism, acesta trebuie să fie congresul de ruptură cu obedienţa de tip brejnevian. În anumite privinţe, discursul lui Gorbaciov justifică o apropiere între cele două congrese decisive în istoria URSS. Noul secretar general al Partidului stabileşte starea de fapte cu o mare francheţe şi adoptă un ton nou care anunţă perestroika. Ţara ascultă cu atenţie, căci adevărurile care sunt rostite despre eşecurile sistemului îi sunt deja cunoscute. A aflat de ele nu de la responsabilii săi, care n-au încetat să-i înfăţişeze tabloul idilic al unei reuşite inexistente, ci prin mijloacele de comunicare în masă care, cu ajutorul revoluţiei tehnologice, trec frontierele în pofida tuturor interdicţiilor. Discursul sincer al lui Gorbaciov reconciliază un moment conştiinţa colectivă cu cel care conduce ţara şi aceasta în jurul unui adevăr cunoscut de toţi, dar trecut până atunci sub tăcere de putere.

Dar URSS este şi o societate multietnică, cea a naţiunilor care nu găsesc în frazele referitoare la ele niciun ecou al preocupărilor lor. Dornic să înfăţişeze realul, imediat ce evocă starea societăţii în diversitatea ei, Gorbaciov revine la accentele optimiste tradiţionale şi la limbajul de lemn. Din marele fiasco general, reţine tocmai la capitolul reuşitelor politica aplicată faţă de naţiuni, existenţa unei „comunităţi de tip nou" în care „opresiunile şi inegalităţile au fost suprimate" şi care se caracterizează prin „prietenia între popoare, respectul

pentru culturile şi demnitatea naţională a tuturor". Integrarea popoarelor într-o societate nouă a fost realizată, conchide el.

Şi cu toate acestea, dincolo de afirmaţiile triumfaliste care leagă starea prezentă a societăţii multietnice de vederile lui Lenin şi care par să-i demonstreze justeţea, Gorbaciov lasă să se întrevadă o viziune centralistă a problemei naţionale. Totul este perfect, dacă urmărim cuvântarea lui, în linia urmată cu obstinaţie din 1922 şi Partidul nu poate decât să se felicite pentru asta. În schimb, observă neajunsuri referitoare chiar la naţiuni. Naţionalismul, adică reacţia „îngustă" de nuanţă etnicizantă (*mestnicestvo* sau „spirit local") persistă la nivel local. Şi, ceea ce e mai grav, tentaţia „parazitismului" naţional se manifestă frecvent. Anumite republici, spune el, consideră că raţiunea de a fi a Uniunii, familia lor comună, este să le întreţină fără ca ele să participe la rândul lor la binele comun. În faţa acestei tendinţe inacceptabile, ţinând seama de eforturile depuse de Uniune în favoarea dezvoltării republicilor, URSS trebuie să accelereze formarea unui spaţiu economic unificat, ceea ce presupune implicarea tuturor.

Această critică are consecinţe practice în domeniul atât de delicat al culturilor şi al elitelor naţionale. Gorbaciov le salută pe primele, dar cu condiţia să nu uite că protecţia de care au beneficiat trebuie să conducă la apropierea între naţiuni şi nu la perpetuarea diferenţelor lor. Ideologia comună furnizează un cadru culturilor naţionale şi asigură o direcţie pentru evoluţia lor. Cât despre elitele naţionale, cu referire specială la elitele politice, acestea au avut întotdeauna tendinţa de a se replia în sine, acuză secretarul general al Partidului, de a cultiva „preferinţa naţională" şi nepotismul, ceea ce explică o corupţie adesea prea caracteristică a practicilor republicane. Devieri precum favorizarea grupului naţional în detrimentul societăţii în ansamblul ei erau ceva inevitabil.

Insistând în acelaşi timp asupra integrării poporului sovietic şi asupra devierilor datorate parazitismului naţional, Gorbaciov nu se contrazicea. El constata că după ce se realizase progresul prin existenţa unui popor sovietic, acesta a fost frânat sau deviat din cauza stagnării din timpul lui Brejnev, care a permis mentalităţilor naţionale, rămăşiţe ale unui trecut condamnat, să se reafirme.

Acest discurs are şi o finalitate practică. Gorbaciov era fără îndoială bine instalat în vârful puterii sistemului şi domină aparatul; dar trebuia să ţină seama şi de opoziţii, cele mai apăsătoare fiind tocmai acele „baronii" locale comuniste, a căror dezvoltare fusese favorizată de stagnarea brejneviană.

Ravagiile provocate de perestroika

Problema reprezentării cadrelor naţionale la toate nivelele puterii – republican şi central – nu a încetat niciodată să se pună din 1922 încoace şi a cunoscut mai multe soluţii care fie favorizau aceste cadre, fie le reduceau la o anumită proporţie acceptată, fie pur şi simplu le eliminau. Şi republicile naţionale nu au încetat nici o clipă să exercite presiuni asupra Centrului pentru a-şi păstra propriile cadre, conferind acestei revendicări justificarea nevoii de

a se respecta compromisul federal, sau disimulând totul sub un pretext internaţionalist. Gorbaciov, în ceea ce-l priveşte, a pus de la bun început accentul pe necesitatea de a se favoriza accesul grupurilor naţionale minoritare la posturile de răspundere din republici, dar cu un singur scop: pentru a contribui la progresul internaţionalismului.

Pentru a înţelege datele problemei aşa cum se punea ea în 1986, trebuie să ţinem seama de mai multe aspecte.

Prima constatare: locul cadrelor naţionale în republici reflectă regulile cunoscute şi aplicate adesea. Mult timp împărţirea responsabilităţilor între ruşi şi neruşi s-a făcut într-un mod haotic, în funcţie de crize şi de raportul de forţe. Dar, mai ales după 1956, regula generală a responsabilităţii preeminente a cadrelor naţionale era destul de bine aplicată în instituţiile statului. Primul ministru, miniştrii proveneau din grupul naţional, chiar dacă, uneori, anumite posturi mai delicate – ministerul de interne, mai ales – erau atribuite ruşilor sau ucrainenilor. Dezbaterea se referea la acest nivel mai puţin la prezenţa rusă în posturile de răspundere şi mai mult la repartizarea acestor posturi între naţiunea titulară a republicii şi grupurile minoritare care îi erau ataşate.

Dar în cadrul partidului lucrurile stăteau cu totul altfel. Imediat ce s-a instalat o oarecare stabilitate după destalinizare, s-a afirmat un principiu care a guvernat aproape fără excepţie politica de cadre aplicată republicilor: diviziunea strictă a responsabilităţilor între reprezentanţii naţionali şi ruşi în posturile principale ale partidului. Primul secretar al partidului era, în principiu, demnitarul cel mai înalt în grad, cel care conducea în mod oficial. În restructurarea impusă de Hruşciov şi care s-a păstrat până la dispariţia URSS, Secretarul Doi era cel care răspundea de cadre; el era cel care asigura selecţia, îndrumarea şi controlul lor. Uneori domina în mod făţiş şi alte sectoare, dar autoritatea pe care o exercita asupra cadrelor era suficientă pentru a-i asigura un adevărat ascendent asupra statului, partidului, dar şi culturii. Acordarea acestor posturi a fost clar stabilită de la începutul anilor 1960: reprezentanţii naţionali vor primi postul de prim secretar; ruşii pe cel de secretar doi (uneori aceştia au fost ucraineni).

Postul de prim secretar era valorificat şi prin faptul că unii dintre primii secretari făceau parte din Biroul Politic al Partidului, şi în orice caz din Comitetul Central, în timp ce secretarii doi nu erau membri ai Comitetului Central şi nici nu erau titulari, uneori având simplul statut de „candidat"[12]. În republici, dorinţa de a conferi responsabilului naţional al Partidului un prestigiu ostentativ, atesta voinţa Kremlinului de a păstra aparenţele de autoritate a cadrelor naţionale şi primatul lor faţă de cadrele ruse, chiar dacă în realitate puterea era mai degrabă în mâinile acestora din urmă. Dar această primordialitate aparentă a incitat adesea cadrele naţionale să încerce să-şi extindă puterea, să-şi afirme autoritatea asupra ruşilor şi le-a încurajat astfel

[12] Candidatul nu era supleant, adică nu putea deveni automat membru titular.

naţionalismul. Diviziunea sarcinilor contribuia şi ea la aceasta, deoarece primul-secretar reprezenta diversitatea naţională, în timp ce secretarul adjunct era simbolul centralizării şi al proiectului politic comun.

În fruntea sistemului, în organele centrale, ponderea persoanelor de altă origine decât rusă se reducea, la fel ca şi capacitatea lor de a-şi reprezenta naţiunea. În momentul în care a preluat puterea, Gorbaciov a găsit în organele supreme ale Partidului o situaţie care nu favoriza câtuşi de puţin celelalte naţiuni. Din cei treisprezece membri cu drept de vot ai Biroului Politic, numai trei erau de altă origine decât rusă. În Secretariatul Partidului, executivul fortăreţei comuniste, excluderea celor de altă origine fusese realizată încă de la sfârşitul perioadei lui Hruşciov. La rândul său, Mihail Gorbaciov va cere ca activiştii naţionali să fie mai numeroşi la ei acasă, dar să li se reducă numărul de locuri din vârful sistemului.

O trăsătură caracteristică a evoluţiei organelor centrale ale Partidului de la sfârşitul anilor 1980 o constituie faptul că persoanele de altă origine figurează aici adesea în virtutea unei funcţii ocupate la nivel central şi nu datorită rolului lor din republicile de unde provin. Concludent în acest sens este cazul lui Şevardnadze, care a fost multă vreme membru supleant al Biroului şi reprezentat al Georgiei, unde era primul-secretar al Partidului. Dar în 1985, Mihail Gorbaciov îl numeşte ministru al Afacerilor Externe şi din acest moment devine membru cu drept de vot al Biroului Politic. Promovare personală a unui georgian, fireşte, dar Georgia nu mai are acum niciun reprezentant naţional în cadrul Biroului Politic! Bielorusia este prezentă prin persoana lui Sliunkov, venit să-l înlocuiască pe un compatriot al său; dar în 1987, el este promovat în Secretariat şi astfel îşi părăseşte funcţia naţională. Bineînţeles, acest bielorus pare să asigure o reprezentare naţională în organele centrale ale Partidului, dar puterea îşi asocia acum mai mult pe fraţii slavi la exercitarea autorităţii, adăugând astfel la opoziţia rus/ nerus încă o dihotomie care îi opune pe slavi neslavilor.

Ca urmare a accentului pus pe solidaritatea dintre slavi sub Gorbaciov, reprezentarea republicană a Caucazului şi a statelor musulmane nu mai este asigurată de fapt în sistem. Ca să nu mai vorbim de baltici sau de armeni, absenţi de multă vreme. Prin această evoluţie, elitele republicane au sentimentul că au pierdut teren şi au fost supuse unui proiect centralizator accelerat care le va copleşi.

Pentru a corija devierile naţionale denunţate de secretarul general, Ligaciov, care urcă în ierarhia Partidului în urma lui Gorbaciov, încurajează o politică a „schimbării de cadre" dintr-o republică în alta şi de la Centru către periferie. Aceasta înseamnă, de fapt, „o paraşutare a cadrelor", politică ale cărei efecte fuseseră de nenumărate ori cunoscute de elitele naţionale care ştiau ce pericole ascunde. Era vorba în primul rând să li se rupă unitatea, deplasându-le către alte medii naţionale sau impunându-le cadre străine grupului lor.

În această perioadă, nemulţumirea a crescut la periferie, alimentată de

afirmațiile puțin măgulitoare ale lui Gorbaciov referitoare la „parazitismul" național și de rusificarea cum nu se poate mai vizibilă a personalului politic central. Este un domeniu pentru care Gorbaciov este slab pregătit. Îi lipsesc colaboratorii proveniți din teritoriu care să-l informeze cu privire la îngrijorarea care se dezvoltă și ale cărei cauze și amploare specifice el le va înțelege prea târziu. El însuși este departe de periferie. Originar din Stavropol, unde și-a petrecut cei mai mulți ani din cariera sa, este un cadru rus, chiar dacă acest oraș se află la marginea unei periferii întotdeauna foarte agitată. Din motive biografice sau de carieră, predecesorii săi avuseseră cu toții o experiență în mediul național. Stalin își cunoștea perfect Caucazul său natal; Hrușciov și Brejnev, Ucraina. Brejnev avusese și o experiență în Moldova și în Kazahstan, iar Andropov lucrase în Carelia. Chiar și efemerul și nesemnificativul Cernenko exercitase funcții importante în Carelia. Cu toții deveniseră oarecum conștienți de specificul aspirațiilor naționale și își câștigaseră acolo prieteni care îi ajutaseră să se înconjoare cu activiști naționali și să păstreze legătura cu mediile neruse. Dar Gorbaciov fusese întotdeauna cantonat în Rusia în ceea ce privește experiența lui cu privire la probleme și la oameni. Firește că l-a ales pe Șevardnadze ca ministru de Externe, dar făcând acest lucru l-a îndepărtat de mediul lui, pe care acesta îl cunoștea la perfecție, și s-a lipsit în materie de politică națională de sfaturile unui om care avea aici o experiență foarte bogată. Anturajul personal al lui Gorbaciov și consilierii săi – cu excepția armeanului Aganbeghian, care însă este instalat la Moscova și foarte departe de compatrioții săi – sunt cu toții în primul rând ruși, ceea ce face ca noul stăpân al URSS să fie considerat ca atare la periferie, și nu ca numărul unu *sovietic.*

Pe de altă parte, Gorbaciov propune un program de redresare care trece prin lupta împotriva corupției și epurarea cadrelor corupte. Or, republicile din Caucazul de sud și Asia Centrală oferă un teren foarte propice pentru astfel de practici. Atunci când secretarul general atacă această cale, el nu știe – și nimeni nu l-a avertizat la timp – că acest efort necesar este perceput la periferia meridională ca o contestare de către ruși a practicilor naționale sau conforme cu tradiția națională. Când se lansează în perestroika, el ignoră faptul că societatea sovietică, departe de a fi acel popor nou ale cărui virtuți le preamărește, este traversată de voințele naționale pe care stagnarea le-a întărit și mai mult.

Dezagregarea ansamblului sovietic a început deja și măsurile radicale din perestroika nu vor face decât s-o accelereze.

Exploziile naționale

În anii 1970, echipa lui Brejnev impusese epurări importante în republici sub pretextul frânării corupției și al sancționării unei gestiuni economice deplorabile care afecta interesele întregii țări. Aparatele politice din Tadjikistan

şi din Turcmenia fuseseră astfel profund remodelate în 1960; cele din Azerbaidjan, în 1970; Armenia a avut aceeaşi soartă de câteva ori între 1971 şi 1974; în sfârşit, a venit şi rândul Georgiei şi al Ucrainei în 1972. Aceste epurări au fost trăite de naţiuni ca tot atâtea lovituri date integrităţii şi drepturilor lor.

În 1986, discursul reformator al lui Gorbaciov a trezit la periferie amintirea practicilor brejneviene şi a provocat o nemulţumire generală, o mobilizare a cadrelor şi, în unele cazuri, explozia. Acest concert de proteste a început în Kazahstan, la sfârşitul anului 1986, printr-o adevărată răscoală ce avea să fie preludiul unei serii de evenimente dramatice care au inflamat naţiunile una după alta. Motivele sau uneori chiar pretextele acestor explozii sunt diverse, dar toate au avut în comun ideea de a repune în discuţie federalismul sovietic şi, în ultimă instanţă, sistemul în ansamblul său.

Totul a început la Alma Ata, la 17 decembrie 1986, printr-o manifestare de masă care a adunat mai ales tineretul în jurul lozincii: „Kazahstanul kazahilor". Forţele represive au reuşit să împrăştie mulţimea, dar nu au anulat importanţa evenimentului. Şi asta în primul rând pentru că din 1927, dată la care Stalin reuşise să disperseze ultima adunare publică a adversarilor săi de stânga, în URSS nu se mai manifesta decât la apelul puterii şi în cadrul acesteia. Şi apoi pentru că lozinca sub care s-au adunat manifestanţii de la Alma Ata acoperă un alt cuvânt de ordine neexprimat, dar pe care îl subînţelege toată lumea: „Nu sechestrului rus asupra Kazahstanului!" Fireşte că puterea a afirmat că era o adunătură de derbedei, incitaţi probabil de partizanii vechiului conducător al Partidului din republică, debarcat de curând, dar realitatea frustrărilor care îi inspirau pe manifestanţi este îngrijorătoare pentru Moscova în mai multe privinţe.

Detonatorul a fost fireşte naţional: primul-secretar, Kunaev, un kazah, fusese înlocuit cu un rus, ceea ce implica abandonarea principiului împărţirii posturilor la vârful Partidului, aşadar o tentativă de rusificare totală. Lecţia a fost înţeleasă repede la Moscova. La trei săptămâni după aceste tulburări, rusul din funcţia de secretar adjunct a fost înlocuit cu un kazah. Dar kazahii nu au acceptat această schimbare. În fond, primul-secretar poate că va avea dreptul să participe la şedinţele Biroului Politic şi acesta va fi atunci un rus... Doi ani şi jumătate mai târziu, Gorbaciov a cedat şi l-a numit în Kazahstan în fruntea partidului pe un kazah: Nursultan Nazarbaev, om foarte abil, văzut la fel de bine la Moscova ca şi în patria sa şi a cărui longevitate politică vădeşte un talent rar.

Dar dacă au pornit de la un pretext cum a fost această mişcare de cadre stângace – inspirată de Ligaciov – kazahii văd mai departe şi ridică, prin rebeliunea lor, probleme mult mai importante.

În primul rând, înţeleg să-şi apere existenţa lor ca naţiune. Şi câte lovituri a primit ţara lor de la revoluţia care a urmat colonizării ruse! Sedentarizarea şi colectivizarea au costat-o viaţa a aproape un milion de cetăţeni, adică un sfert

din populaţie – un adevărat genocid, spun kazahii şi au dreptate. După aceea republica lor a fost invadată de colonişti ruşi, ucraineni, bieloruşi. Apoi de către popoarele pedepsite şi de alte victime ale furiei staliniste care au fost exilate aici, adică sute de mii de imigranţi. Ulterior, Hruşciov, care nu ducea lipsă de idei, a lansat către „ţinuturile virgine" ale Kazahstanului alte valuri de colonişti. În aceste ţinuturi constrânse mereu să se deschidă unor sosiri constante şi masive de străini, naţiunea kazahă a ajuns să-şi piardă rolul primordial. În anii 1960, kazahii nu mai reprezentau aici decât o treime din populaţie şi se temeau pe bună dreptate că îşi vor pierde identitatea. Kazahstanul, devenit un mozaic naţional – în 1979, numai populaţia rusă singură a depăşit numărul kazahilor – , părea să fi sucombat în faţa capacităţii de integrare a ruşilor. Limba rusă se impusese peste tot, căci în acest univers complex trebuia să existe un instrument lingvistic pentru a comunica şi a trăi împreună.

Dar recensământul din 1989 avea să le aducă kazahilor o surpriză de proporţii: aceea a unei redresări demografice spectaculoase care făcea din ei primul grup al Republicii, depăşindu-i pentru prima dată de multe decenii pe ruşi şi putând să spere că vor reprezenta într-o zi chiar jumătate din populaţie. Ce stimulent pentru mândria naţională! Nimeni nu s-a înşelat în republica ale cărei elite au salutat zgomotos această schimbare ce autoriza multe speranţe pentru viitorul unei naţiuni care, cu numai câţiva ani mai devreme, se temea că va fi condamnată la dispariţia politică. Din acest moment, kazahii calculează că în mileniul următor, dacă această evoluţie demografică se păstrează, vor putea fi aproximativ douăsprezece milioane.

Încrederea pe care o dobândesc este dublată de o furie egală din cauza dificultăţilor lor economice. Fireşte, toată URSS înregistrează acum un regres. Dar situaţia lor este dintre cele mai rele. Timp de câteva decenii la rând, Kazahstanul, ale cărui resurse naturale sunt remarcabile, a fost statul cel mai dezvoltat din Asia Centrală, dominându-le şi pe cele din Caucaz şi Moldova. Dar sărăcirea sa a fost rapidă şi, în momentul în care saltul demografic îi dă speranţe, ţara ştie că a regresat în aşa măsură încât nu mai este întrecută în sărăcie decât de Tadjikistan şi Turcmenia. Această cădere trebuie imputată politicilor elaborate la Moscova. Atâta timp cât industria grea a fost privilegiată, Kazahstanul a interesat Centrul. La fel a fost şi în perioada cuceririi „pământurile virgine". Ploua cu investiţii. După aceea, planificatorii de la Moscova s-au îndreptat către alte regiuni şi Kazahstanul a rămas de izbelişte. Şi în ce condiţii înfricoşătoare: pământurile sale, nu prea solicitate, au devenit mai puţin fertile; regiunea utilizată ca bază pentru experienţele nucleare a plătit această opţiune cu un preţ teribil: sute de mii de persoane iradiate, cel puţin o sută de mii de morţi.

Şi dacă locuitorii au păstrat mult timp tăcerea, aceasta s-a datorat faptului că sistemul de transferuri de resurse de la Centru către periferie le era favorabil. Dar când Gorbaciov a început să denunţe „parazitismul" republicilor, au înţeles că ei erau cei vizaţi. Sosirea unui rus în fruntea Partidului naţional, chemat să

discute soarta lor la Moscova, i-a înspăimântat căci ştiau că niciun popor nu era la fel de ameninţat ca ei de dispariţia politică. Kazahii erau încă minoritari în cadrul republicii lor şi de aceea la Moscova existase de nenumărate ori tentaţia de a se alipi Kazahstanul la Rusia. Hruşciov elaborase un proiect în acest sens, vrând să ia republicii acele regiuni către care îşi trimitea el cuceritorii la asaltul „pământurilor virgine", adică zonele cele mai fertile, unde locuia o treime din populaţie. Prima etapă a acestui proiect fusese rusificarea numelui vechiului oraş kazah Akmolinsk căruia i s-a spus Ţelinograd, pentru a face din el capitala unei regiuni ce nu mai aparţinea întru totul de Kazahstan.

Visul lui, abandonat la fel ca şi campania „pământurilor virgine", a prins din nou viaţă în 1979 sub altă formă: presat de Republica Federală Germania, Brejnev şi-a imaginat atunci că face un gest în favoarea germanilor instalaţi cu forţa în Asia Centrală în 1942 transformând regiunea Ţelinograd în teritoriu german. Dar revoltele care au izbucnit l-au făcut să renunţe. Însă amintirea acestei ameninţări plana asupra Ţelinogradului şi asupra integrităţii Kazahstanului şi era încă vie în 1986.

Manifestările de la Alma Ata le prelungesc astfel pe cele care avuseseră loc la Ţelinograd cu şapte ani mai înainte. Ele exprimă refuzul kazahilor de a fi un laborator al „fuziunii" naţiunilor. Fireşte, cu o populaţie minoritară, o limbă naţională aproape rămasă fără vorbitori, slăbită de omniprezenţa ruşilor şi cu un bilingvism galopant, kazahii ştiau că în ochii Moscovei o astfel de evoluţie implica posibilitatea abandonării federalismului, demonstrând astfel că problema naţională era practic rezolvată. Represiunea şi tăcerea care a urmat după aceea l-au făcut pe Gorbaciov să spere că acest capitol era închis. Cu toate acestea, abia revenise calmul în sud, că au început contestările în altă parte, la baltici şi ucraineni.

August 1987 marca pentru unele popoare o aniversare dureroasă. Trecuseră patruzeci şi opt de ani de la semnarea pactului germano-sovietic prin care cei doi monştri ai Europei se înţeleseseră să lichideze independenţa Ţărilor Baltice. Încă din luna ianuarie a acestui an fatidic, Gorbaciov a dat curs liber „glasnost"-ului („vorbirea adevărată", care presupunea ca toată lumea să se exprime liber). Şi a plouat cu revelaţii. Un film face furori: *Căinţa* georgianului Abuladze, care tulbură opinia publică sovietică. A venit momentul reglării conturilor, trag concluzia balticii care se adună pentru a-şi striga indignarea şi pentru a cere să se pună capăt asupririi ce durează în cazul lor de aproape o jumătate de secol. Ucrainenii din partea occidentală a republicii, pe care complicitatea germano-sovietică îi condamnase, de asemenea, la anexare, participă la această mişcare prin care victimele cer, fireşte, ca puterea să-şi exprime căinţa, dar în care cer mai ales dreptate, adică să se pună capăt dominaţiei. Marşul spre independenţă este deja în germene în aceste prime proteste de masă.

Fără îndoială, Gorbaciov n-a sesizat pe moment gravitatea acestor mişcări, căci în Caucaz conflictele interetnice se transformă în război civil şi estompează

manifestările pacifice din alte părţi. Acolo la originea tragediei care va însângera tot Caucazul se află statutul inventat de Stalin, marele făuritor de state şi desenator de frontiere, inspirat din principiul tradiţional „dezbină şi stăpâneşte". În 1920, în cadrul restructurărilor teritoriale efectuate de Lenin şi de Stalin, Karabahul de Sus, regiune muntoasă populată de armeni, fusese atribuit Azerbaidjanului, în dorinţa de a se da satisfacţie Turciei lui Kemal. Atunci i s-a conferit statutul de regiune autonomă Azerbaidjanului. Situaţie intolerabilă pentru armeni, plasaţi acum, cu drepturi foarte restrânse, în subordinea unui stat turc la atât de puţini ani după genocidul din 1915. De la începutul anilor 1960, locuitorii din Karabahul de Sus nu conteniseră să ceară Moscovei ataşarea lor la Armenia. Dar în zadar. Însă în 1987, atunci când *glasnost* inaugurează practica dezbaterii publice pe toate subiectele, armenii din Azerbaidjan nu mai suportă să aştepte şi îi trimit lui Gorbaciov o petiţie însoţită de optzeci de mii de semnături, adică ale tuturor adulţilor din regiunea autonomă, prin care se cere corectarea frontierelor din 1920. Ignorat de destinatarul său, acest apel va avea urmări rapide. La 11 februarie 1988, la Stepanakert, capitala regiunii, izbucnesc manifestaţii de masă. Ecoul lor ajunge chiar în Armenia, unde protestele în favoarea Karabahului de Sus sunt dublate de o dezbatere ecologică, căci armenii denunţă şi „genocidul mediului" susţinând că sunt victimele acestuia. De la Stepanakert la Erevan nu se mai aude decât un singur strigăt: „Un popor, o republică!" adică încă o dată ca la Alma Ata cu un an mai înainte, „Ne decidem soarta singuri!"

La rândul lor, azerii sunt în fierbere. Aliev, care fusese şeful Partidului Comunist, apoi prim-vicepreşedinte ale guvernului sovietic, a fost îndepărtat din acest post şi din Biroul Politic în 1987. Din acest moment, azerii nu mai au reprezentanţi în centrul sistemului şi se tem că Gorbaciov va trece de partea armenilor. Ei decid aşadar să regleze problema singuri şi, după mai multe ciocniri sporadice, azerii dezlănţuiţi se dedau unui pogrom la Sumgait, periferia industrială a oraşului Baku, unde convieţuiesc cu armenii. La această oroare se adaugă curând înfruntări în serie în Karabah şi până la Baku. Imediat armenii fug din Azerbaidjan şi azerii care locuiesc în Armenia se refugiază în patria lor.

Toţi se întorc către Gorbaciov, care şovăie. Pe de o parte, măsoară ponderea politică a armenilor, numeroşi la Moscova şi în Rusia. Nicio naţiune din URSS nu este mai fidelă, mai apropiată de ruşi şi mai bine integrată. Armenii beneficiază de altfel în nenumărate ţări de sprijinul unei diaspore puternice pe care cutremurul din decembrie 1988 o va chema la solidaritate cu patria sa de origine. Dar, pe de altă parte, Azerbaidjanul este susţinut ca şi în 1920 de Turcia, care îi declară foarte oportun lui Gorbaciov că este foarte atentă la soarta tuturor turcilor, chiar dacă aceştia sunt încorporaţi în alt stat. Dar nu există nicio soluţie care să satisfacă în acelaşi timp ambele popoare ce se războiesc în Karabah.

La 26 martie 1988, Gorbaciov dă o decizie care încearcă să-i oprească pe armeni. Inițiativă nefericită, căci aceștia sunt uniți în jurul unei organizații de masă remarcabile, Comitetul Karabah. Moscova va interzice activitatea acestuia și îi va aresta ulterior pe șefii organizației. Dar confruntările continuă. Disperarea Centrului transpare în măsurile contradictorii. Se numește o comisie de anchetă: procedură clasică. Dar, în același timp, Gorbaciov recurge la vechile metode sovietice hotărând să rezolve problema de sus, pe cale administrativă. Cei doi prim-secretari ai partidelor aflate în luptă – Demircean pentru Armenia și Baghirov pentru Azerbaidjan – sunt demiși din funcții și restabilirea ordinii se face de către doi dintre colaboratorii cei mai apropiați ai lui Gorbaciov: Ligaciov, conservatorul, la Baku; Iakovlev, reformatorul, părintele perestroikăi, la Erevan.

Această „descindere a poliției“ puterii centrale pe teren nu rezolvă nimic. Strada și elitele locale decid să soluționeze singure problema, ignoră Moscova și autodeterminarea devine chestiunea lor prioritară. În iunie 1988, deputații armeni votează atașarea Karabahului de Sus la Armenia, iar cei din Azerbaidjan votează pentru menținerea lui în republica lor. O lună mai târziu, este rândul deputaților din Karabahul de Sus să se alinieze cu cei din Armenia. Poporul armean și-a proclamat deci la Erevan, la fel ca și la Stepanakert, dreptul de a-și decide singur soarta. Sfidată astfel de popoarele unei Uniuni care mai există încă – este pentru prima oară când voința unui popor de a-și determina statutul politic s-a exprimat deschis din 1920 încoace –, Moscova e obligată să răspundă. După ce tergiversase mult timp, Gorbaciov înțelege că autodeterminarea armenilor, ignorând puterea centrală și orice sistem federal, riscă să deschidă un proces de descompunere despre care nu se știe unde și când va lua sfârșit. Așadar ei, cei care se făcuseră vinovați de a fi vrut să-și făurească singuri destinul, trebuia să fie opriți de pe drumul periculos pe care au pornit.

La 18 iulie 1988, Sovietul Suprem al URSS votează respingerea proiectului armean de atașare a Karabahului de Sus și anunță că nu vor lua măsurile necesare pentru a se impune restabilirea ordinii. Cutremurul din 7 decembrie, care a răvășit Armenia, reușește să zdrobească o populație care va fi în viitorul apropiat privată de cei pe care îi alesese ca îndrumători, membrii Comitetului Karabah. Gorbaciov pune să fie arestați șefii acestuia, precum și numeroși militanți, convins că în haosul politic și ruinele seismului armenii nu vor reacționa și ordinea va fi instaurată din nou în Caucaz.

Și fără îndoială că avea dreptate: pentru un timp s-a restabilit calmul. Dar prețul plătit de Gorbaciov pentru că a pus capăt acestei crize a fost considerabil. Loiali întotdeauna Rusiei și apoi URSS, armenii au sentimentul că au fost trădați de cei pe care îi considerau protectorii lor firești împotriva turcilor. Dintr-odată, contractul moral care lega Armenia de URSS nu mai are nicio rațiune de a fi. Această ruptură cu Rusia – căci aceasta este asimilată de armeni cu URSS – se va exprima la 28 mai 1989 atunci când vor defila la

Erevan pentru a marca ce-a de-a 70-a aniversare a independenţei lor sub drapelele tricolore roşu, bleu, oranj, ale Armeniei libere. Procesul cuceririi independenţei nu s-a declanşat încă, dar federalismul este pe moarte la Erevan.

Gorbaciov nu este mai bine tratat nici de azeri. Fireşte că aceştia au câştigat în problema Karabahului de Sus care a fost tranşată de Moscova în favoarea lor. Dar ei consideră că Moscova ar fi trebuit să meargă mai departe şi să înceteze să mai susţină drepturile culturale ale minorităţii armene; ceea ce vor ei este să „turcizeze" Karabahul de Sus printr-un aflux de populaţie azeră. Acum privirile azerilor se îndreaptă către Azerbaidjanul iranian, unde se află fraţii lor întru etnie, care sunt şi fraţii lor întru religie. Visul unui Azerbaidjan unificat, care îl îngrozea pe Lenin, apoi l-a înfricoşat pe Stalin în 1946 şi care l-a făcut să trădeze mica Republică Democratică a Azerbaidjanului, născută în nordul Iranului şi care aştepta sprijinul lui, s-a conturat din nou în aceste momente tulburi, punând în discuţie construcţia statului sovietic.

De astă dată, Gorbaciov înţelege că trebuie să propună soluţii concrete celor două părţi. Karabahul de Sus este plasat temporar în afara autorităţii Azerbaidjanului şi încredinţat unei comisii speciale prezidată de un rus care a făcut să se vorbească mult despre el: Arkadi Volski, asistat de trei armeni şi un azer. Armata sovietică ajută la menţinerea ordinii în regiune, iar Volski îi linişteşte pe azeri, invocând caracterul provizoriu al acestei stări de excepţie. Dar în Caucaz, nimeni n-o înţelege aşa. Armenii ar vrea ca statutul special să pregătească ataşarea Karabahului de Sus la Armenia după ce se vor linişti lucrurile. În ceea ce-i priveşte, azerii nu acceptă această atingere adusă autorităţii lor, chiar dacă este numai provizorie, şi nici ca armenii să fie asociaţi în vreun fel în comisia specială.

Congresul deputaţilor poporului ales în martie 1989 va deveni locul de dezbatere a problemei, ceea ce va modifica însăşi natura acesteia. La acest congres pe care toată Uniunea Sovietică îl urmăreşte cu atenţie, deputaţii armeni cer public Moscovei să organizeze un referendum pentru rezolvarea problemei Karabahului de Sus. Fireşte, Gorbaciov refuză; se poate prevala pentru aceasta de sprijinul tuturor republicilor care au între graniţele lor entităţi diferite, autonome, gata să profite de precedentul creat de un referendum în Karabahul de Sus pentru a-şi apăra propria cauză. Fireşte, cei care pierd aici sunt armenii, dar URSS pierde încă şi mai mult, căci ideea unui referendum va pune în discuţie toate statutele naţionale şi nu va mai putea fi contracarată.

Pe teren, izbucneşte războiul civil, dar ameninţă să cuprindă întregul Caucaz. Azerii organizează blocada Armeniei şi invită Georgia să i se asocieze. Cele două republici sunt în război deschis şi cântecele de independenţă îi însoţesc pretutindeni pe manifestanţi şi combatanţi. Volski decretează atunci că şi comisia lui specială este paralizată şi inutilă şi cere desfiinţarea ei. Moscova acţionează în consecinţă. Dar războiul civil se întinde până la graniţa cu Iranul, unde azerii demontează instalaţiile de frontieră aşa cum făcuseră şi ungurii cu cele ale Austriei, preludiu al prăbuşirii puterii sovietice la Berlin şi

în toată Europa satelizată. Procesul este identic şi aici: deschizându-se către lumea exterioară, naţiunile supuse sau aflate în sfera de influenţă a Moscovei încearcă să rupă lanţurile care le strâng şi să-şi afirme dreptul la autodeterminare. Dar ceea ce a reuşit în Europa de Răsărit nu este posibil în interiorul URSS. Şi putem să credem că, dacă Gorbaciov nu a încercat să salveze teritoriile satelite din vestul Imperiului şi nu şi-a trimis tancurile acolo, asta s-a întâmplat în mod sigur pentru că nu avea un suflet de tiran, dar mai ales pentru că în momentul acela trebuia să salveze integritatea statului sovietic.

Conflictul din Karabahul de Sus a avut un caracter clar antisovietic ţinând de evoluţia politică din Azerbaidjan, mai lentă decât cea din Armenia, dar încă şi mai îngrijorătoare pentru Moscova, care vedea aici reapariţia vechii stafii: frontul popular care se islamizează şi cere să se solidarizeze cu azerbaidjenii, turcii şi iranienii. Acest front popular cere integritatea teritorială a Azerbaidjanului, adică apropierea de Karabahul de Sus, de azerbaidjenii din Iran şi respingerea limbii ruse în favoarea azerei ca limbă oficială şi unică a republicii. Această radicalizare a Azerbaidjanului este absolut inacceptabilă pentru Moscova, care se decide – dar foarte târziu – să pornească războiul împotriva ei.

Aşadar, conflictul dintre două naţiuni şi două republici se transformă în 1990 într-un război al Caucazului cu URSS. Şi pentru că au înţeles această evoluţie şi consecinţele pe care le implică, armenii şi azerii negociază în ianuarie un armistiţiu ca să-şi rezolve problemele pe teren fără să consulte Moscova şi într-o ostilitate comună faţă de puterea sovietică. Conflictul de la periferie ia amploare. Armata sovietică trimisă în Caucaz nu are aici nicio legitimitate, Gorbaciov este huiduit peste tot cu strigăte de „Fascistul!" şi URSS a încetat practic să mai existe.

Dar incendiul a cuprins şi Georgia. La originea lui se află un conflict al minorităţilor din cadrul unei republici. Şi aceasta este o consecinţă a „măcelăririlor" teritoriale operate de Stalin. Aici încerca să îngenuncheze naţionalismul georgian, impunând ca teritoriul unde locuiau abhazii, puţin numeroşi de altfel faţă de georgieni, să fie transformat în republică autonomă. Georgienii au fost întotdeauna ostili acestei soluţii ce reprezenta un mijloc prin care Moscova susţinea împotriva lor o minoritate care îi era recunoscătoare pentru statutul său privilegiat.

Abhazii musulmani se revoltaseră întotdeauna împotriva creştinilor ruşi sau georgieni. În 1977 a izbucnit un prim conflict. Georgienii fac atunci demonstraţii cerând ca limba lor să fie recunoscută drept limbă oficială a întregii republici, ceea ce pare să se înţeleagă de la sine, dar ar constitui de fapt o revoluţie. Georgia este o federaţie în miniatură, care include două republici şi o regiune: Abhazia, Adjaria şi Osetia. Cererea georgienilor ar fi privat aceste state mici de un drept fundamental. Abhazii au ripostat în 1978 cerând să fie ataşaţi la Republica Rusă. Confruntată cu violenta reacţie georgiană, Moscova capitulează şi le refuză abhazilor schimbarea cerută. În

1989, în Georgia nu mai sunt decât optzeci de mii de abhazi faţă de trei milioane o sută de mii de georgieni. Dar ei sunt la fel de minoritari şi în propria republică, unde georgienii sunt de aproape trei ori mai numeroşi ca ei. În acelaşi timp ponderea georgienilor în Abhazia a continuat să crească, iar abhazii sunt convinşi că este vorba de o acţiune de populare deliberată pentru a se pune capăt autonomiei lor. Dezechilibrul lingvistic justifică această provocare: numai 0,3% din georgieni vorbesc abhaza şi regiunea autonomă este pe cale să-şi piardă identitatea lingvistică.

Atmosfera febrilă din perestroika, accentuarea dezbaterii naţionale câştigă teren în rândul minorităţilor mărunte şi abhazii reiau în 1988 lupta pe care o pierduseră în 1978 şi, în faţa Conferinţei a XIX-a a Partidului, forum extraordinar pentru reînnoire, cer dreptul la secesiune. Merg chiar mai departe şi pretind promovarea la rangul de republică, ca georgienii. Ideea este absurdă, pentru că nu există nicio republică cu o populaţie mai mică de un milion de locuitori şi fără majoritate naţională (chiar dacă sub acest aspect Kazahstanul face excepţie). Dar absurditatea proiectului este concludentă pentru climatul care domneşte la periferie, unde toate schimbările par posibile, sau par cel puţin posibil de revendicat şi mobilizează mulţimile.

În Georgia domneşte furia şi neliniştea, căci descumpănirea Moscovei în problema Karabahului învecinat dovedeşte că nu se poate aştepta niciun fel de reacţie rezonabilă din partea lui Gorbaciov. Ca şi la Alma Ata, la Erevan manifestanţii înţeleg să-şi impună voinţa. Tbilisi devine la 4 aprilie 1989 teatrul unei manifestaţii uriaşe. Nu este prima ieşire în stradă a mulţimii în capitală. O lună şi jumătate mai înainte, georgienii au comemorat în masă anexarea din 1921, i-au huiduit pe dominatori şi au cerut independenţa. În aprilie, se mai adaugă o lozincă: plecarea ruşilor din republică pentru ca georgienii să-şi poată rezolva problemele interne fără intervenţia acestei populaţii care reprezintă Moscova. În trei zile, manifestaţia cuprinde principalele oraşe, şi demonstranţii au o nouă revendicare: respingerea violentă a pretenţiilor abhazilor la secesiune. Abhazii se amestecă şi ei şi fac apel la ruşi să-i primească între frontierele lor. Reacţia Centrului este fulgurantă: fără nicio ezitare, este zdrobită rebeliunea de la Tbilisi, care lasă pe teren un număr mare de victime, făcându-se uz de o armă încă inedită, utilizarea gazului paralizant împotriva manifestanţilor – şi a unor manifestanţi paşnici, pe deasupra! Violenţa represiunii nu i-a liniştit pe georgieni care manifestă împotriva ei, apoi pentru a-şi îngropa morţii.

Amploarea tragediei de la Tbilisi şi consecinţele ei sunt înţelese imediat de Moscova. Este adevărat că acolo se află un georgian care dă alarma: Şevardnadze. Acesta se duce la Tbilisi pentru a încerca să restabilească calmul şi a dialoga cu Frontul Naţional, organizatorul acestor manifestări şi singura autoritate recunoscută de către populaţie. Şevardnadze acţionează ca un om care cunoaşte terenul şi este în acelaşi timp reprezentant al puterii centrale. Omul de teren acuză: forţele locale de ordine şi-au pierdut capul şi au comis

excese inacceptabile; îi obligă pe toţi înalţii responsabili de stat şi de partid să-şi dea demisia. Omul Moscovei repurtează o dublă victorie: contribuie la restabilirea calmului şi aruncă asupra cadrelor locale răspunderea principală pentru tragedie. Dar, dincolo de aceasta, oferă o explicaţie menită să reconcilieze, după părerea lui, Georgia cu URSS marcată de perestroika: împotriva acesteia, spune el, care este în favoarea satisfacerii aspiraţiilor naţionale şi sociale, au hotărât adversarii săi să mobilizeze societatea georgiană. Cu alte cuvinte, o capcană pusă pentru Gorbaciov şi în care au căzut georgienii.

După tragedie, Sovietul Suprem al Georgiei şi Congresul Deputaţilor Poporului al URSS vor convoca fiecare o comisie de anchetă încredinţată unor jurişti ireproşabili. Anatoli Sobceak este numit în fruntea celei de-a doua comisii pentru a face lumină asupra evenimentelor. Dar, chiar înainte de intrarea lor în scenă, Şevardnadze începe să demineze terenul şi să-l exonereze pe Gorbaciov de orice răspundere, conştient de faptul că imaginea lui liberală s-ar spulbera imediat dacă ar fi compromis în cadrul tragediei.

Dar georgienii nu au niciun dubiu: prinsă în cleşte în dilema imposibilă dintre armeni şi azeri, confruntată pretutindeni la periferie cu cereri de independenţă, puterea centrală alesese Georgia ca să facă din ea un exemplu şi să arate că există o limită clară pentru revendicările naţionale. Dacă georgienii aveau sau nu drepul să facă o apreciere atât de drastică, este altceva, dar o concluzie se impune totuşi: sistemul federal şi poporul sovietic s-au prăbuşit la 9 aprilie 1989 la Tbilisi. La această dată georgienii au părăsit – cel puţin mental – URSS şi nu mai aşteptau decât momentul când vor putea să-şi transforme opţiunea interioară în decizie concretă.

Dar şi integritatea teritorială a Georgiei a avut de suferit ca urmare a acestei tragedii. Abhazii au continuat să ceară ieşirea din republică şi s-au înarmat cu mijloacele necesare pentru a o obţine. Conştienţi de această voinţă, georgienii fac şi ei acelaşi lucru şi confruntările violente dintre comunităţi se înmulţesc, paralizând viaţa întregii republici. Dar aceasta nu este singura problemă etnică pe care trebuie s-o înfrunte georgienii: minoritatea azeră, care trăieşte în republică şi are de trei ori mai mulţi membri decât abhazii, cere un statut de autonomie identic cu al acestora. La acest cor de revendicări se adaugă şi oseţii, a căror situaţie nu este mai puţin ciudată decât cea a altor minorităţi: şase sute de mii dintre ei sunt împărţiţi între o republică autonomă ataşată Rusiei şi o regiune autonomă inclusă în Georgia. Aproape două treimi din oseţi sunt în Rusia şi cea mai mare parte musulmani, în timp ce cei din Georgia sunt mai ales creştini. Popor indo-european, vorbind o limbă de origine persană, ei sunt în mare parte rusofoni, indiferent că trăiesc în Rusia sau în Georgia, unde sunt chiar mai numeroşi decât georgienii. Au cerut mereu să fie uniţi într-un singur stat, dar Stalin s-a opus întotdeauna şi georgienii la fel, cu excepţia cazului în care Osetia ar fi încorporată în Georgia, situaţie inacceptabilă pentru oseţi.

Acest popor a trăit în cadrul Imperiului Rus, a participat la toate luptele sale încă de pe vremea Ecaterinei a II-a care i-a cucerit şi fidelitatea sa a fost recunoscută chiar în 1945 de către Stalin, care a mărit Osetia de Nord în detrimentul teritoriului cecenilor, ceea ce, şaizeci de ani mai târziu, va fi o sursă de conflicte etnice care va contribui la destabilizarea Caucazului.

Evenimentele tragice de la Tbilisi i-au determinat pe oseţi, la fel ca pe abhazi, să încerce să profite de dificultăţile Georgiei. S-a constituit astfel un front popular oset, care a cerut pentru oseţi dreptul de a se separa de Georgia şi de a forma un stat unit în cadrul Federaţiei Ruse. Pentru a-şi impune punctul de vedere, acest Front Popular îşi înarmează militanţii, ceea ce face ca guvernul georgian să trimită trupe în regiune.

În absenţa dreptului de a se separa, oseţii susţin o soluţie alternativă: ridicarea regiunii lor la rangul de republică autonomă, ceea ce georgienii nu acceptă cu niciun preţ. Dar oseţii mai au încă un atu: cer pentru regiunea lor un trilingvism oficial: oset, rus, georgian şi resping ideea ca georgiana să domine la scara republicii. Georgia, spun ei, nu este un stat unitar, ci un conglomerat de popoare şi de culturi care cer tratament egal pentru toţi.

Confruntată cu minorităţile ei care ameninţă cu o dezmembrare la fel ca cea care se conturează la scara URSS, Georgia înţelege să prevină orice propunere de schimbare a statutului care ar emana de la Moscova şi deci să se distanţeze faţă de URSS, pentru a nu mai depinde de o politică naţională comună. La 18 noiembrie 1989, se produce marea ruptură: Sovietul Suprem georgian decide printr-un vot care amendează Constituţia că legea federală pe care georgienii o consideră împotriva intereselor lor nu se va mai aplica în republică. Nu mai există primatul dreptului federal asupra celui al republicii: ce va mai rămâne din federalism? Şi din Federaţie?

Numai câteva zile despart acest vot de căderea Zidului Berlinului. Peste tot, supremaţia sovietică este respinsă.

Peste tot, într-adevăr, violenţele condamnă sistemul şi opun comunităţile una alteia sau comunităţile periferice Centrului. În Asia Centrală, uzbecii şi tadjicii încep să-şi amintească de litigii mai vechi. Toate popoarele, mai ales kazahii şi kirghizii, intră în conflict cu diversele minorităţi care trăiesc la ei şi cu ruşii în ultimă instanţă. Este un climat de confruntări violente. Periferia meridională a URSS reprezintă o imensă pulberărie în care nimeni nu mai ştie cum să împace spiritele. Dar în această parte a imperiului nu violenţa este fenomenul cel mai îngrijorător, căci în altă parte se operează lichidarea federalismului, adică a URSS, în mod concertat.

Agonia federalismului

Sistemul federal creat în 1922 pentru a asigura viaţa unui ansamblu uman extrem de eterogen se va prăbuşi sub loviturile conjugate ale fronturilor populare naţionale, ale Republicii Ruse care se angajează la rândul său în recucerirea

națională, în sfârșit ca urmare a tentativelor eșuate ale lui Gorbaciov de a prelua controlul asupra situației juridice.

Glasnost a deschis supapele unei repuneri în discuție a sistemului și a mobilizat societatea la o dezbatere fără sfârșit. Peste tot se constituie grupuri pentru a lua parte la ea, iar Gorbaciov, care face apel în același timp la această mobilizare socială, pentru a sprijini o operă de reconstrucție, dar se teme de caracterul ei spontan – căci, fiu al lui Lenin, a aflat încă din copilărie că „spontaneitatea" este inamicul de moarte al oricărei puteri – caută mijloace de a canaliza energia societății. Încurajează astfel formarea Frontului Popular, produs al inițiativei sociale, dar și al strategiei elaborate de putere. Gorbaciov speră ca, la fel ca în trecut – dar într-o perioadă în care puterea URSS era incontestabilă –, Partidul Comunist să știe să-și impună cadrele în aceste fronturi populare și să le utilizeze. Aceste fronturi, care uneori sunt simple partide politice, apar atunci în toată URSS și apără aspirațiile cele mai variate. Ceea ce le conferă forță în mediul național, în pofida diferențelor dintre ele, este apărarea în comun a existenței lor ca națiuni.

Țările Baltice, unde gradul de instruire al populației este foarte înalt, dau tonul. Aici s-au creat Fronturi Populare încă din iunie 1988, atunci când la Conferința a XIX-a a Partidului, Gorbaciov a anunțat crearea „unui stat de drept socialist" și o reformă constituțională. Mișcări de masă organizate, ele profită de sprijinul perestroikăi pentru a o orienta către interesele lor naționale. Se dotează cu mijloace de comunicare cu societatea pentru a o încadra mai eficient și, începând din mai 1989, înființează un organ de coordonare, Consiliul Fronturilor Populare Baltice, menit să asigure coerența obiectivelor și a luptelor și să pregătească viitorul la care aspiră toți balticii. Partidul Comunist își dă seama foarte repede de pericolul pe care îl reprezintă aceste mișcări alternative care pun în discuție statutul său de partid conducător. Spre deosebire de Fronturile Populare, Partidele Comuniste Baltice nu au o strategie comună pe care să le-o opună.

Comuniștii lituanieni și estonieni au tendința de a ajunge la un compromis cu Fronturile Populare, dar Partidul Leton joacă cartea intransigenței. Este adevărat că în Letonia, comunitatea rusă, care numără aproape nouă sute de mii de membrii, este aproape la fel de importantă ca cea letonă – un milion trei sute optzeci de mii de oameni –, la care se adaugă cei douăzeci de mii de bieloruși, optzeci de mii de ucraineni și o importantă comunitate evreiască rusofonă. Frontul Popular Leton este stânjenit de aceste comunități străine atât de dense. La început, el a avut tendința de a pleda în favoarea unui echilibru pașnic între comunități și pentru oprirea imigrării care slăbește comunitatea letonă; dar moderația sa nu este înțeleasă de toată societatea națională care, cu ochii ațintiți la celelalte Fronturi Populare, cere să fie apărată în primul rând cauza națională. Frontul Popular se radicalizează deci rapid atunci când Partidul Comunist Leton încearcă să se sprijine pe alte naționalități ale republicii și susține teza „prieteniei între popoare", care este depășită.

În ciuda acestor diferenţe, în lumea baltică, uniunea Fronturilor Populare va fi modelul pentru popoarele dornice să-şi reia locul în marea paradă a naţionalismului.

De la baltici puterea centrală se putea aştepta, fireşte, să preia conducerea luptei naţionale. Şi invers, dacă exista o republică ce nu-i crea probleme, aceasta era Moldova, sovietizată ca urmare a războiului, ruptă de România şi de limba română prin sistemul politic, dar mai ales prin cultură. Limba română a primit un alfabet chirilic şi a devenit limba moldovenească, fundament al unei noi culturi după părerea lui Stalin şi, deci, al unui popor nou. Moldova evolua aparent fără dificultăţi în universul sovietic şi puterea saluta încă în 1989 adaptarea ei perfectă la limba rusă, vorbită uneori de mai mult de jumătate din populaţie, în timp ce limba naţională, româna, este străină grupului de limbi slave. Apariţia în această republică în iunie 1989 a unei Mişcări Democratice pentru perestroika nu părea să ameninţe sistemul. Cu toate acestea, programul elaborat de această mişcare, care exprimă revendicări lingvistice şi teritoriale, o situează rapid în categoria fronturilor populare (va prelua curând numele acestora) cele mai active şi revendicative. În privinţa limbii, aceasta este problema prioritară a şefilor mişcării, care cer ca limba moldovenească să devină limba de stat a republicii (deşi ea are numeroase minorităţi între graniţele sale) iar alfabetul chirilic să fie înlocuit cu cel latin, pentru a se reda limbii naţionale locul ce i se cuvine în cadrul grupului romanic. Această cerinţă exprimă voinţa frontului de a se rupe de universul sovietic, unde scrierea chirilică a fost impusă peste tot (cu excepţia Georgiei şi a Armeniei).

Dacă la început acest front popular insistă mai puţin asupra chestiunii frontierelor, ulterior ridică problema districtelor moldoveneşti încorporate în Ucraina. Este clar că dorinţa de rectificare a frontierelor obsedează populaţia. Şi prin aceasta se integrează într-o dezbatere care va dobândi o importanţă cu totul deosebită: aceea a supravieţuirii naţiunii moldoveneşti, ameninţată din ambele părţi, de politica de integrare a puterii şi de minorităţile care au drepturi exorbitante.

La rândul lor, membrii acestor minorităţi – ruşi, ucraineni şi evrei – se alarmează din cauza naţionalismului moldovenesc. Ruşii şi ucrainenii formează împreună un Front Internaţionalist care cere egalitatea pentru limba rusă, ca aceasta să fie recunoscută ca limbă de stat alături de moldovenească şi condamnă ideea revenirii la alfabetul latin, străin comunităţii popoarelor sovietice. Cât despre evrei, aceştia fug din republică denunţând antisemitismul latent al Frontului.

În aceste condiţii, Frontul Popular adoptă o poziţie dură şi, în câteva luni, avansează revendicări foarte radicale: suveranitate deplină pentru Moldova, stoparea imigrării, reînnoirea elitei conducătoare fără intervenţia şi controlul Centrului, abolirea nomenclaturii, adică a controlului Partidului asupra numirilor în posturi, în sfârşit, relatinizarea limbii. Aceste cerinţe reprezintă un tot unitar din care nu poate fi disociat niciun element. Adică nu rămâne decât puţin

spaţiu de dialog cu Moscova şi marşurile impresionante care se succed la Chişinău transformă capitala Moldovei într-unul din locurile celei mai puternice agitaţii naţionale. Moldovenii fac referire, de altfel, la baltici şi pretind să constituie un front comun cu aceştia.

Popoarele slave pe care puterea centrală încearcă să le asocieze pe aceste vremuri de furtună cu poporul rus nu sunt nici ele cruţate de creşterea aspiraţiilor naţionale, care aminteşte de atmosfera febrilă de la începutul anilor 1920. Bieloruşii au un motiv foarte puternic de a denunţa răul făcut de puterea centrală: Cernobîl. Dacă în 1986 consemnul tăcerii, apoi minciuna au încercat să acopere catastrofa nucleară, bieloruşii şi-au pus în gând să descopere adevărul prin toate mijloacele şi mulţi dintre ei, izolaţi sau în grupuri, s-au transformat în anchetatori căutând toate informaţiile accesibile despre acest dezastru. Din această angoasă colectivă a luat naştere un Front Popular. Puterea a încercat să-l anihileze dispersându-i violent pe primii manifestanţi şi intimidându-i pe conducători. Dar solidaritatea istorică şi-a spus cuvântul. Frontul Popular din Lituania i-a susţinut pe bieloruşi şi i-a ajutat să înfiinţeze o organizaţie oficială. Ajutat astfel de către baltici, motivat de amploarea tragediei de la Cernobîl, Frontul bielorus progresează rapid, chiar dacă nu dă dovadă de aceeaşi autoritate şi spirit de independenţă ca glorioşii săi fraţi mai mari de la Vilnius, Riga şi chiar Chişinău.

Tot catastrofa care ameninţa fizic şi cultural viitorul poporului ucrainean a impulsionat Ruh-ul (Frontul Popular Ucrainean pentru perestroika), înfiinţat destul de târziu, dar a cărui pondere în mişcarea naţională va deveni considerabilă zguduind din străfunduri URSS.

De reţinut că Ucraina este ca importanţă a doua republică a URSS, cu cincizeci de milioane de locuitori, dintre care 20% ruşi. Republica este formată din două părţi eterogene; una orientală, care a avut timp de peste trei secole un destin comun cu Rusia, cu ortodoxia şi tragediile staliniste; alta, cea occidentală, născută dintr-o tradiţie politică şi culturală diferită şi pentru care amintirea încorporării forţate din 1945 este încă vie. Mulţi dintre cei care au cunoscut această Ucraină străină de Rusia mai sunt încă în viaţă în 1989 şi pot depune mărturie. Memoria „ucrainenilor occidentali" se alătură celei a popoarelor din estul Europei şi, în 1989, acestea zdrobesc unul după altul lanţul sovietismului. Pentru aceşti ucrainenii catolici, constrânşi de Stalin să rupă legăturile cu Vaticanul şi să se integreze în lumea ortodoxă, Papa slav Ioan Paul al II-lea este, la fel ca şi pentru compatrioţii lui polonezi, cel care aduce speranţa de libertate. Biserica poloneză nu este departe, preoţii trec clandestin frontiera cu preţul vieţii pentru a alimenta speranţele fraţilor lor ucraineni.

Există aşadar două Ucraine cu viziuni diferite asupra Rusiei şi a raporturilor cu ruşii, mai puţin prezenţi în Ucraina occidentală, şi de aceea este foarte greu să se definească priorităţile care trebuie apărate, aşadar să se creeze o organizaţie comună. Cu toate acestea, Ruh îşi face simţită prezenţa în septembrie 1989 la

Lvov şi la Kiev într-un context politic tulbure. Protejarea mediului, problema limbii căreia ucrainenii vor să-i confere statutul de singură limbă de stat, deşi rusa este limba cel mai mult folosită, alimentează revendicări care se vor contura rapid. Dar în acest tablou al Ucrainei în mişcare trebuie să înscriem greva minerilor care paralizează Donbas din 10 până în 20 iulie şi ameninţă cu asfixierea industria minieră. Concesiile acordate imediat de Moscova sunt urmate de o veritabilă revoluţie politică: recunoaşterea dreptului la grevă pentru muncitorii sovietici. Prin acest succes, minerii ucraineni se alătură fraţilor lor polonezi: se manifestă aici influenţa sindicatului Solidaritatea confirmată de prezenţa lui Adam Michnik, consilier apropiat al lui Lech Wałęsa la Congresul Fondator al Ruh-ului. Din acest moment, mişcarea democratică poloneză, care instalează în august la Varşovia un guvern de coaliţie, îi ia pe ucraineni sub protecţia sa aşa cum o va face şi cincisprezece ani mai târziu, când Ucraina, zguduită de o imensă mişcare populară, va înlătura definitiv de la putere nomenclatura. În această privinţă, toamna anului 1989 prefigurează iarna anului 2005: ea dovedeşte atenţia pe care o acordă polonezii acestui popor pe care îl consideră frate şi a cărui voinţă de emancipare au avut curajul s-o sprijine în două rânduri.

Anul 1989, anul recuceririi libertăţii în Europa de Est, a fost pentru naţiunile din Rusia anul ecloziunii fronturilor populare: în Georgia, în Asia Centrală, în Azerbaidjan, pretutindeni mişcarea progresează sub forme variate, dar tinde întotdeauna către acelaşi scop – să afirme răspicat existenţa naţiunii. Este un an tulbure şi adesea sângeros. În sfârşit, este anul în care această mişcare tinde să devină comună pentru toate popoarele URSS cu ocazia unor spectaculoase manifestări de unitate. Două dintre el emerită să fie reţinute în mod deosebit, datorită loviturilor pe care le-au dat mitului unităţii politicii sovietice:

În 1989, victimele pactului germano-sovietic din 1939 militează pentru denunţarea acestuia la cea de-a cincizecea aniversare a evenimentului. Balticii ocupă fireşte un loc de frunte în această luptă. Exercită o presiune necontenită asupra Moscovei pentru ca existenţa protocoalelor secrete să fie recunoscută, ceea ce ar duce la recunoaşterea ilegalităţii anexării lor. Puterea sovietică se încăpăţânase să nege, apoi să minimalizeze importanţa acestui acord. Dar la 23 august 1989[13], după ce au câştigat această luptă, cele trei fronturi baltice au organizat pentru aniversarea jumătăţii de veac un lanţ uman de şase sute de kilometri, care a reunit între două şi trei milioane de persoane, ce a legat cele trei capitale: Vilnius, Riga şi Tallin. Simbolul este clar: înlănţuiţi în 1939, balticii s-au pus în mişcare împreună pentru a-şi zdrobi lanţurile.

Ideea le-a plăcut ucrainenilor care, la 21 ianuarie 1990, vor celebra o altă aniversare: şaptezeci şi doi de ani de la întemeierea republicii lor independente; şi un lanţ uman asemănător leagă de astă dată Kievul de Lvov. Dacă simbolul

[13] Denunţarea pactului şi invalidarea lui au fost făcute publice la 22 august în Ţările Baltice şi la Varşovia.

este identic, concluzia este diferită: înlănţuiţi, ucrainenii fac din lanţurile lor o legătură care asigură unitatea naţiunii lor.

Pentru Moscova, cele două manifestări sunt la fel de intolerabile. Ele dovedesc existenţa aceleiaşi viziuni a popoarelor din cadrul Uniunii – a popoarelor înlănţuite, federalizate împotriva voinţei lor, împotriva prevederilor Constituţiei – şi influenţa tot mai mare a popoarelor baltice, aflate deja în pragul independenţei, asupra ucrainenilor, pe care puterea centrală încă mai speră să-i ţină departe de exigenţe atât de radicale.

Loviturile date astfel federalismului de către naţiuni au stârnit un puternic ecou la Centru, unde puterea însăşi, în încercarea sa disperată de a găsi răspunsuri salvatoare, va accelera involuntar lichidarea sistemului.

Reformele politice propuse de Gorbaciov erau menite să stimuleze naţionalismul pentru a propune statelor o nouă topire în statul federal. Prima reformă a fost cea a Constituţiei, votată la 1 decembrie 1988, care înfiinţa Congresul Deputaţilor Poporului, organ superior al puterii de stat – ales, şi aceasta era marea noutate – cu mai multe candidaturi. Aceeaşi procedură se aplica şi în cazul alegerilor pentru Sovietul Suprem. Această reformă s-a dovedit a fi dezamăgitoare pentru republici, căci ele reduceau reprezentarea lor la Centru. În vechiul sistem, cele două camere le acordau 50% din locuri. Legea din 1988 nu le mai oferă decât şapte sute cincizeci de deputaţi din două mii două sute cincizeci aleşi la Congres, în timp ce în Sovietul Suprem, desemnat de Congres din cadrul său, numărul deputaţilor este şi mai mic (cinci sute patruzeci şi patru) şi republicile sunt şi mai puţin reprezentate.

În faţa acestor date noi, electoratul naţional, derutat, refuză să se mai prezinte la urne, convins că totul se joacă pe terenul republicilor. Fronturile populare trebuie să facă o adevărată campanie pentru a-i îndemna să voteze. Aceste alegeri „pluraliste“ permit într-adevăr fronturilor să-şi prezinte candidaţii. La încheierea scrutinului, candidaţii fronturilor populare baltice, dar şi cei din Moldova şi Ucraina îi zdrobesc pe candidaţii Partidului Comunist, printre care se numără înalte personalităţi ale statului, iar reprezentanţii lor în Congresul Deputaţilor Poporului le exprimă exigenţele în acest forum de un tip încă inedit în URSS – primul Parlament ales pe jumătate liber de la Constituanta din 1918. La alegerile pentru parlamentele republicilor care se desfăşoară în martie 1990 în acelaşi fel în Rusia, Ucraina şi Bielorusia, comuniştii sunt înfrânţi din nou. Cu această ocazie, ruşii, ca naţiune, se alătură şi ei mişcării de protest de la periferie şi se desolidarizează de URSS, cu care Rusia fusese identificată întotdeauna până atunci. Dotată cu instituţii la fel ca cele din alte republici, Rusia acordă sufragiile sale reformatorilor şi îi debarcă pe comunişti. Elţîn, deja ales la Congresul URSS, triumfă în Parlamentul rus, devenind preşedinte al acestuia la 29 mai 1990, şi sprijină diversele declaraţii de independenţă.

Dar înainte de a ajunge aici, mai trebuie să menţionăm o altă reformă capitală care a contribuit la privarea sistemului federal, aşa cum mai exista

încă în 1989, de principalul lui factor de coeziune: reforma Partidului Comunist. „Rolul conducător" al Partidului, înscris în Constituţia din 1977 (articolul 6), care făcea din statul sovietic un stat specific al cărui partid unic îi definea finalităţile, cimenta unitatea şi domina toate celelalte structuri, se află în centrul exigenţelor prezentate la Congres. În cadrul acestuia, Andrei Saharov polemizează violent pe această temă şi este aproape insultat de Gorbaciov, încă şovăitor cu privire la comportamentul pe care trebuie să-l adopte. La 4 februarie 1990, mulţimi enorme defilează la Moscova, cerând abrogarea articolului 6 şi ridiculizând pretenţia puterii de a defini statul sovietic ca un stat de drept. La 14 martie, sub multiple presiuni, articolul este abrogat şi Constituţia care introduce această inovaţie mai prevede încă una: crearea funcţiei de preşedinte al URSS, asistat de un Consiliu al Federaţiei şi de un Consiliu Prezidenţial. Prima dintre aceste două instanţe trebuia să aibă drept sarcină creşterea eficienţei şi a transparenţei raporturilor Centrului cu periferia. Aparent, naţiunile pot să se declare satisfăcute. Sistemul sovietic evoluează către un stat de drept în care coexistenţa popoarelor nu mai este dominată de un partid centralizator, ci se conformează unor principii juridice federaliste. Aceste reforme de la care Gorbaciov speră restaurarea ordinii federale sunt foarte întârziate în raport cu mersul evenimentelor. Dacă la Kremlin, sistemul sovietic, Statul şi Partidul, par să funcţioneze ca şi în trecut, Congresul Deputaţilor Poporului, unde aleşii fronturilor populare fac mare tapaj, atestă o schimbare de autoritate care nu mai emană de la Centru şi pe care acesta n-o mai controlează. La periferie şi chiar în Rusia, fronturile populare şi asociaţiile de toate felurile constituie tot atâtea surse spontane de putere, fără legătură cu puterea centrală, indiferente faţă de aceasta şi la eventualele ei reacţii. Aceasta aminteşte foarte mult de cea care prevala în Imperiu în 1917, în momentul în care mai exista încă o putere centrală, dar când pretutindeni, în ţară, apăreau o mulţime de alte centre de decizie. Ligaciov, comunist conservator în adâncul sufletului, nu se înşela atunci când s-a alarmat de existenţa unei duble puteri care punea în pericol ansamblul sistemului sovietic.

Într-adevăr, sistemul a încetat, dacă nu să existe în mod oficial, cel puţin să funcţioneze, în măsura în care dispoziţiile care l-au dezmembrat au fost luate fără consultarea lui, adesea fără chiar ca acesta să fie conştient de ceea ce se întâmplă. Pe parcursul a doi ani, mişcările naţionale vor decide singure să dărâme pilonii sistemului comunist: Constituţia şi legile federale care primau în faţa legilor fundamentale ale republicilor; Partidul comunist; respectarea Armatei şi a recrutării obligatorii – instituţii internaţionaliste, care nu fuseseră niciodată limitate de suveranitatea naţională.

Ca de obicei, Ţările Baltice au fost cele care au preluat iniţiativa înlocuind cu o suveranitate reală suveranitatea teoretică (limitată, de fapt) pe care le-o oferiseră până atunci Constituţiile sovietice succesive. Şi mai întâi s-au ocupat de legile fundamentale. Estonia (16 noiembrie 1988), Lituania (18 mai 1989) şi Letonia (18 iulie 1989) anunţă că relaţiile dintre ele şi URSS trebuie să se

bazeze pe un tratat de drept internațional și nu pe acorduri specifice, așadar URSS urmează să negocieze participarea republicilor. Apoi, fiecare din aceste republici a decretat că dreptul său primează în fața dreptului comun. În plus, republicile baltice au proclamat, într-o mișcare de independență completă a politicilor lor economice, luarea în stăpânire a resurselor lor naturale și voința de a organiza un ansamblu baltic.

La început, puterea centrală a încercat să evite un conflict și a recunoscut Țărilor Baltice autonomia economică. Această reacție calmă are drept scop să nu atragă atenția celorlalte republici asupra precedentului creat; dar prea târziu! Inițiativa baltică pune în mișcare bulgărele de zăpadă.

În 1989 Azerbaidjanul adoptă o lege a suveranității care îi acordă autoritate deplină asupra organizării politice a spațiului său, precum și asupra oricărei schimbări teritoriale. Practic, aceasta însemna că nimeni nu se va putea atinge de Karabah, decât prin decizia poporului sau a statului azer. Și legea azeră va avea în toate cazurile ultimul cuvânt. Pentru a întări această declarație de suveranitate, Azerbaidjanul dorește să recurgă la un referendum și să pună prin intermediul acestuia ultima problemă: aceea a secesiunii.

Armenia calcă imediat pe urmele lui și în 1990 Georgia se pregătește să acceadă la independență. Moldova adaugă la dispozițiile preluate de la baltici anunțul unei cereri de primire la Organizația Națiunilor Unite în afara cadrului sovietic. Ucraina se angajează și ea pe acest drum al suveranității și decide într-o primă fază să creeze o cetățenie (nu o naționalitate) ucraineană, să-și constituie forțe armate naționale și să-și bată propria monedă.

În sfârșit, Rusia joacă un joc complex al cărui actor principal, după alegerile legislative, este steaua în ascensiune a republicii, Boris Elțîn. Ea se înscrie în acest proces de afirmare a suveranității reale, hotărând să-și creeze un sistem prezidențial pentru ca primul personaj al Republicii să nu fie într-o poziție de inferioritate față de URSS și președintele acesteia. Și aici ne dăm seama cât de greu este de definit suveranitatea rusă. Ea nu poate avea drept scop să părăsească URSS; pentru că este inima ei. Nu se poate separa de Moscova, pentru că se confundă cu ea. În timp ce alte popoare pot decide de pe o zi pe alta să traseze o frontieră care le va separa de URSS: Rusia – și Elțîn constată acest lucru de la bun început – nu are altă alternativă decât să se substituie Uniunii în teritoriul său național sau să expulzeze URSS din el. Și asta este, de fapt, ceea ce s-a întâmplat la sfârșitul anului 1991. Dar din momentul în care Rusia joacă jocul suveranității reale, devine clar că acest joc nu poate duce decât la dispariția Uniunii și că numai ea poate prelua conducerea acestui proces.

Între timp, lovitura finală vine, din nou, din partea Țărilor Baltice: din partea Lituaniei, de astă dată prin vocea Partidului său Comunist și nu a unui Front Popular, căci PC din Lituania mai există și el este acela care, dorind să facă concurență Frontului, se erijează în campion al independenței. Mai mult chiar: decide să rupă cu Partidul Comunist al URSS și la 20 decembrie 1989

ruptura este votată la un Congres Extraordinar de o majoritate zdrobitoare de 80% din voturi. Lituania este încă, teoretic, membră a URSS; dar acest vot consacră nu numai înfrângerea lui Mihail Gorbaciov, dar şi a lui Lenin, care militase întotdeauna împotriva federalizării Partidului. Or, într-un stat aşa-zis federal, această ruptură înseamnă federalizarea Partidului. Câteva luni mai târziu, la 11 martie 1990, Sovietul Suprem al Lituaniei votează redobândirea independenţei. Republica Lituaniei, care nu mai este nici sovietică, nici socialistă, decretează deputaţii, este statul care a luat naştere în 1918; între 1945 şi 1990 a fost o paranteză pe care Istoria o va da uitării.

După câteva luni de ezitare şi de presiuni exercitate asupra republicilor – în aprilie–mai 1990, Lituania este supusă unei blocade energetice –, Mihail Gorbaciov decide să oprească cu forţa cursa independenţei. La 7 ianuarie 1991, armata sovietică intervine în Republicile Baltice. Pretextul este refuzul încorporării în armată al tinerilor baltici care se supun noilor regulamente militare emise de ţara lor. Moscova crede că a zdrobit mişcarea.

Continuându-şi eforturile de a prelua din nou iniţiativa, Gorbaciov propune naţiunilor un nou pact de viaţă comună printr-un referendum referitor la o „Uniune reînnoită". Pariul pare câştigat, pentru că în cele nouă republici[14] care acceptă principiul acestei consultări, la 17 martie mai mult de trei sferturi din alegători dau un vot pozitiv, iar participarea la urne este impresionantă.

Reconfortat de această victorie aparentă, Gorbaciov îi invită la vila sa din Novo-Ogarevo pe responsabilii celor două republici participante. Procesul de la Novo-Ogarevo – numit şi 9 + 1 – se coagulează, elaborează o declaraţie comună bogată în iniţiative excelente – păstrarea ordinii constituţionale, pregătirea împreună a noului statut al Uniunii –, dar lasă să se întrevadă contradicţiile pe care le presupune această pseudoreconciliere. Este imposibil să descifrăm aici o viziune comună între voinţa federală sau proiectul confederal. Gorbaciov mizează pe ambiguitatea declaraţiei semnată la 23 aprilie la Novo-Ogarevo şi înscrisă în textul final, făcut cunoscut în iulie, pentru a fi acceptat de toţi.

Evident, republicile, definite ca „State suverane [...] membre cu drepturi depline ale comunităţii internaţionale", dobândesc aici ample competenţe politice şi economice, printre care proprietatea asupra resurselor lor naturale. Şi ele au învins Centrul în problema limbii, deoarece rusa nu mai este „limbă de stat" a Uniunii, ci „limbă de circulaţie". Dar textul nu spune nimic despre poziţia Uniunii faţă de cele şase republici disidente. Politica scaunului gol? Sau părăsire definitivă?

Menţionăm faptul că Ucraina manifestă deja atât de multe reticenţe în tabăra celor nouă, încât condamnă de la bun început destinul tratatului care trebuie să fie supus ratificării la 20 august.

„Lichidarea patriei sovietice!" tună conservatorii, care promit să se opună.

[14] Republicile Baltice, Moldova, Georgia şi Armenia au refuzat să participe.

Şi reuşesc acest lucru la 19 august, când o lovitură de stat pusă la cale la Moscova aduce la putere o echipă ultraconservatoare care instituie starea de urgenţă, interzice demonstraţiile, restabileşte cenzura, îl îndepărtează pe Gorbaciov şi îngroapă Tratatul. Rezistenţa împotriva acestui puci se organizează în jurul lui Boris Elţîn, preşedintele Republicii Ruse din 12 iunie, care se impune acum ca om de stat. Când Gorbaciov revine din Crimeea, unde l-au închis puciştii, înfruntarea faţă în faţă dintre cei doi bărbaţi este şi cea dintre naţiuni şi URSS, dintre viitorul independenţei şi trecutul Uniunii.

Nu mai există tratat al Uniunii, dar, mai ales, nu mai există republici în Federaţie. Lituania şi Georgia şi-au proclamat independenţa încă înainte de puci. Imediat după aceasta, le-au urmat exemplul Letonia, Estonia, Bielorusia, Moldova, Azerbaidjan, Kirghizia, Uzbekistan şi, o lună mai târziu, Tadjikistan, Armenia şi Turkmenistan. Ucraina părăseşte URSS la 1 decembrie. La sfârşitul anului, Uniunea este redusă la Kazahstan – care se va separa şi el la 16 decembrie – şi Rusia. Dar aceasta nu este ea chiar Centrul însuşi? Şi, din moment ce periferia a optat pentru destine independente, ea ce trebuie să decidă?

Uniunea nu mai este acum decât o fantomă întruchipată de preşedintele său care, la Alma Ata, se încăpăţânează încă vreo câteva săptămâni să întemeieze o comunitate economică şi proclamă că noua Uniune (cu cine?) este o „putere mondială".

Sfârşitul jocului

La 8 decembrie 1991, preşedinţii celor trei republici slave – Boris Elţîn, ucraineanul Kravciuk şi bielorusul Şuşkevici –, reuniţi la o vilă în pădurea Beloveje, aproape de Minsk, constată că URSS, întemeiată în 1922 prin acordul realizat între aceleaşi state (şi Azerbaidjan) nu mai există, deoarece toate ţările şi-au exercitat dreptul la separare. URSS nu mai există nici ca subiect al dreptului internaţional, nici ca realitate geopolitică. Făcând această constatare, cei trei bărbaţi, dornici să nu rupă legăturile care fuseseră atât de puternice, anunţă naşterea unei Comunităţi a Statelor Slave. Dar celor mai multe din celelalte republici, această constatare a decesului li s-a părut cam prea dezinvoltă (ele nu fuseseră consultate) şi îngrijorătoare (nu se reglementaseră în niciun fel viitoarele relaţii între republici şi mai ales nu se rezolvase eventualul contencios dintre ele). La îndemnul preşedintelui Kazahstanului, Nursultan Nazarbaev, republicile din Asia Centrală – Azerbaidjan, Armenia – şi Moldova cer aderarea la Comunitate care îşi schimbă numele şi devine, la 21 ianuarie, la Alma Ata, Comunitatea Statelor Independente (CSI). Numai Georgia rămâne în afară; cât despre baltici, ei nu vor să mai audă de acest „Commonwealth" cu solidarităţi obscure.

Mihail Gorbaciov este încă, în mod oficial, preşedintele unei URSS al cărei act de deces a fost proclamat, dar nimeni nu s-a gândit să-l invite la

această sărbătoare de familie inedită. Însă Rusia este cea care se consideră statul continuator al URSS. Ea refuză titlul de succesor, dar recuperează toate structurile federale; partenerii din CSI îi acordă controlul exclusiv al armamentului nuclear şi locul de membru permanent în Consiliul de Securitate, rezervat până acum URSS. Adică succesiunea Federaţiei a fost reglementată de moştenitorii grăbiţi, în timp ce mortul încă mai respira!

Abia la 26 decembrie 1991 Sovietul Suprem al URSS confirmă dispariţia Uniunii şi se autodizolvă. În ajunul acestei zile, Mihail Gorbaciov demisionează din funcţia de preşedinte al URSS şi transmite codul nuclear lui Boris Elţîn. Până în ultimul moment, republicile au fost cele care – prin vocea preşedinţilor lor – au decis soarta Uniunii, şi nu invers. Periferia a fost stăpâna jocurilor în ultima fază a procesului, ceea ce dovedeşte dispariţia Uniunii Sovietice şi a puterii federale, de fapt, cu mult înainte ca dreptul s-o consacre.

Sfârşitul URSS evocă sfârşitul Imperiului Ţarist. În 1917, la fel ca în 1991, statul şi structurile sale sunt încă intacte. Forţele care îl vor anihila vin din adâncurile societăţii. Dar între cele două procese există o diferenţă considerabilă. În 1917, în Rusia devastată de război nici masele, nici naţiunile nu erau capabile să conducă aventura revoluţionară până la capăt. În 1991, URSS este în mod cert confruntată cu un dezastru economic, dar asupra ei nu apasă nicio ameninţare internaţională, nu este supusă niciunei presiuni din exterior; dimpotrivă, lumea se străduieşte să-l susţină pe cel care o reprezintă la acea dată, Mihail Gorbaciov, şi nu-şi imaginează dizolvarea Uniunii. La capătul celor două procese, cel din 1917 şi cel din 1991, primul rezultat va fi dispariţia unui Imperiu făurit de un şir lung de ţari, pe care apoi Lenin şi succesorii lui au ştiut să-l reconstituie. Dar dacă utopia comunistă a putut să facă lumea să creadă că un alt imperiu universal a luat locul celui al ţarilor, sfârşitul URSS consacră şi sfârşitul oricărei speranţe imperiale a Rusiei. Rusia iese singură din Imperiu; este condamnată să-şi inventeze un destin statal, pe care, din secolul al XVI-lea, nu l-a mai cunoscut niciodată.

Concluzii

„Toate imperiile vor pieri", scria în 1981 Jean-Baptiste Duroselle. Zece ani mai târziu, destrămarea Imperiului sovietic şi turbulenţele care au urmat îi dădeau dreptate. Această răsturnare stupefiantă – un imperiu vechi de patru sute de ani, legitimat în secolul al XX-lea prin comunism, ideologia care pretindea să-l înscrie într-un viitor fără sfârşit – a fost decisă de însăşi Rusia. Timp de patru secole, ea fusese Imperiul, metropola, spaţiul tot mai întins. Din momentul în care s-a asociat la marea paradă a suveranităţilor naţionale, s-a proclamat şi ea stat suveran şi Imperiul a încetat să mai existe.

Dar ce este Rusia după Imperiu? Şi ce este naţiunea rusă, atâta timp identificată cu Imperiul?

Până în 1917, Rusia este cea care l-a definit, indiferent că se numea Imperiul Rus (*Russkaia*) sau, în secolul al XIX-lea, Imperiul Rusiei (*Rossiiskaia*). Dornici să rupă orice legături cu trecutul, bolşevicii i-au dat numele sistemului lor politic, acela de „sovietic"; aşadar, el a fost sovietic, marcând prin aceasta faptul că ideologia avusese câştig de cauză faţă de geografie şi realităţile umane.

Astăzi Rusia a reluat numele naţiunii care a ocupat întotdeauna spaţiul său, reconciliind în felul acesta statul şi naţiunea. Dar a păstrat totuşi o trăsătură din istoria sa imperială zbuciumată: este multietnică şi multiculturală. Ruşii trăiesc în contact cu alte popoare, dintre care douăzeci de milioane de musulmani din o sută patruzeci de milioane de locuitori, instalaţi pe malurile fluviului Volga şi în Caucaz, în regiuni care le aparţin din punct de vedere istoric. În Rusia, coabitarea popoarelor nu este rezultatul unei migraţii, ci al înaintării ruşilor pe teritoriile altor popoare, dintre care unele s-au emancipat în 1992, în timp ce altele şi-au păstrat statutul de supuşi ai noii Rusii. Şi de aici apare şi o anumită incertitudine a ruşilor în autodefinirea lor. Astăzi se spune „ruşi" (*Russkie*), dar şi „din Rusia" (*Rossiani*), termen care se aplică şi ruşilor şi celorlalţi locuitori din spaţiul statului rus.

Relaţiile dintre ruşi şi neruşi în cadrul frontierelor din 1991 sunt cele pe care le-a statornicit o istorie îndelungată, dar şi cele determinate de istoria recentă. Acum ruşii sunt majoritari în statul lor şi de aceea sunt mai siguri de ei. Dar, în acelaşi timp, se simt profund umiliţi văzându-şi patria redusă la dimensiunile sale umane şi teritoriale, lipsită de statutul imperial şi de cel de superputere. În faţa ruşilor, neruşii au un sentiment şi mai acut al drepturilor lor naţionale, deoarece alte popoare din vechiul Imperiu au dobândit o independenţă care lor le este refuzată.

Echilibrul geopolitic al Rusiei a suferit şi el transformări. Imperiul ţarilor şi apoi cel al sovietelor erau orientate către Occident, ancorate în Europa.

Pierderea Țărilor Baltice, a Poloniei și a Ucrainei a îndepărtat Rusia de Europa, în timp ce spațiul ei asiatic a rămas neschimbat. Firește că acea parte din țară care se întinde de la Urali până în Extremul Orient este puțin populată, dar ea este foarte bogată în resurse indispensabile dezvoltării ruse. În sfârșit, accesul la mări care i-a fascinat pe toți suveranii ruși și a fost păstrat cu înverșunare de succesorii lor comuniști se reduce astăzi la o mică deschidere la Marea Baltică și un singur port la Marea Neagră, Novorossisk. Acest declin al prezenței ruse pe mări conferă o importanță nouă fațadei pe care o păstrează prin stăpânirea Oceanului Pacific. Bogățiile Siberiei, deschiderea maritimă către Asia, se opun situației create în versantul vestic european, unde Rusia se învecinează cu state dacă nu ostile, oricum neîncrezătoare, decise să se apere împotriva ei făcând apel la Europa și încă și mai mult la umbrela NATO.

Rusia este, așadar, sfâșiată între un destin european pe care nu a încetat niciodată să-l revendice, dar care îi scapă, și posibilitățile care i se deschid în Asia. Cu toate acestea, realitatea geografică rusă și dimensiunea sa continentală unesc cei doi poli ai destinului său, chiar dacă țara este astăzi mai eurasiatică decât a fost vreodată și decât ar fi vrut cei care au guvernat-o secole la rând.

Așadar, Rusia trebuie să-și definească identitatea și interesul național într-un spațiu și un echilibru geopolitic inedite; trebuie să găsească mijloacele necesare unei noi *pax russica* și al unei noi puteri.

În interior, această *pax russica* firește că încă nu a fost realizată. Relațiile dintre națiuni în cadrul Rusiei se înscriu acum într-un dublu cadru politic și instituțional. În 1990, în timp ce Gorbaciov a încercat să salveze URSS căutând să reconcilieze națiunile cu ea, Boris Elțîn a jucat cartea autodeterminării totale. Care nerus putea să rămână indiferent la apelul lui: „Luați atâta independență cât puteți duce!“, apel la fel de iconoclast și mobilizator ca și cel al lui Buharin: „Îmbogățiți-vă!“ lansat cu peste șase decenii mai înainte. A urmat o cursă a autodeterminării, dar cecenii au înțeles-o în accepțiunea ei cea mai radicală: independența totală.

Ajuns la putere în urma unei faze de expectativă și a confruntării tragice cu Parlamentul („Casa Albă“) care s-a încheiat în octombrie 1993 prin dizolvarea acestuia, Boris Elțîn a decis să consolideze sistemul și la 12 decembrie 1993 a propus aprobării țării prin referendum o nouă Constituție federală. Aceasta a fost votată în proporție de 58%, rata de abțineri atingând aproape 46%. Constituția a consacrat frontierele statului federal, rezultate din procesul care a condus la apariția statelor independente în anii 1989–1991. Teritoriul RSFSR era cel al Federației ruse și popoarele care făceau parte din prima deveneau automat „cetățeni ai Federației“, Constituția presupunea că spațiul rus este unificat și popoarele reconciliate. În acest text fundamental, Rusia este numită „Stat de drept multinațional“, incluzând în frontierele sale optzeci și nouă de „subiecți“, dintre care douăzeci și unu organizați în republici, printre care figurează Tatarstanul, Cecenia, Ingușetia.

Și aici, dreptul și voința popoarelor nu coincid. Legea fundamentală a

încredinţat Federaţiei competenţa de a asigura integritatea teritoriului, pentru „a primi sau a forma un nou subiect", dar nu spune nimic despre un eventual drept al subiecţilor la secesiune. Familia popoarelor Rusiei are aşadar, prin această Constituţie, un caracter definitiv, ceea ce va fi constatat chiar de la bun început de două naţiuni: tătarii şi cecenii. Comportamentul de la referendum lăsa să se întrevadă dificultăţile ce aveau să urmeze. În Tatarstan a dominat absenteismul. În Başkiria şi Daghestan respingerea a fost radicală. Cât despre Cecenia, aceasta era în conflict deschis cu Rusia încă din 1990 şi războiul de uzură a înlocuit dezbaterea constituţională.

Evoluţiile din Tatarstan şi din Cecenia – care fac parte amândouă din Federaţie – au urmat căi diferite.

Suveranitatea Tatarstanului fusese proclamată în august 1990 şi aprobată prin referendum în martie 1992. În noiembrie 1992 – aşadar cu un an înaintea apariţiei Constituţiei ruse – Tatarstanul îşi adopta propria Constituţie, care îl definea ca un „stat democrat suveran, subiect al dreptului internaţional, asociat la Federaţia Rusiei". Constituţia rusă din 1993 avea să-i ridice problema compatibilităţii între două statute în aparenţă ireconciliabile, cel de asociat la Federaţie şi cel de subiect al Federaţiei. Dar la 15 februarie 1994, Tatarstanul a semnat un tratat bilateral cu Rusia potrivit căruia era „unit" cu Federaţia pe baza acestui text şi a celor două Constituţii, tătară şi rusă. Rusia îi recunoştea Tatarstanului dreptul de a stabili propriile relaţii cu lumea exterioară şi de a avea politici publice nesubordonate statului central. Ambiguităţile redacţionale ale Tratatului ruso-tătar nu erau suficiente pentru a disimula faptul că era plin de cauze derogatorii de la Constituţia federală, dar conflictul instituţional între Moscova şi Kazan era oficial rezolvat şi Tatarstanul a putut să-şi afişeze în linişte însemnele care îl diferenţiau, în primul rând ale islamului.

În Tatarstan, aderarea la această credinţă reprezintă în acelaşi timp voinţa naţională şi voinţa de a apăra un anumit statut. Decizia luată de autorităţi de a reconstrui moscheea pe care o dărâmase Ivan cel Groaznic când cucerise Kazanul – decizie care ştergea umilirea din 1522 – este un simbol al puterii mobilizatoare a islamului în cadrul societăţii tătare, precum şi al suveranităţii sale regăsite. Dar mai ales lupta pentru limba tătară dovedeşte voinţa întregului popor de a-şi întemeia existenţa pe propria sa cultură. Limba tătară ocupă acum un loc central în viaţa republicii, iar limba rusă, chiar dacă se bucură de un statut de egalitate (populaţia republicii înregistrează un număr aproape egal de ruşi şi tătari) – este mai puţin utilizată ca urmare a locului acordat celorlalte limbi ale minorităţilor – ciuvaşi, mari, udmurţi, mordvini – care se predau în şcolile unde aceste minorităţi sunt bine reprezentate. Promovarea limbii tătare este un imperativ absolut pentru cei care conduc republica şi dezbaterea îndelungată cu privire la alegerea alfabetului – să se menţină alfabetul chirilic, să se treacă la alfabetul latin sau să se revină la cel arab – evidenţiază în primul rând dorinţa tătarilor de a se diferenţa în cadrul Rusiei.

În felul acesta, compromisul din 1992 a asigurat o pace durabilă cu Moscova, în măsura în care consacră recunoaşterea unei naţiuni puternice.

Cecenia a urmat o cale total opusă faţă de cea a tătarilor în relaţiile sale cu Moscova. Dispariţia URSS şi încurajările lansate de Elţîn la independenţă au contat fără îndoială şi ele în declanşarea conflictului ruso-cecen. Capitolul nemulţumirilor cecenilor începe cu soarta care le-a fost rezervată în 1859, la încheierea Războiului din Caucaz. Urmează apoi „pedeapsa" pe care le-a aplicat-o Stalin în timpul ultimului război mondial. La aceasta se adaugă maniera „imperială" în care s-a făcut reabilitarea lor. Au fost fireşte exoneraţi de crima de colaboraţionism şi li s-a dat voie să se întoarcă într-un teritoriu naţional refăcut: dar ceea ce li s-a înapoiat în 1956 era o republică ceceno-ingușă al cărei spaţiu fusese redesenat cu grijă – din nou, aceeaşi manipulare geografică a popoarelor – astfel încât să li se dilueze sentimentul de „pedepsiţi" într-un ansamblu uman în care locul lor era redus (58% ceceni în republica dublă din 1939; 41% în 1956). Ascultând în exil denunţarea crimelor lui Stalin, cecenii visau la un stat numai al lor, aşa cum fusese între 1922 şi 1934. Dar în 1934 se avansase ideea elucubrantă că întrucât cecenii şi inguşii aveau aceeaşi identitate, *vainah*, trebuiau să locuiască împreună şi astfel a fost creată republica ceceno-inguşă, refăcută apoi în 1956, deşi cecenii contestaseră întotdeauna această identitate comună.

În martie 1991, generalul Dudaev, retras din armata rusă, a decis să realizeze vechiul vis cecen al statului omogen. Primul preşedinte al Georgiei independente, Zviad Gamsahurdia, i-a susţinut atunci pe ceceni şi agitaţia a cuprins tot Caucazul. Republica ceceno-inguşă a încetat să mai existe, dar statul cecen înspăimântă puterea rusă, pentru care Dudaev este un nou Şamil, ale cărui acţiuni ar fi putut declanşa un al doilea Război al Caucazului. În pofida presiunilor şi a unei tentative de invadare nereuşită de la sfârşitul anului 1991, Cecenia rezistă şi puterea rusă ezită să se lanseze într-o confruntare de forţe. În acel moment se aflau în stare de secesiune două state: Tatarstan şi Cecenia; dar după ce Tatarstanul a făcut pace cu Moscova, Cecenia a rămas singura care mai trebuia înfruntată.

Problema ia amploare. Exemplul cecen fascinează toate popoarele din Caucaz; cum să le împiedice să-l imite? Fireşte că Inguşetia, care se temea să nu fie asimilată de naţionalismul cecen triumfător, se plasează sub protecţia Rusiei. Dar dificultăţile economice nu întârzie să-şi facă apariţia. Dudaev a proclamat că Cecenia avea să fie „al doilea Kuwait" şi va aproviziona cu apă potabilă întreaga lume arabă! Dar nu era decât un miraj! Producţia petrolieră, principala resursă a cecenilor, începe să scadă şi industriile care depind de ea sunt paralizate. Dudaev trebuie să asigure supravieţuirea republicii prin expediente nu tocmai corecte: contrabanda de arme şi producţia de bani falşi care devin acum cele două mamele la care suge o economie în agonie. La aceasta mai trebuie să adăugăm jefuirea conductei care merge la Novorossisk

şi traficul de droguri cu afganii şi tadjicii care se revarsă asupra întregii Europe prin Rostov-pe-Don.

Guvernul rus afirmă sus şi tare că Cecenia a devenit o capitală a corupţiei şi a criminalităţii, locul de întâlnire al tuturor mafiilor, chiar dacă, formulând aceste acuzaţii, uită să-şi pună întrebarea ce loc ocupă în acest tablou general unii dintre foştii lui cetăţeni, militari şi afacerişti dubioşi. Cecenia a devenit într-adevăr un fel de zonă liberă care atrage organizaţiile mafiote şi personalităţile corupte pe care „marea răsturnare" din 1992 a făcut-o să iasă din umbră.

Şi Moscova este alarmată de reînvierea proiectului Confederaţiei popoarelor din Caucaz, care existase pentru scurtă vreme în 1918; dacă această idee a lui Dudaev ar fi fost realizată, o parte din federaţia rusă s-ar fi destrămat şi s-ar fi alipit la o regiune caucaziană dirijată de aceasta. „Partidul războiului" care s-a format atunci la Moscova l-a obligat pe Elţîn să facă uz de forţa armelor împotriva independenţei cecene. Preşedintele rus crezuse în virtuţile răbdării şi ale respectului faţă de instituţii. Spera ca şi Constituţia din 1993 să poată linişti spiritele rebele. Dacă tătarii i-au dat dreptate, cecenii au rămas surzi la apelul lui.

Şi în decembrie 1994 a izbucnit războiul. Hotărând să zdrobească Cecenia, Boris Elţîn spera să stăvilească „epidemia cecenă", dar partizanii acestei soluţii l-au convins că republica se va scufunda în haos şi că era suficient un război fulger pentru a rezolva problema. A fost însă obligat să recunoască faptul că se hrănise cu iluzii. Fireşte că Cecenia nu a reuşit să reunească în jurul ei popoarele din Caucaz, înspăimântate de radicalismul ei. Cu toate acestea, Caucazul nu a fost cruţat nici el de criza cecenă. Pretutindeni – în Daghestan, în Osetia, în Inguşetia – au început să fie formulate revendicări şi au izbucnit conflicte teritoriale, rod al manipulărilor teritoriale operate de Stalin. Şi Rusia a trebuit să facă faţă nu unei confederaţii a popoarelor din Caucaz, ci unei ameninţări mult mai grave: balcanizarea. Cât despre mult speratul război fulger, acesta s-a transformat într-un conflict de uzură, concretizat în două războaie succesive şi nenumărate atentate comise chiar în inima Rusiei.

Succesorul lui Boris Elţîn este total dezarmat în faţa unui conflict interminabil care aminteşte în mod supărător de faptul că întotdeauna Caucazul a ştiut să se împotrivească Rusiei, timp de o jumătate de secol. Acest război a readus la viaţă încă o fantomă uitată, pe cea a războiului sfânt. Apelul la jihad nu a răsunat numai în Caucaz, ci a sedus din când în când şi alte popoare din islamul rus. La Ufa, în Başkiria, el a fost lansat în 2003 de înaltele autorităţi religioase, fireşte, nu împotriva ruşilor, dar prin solidaritate cu musulmanii irakieni împotriva Statelor Unite. El nu a avut efecte şi a fost contestat de autorităţile civile din Bacikorstan[15], alt membru al Federaţiei, care l-au declarat ilegal, dar au trebuit, totuşi, să fie de acord cu faptul că jihadul nu contravenea legilor unei societăţi musulmane.

---

[15] Denumirea locală a Başkiriei.

Vedem aşadar cum încearcă să se împace cu sistemul diversele trăsături specifice ale membrilor Federaţiei. Parţial, tocmai pentru a răspunde acestei diversităţii, Vladimir Putin a instaurat „verticala" puterii, adică a încercat să mărească autoritatea centrală regrupând anumite teritorii. Cu toate acestea, „supuşii" musulmani ai Federaţiei opun cu încăpăţânare propriile trăsături specifice, prin cele mai felurite mijloace – relaţii negociate, frondă sau rebeliune –, celor ale centralismului şi, în ultimă instanţă, ale Rusiei. Voinţa lor se exprimă destul de ferm pentru ca preşedintele rus să fie preocupat să-şi manifeste respectul pentru islam şi pentru cei care îl practică, asociind această afirmaţie cu respingerea fundamentalismului pe teritoriul federal. Cecenii sunt pentru ei nişte islamişti fanatici, legaţi de Al-Qaida şi, ca atare, în război cu tot restul lumii. Ceilalţi musulmani din Rusia sunt credincioşi sau simpatizanţi ai unei confesiuni despre care Putin repetă la infinit că face parte integrantă din religiile istorice ale spaţiului rus.

Aşadar, la fel cum au procedat înaintea ei Imperiul Ţarilor şi Uniunea Sovietică, Rusia postsovietică trebuie să-şi găsească un echilibru între statul multinaţional, naţionalismul adesea vehement al „supuşilor" săi şi o constrângere mai recentă: naţionalismul propriu rusesc care începe să se manifeste.

Dar Rusia trebuie să facă faţă şi supuşilor Imperiului care şi-au dobândit independenţa. Intrată ultima în procesul de decolonizare care a caracterizat secolului al XX-lea, ea trebuie să inventeze nişte raporturi cu statele eliberate de sub tutela ei, aşa cum au făcut şi celelalte metropole ale defunctelor imperii. Modelele nu lipsesc, fireşte, dar specificitatea descompunerii Imperiului Sovietic necesită soluţii adecvate. Dizolvarea paşnică a Imperiului, continuitatea teritorială, problema umană pusă de importantele comunităţi ruse (totalizând douăzeci şi cinci de milioane de oameni) rămase în noile state şi comunităţile deloc neglijabile ale etnicilor acestor state care trăiesc în Rusia: ce imperiu a fost vreodată confruntat cu o situaţie atât de complexă?

Semantica se dovedeşte uneori utilă pentru înţelegerea fenomenelor istorice. Pentru ruşi, în 1922, lumea formată de statele născute la graniţa lor poartă un nume revelator: „străinul apropiat" spre deosebire de „străinul îndepărtat", adică restul lumii. În mentalităţi, aşa cum vedem, ruptura cu primul nu este totală. Totul impune menţinerea legăturilor deosebite dintre Rusia şi aceste state independente, totul sugerează că s-ar putea recurge la o construcţie nouă. Ce soluţie să alegem: o comunitate constituită pe bază de voluntariat, care permite păstrarea trecutului şi definirea modalităţilor unui politici comune sau, cel puţin, concertate? Sau trebuie să se recurgă la un divorţ total de un Commonwealth lipsit de instituţii, fără realitate, fără voinţa de a i se da viaţă?

Oscilând între aceste două viziuni ale perioadei postimperiale, preşedinţii celor trei republici slave au semnat la 8 decembrie 1991 actul de deces al URSS şi au inventat Comunitatea Statelor Slave. Această primă versiune a CSI era deja rodul unei neînţelegeri foarte grave. Boris Elţîn recunoscuse

adesea că interesul Rusiei impunea renunţarea la Imperiu, dar nu-şi imaginase nicio clipă că această ruptură se va extinde şi asupra Rusiei şi Ucrainei. Ajutat de bielorusul Şuşkevici, a reuşit să-l convingă pe ucraineanul Kravciuk, altfel foarte reticent, că o Comunitate slavă îi va ajuta să reglementeze în mod paşnic problemele separării. Dar celelalte popoare slave, care au fost date uitării în acest acord, s-au revoltat. Chiar dacă erau de părere că Centrul le ţinuse întotdeauna la distanţă, nu-şi imaginaseră o ruptură atât de brutală. Şi astfel a luat naştere la 21 decembrie la Alma Ata Comunitatea Statelor Independente.

La început, nimeni nu ştia ce să dorească mai mult: o CSI puternică şi integratoare? Sau o CSI numai de formă? Această ezitare a avut drept efect faptul că membrii săi au fost la început destul de indiferenţi: Rusia se concentrează asupra reformelor sale şi nu poate să-şi ajute vecinii apropiaţi; cât despre aceştia, ei au început să aştepte investiţii şi ajutor pentru dezvoltare de la lumea exterioară: Banca Mondială, BERD, statele occidentale. Andrei Kozîrev, primul ministru de Externe al tinerei republici ruse, occidental înverşunat, nu manifestă niciun fel de interes pentru CSI. Dar în 1996, el este înlocuit cu Evgheni Primakov, înclinat către relaţiile cu Estul, specialist în informaţii externe, pentru care CSI este un spaţiu indispensabil intereselor ruse, pentru o piaţă şi mai ales pentru o zonă de influenţă care va permite ţării sale rămasă fără imperiu să-şi redobândească puterea pierdută. Şi se face de la bun început avocatul unei organizări structurate a CSI.

În mai multe republici se schiţează deja o mişcare în această direcţie. Ea se datorează şi decepţiei tinerelor state în faţa reticenţelor occidentalilor de a le ajuta, dar şi dificultăţilor economice generate de pierderea solidarităţilor şi a transferurilor de resurse care prevalau în perioada sovietică. În plus, aceste tinere state izolate se confruntă adesea cu crize, ba chiar cu ameninţarea dizlocării interne, ca urmare a geografiei etnice şi perverse pe care le-a lăsat-o moştenire Stalin. Georgia devine curând victimă şi conflictul ei cu Abhazia o îndeamnă să dorească să adere la CSI.

Promovată de Stalin la rangul de republică autonomă în cadrul Georgiei, Abhazia a manifestat foarte curând un naţionalism surd, dând în 1989 semnalul pentru lupta în vederea refacerii unităţii popoarelor din Caucaz, care şi-au ţinut prima adunare la Suhumi, capitala regiunii. Flacăra unităţii caucaziene va fi preluată apoi de ceceni. Dar, simţindu-se puternici datorită rolului pe care îl jucaseră în trezirea Caucazului, abhazii cer în iulie 1992 dreptul de a se separa de Georgia. Şi apelează la ajutorul Rusiei declarând că sunt dispuşi să intre sub protectoratul ei.

Revolta lor s-a îndreptat iniţial împotriva preşedintelui Gansahurdia, adversar declarat al oricărei autonomii în interiorul ţării sale, apoi la modul mai general, împotriva Georgiei, atunci când Şevardnadze îl va înlocui. În acest moment între abzahi şi georgieni izbucneşte un război în toată regula şi abhazii câştigă, susţinuţi şi de voluntarii coborâţi din munţii caucazieni: cecenii,

conduşi de cel care va deveni mai târziu un şef legendar al luptei împotriva ruşilor, Şamil Basaev, dar şi de ruşi. La încheierea luptelor, abhazii încep „purificarea etnică" din regiunea lor, alungând două sute de mii de georgieni care au început să migreze atunci către oraşele Georgiei, sporind astfel dificultăţile lor politice şi economice. După cincisprezece zile de război nefericit pentru Georgia, care trebuia să facă faţă şi rebeliunii oseţilor, stârniţi de exemplul abhaz, Şevardnadze este constrâns să se întoarcă către Moscova, să adere la CSI şi să semneze cu Rusia un tratat bilateral, care îi asigură acesteia patru baze militare pe teritoriul Georgiei şi responsabilitatea securităţii frontierelor. În schimb, Rusia garantează integritatea teritorială a Georgiei şi se angajează s-o ajute în reglementarea conflictelor interne. Georgienii considerau această înţelegere umilitoare şi cu atât mai inacceptabilă cu cât acuzau Rusia că îi manipulase pe abhazi şi pe oseţi, pentru a obliga Georgia să facă un compromis. Dar pentru Moscova, care îşi redobândeşte astfel influenţa contestată în Caucaz, succesul este real.

În 1994, această extindere a CSI pare să confirme şansele acesteia de a deveni un spaţiu de integrare şi Uniunea Europeană începe atunci să fie invocată ca model. Dar realitatea acestei integrări lasă de dorit. Fără îndoială că CSI a definit domenii de cooperare precise şi diverse, multiplicate în reuniuni, acorduri bilaterale sau multilaterale, summituri ale instituţiilor, ceea ce a dat naştere unei birocraţii în plină proliferare. Dar ceea ce dorea Rusia înainte de orice era să stabilească o cooperare în politica externă şi să formeze un sistem de securitate colectivă întemeiat pe forţe armate multinaţionale. În esenţă, o copie a NATO sau un sistem care să amintească în mod supărător statelor independente de defunctul Pact de la Varşovia... Prima ambiţie nu a condus decât la declaraţii de intenţie; a doua a eşuat din cauza dorinţei statelor de a-şi crea propriile forţe armate. Ideea unei cooperări militare nu-i atrăgea deloc pe partenerii Rusiei şi nu va fi pusă în practică decât pentru a proteja Asia Centrală de Afganistan. Armata rusă va fi aici principala „forţă a păcii". Aşa s-a întâmplat în Tadjikistan, sfâşiat de un război civil care ameninţa să cuprindă întreaga regiune.

Uniune cu obiective imprecise, CSI nu a reuşit să devină nici un pol de integrare economică, căci interesele membrilor săi sunt adesea mult prea divergente. Unii dintre ei – Bielorusia, Kazahstan, Armenia, Tadjikistan, Kîrgîzstan – doreau să dezvolte o piaţă comună. Alţii – Ucraina, Uzbekistan, Turkmenistan, Azerbaidjan şi Moldova – au încercat încă de la început să se orienteze către exterior. Rusia, care ar fi dorit să fie cap de rând în primul grup, nu înţelegea totuşi să sacrifice acestui obiectiv intenţia ei de deschidere către Occident. Şi nu era tentată nici să-i susţină pe aceşti parteneri costisitori cu credite sau prin preţurile preferenţiale pe care le cereau. Şi a recurs imediat la represalii economice pentru a le face să plătească pentru disidenţa lor politică.

Imediat tinerele state independente au inventat o mulţime de regrupări din care Rusia era exclusă, cum ar fi GUAM (Georgia, Ucraina, Moldova,

Azerbaidjan), care va deveni în 1999 GOUAM, când i se va adăuga Uzbekistanul. Rusia a încurajat crearea în 2003 a unui Spaţiu economic Unificat, regrupând în jurul ei Bielorusia, Ucraina şi Kazahstanul. Spaţiu contestat încă de la prima se reuniune de la Ialta, din 24 mai 2004, de către Ucraina şi Kazahstan, ostile voinţei integraţioniste a lui Lukaşenko. Rusia a conceput apoi o grupare care depăşea CSI şi îi ignora în acelaşi timp pe unii din membrii acesteia: grupul de la Shanghai, creat la 26 aprilie 1996, şi care reunea alături de ea Kîrgîzstanul, Kazahstanul, Tadjikistanul şi China. Aceste multiple organizaţii fac din CSI o comunitate cu geometrie variabilă şi atestă numeroasele dezacorduri politice sau de interese divergente între statele care o constituie.

În 2000, când a ajuns la putere, Vladimir Putin a înţeles să-şi clarifice concepţia de Comunitate a Statelor Independente şi să facă o triere a aliaţilor loiali, oportunişti şi a celor care alunecau deja către alţi poli. La capătul a opt ani de existenţă, CSI înregistrează un bilanţ puţin încurajator.

Ucraina, care mai degrabă a tolerat CSI decât s-o aleagă, se distanţează tot mai mult de Moscova şi se apropie de acele state ale CSI care ar putea să-i furnizeze materii prime, ca Azerbaidjanul sau Kazahstanul, şi are ambiţia să adere la Uniunea Europeană. Ucraina este legată de Uniunea Europeană din 1994 printr-un tratat de parteneriat şi cooperare în aşteptarea unui statut mai bun. În Caucaz, Rusia are doi parteneri incomozi, Georgia şi Azerbaidjanul, a căror politică este grevată de conflicte interne grave, şi un singur aliat loial, Armenia, care contează pe sprijinul rus în faţa Azerbaidjanului şi din care o populaţie importantă trăieşte în Rusia. Dar la sfârşitul anilor 1990, eforturile de mediere ale occidentalilor, în special ale americanilor, în conflictul din Karabah au privat Rusia de rolul său de protector privilegiat în regiune. Şi armenii au început şi ei să privească în afara CSI. Asia Centrală nu este nici ea un loc de puternică influenţă rusă în cadrul Comunităţii. Fiecare stat îşi promovează aici diferenţele, ceea cc sc reflectă în opţiunile făcute pentru rezolvarea problemelor regiunii. Uzbekistanul repetă întruna că securitatea este o problemă a statelor din regiune şi a fiecăruia dintre ele; din acest motiv, el s-a retras din sistemul de securitate colectivă şi ar dori ca CSI să fie în primul rând o zonă de liber schimb. Turkmenistanul îşi afişează neutralitatea şi, bogat în gaze naturale, refuză să stabilească relaţii prea strânse cu Rusia. Numai Kazahstanul pledează în definitiv pentru o adevărată integrare care ar ajuta la depăşirea delicatei probleme a populaţiei: kazahii abia dacă sunt majoritari faţă de populaţia rusă din republică. În plus, cele două părţi ale ţării, Kazahstanul de Nord şi Kazahstanul de Sud, sunt departe de a constitui un stat omogen. În ultimii ani de existenţă ai URSS, la Moscova a fost avansată ideea alipirii nordului republicii la Siberia. Bizuindu-se pe sprijinul ferm şi intransigent al CSI, preşedintele Nazarbaev a reuşit să îndepărteze acest pericol.

În vest mai rămâne Moldova, pe care Rusia credea că se va putea bizui; disidenţa din Transnistria şi succesul electoral al comuniştilor la alegerile locale din 2001 păreau să încline balanţa în favoarea unor sentimente proruse,

dar este vorba de ceva trecător şi nimeni nu ignoră acest lucru la Moscova. În definitiv, cel mai prorus stat al CSI este Bielorusia care a semnat la 8 decembrie 1999[16] – dată aniversară şi simbolică – la Minsk actul care o uneşte cu Rusia. Preşedintele Lukaşenko repetă la nesfârşit că aspiră la redobândirea unităţii pierdute. Pentru Rusia, acest partener este mai deranjant decât partenerii reticenţi sau ostili. Preşedintele bielorus este un om compromiţător prin orientările sale politice; a instalat în ţară un sistem cu care ar fi fost de acord şi Brejnev. În plus – dacă s-ar realiza – visul său cu privire la o preşedinţie alternativă a ansamblului slav ar pune într-o zi Rusia sub autoritatea unui bielorus! Ceea ce naţionalismul rus nu va accepta niciodată.

La ora bilanţului, preşedintele Putin va constata că CSI nu este o Uniune Europeană în formare, căci ceea ce domină aici este slăbiciunea legăturilor de solidaritate şi afirmarea forţelor centrifuge. Şi are puţine şanse să devină, prin sistemul său de securitate, o copie a NATO. Chiar dacă Afganistanul reprezintă o ameninţare constantă la adresa stabilităţii din Asia Centrală, partenerii Rusiei, care doresc, fireşte, să-şi protejeze frontierele, nu vor să depindă de Moscova în privinţa securităţii lor. Căutarea sprijinului în altă parte a devenit o preocupare serioasă.

Neîncrederea Statelor Independente faţă de Rusia nu este egalată după 2000 decât de prudenţa lui Vladimir Putin, ba poate chiar de o anumită dezamăgire provocată de constatarea că CSI nu a progresat deloc. Opţiunile noului preşedinte rus în legătură cu „străinul de aproape" au fost expuse clar: securitatea colectivă este preocuparea numărul unu a Rusiei, pe care o îngrijorează afirmarea unor mişcări extremiste la frontierele ei, dezvoltarea terorismului, uneori reactualizarea conflictelor interne din statele vecine. La Vladimir Putin, această prioritate se îmbină cu pragmatismul. Rusia nu mai este dispusă să-şi sacrifice interesele economice în favoarea unor parteneri incerţi sau instabili. Ea înţelege să continue colaborarea, dar pe baza unui schimb echitabil, nu a unei solidarităţi confuze. Dacă CSI a fost concepută ca un fel de compensaţie pentru pierderea Imperiului sau, mai bine spus, ca un mijloc de restaurare a acestuia în altă formă, eşecul este clar. „Străinătatea apropiată" refuză să fie o zonă privilegiată de acţiune internaţională a Rusiei. Mai rămânea speranţa ca aceasta să fie o zonă de influenţă, dar evenimentele se desfăşoară în ritm rapid şi pun sub semnul întrebării şi această perspectivă.

America s-a întors: aceasta este afirmaţia curentă în legătură cu evenimentele care au tulburat viaţa internaţională din 2001 până în 2005. Atacul fulgerător din septembrie 2001 al Al-Qaida pe solul american i-a permis Rusiei să se erijeze din nou în superputere. Dar în acelaşi timp, acest avantaj a slăbit influenţa Rusiei acolo unde încerca să şi-o menţină: în „străinătatea apropiată". Unindu-se cu SUA pentru a combate terorismul, a devenit fără

[16] Cu exact opt ani înainte a avut loc lichidarea URSS, decisă aproape în acelaşi loc.

îndoială un actor important al jocului internațional. Acest parteneriat i-a redat desigur rangul de putere, dar a avut drept consecință faptul că, acolo unde apare terorismul, rușii și americanii trebuie să-și împartă sarcina între ei. Iar locurile preferate de teroriști, cele unde se dezvoltă mișcările islamiste, se situează în imediata vecinătate a Rusiei, în aceeași zonă în care luptă din 1990 ca să-și păstreze influența exclusivă. Este oare posibil să controleze Afganistanul, Tadjikistanul și Caucazul excluzând din aceste regiuni Statele Unite, care sunt asociate cu Rusia în combaterea terorismului?

Așadar, Moscova a trebuit să-și dea consimțământul pentru implantarea unor baze americane în Uzbekistan, Tadjikistan, apoi și în Azerbaidjan. În Georgia, chiar fără să fie consultată, a asistat neputincioasă la apropierea spectaculoasă a acestei țări de NATO și l-a auzit în 1999 pe președintele Șevardnadze afirmând că sprijinul organizației atlantice este indispensabil pentru refacerea stabilității în Caucaz. În același timp, deputații georgieni cereau demontarea bazelor rusești, retragerea trupelor ruse de menținere a păcii și înlocuirea lor cu forțe venite din țările membre ale NATO. La scurt timp după aceea, Georgia nu mai făcea parte dintre statele semnatare ale tratatului de securitate colectivă a CSI.

Atracția exercitată de NATO și de Statele Unite era deja foarte puternică chiar și înainte de începerea revoluțiilor „colorate“ care aveau să afecteze peisajul politic al străinătății limitrofe. Și nu este de mirare că tocmai din Georgia a pornit semnalul care va duce la izbucnirea Revoluției trandafirilor din iarna anului 2003. Revoluția portocalie care a urmat în Ucraina este firește mai greu de realizat – chiar dacă este întru totul pașnică – decât cea care l-a adus la putere pe Saakașvili. În ambele cazuri, detonatorul a fost identic: indignarea în fața fraudării alegerilor. Dar Iușcenko a trebuit să dea dovadă de multă perseverență pentru a mobiliza mulțimea în frig și ninsoare până la câștigarea bătăliei. O adevărată avalanșă revoluționară a luat atunci cele mai felurite forme: Revoluția lalelelor, foarte confuză, din Kîrgîzstan; revoluția din Moldova fără schimbarea echipei, dar marcată de ruptura cu CSI și printr-o întoarcere radicală către Vest; în sfârșit, revoluția ratată din Uzbekistan, dar ce mai urmează?

Ca urmare a acestor tulburări mai multe țări se desprind din CSI care trebuie să se mulțumească cu aliați dubioși – Lukașenko, Nazarbaev, turcmenbaci („șeful turcmenilor“) Niazov. Chiar și președintele armean, Robert Kocearian, deși nu a fost victimă a acestei febre revoluționare, caută să se orienteze, la fel ca și vecinii lui din Caucaz, către lumea euro-atlantică.

Aceste revoluții, chiar dacă nu au urmat pretutindeni același curs, prezintă două trăsături comune. În primul rând, respingerea echipelor care încarnează încă era sovietică și un model de tranziție care nu s-a bazat nici pe democrație, nici pe economia de piață. Noile elite care pun mâna pe putere își manifestă dorința de a atinge rapid aceste două obiective cu ajutorul lumii occidentale. Apoi, aceste revoluții izbucnite în spațiul postsovietic exprimă unul și același

refuz al apartenenței la CSI, comunitate legată de trecut și încă și mai mult de Rusia. Aceasta din urmă a trebuit să asiste pasiv la o destrămare care îi condamna eforturile de a construi un destin colectiv și de a salva o zonă de influență. Chiar și cele câteva încercări timide ale ei de a înspăimânta Ucraina agitând sperietoarea unui separatism oriental nu au putut să frâneze cursul evenimentelor și nici să împiedice Statele Unite de a fi, cel puțin la început, marele beneficiar. Statele care se separă de CSI doresc să adere la Europa, firește, dar noii responsabili privesc în special către NATO.

Dacă aceste revoluții au avut aproape peste tot un caracter pașnic (cu excepția Kîrgîzstanului), Moscova a rămas în afara jocului, străduindu-se chiar, în anumite cazuri, să evite conflictul (așa a fost în Georgia, unde ministrul rus al Afacerilor Externe l-a convins pe Șevardnadze să nu se opună mișcării care îl înlătura de la putere). Această pasivitate are mai multe cauze. Prima este dorința de a se evita orice fel de confruntare cu Statele Unite. Astfel, e de-ajuns să comparăm tăcerea Moscovei în cazul Georgiei cu amenințările adresate Țărilor Baltice cândva pentru a le convinge să nu adere la NATO. Vremurile s-au schimbat. Moscova dorește mai ales să-și salveze parteneriatul cu SUA, chiar dacă acesta se erodează treptat. Conducătorii ruși sunt îngrijorați și din cauza instabilității de la granițele lor meridionale. Dacă viitorul revoluției kirghize este greu de descifrat și președintele turcmen pare a fi capabil că-și mențină autoritatea, Tadjikistanul și Uzbekistanul, atacate de mișcările islamiste, par a avea dificultăți. Andijan, care a fost secole de-a rândul centrul unui război sfânt împotriva Rusiei, este din nou simbolul redeșteptării unui islamism extrem care refuză influența modelelor occidentale, al căror intermediar este astăzi Rusia. Numai Kazahstanul pare nereceptiv la tentația islamistă. Kazahii nomazi au fost islamizați relativ târziu, ceea ce explică probabil indiferența lor față de acest curent politico-religios. În plus, s-a format o tânără elită kazahă care, din 1992 încoace, își dorește o ruptură cu modelul moștenit din URSS, dar și cu cel vehiculat de islamiști.

În unele țări din Asia Centrală, revoluțiile care lichidează ultimele rămășițe ale sistemului sovietic capătă totuși o dimensiune islamică menită să alarmeze în egală măsură atât SUA, cât și Rusia, în pofida rivalității lor pentru exercitarea unei influențe decisive în regiune. Rezerva americană în fața evenimentelor de la Andijan și a represiunii care a urmat demonstrează existența unei îngrijorări reale la Washington. Cât despre Rusia, ea vede cum în interiorul frontierelor sale – și nu numai în dificilele republici din Caucaz și de pe Volga – se dezvoltă un islam revendicativ, ale cărui manifestări reprezintă ecoul celor care tulbură statele independente din Asia Centrală. Clericii musulmani cer deschis unitatea tuturor musulmanilor din Rusia și răspândesc în locuri publice o literatură integristă; tinerii cer zgomotos dreptul de a studia la universitățile islamice din Orientul Mijlociu și de a merge în pelerinaj la Mecca. Atunci când astfel de lucruri se petrec în Ural, în orașe precum Ekaterinburg, unde asemenea atitudini erau până de curând necunoscute, puterea rusă are tendința

de a face legătura între ele şi mişcările care agită republicile din Asia Centrală şi să denunţe o expansiune islamistă.

Revoluţiile care se succed în spaţiul postsovietic au fost parţial manipulate? Şi de către cine?

Aceste întrebări pe carc autorităţile de la Moscova nu îndrăznesc să le pună în mod direct, dar despre care experţii şi presa rusă vorbesc deschis, primesc răspunsuri care merită să fie examinate. Există multe fapte care confirmă sprijinul primit din afară de aceste revoluţii, dar pare hazardată concluzia că s-ar fi elaborat o strategie de destabilizare a periferiei ruse. Pentru presa rusă, Statele Unite se află în spatele acestor mase care manifestează, iar revoluţiile respective se înscriu în „marele joc american" care vizează izolarea Rusiei, eventual destabilizarea ei.

Mai prudenţi, unii analişti văd în aceste mişcări acţiunea sistematică a unui nou tip de Internaţională, aceea a ONG-urilor, „brigăzi internaţionale democratice năşite de Washington". Aceşti agitatori veniţi din toate colţurile lumii au drept misiune construirea democraţiei pe ruinele statelor comuniste. Ipoteza este seducătoare. Ea integrează diverse tipuri de organizaţii şi mai ales face posibilă intervenţia incontestabilă, din umbră, a unor instituţii puternice cum este Fundaţia Soros, activă în unele ţări unde se pun la cale revoluţii.

Dacă la acest capitol se impune o anumită circumspecţie, nu putem trecc sub tăcere solidaritatea manifestată la adresa Ucrainei de importantele şi influentele ei diaspore din Statele Unite şi Canada sau de către polonezi, vechi membri ai organizaţiei Solidaritatea de la care luau exemplu mulţimile adunate în piaţa Maidan. Interferenţele sunt aici incontestabile. Ar fi hazardată afirmaţia că aici se ascunde „mâna Statelor Unite". Adevărul este că în toate societăţile care s-au revoltat între 2003 şi 2005, exasperarea generată de corupţia echipelor aflate la putere, de autoritarismul lor, de fraudele electorale şi de ineficienţa economică era imensă şi a stat la baza evenimentelor ulterioare. Această violenţă populară latentă alimenta zelul consilierilor sau instituţiilor şi, în ultimă instanţă, Statele Unite le-au aplaudat. Conducătorii ruşi sunt prudenţi în comentariile lor căci ei nu ignoră faptul că la Kiev şi în alte capitale se vehiculează ideea că acest model ar trebui extins şi asupra Moscovei, unde ar urma să se stabilească legături cu liberalii care sunt mai departe de Vladimir Putin. Când reformatorul Nemţov, steaua anilor postsovietici de la Nijni-Novgorod, apoi membru al guvernului, a venit la Kiev ca să-şi ofere serviciile noului preşedinte al Ucrainei, iniţiativa lui ascundea şi dorinţa de a zgâlţâi Rusia şi o astfel de constatare nu poate decât să-i îndemne pe responsabilii ruşi la o înţeleaptă moderaţie.

Dar „marele joc american" nu este numai o pură speculaţie. El se află în centrul competiţiei dure pentru controlarea căilor petrolului şi, pornind de aici, a constituirii unei axe care să lege Azerbaidjanul şi Kazahstanul, pe care s-o patroneze Statele Unite. Aceste deziderate vizează rezervele de petrol ale Mării Caspice. Baku a fost mult timp un important centru al producţiei petroliere

ruse, apoi sovietice, dar se ştie că există riscul secătuirii resurselor. La începutul anilor 1990, descoperirea unor importante rezerve în largul coastelor Azerbaidjanului a alimentat speranţa că aprovizionarea mondială ar putea să nu mai depindă de zăcămintele din golful Persic. De atunci a început o cursă a investiţiilor la Marea Caspică, la care participă şi Rusia. Această cursă a fost dominată de disputele referitoare la conductă. S-au propus două trasee: cel care convenea Rusiei, conducta Baku – Novorossiisk, care urma să treacă prin Mahacikala pentru a evita Cecenia; şi conducta care lega Baku de Ceyhan, în Turcia, traversând Georgia. Statele Unite au susţinut-o viguros pe cea de-a doua, care, după părerea lor, prezintă două avantaje: cel de a ocoli Rusia, aşadar de a o depărta de Caspica şi de ruta petrolului; dar şi pe acela de a favoriza Turcia şi mai ales Georgia, care este pe cale să devină un punct de sprijin al strategiei americane din Caucaz. Alegerea s-a oprit în cele din urmă asupra celei de-a doua căi, coridorul petrolier „Orient – Occident", care va fi ulterior prelungit în Kazahstan şi care constituie deja axa unei veritabile alianţe.

O primă consecinţă este că ţările situate pe acest traseu trebuie să beneficieze de mijloace pentru a-i asigura securitatea, adică de concursul militar al Statelor Unite. Azerbaidjanul şi Georgia şi-au deschis deja teritoriile pentru bazele americane; problema se mai pune acum pentru Kazahstan, ceea ce ar duce la subminarea sistemului de securitate colectivă al CSI. Cât despre Rusia, ea trebuie să se mulţumească cu rolul de observator al unei strategii care plasează treptat în zona de influenţă a Statelor Unite şi a NATO o parte din ceea ce fusese cândva pentru ea „străinătatea apropiată". Şi, fiind vorba de Azerbaidjan şi Kazahstan, Moscova nu poate încerca să le intimideze sau să exercite asupra lor presiuni economice, căci resursele lor le pun la adăpost faţă de astfel de măsuri.

Sfârşitul Imperiului implică oare şi sfârşitul Rusiei? Fără îndoială că nu. Moscova mai are încă multe atuuri în jocul său. Prima din aceste cărţi sunt vechile state ale URSS cu care există legături ce nu pot fi trecute cu vederea.

Fără îndoială că Georgia, care a ţinut să obţină la începutul anului 2005 un acord referitor la desfiinţarea bazelor ruse apărate cu străşnicie de Moscova, nu mai face parte din ţările asupra cărora Moscova exercită influenţă. Nici conflictele interne care dezbină ţara – cele din Abhazia, Osetia, Adjaria – nu pot servi jocului rus, cel puţin în prezent, în măsura în care investiţia politică a Statelor Unite în regiune este mare.

În schimb, alta este situaţia Ucrainei. Dimensiunea sa teritorială şi umană, ponderea reprezentată în această ţară de populaţia rusă, legăturile create de căsătoriile mixte şi relaţiile sociale, prezenţa unei importante comunităţi ucrainene în Rusia pledează împotriva unei rupturi reale. Economia furnizează şi ea Rusiei mijloace de acţiune. Fireşte, revoluţia portocalie a trezit în Ucraina speranţa de a rupe pentru totdeauna cu trecutul şi de a se întoarce către Europa, a cărei extindere rapidă părea să promită o primire călduroasă pentru o ţară susţinută cu atâta înfocare de Polonia. Dar, după ce a trecut momentul

entuziasmului, realitatea îşi spune cuvântul. Economia ucraineană este strâns legată de Rusia şi nu se poate reconstrui imediat. Statele Unite, de la care Ucraina aşteaptă ajutor, nu vor putea probabil să sprijine în acelaşi timp toate statele care se îndreaptă către ele. Şi în Rusia domneşte acum un climat de reflecţie şi de moderaţie. După exasperarea cu care au întâmpinat revoluţia portocalie, responsabilii ruşi au început să înţeleagă că naţiunea ucraineană există, că ea trece dincolo de ruptura dintre cele două părţi ale ţării şi înţelege să-şi întemeieze relaţiile cu întregul stat – şi cu Rusia în primul rând – pe respectarea unităţii sale. Dacă Moscova admite o dată pentru totdeauna că Ucraina este o ţară la fel ca altele şi „nu străinătatea apropiată", vecinătatea pe care o impune geografia se va putea axa pe o solidaritate incontestabilă.

Printre cărţile care mai figurează încă în jocul ruşilor trebuie să includem şi o reorientare a politicii externe a cărei finalitate este tocmai compensarea pierderii „străinătăţii apropiate" prin dobândirea de noi poziţii de influenţă. Există mai multe elemente ale acestei reorientări care încep să se contureze. În primul rând o orientare islamică: împotriva dezertării unora dintre partenerii musulmani, împotriva ameninţării islamiste, Rusia joacă – aşa cum a făcut-o şi în trecut – rolul de stat cu componentă musulmană. Vladimir Putin declară din ce în ce mai des şi mai categoric că islamul face parte integrantă din Rusia, din istoria şi civilizaţia ei şi găseşte prin aceasta o justificare pentru politica sa activă din Orientul Mijlociu. Dar, atunci când evocă islamul, precizează imediat: nu este vorba de islamism. În pofida războiului din Cecenia – a cărui responsabilitate este atribuită islamiştilor – Rusia dezvoltă schimburi economice şi relaţii de cooperare cu Turcia. Schimburile comerciale, turismul, apelul la muncitorii turci dau de ani de zile un conţinut concret raporturilor dintre aceste două ţări. Fără îndoială, traseul conductei petroliere care ocoleşte Rusia pentru a ajunge la Ceyhan aruncă o oarecare umbră asupra acestor relaţii; cu toate acestea, cum să nu remarcăm că puterea rusă s-a abţinut să critice poziţia turcă, deşi alegerea îi era defavorabilă?

Dar ţinta primară a diplomaţiei ruse este Iranul. De ambele părţi, nu au lipsit încurajările pentru dialog. Teheranul a păstrat tăcere în chestiunea cecenă, chiar şi atunci când a fost invitat să-şi exprime punctul de vedere în această privinţă. Această neutralitate binevoitoare a favorizat dezvoltarea schimburilor între cele două ţări şi o cooperare nucleară – construirea unei centrale – care este poate ultima manifestare a rezistenţei ruse împotriva presiunilor americane. Din 2001 încoace, Rusia a trebuit să se resemneze în faţa a numeroase înaintări ale Statelor Unite, cedând de fiecare dată, pentru a evita să rupă pactul implicit încheiat la 11 septembrie 2001 cu Washingtonul, care o reintroducea printre „marii jucători" ai arenei mondiale. Dar în privinţa cooperării nucleare cu Iranul, subiect al multor critici aspre din partea americanilor, nu a cedat niciodată, ceea ce dă măsura reală a importanţei pe care o ocupă această ţară în strategia sa. Din momentul în care traseul conductei petroliere i-a favorizat pe americani, Iranul a avut un motiv în plus să asculte sirenele moscovite. Ca

şi Rusia, şi această ţară are mult de suferit din cauza unei decizii care o îndepărtează de noua cale regală a petrolului.

Mai sunt încă două ţări arabe avute în vedere de strategia rusă: Arabia Saudită şi Siria. Primeia Rusia ar fi putut să-i reproşeze sprijinul acordat Ceceniei şi o politică de promovare a islamului care a dat roade în fostele republici musulmane ale URSS şi care a continuat şi în interiorul graniţelor ruse. Arabia Saudită a finanţat – şi continuă s-o facă – construcţia de moschei şi a format clerici pentru o lume musulmană în derivă. Cu toate acestea, Putin încearcă să stabilească o adevărată cooperare cu această ţară datorită intereselor petroliere comune – producţiile celor două ţări nu pot să rămâne rivale fără ca acest lucru să le prejudicieze pe amândouă –, profitând şi de răcirea relaţiilor între Arabia Saudită şi Statele Unite, provocată de războiul din Irak. În sfârşit, Siria este un vechi partener al Rusiei care, de-a lungul deceniilor, şi-a format acolo cadrele politice şi tehnice şi a întreţinut o cooperare militară cu aceasta. Vladimir Putin exploatează posibilităţile pe care i le deschide nevoia de arme de la Damasc şi neîncrederea acestuia faţă de Statele Unite, bănuite că s-ar fi lansat într-o cruciadă democratică a cărui viitoare victimă ar putea fi regimul baas.

Dincolo de lumea musulmană, Rusia îşi caută acum aliaţi în Asia şi, în primul rând, în China, ţară cu care şi-a reglat contenciosul. Fireşte că este vorba de o politică pe termen scurt şi mai puţin de o adevărată reorientare, căci Rusia, care se depopulează – o sută patruzeci de milioane de locuitori în 2005, dar optzeci – o sută de milioane în perspectiva anului 2050 – şi ale cărei teritorii învecinate cu China nu sunt locuite, dar sunt bogate în rezerve de energie şi minerale, nu poate decât să se teamă de un vecin a cărui populaţie copleşitoare a avut întotdeauna privirile aţintite pe spaţiul şi subsolul Siberiei. Poate că viitorul relaţiilor ruso-chineze nu este luminos, dar, într-o perioadă în care Rusia este respinsă de la frontierele ei sudice şi supravegheată la vest de ţări care vor să se apere împotriva ei, Asia îi oferă un refugiu. China şi Rusia au acum în comun faptul că se simt ţările foarte puţin iubite ale vieţii internaţionale pe care America, prin puterea sa, încearcă s-o controleze în totalitate. Apropierea ruso-chineză, al cărei viitor este fireşte incert, prezintă pentru moment avantajul de a consolida un „front" asiatic în faţa Washingtonului.

Conştientă de problemele viitoare, Rusia îşi echilibrează totuşi raporturile cu China sprijinindu-se pe un alt pol asiatic, India, unde puterea sovietică, la fel ca şi în cazul Siriei, a format decenii la rând numeroase elite.

Nici Japonia nu este absentă din această reevaluare internaţională. Fără îndoială, raporturile cu această ţară sunt grevate de contenciosul referitor la insulele luate de Rusia în 1945. Dar şi aici Moscova încearcă să găsească o cale a dialogului şi a „paşilor mărunţi" pentru a ajunge la un compromis, nu pentru tot ansamblul insulelor Kurile, dar sugerând că soarta unei părţi dintre ele ar putea fi negociabilă.

Glisând către grupul marilor state ale Asiei, proclamându-şi natura „musulmană" ca şi europeană, Rusia pare să se ralieze la ideile dezvoltate în primele decenii ale secolului al XX-lea de inventatorii eurasianismului, care subliniau dualitatea acestei „puteri eurasiene unice", mediatoare naturală între Europa şi Asia, între Occident şi Orient. Aceste idei au revenit oarecum la modă în Rusia sub influenţa naţionaliştilor nostalgici ai Imperiului pierdut care încearcă să reînvie visul imperial în această concepţie a Eurasiei. Să tragem oare concluzia că accentul pus astăzi de puterea rusă pe islam şi pe Asia, aşa cum o încurajează geografia, ar fi ultimul avatar al unei mentalităţi imperiale care a supravieţuit dispariţiei Imperiului? Sau nu este aici decât pragmatismul unui stat care trebuie să înveţe să trăiască fără imperiu? Şi care încearcă, pentru a răspunde dizlocării sale, să-l înlocuiască cu un spaţiu de influenţă privilegiată bazat pe un fel de „doctrină Monroe în manieră rusă"?

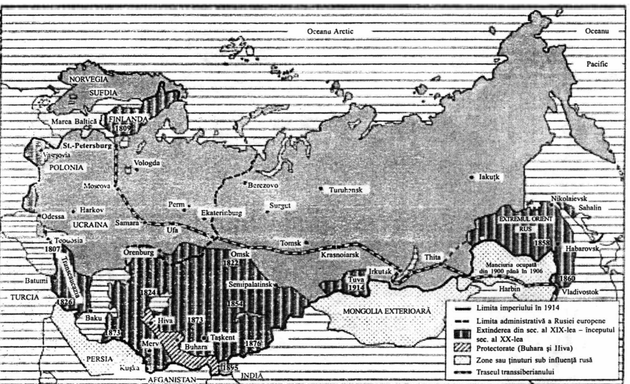
Şi, în ultimă instanţă, ambiţia Rusiei nu este oare să devină o republică imperială, inspirându-se din modelul american?

ASCENSIUNEA MOSCOVEI (1300–1533)

Oceanul Arctic
Oceanul Pacific
NORVEGIA
SUEDIA
Marea Baltică
PRUSIA
POLONIA
Kiev
UCRAINA
Marea Neagră
IPERIUL OTOMAN
Marea Caspică
Marea Aral
TURKESTAN
Samarkand
Novgorod
Smolensk
Moscova
Tula
Arhanghelsk
Simbirsk
Kazan
Azov
Astrahan
Tobolsk
Tara
Tomsk 1604
SIBERIA
Irkuțk 1652
Nercinsk 1654
MONGOLIA
CHINA
Beijing
MANCIURIA
1647
Anadyr 1648
Kamceatka 1696–1697
Sahalin
JAPONIA
Statul rus în 1958
Teritorii dobândite în secolul al XVII-lea

EXPANSIUNEA RUSĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

IMPERIUL RUS LA APOGEU (1914)

IMPERIUL SOVIETIC ÎN 1989

Republici (21)
1. Teritoriul Adâgenilor
2. Karaceai-Cerkezi
3. Kabardino-Balkîria
4. Osetia de Nord
5. Ingușetia
6. Cecenia
7. Daghestan
8. Kalmukia
9. Mordovia
10. Ciuvașia
11. Marii

Districte (10) și Regiunea Autonomă (1)

Teritorii (8)

Regiuni (48)

Orașe Federale (2) Moscova și St. Petersburg

NORVEGIA
SUEDIA
FINLANDA
Marea Baltică
POLONIA
LIT.
LET.
EST.
BIELORUSIA
UCRAINA
St-Petersburg
Carelia
Murmansk
Pskov
Leningrad
Novgorod
Arhanghelsk
Tver
Vologda
Smolensk
Moscova
Iaroslavl
Briansk
Kaluga
Moscova
Kostroma
Ivanovo
Orel
Tula
Vladimir
Kursk
Reazan
Nijni Novgorod
Lipețk
Belgorod
Tambov
Voronej
Penza
Ulianovsk
Tatarstan
Kirov
Permâakia
Udmurtia
Perm
Komii
Neneția
Krasnodar
Volgograd
Saratov
Samara
Rsotov
Stavropol
Astrahan
Orenburg
Bașkiria
Sverdlovsk
Kurgan
Celeabinsk
Tiumen
Hantia-Mansia
Iamalia
Talmâria
Omsk
Tomsk
Novosibirsk
Kemerovo
Altai
Hakasia
Altaiul de Sus
Tuva
Krasnoiarsk
Irkuțk
Ust-Orda Bureatia
Bureatia
Cita
Aga-Bureatia
Saha
Amur
Habarovsk
Ievreisk
Primorsk
Magadan
Ciukotka
Korâakia
Kamceatka
Sahalin
Oceanul Arctic
Strâmtoarea Bering
Marea Ohoțk
KAZAKSTAN
Marea Caspică
Marea Aral
UZBEKISTAN
MONGOLIA
CHINA

FEDERAȚIA RUSĂ (Starea actuală)

TRUSTUL EDITORIAL ORIZONTURI CLUBUL CĂRŢII

EDITURILE : ORIZONTURI, SIRIUS, LUCEAFĂRUL, CARTEA PENTRU TOŢI

CARTEA PRIN POŞTĂ

Ofertă valabilă după data de 15.09.2008

Puteţi primi cartea dorită chiar în momentul apariţiei ei, cu o reducere substanţială de preţ, prin comandă, la adresa:
B-dul Libertăţii nr. 4, bl. 117, el. 3, ap. 7, sector 4,
cod 040128, Bucureşti Tel: 317.76.75; 0744531333; fax: 317.76.78;
e-mail: orizonturi@editura-orizonturi.ro

Cititorii care solicită carte prin poştă devin automat membri ai CLUBULUI CĂRŢII ORIZONTURI, beneficiind de următoarele facilităţi:
1. Editura suportă cheltuielile de expediţie prin poştă a cărţilor comandate. În termen de o săptămînă de la data comenzii, solicitantul va primi prin poştă, la domiciliul său, cărţile dorite (comandă de minim trei exemplare ori trei titluri) cu plata ramburs.
2. Reducerea preţului de vânzare cu: 15% pentru fiecare comandă de minimum trei cărţi, 20% pentru comenzile ce depăşesc cinci cărţi, 30% la comenzile de cel puţin zece cărţi.
3. Livrarea cărţilor cu prioritate.
4. Comanda anticipată pentru cărţile în curs de apariţie.
5. Asigurarea gratuită a materialelor informative: cataloage şi liste de apariţii.
Editura îşi rezervă dreptul de a actualiza preţurile.

OFERTĂ SPECIALĂ

Cu prilejul vacanţei, Trustul Editorial Orizonturi oferă în perioada 15 mai – 15 septembrie 2008 preţuri excepţionale, reduceri de 25%-30% din preţul de vânzare al cărţii la care se adaugă costurile de expediţie în valoare de 12% ce vor fi suportate de către Trustul nostru. Pentru o comandă de minimum 3 cărţi se oferă o reducere de 25%, pentru minim 5 cărţi o reducere de 28%, iar la peste 10 cărţi o reducere de 30%.

I. SERIA CULTURĂ GENERALĂ

J. F. Pepin	GHID DE CULTURĂ GENERALĂ	24,90
K Braunstein	RĂDĂCINILE CULTURII OCCIDENTALE	18,90
Michael H.Hart	100 DE PERSONALITĂŢI DIN TOATE TIMPURILE CARE AU INFLUENŢAT EVOLUŢIA OMENIRII	24,90
Anca Balaci	DICŢIONAR MITOLOGIC GRECO-ROMAN	24,90
* * *	LAROUSSE. CRONOLOGIA UNIVERSALĂ	24,00
Marcel Bordet	ISTORIA ROMEI ANTICE	24,5
R. Spangenburg, D.K. Moser	ISTORIA ŞTIINŢEI VOL. I	16,00
	ISTORIA ŞTIINŢEI VOL. II	16,00
	ISTORIA ŞTIINŢEI VOL. III	16,00
	ISTORIA ŞTIINŢEI VOL. IV	18,00
	ISTORIA ŞTIINŢEI VOL. V	18,00
F. Braunstein	ISTORIA CIVILIZAŢIILOR	19,90
Richard Tames	JAPONIA	22,00
Alex Hellemans	ISTORIA DESCOPERIRILOR ŞTIINŢIFICE	33,00
John Simmons	100 CEI MAI MARI SAVANŢI AI LUMII	23,00
H.C. Schonberg	VIEŢILE MARILOR COMPOZITORI	35,00
V. Zartarian	MARILE CIVILIZAŢII	19,90

PierreMiquel	16 EVENIMENTE CRUCIALE ALE ISTORIEI	16,00
Jean Prieur	MISTERELE REÎNCARNĂRII	21,00
Carol Groneman	NIMFOMANIA	21,00
Charles Panati	CARTEA ÎNCEPUTURILOR	28,00
D. Ellot Brody, A.R. Brody	ŞAPTE DESCOPERIRI EPOCALE ALE ŞTIINŢEI ŞI AUTORII LOR	20,90
* * *	CEA MAI FRUMOASĂ ISTORIE A LUMII	13,90
S. J. Spignesi	100 CELE MAI MARI DEZASTRE	23,00
Michael White	LA FRONTIERELE ŞTIINŢEI	16,80
Daniel Burt	100 CEI MAI MARI SCRIITORI AI LUMII	24,90
David Brownstone, Irene Franck	ENCICLOPEDIA RĂZBOAIELOR	35,00
Elizabeth Abbott	ISTORIA CELIBATULUI	25,90
Tom Philbip	100 CELE MAI MARI INVENŢII DIN TOTDEAUNA	23,90
Charles Panati	CARTEA SFÂRŞITURILOR	33,00
M.Lee Lanning	100 DE PERSONALITĂŢI MILITARE ALE LUMII	34,00
Philip Stokes	100 MARI GÂNDITORI AI LUMII	31,90
Fabio Ragno	INIŢIERE ÎN MISTERELE ISTORIEI	22,90
Anthony Blond	O ISTORIE SCANDALOASĂ A ÎMPĂRAŢILOR ROMANI	29,90
John Malone	VERDICTUL TIMPULUI	29,90
Cedric Mims	ENCICLOPEDIA MORŢII	39,90
Jean Préposiet	ISTORIA ANARHISMULUI	34,90
MattLamy	100 CELE MAI BIZARE MISTERE ALE LUMII	32,90
D. Venner	ISTORIE ŞI TRADIŢIE LA EUROPENI	24,90
André Maurois	ISTORIA ANGLIEI	29,90
Liddell Hart	ISTORIA CELUI DE AL II-LEA RĂZBOI MONDIAL 2 vol.	44,90
Roşa Agizza	MITURI ŞI LEGENDE ALE ROMEI ANTICE	32,90
Vasili Mitrokhin, C. Andrew	ARHIVA MITROKHIN vol. II	39,90
Marc Ferro	ŞOCUL ISLAMULUI	24,90

II. SERIA LUCRĂRI LEXICOGRAFICE

V. Ionescu	DICŢIONAR LATIN-ROMÂN	20,00
Georgeta Nichifor	DICŢIONAR ENGLEZ-ROMÂN / ROMÂN-ENGLEZ	16,90
Iloan Lăzărescu	DICŢIONAR GERMAN- ROMÂN / ROMÂN-GERMAN	21,90

III. SERIA BESTSELLERURI INTERNAŢIONALE

A. Dujovne Ortiz	PASIUNEA CONTELUI TOULOUSE-LAUTREC	20,00
B.T. Bradford	PUTEREA UNEI FEMEI	22,00
	VIAŢA MERGE ÎNAINTE	23,00
	UN ALT ÎNCEPUT	22,00
	UN VIS ÎMPLINIT	22,00
	REVEDERE LA PARIS	22,00
	SECRETUL EMMEI HARTE	26,00
Barbara Delinsky	O TAINĂ DIN TRECUT	21,00
	ÎNTÂLNIRE ÎN ALASKA	18,00

	TREI DORINȚE	22,00
	APE TULBURI	27,00
	JOCUL IUBIRII	25,00
	SFIDEAZĂ-ȚI SOARTA	22,00
	ENIGMA VĂDUVEI	23,00
C. McCullough	TIM	21,00
Cristofer Fowler	ATRACȚIE FATALĂ	25,00
Danielle Steel	VULTURUL SINGURATIC	25,00
	SUBSTITUIREA	22,00
	POVESTEA UNEI VIEȚI	23,00
	NUNTĂ ÎN STIL HOLLYWOOD!AN	25,00
	CĂLĂTORIA	23,00
	FORȚE IREZISTIBILE	25,00
	SĂRUTUL	25,00
Elizabeth Adler	ACUM ORI NICIODATĂ	23,00
	SECRETELE TRECUTULUI	21,00
	LA DOLCE VITA	21,00
	HOTEL RIVIERA	21,00
E. Thornton	NEÎNCREDERE	21,00
Emmanuel Roblčs	NORMA	18,00
Erich Segal	SINGURA IUBIRE	21,00
GayleLynds	ACȚIUNEA MASCARADA	30,00
	MOZAIC	32,00
	CONSPIRAȚIA SPIRALA	30,00
G.M. Zamfirescu	MAIDANUL CU DRAGOSTE	25,00
Harold Robbins	MIRAJUL PUTERII	24,00
Irving Wallace J.	FĂRĂ SCRUPULE	28,00
J. Briskin	SINGURUL SECRET	29,00
JackieCollins	INTRIGI FAMILIALE LA HOLLYWOOD	25,00
	INFIDELITĂȚI LA HOLLYWOOD	25,00
JayneAnn Krentz	CASA OGLINZILOR	22,00
	CĂSĂTORIE DE FORMĂ	23,00
Joseph Finder	ORA ZERO	28,00
Jude Deveraux	SĂ NU-ȚI PIERZI SPERANȚA	22,00
Judith Krantz	TOP MODEL	25,00
	VOI CUCERI MANHATTANUL	35,00
Judith Lennox	OBSESIA UNEI IUBIRI	29,00
Justin Scott	IUBIRE TRĂDATĂ	24,00
K. C. Ellis	PARRY HOTTER	18,00
Kenneth Royce	PE URMELE LUI IUDA	22,00
Kristin Hannah	REGĂSIRE	21,00
Leona Blair	DE PARTEA ÎNGERILOR	29,00
	ÎMPLINIRI	22,00
Linda Howard	CAPCANA	21,00
	LA VÂNĂTOARE DE BĂRBAȚI	21,00
	ÎNTRE DORINȚĂ ȘI PERICOL	21,00
Lloyd C. Douglas	MARELE PESCAR	25,00
Lucien Bodard	VĂDUVA LUT MAO	20,00
L. Edmonds	FĂRĂ TINE	23,00
	UN SECRET TERIBIL	22,00
Lynda LaPlante	BELLA MAFIA	28,00
MadeleineBrent	PIATRA CAPRICORNULUI	24,00
Malika Oujkir, Michele Fitoussi	PRINȚESA CAPTIVĂ	20,00
Max Seydlitz	ANOTIMPURILE LUPILOR	25,00
M. Higgins Clark	FĂRĂ SCĂPARE	22,00
	REVELAȚIA	26,00
	ESCROCHERIA	22.00

Michael Crichton	PRIZONIERII TIMPULUI	34,00
Nelson DeMille	JOCUL LEULUI	30,00
	MISIUNE INGRATĂ	39,00
NoraRoberts	JOCUL DESTINULUI	30,00
	DEZVĂLUIRE ŞOCANTĂ	30,00
Odile Weulersse	TEODORA, CURTEZANĂ ŞI ÎMPĂRĂTEASĂ	22,00
Petricie Rice	APROAPE PERFECT	23,00
P.-L. Sulitzer	ÎNVINGĂTOAREA	19,90
	COPILUL CELOR ŞAPTE MARI	26,00
	DINASTIA O'HARA	22,00
Paullina Simons	DINCOLO DE PASIUNE	22,00
Philip Shelby	JOCURI MURDARE	25,00
	ATAC LA PREŞEDINTE	22,00
R. Marcinko, John Weisman	FORŢA SPECIALĂ ALFA	25,00
Robert Ludlum	MANUSCRISUL LUI CHANCELLOR	31,00
	COMPLOTUL GENERALILOR	37,00
	DRUMUL SPRE OMAHA	36,00
	DRUMUL SPRE GANDOLFO	25,00
	PROIECTUL HADES	29,00
	DECEPŢIA LUI PROMETEU	33,00
	CERCUL MATARESE	31,00
	NUMĂRĂTOAREA INVERSA MATARESE	29,90
	PROTOCOLUL SIGMA	34,00
	DIRECTIVA JANSON	38,00
	TRĂDAREA LUI TRISTAN	25,00
	CASSANDRA COMPACT	25,00
	OPŢIUNEA PARIS	30,00
	CODULALTMAN	32,00
Sandra Brown	ALIBIUL	30,00
	SITUAŢIE LIMITĂ	20,00
	CĂUTĂRI PERICULOASE	27,00
	INVIDIE	30,00
	SEDUCŢIE	18,00
	CONFIDENTA NOPŢII	26,00
	DILEMA	23,00
S. O'Flanegan	DINTR-O DATĂ SINGURA	25,00
	DRAGOSTE LA PRIMA VEDERE	25,00
Sylvia Nesar	O MINTE SCLIPITOARE	29,90
Susan Howatch	DOMENIUL PENMARRIC	30,00
	ARISTOCRAŢII, DISPARIŢIE MISTERIOASĂ	27,00
Temera McKinley	ULTIMUL VALS AL MATILDEI	27,00
	SUB SEMNUL BLESTEMULUI	25,00
Thomas Harris	DRAGONUL ROŞU	25,00
	DUMINICA NEAGRĂ	24,00
Winston Graham	MARNIE	22,00
Josephine Cox	PUTEREA DRAGOSTEI	22,00
Lisa Scottoline	OBSESIA	21,00
Jayne Ann Krentz	SPAIMELE TRECUTULUI	23,00
Sidney Sheldon	SUSPANS	25,00
Pamela Anderson	UN VIS ÎMPLINIT	21,00
Julie Grice	BĂNUIALA	29,90
Jene Green	INFIDELITATE	21,50
Sandra Brown	JURĂMÂNTUL UITAT	24,90
Iris Johansen	SĂ NU CREZI ÎN NIMENI	21,50
Nora Roberts	VÂNĂTOAREA DE COMORI	26,90
Danielle Steel	CARUSELUL ÎNTÂLNIRILOR	24,00
Barbara Delinsky	ÎN INIMA NOPŢII	28,90

Dean Koontz	LA UN PAS DE PARADIS	35,90
Nora Roberts	LUMINILE NORDULUI	29,80
	TRANDAFIRUL NEGRU	34,90
	CRINUL ROŞU	34,90
	FATA DIN VIS	36,90
	DALIA ALBASTRĂ	34,90
James Patterson, Andrew Cross	BUFONUL	34.90
Takashi Matsuoka	CASTELUL SAMURAIULUI	42,00
DanielleSteel	A DOUA ŞANSĂ	27,00
BarbaraDelinsky	O LECŢIE DE VIAŢĂ	33,00
	DIN NOU ACASĂ	32,90
	MAI BINE MAI TÎRZIU	29,90
	REVEDERE PESTE ANI / SFÎRŞIT DE SINGURĂTATE	32,90
M. HigginsClark	CASA BLESTEMATĂ	33,90
B.T.Bradford	O FEMEIE DE SUCCES	29,90
James Patterson	ALERTĂ DE GRADUL ZERO	32,90
Luanne Rice	INIMĂ DE PIATRĂ	27,90
	MIRACOLE	29,90
Tamara McKinley	ÎN VÂRTEJUL TIMPULUI	29,90
Susan Howatch	BOGAŢII SUNT DIFERIŢI	32,90
	PĂCATELE PĂRINŢILOR	33,90
Thomas Kenealfy	LISTA LUI SCHINDLER	29,90
TamaraMcKinley	SECRETE DE FAMILIE	29,90
Sandra Brown	SPAIMA	34,90
JackieCollins	ISPITA	29,90
MaryMcBride	CU ORICE PREŢ	28,90
JudithKrantz	FIICA LUI MISTRAL	34,90
Robert Ludlum	VECTORUL MOSCOVA	36,90
Elizabeth Lowell	AVERTISMENTUL	29,90
VeraCowie	SFIDAREA DESTINULUI	32,90

IV. COLECŢIA THRILLER

Douglas Kennedy	IDENTITĂŢI FURATE	25,00
	MAREA SCHIMBARE	30,00
Iris Johansen	LANŢUL MINCIUNILOR	22,00
	SĂ NU CREZI ÎN NIMENI	21,50
	ULTIMA SCĂPARE	27,90
	ÎN VIZORUL MORŢII	31,90
	ISPITA DIN CATACOMBE	31,90
James Patterson	JACK & JILL	25,00
	ŞOARECELE ŞI PISICA	26,00
	MAREA RATARE	25,00
	TRANDAFIRII SUNT ROŞII	22,00
	VIOLETELE SUNT ALBASTRE	24,00
	ÎNSCENAREA	33,90
	ISPITA DIN CATACOMBE	31,90
M. CruzSmith	GORKI PARK	28,00
MichaelConnelly	PISTE FALSE	25,00
	DARLING LILLY	23,00
	ANCHETA	23,00
	PRADA	27,00
Michael Hartland	ANUL SCORPIONULUI	25,00
Sam şi Bettina Giancana	30 DE SECUNDE	25,00
Steve Martini	SUB TEROARE	29,00

M. Hartland	A TREIA TRĂDARE	23.00
Harlan Coben	UN MESAJ ŞOCANT	21,00
Karin Slaughter	FURIE OARBĂ	24,90
Nora Roberts	MARTORUL	29,90
	MISTERUL TABLOULUI	34,90
Michael Connelly	JOCURI DE CULISE	34,90
	BUFNIŢA DE PLASTIC	33,90
M. Cruz-Smilh	GOLFUL HAVANA	34,90
MaryH. Clark	PASĂREA NOPŢII	34,90
Linda Howard	JOCUL MORŢII	33,90
	CĂUTĂRI DISPERATE	29,90
J.D.Robb	ÎN ARŞIŢA NOPŢII	33,90
	RĂZBUNAREA	34,90
	ULTIMA IMAGINE	33,90
J.A.Krentz	DANSATOAREA DE TANGO	33,90
Michael Koryta	DESCOPERIRI UIMITOARE	27,90
Steve Martini	PROCESUL	29,90
J.D.Robb	ADULTER	34,90
	VIZITĂ NEAŞTEPTATĂ	34,90
S.Sheldon	SUB POVARA ACUZĂRII	34,90
Jayne Ann Krentz	O NOAPTE DE NEUITAT	32,90
Harlan Coben	DISPĂRUT FĂRĂ URMĂ	29,90

V. SERIA CARTE DIVERSA

J. Van Praagh	MESAJE DE DINCOLO DE MOARTE	21,00
M. Enăchescu	DETECTIVUL PARTICULAR O profesie de mare viitor	20,00
Valter Curzi	MANUAL DE CHIROMANŢIE	20,00
Petre Ispirescu	CELE MAI FRUMOASE BASME	22,00
Elizabeth Abbott	O ISTORIE A AMANTELOR	27,00
Dr. P. de Wellly	AL ŞASELEA SIMŢ AL ANIMALELOR	19,00
Sanda Marin	CARTE DE BUCATE	26,90
Georgeta Nichifor	DICŢIONAR ENGLEZ-ROMÂN / ROMÂN-ENGLEZ	16,90
Iloan Lăzărescu	DICŢIONAR GERMAN-ROMÂN / ROMÂN-GERMAN	21,90
Claude Mossč	PROCESUL LUI SOCRATE	11,50
Eugen Uricaru	RUG ŞI FLACĂRĂ	25,90

VI. SERIA ROMANTICA

Amanda Quick	INELUL DE ADIO	24,00
	MEDUZA ALBASTRĂ	25,00
	DAMA DE COMPANIE	24,00
	TAINELE NOPŢII	24,90
	MINCIUNI SUB CLAR DE LUNĂ	32,90
Barbara Delinsky	IMPULS IREZISTIBIL	20,00
	CAPRICIILE DESTINULUI	24,00
C. Cookson	ADEVĂRATA DRAGOSTE	22,00
Eiizabeth Adler	NICIODATĂ NU E PREA TÎRZIU	22,00
Eiizabeth Thorton	ÎMPOTRIVA RAŢIUNII	22,00
	MISTERIOASA DOAMNA	22,00
Jude Deveraux	TENTAŢIE	22,00
	ÎMPREUNĂ PENTRU TOTDEAUNA	22,00
Madeleine Brent	COMOARA BLESTEMATĂ	23,00
Mary Balogh	PREŢUL N ESOCOTINŢEI	25,00
	MAI MULT DECÂT AMANTĂ	22,00

	NU SUNT AMANTA NIMĂNUI	22,00
	O NOAPTE DE IUBIRE	23,00
A. D'Ennery	DOUĂ ORFELINE	20,00
Luanne Rice	O VARĂ DE NEUITAT	23,00
Judith Lennox	DRAGOSTE ŞI RĂZBUNARE	27,00
S. Laurens	FEMEIA IDEALĂ	19,50
Jude Deveraux	CHEMAREA DESTINULUI	27,80
	ANOTIMPUL IUBIRII	29,90
	CAPCANA TIMPULUI	29,90
Josephine Cox	IMPOSIBILA UITARE	29,70
Patricia Rice	REFUGIAŢI ÎN PARADIS	28,90
	UN VIS ÎNDEPĂRTAT	24,90
Jayne. A. Krentz	CREDE-MĂ	29,90
Luanne Rice	SPERANŢE REGĂSITE	22,90
	INVITAŢIE LA DANS	29,90
Johanna Lindsey	RIVALITATE	29,90
Stephanie Laurens	ADEVĂRATA FAŢĂ A DRAGOSTEI	29,90
Maxine Barry	ORHIDEEA NEAGRĂ	32,90

VII. CAPODOPERE ALE SECOLULUI XX

Graham Greene	MIEZUL LUCRURILOR	24,00
John Braine	DRUMUL SPRE ÎNALTA SOCIETATE	18,00
	VIAŢA IN ÎNALTA SOCIETATE	18,80
M. de Saint Pierre	MILIARDARUL	14,80

VIII. MARI PERSONALITĂŢI ALE ISTORIEI

A. Joachimsthaler	SFÂRŞITUL LUI HITLER	19,90
Dmitri Volkoganov	LENIN - O nouă biografie	22,00
	TROŢK - Eternul radical	22,00

IX. TITANI AI LITERATURII UNIVERSALE

N. Hawthorne	DIAVOLUL DIN MANUSCRIS	24,00
Wikie Collins	FEMEIA ÎN ALB	30,00
Andre Maurois	CLIMATE	20,00
Anne Brönte	NECUNOSCUTA DE LA WILDFELL HALL	30,00
Charles Dickens	MARFIN CHUZZLEWITT vol. I	25,00
	MARFIN CHUZZLEWITT vol. II	25,00
Joseph Conrad	AGENTUL SECRET	21,00
W.S.Maugham	JULIA, LIZA DIN MAHALAUA LAMBETH	24,00
Samuel Butler	ŞI TU VEI FI ŢĂRÂNĂ	28,00
Maurice Druon	CONTESA	15,00
Vladimir Volkoff	OASPETELE PAPEI	35,90
Dashiell Hammett	ŞOIMUL MALTEZ	27,90

X. OPERE INTEGRALE

A. J. Cronin	FRUMOASA GRACIE	17,00
	SUB STELE	39,00
	CRAN CANARIA	24,00
	CITADELA	30,00
	CASTELUL PĂLĂRIERULUI	34,00
	TREI IUBIRI	29,90
	CHEILE ÎMPĂRĂŢIEI	28,90
James Clavell	SHOGUN, 2 vol.	80,00

	TAI-PAN , 2 vol.	60,00
	GAI-JIN, 2 vol.	80,00
	NOBILA CASĂ 2 vol.	80,00
	VÂRTEJUL 2 vol.	50,00
	KING-RAT	34,90

XI. BIOGRAFII CELEBRE

Frank Mc Lynn	PRIN ABISURILE MINŢII. VIAŢA LUI JUNG. UN GURU AL EPOCII MODERNE. VIAŢA LUI JUNG, 2vol.,	49,00
Constantin Gane	TRECUTE VIEŢI DE DOAMNE ŞI DOMNIŢE, 2 vol.,	60,00
L. Feuchtwanger	GOYA	26,00
	ÎNŢELEPCIUNEA NEBUNULUI	29,90
André Maurois	POETUL REBEL - Viaţa lui Shelley	18,00
	VIAŢA LUI CHATEAUBRIAND	24,00
Michael White	LEONARDO	23,90
Hannah Pakula	ULTIMAROMANTICĂViaţa Reginei Măria a României	27,00
Pierre de Nolhac	MARCHIZA DE POMPADOURt	17,00
A.K. Tolstoi	IVAN CEL GROAZNIC	19,90
P--J- Franceschini, Pierre Lunel	CALIGULA	19,90
M. White, J. Gribbin	VIAŢA LUI DARWIN	22,00
Carolly Erickson	JOSEPHINE - prima împărăteasă a Franţei	25,00
	VIAŢA EXTRAVAGANTĂ A LUI HENRIC AL VIII-LEA	22,00
	REGINA ELISABETA	28,00
Edmond Rossier	PE TREPTELE TRONULUI	17,50
EvelyneLever	PE EŞAFOD - MARIAANTOANETA	25,00
Andre Maurois	UN DON JUAN. Viaţa lui Byron	32,00
Michael White	ÎNFRUNTÂND INCHIZIŢIA	24,90
François Kersaudy	WINSTON CHURCHILL	32,90

XII. LAUREAŢI AI PREMIULUI NOBEL PENTRU LITERATURĂ

FrançoisMauriac	CĂILE MĂRII	17,00
William Golding	PIRAMIDA	18,50
W. Churchill	ISTORIA AMERIII	33,00
Sinclair Lewis	DR. ARROWSMITH	34,90
Toni Morrison	CÂNTECUL LUI SOLOMON	32,90

XIII. CARTE MEDICALĂ

F. Mihălţan, R. Ulmeanu	BRONHOPNEUMOPATIA CRONICĂ OBSTRUCTIVĂ	17,00
Stanley L. Wiener	DIAGNOSTICUL DIFERENŢIAL ÎN DURERE ACUTĂ	76,00
* * *	PRIMUL AJUTOR ÎN STĂRILE DE URGENŢĂ PÂNĂ LA SOSIREA MEDICULUI	25,00
Traian Ataman	CHIRURGIA OTOLOGICĂ	30,60
* * *	DIAGNOSTIC ŞI TRATAMENT ÎN PRACTICA MEDICALĂ	129,90
* * *	DICŢIONAR MEDICAL ILUSTRAT	88,00
* * *	HARRISON. PRINCIPII DE MEDICINĂ INTERNĂ, ediţia a XIV.	20,00

Richard M Sone	ESTE DE AUTOEVALUARE SI RECAPITULARE HARRISON, ediția a XIV-a.	40,00
Valentin Iftenie	MEDICINA LEGALĂ	28,00
Jacques Wallach	INTERPRETAREA TESTELOR DE DIAGNOSTIC	90,00
* * *	HARRISON MANUAL DE MEDICINĂ, ediția a XV-a	30,00
* * *	ZOONOZE	85,00
Nicolas J. Talley, S. O'Connor	EXAMINAREA CLINICĂ. Tratat de semiologie ilustrat	80,00
Denis Richard, Prof. J.-L. Senon	DICȚIONAR DE DROGURI, TOXICOMANII ȘI DEPENDENȚE	49,00
Prof. I Holdevici	PSIHOTERAPIA	29,90
Valentin Iftenie	MEDICINA LEGALĂ Ediție revăzută și adăugită	39,00
Patrick Holford	SPUNEȚI NU BOLILOR DE INIMA	19,90
C. Magro	SPECIALIȘTII RĂSPUND ÎNTREBĂRILOR DUMNEAVOASTRĂ	14,90
Vladimir Beliș	MEDICINĂ LEGALĂ	29,90
Dr. Octavian Buda	IRESPONSABILITATEA	32,00
Acad. Dr. Ștefan Milea	PROFILAXIA PRIMARĂ A TULBURĂRILOR PSIHICE LA COPIL ȘI ADOLESCENT	35,00

XIV. CARTE JURIDICĂ

Valentin Iftenie, Alexandru Boroi	INFRACȚIUNILE DE LOVIRE ȘI VĂTĂMAREA INTEGRITĂȚII CORPORALE SAU A SĂNĂTĂȚII Cadrul juridic, aspecte medico-legale	16,40
MarinVoicu	CURTEA EUROPEANĂ A DREPTURILOR OMULUI	25,00
C-tinVrânzan	AVOCATUL POPORULUI	21,00
M.-Ketty Gulu	ELEMENTUL SUBIECTIV ȘI STRUCTURA INFRACȚIUNII	16,00
S. Dobrescu, Mihai Șeitan	NOUTĂȚI ADUSE DE ACTUALUL COD AL MUNCII	12,00
Ștefan Daneș, V.Papadopol	INDIVIDUALIZAREA JUDICIARĂ A PEDEPSELOR	30,00
Dorin Ciuncan	LIBERAREA PROVIZORIE PE CAUȚIUNE ȘI SUB CONTROL JUDICIAR	8,00
Crisdan Ionescu	INSTITUȚII POLITICE ȘI DREPT CONSTITUȚIONAL	30,00
* * *	CODUL DE PROCEDURĂ PENALĂ	23,00
* * *	CODUL FISCAL	39,90
Dumitru Rădescu	APELUL ÎN PROCESUL PENAL	39,90
Traian Tandin	ERORI JUDICIARE vol. I	29,90
S. Dobrescu, Mihai Șeitan	PENSII PRIVATE	15,90
* * *	CODUL MUNCII	16,00

Troian Tandin	ERORI JUDICIARE ÎN ROMÂNIA	32,90
	PARANORMALUL ÎN CRIMINALISTICĂ vol.I	32,90

XV. CARTE SOCIALĂ ŞI POLITICĂ

Valeriu Râpeanu	N. IORGA, M. ELIADE, N. IONESCU	20,00
P.-M.deLaGorce	ULTIMUL IMPERIU	20.00
Lee M. Silver	CLONAREA UMANĂ	20,00
Vasili Mitrokhin, C. Andrew	ARHIVA MITROKHIN	34,00
Pierre Lorrain	INCREDIBILA ALIANŢĂ RUSIA-STATELE UNITE	25,00
Vasile Paul, Ion Coşcodaru	CENTRELE DE PUTERE ALE LUMII	20,00
Andre Gamblin	ECONOMIA LUMII 2004	29.90
C.H. Bennett	PREŞEDINŢII AMERICANI 1945-2004	25,00
Vladimir Alexe	DE LA STAL1N LA SADDAM - Secrete biografice	29,90
Jean-F. Dortier	ŞTIINŢELE UMANISTE	32,90
Jean-B. Duroselle, André Kaspi	ISTORIA RELAŢIILOR INTERNAŢIONALE, vol. I	42,00
	ISTORIA RELAŢIILOR INTERNAŢIONALE, vol. II	43,00
Joe J. Heydecker, Johannes Leeb	PROCESUL DE LA NURENBERG	36,90

XVI. ULTIMEAPARIŢII

Mircea Handoca	MIRCEA ELIADE. Un uriaş peste timp	29,90
Josephine Cox	UN NOU RĂSĂRIT	29,90
Dashiell Hammett	CHEIA DE STICLĂ	32,90
Maurice Bouvier-Ajam	ATTILA – BICIUL LUI DUMNEZEU	34,90
Michael Connely	ULTIMUL AUTOGRAF	32,90
Alvise Zorsi	EXTRAORDINARELE CĂLĂTORII ALE LUI MARCO POLO	32,90
Iris Johansen	URMĂRIREA	32,90
John Battelle	FENOMENUL GOOGLE	33,90
Josephine Cox	IUBIRE SI MINCIUNĂ	32,90
E.V.Tarle	NAPOLEON	33,90
Robert L. Wolke	CE I-A SPUS EINSTEIN BĂRBIERULUI SĂU	29,90
I.L. Caragiale	PASTRAMĂ TRUFANDA, Nuvele şi povestiri	29,90

XVII. ÎN CURS DE APARIŢIE

Francois Tual	MOŞTENIREA BIZANŢULUI
Michael Bar-Zohar	BEN-GURION

IMPORTANT Pentru comenzile prin poştă completaţi talonul cu titlurile dorite. ATENŢIE! NU ESTE NEVOIE SĂ TIMBRAŢI! În cazul neridicării comenzilor făcute către editura noastră, vă asumaţi achitarea taxelor poştale şi a taxelor de retur survenite prin expedierea coletelor.

IMPORTANT

Pentru comenzile prin poștă completați talonul cu titlurile dorite.

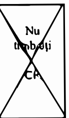
ATENȚIE, NU ESTE NEVOIE SĂ TIMBRAȚI!

În cazul neridicării comenzilor făcute către editura noastră, vă asumați achitarea taxelor poștale și a taxelor de retur surveniteprin expedierea coletelor.

ORIZONTURI
CLUBUL CĂRȚII
B-dul Libertății nr. 4 – București;
Tel: 0744531333; 317.76.75 Fax : 317.76.78
E-mail : orizonturi @editura-orizonturi.ro

CARTE POȘTALĂ
Post răspuns

Destinatar:
C.P. 42-7
București

Expeditor ______________________
Strada ______________ **Nr** ________
Bl. _____ **Sc.** _______ **Et.** ______ **Apt.** ______
Județ __________ **Sector** ______________
Cod. _________ **Localitate** _____________
Telefon __________________

TITLURI COMANDATE:

Titlul	Nr. ex.	Titlul	Nr. ex.
1. ________	____	6. ________	____
2. ________	____	7. ________	____
3. ________	____	8. ________	____
4. ________	____	9. ________	____
5. ________	____	10. ________	____

